IV Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransı

International Congress of Eurasian Archaeology

1-5 OCTOBER-2012 | AGSU-AZERBAIJAN

EDITED BY
Dr. Fariz Khalilli
1-5 OCTOBER 2012
AGSU, AZERBAIJAN

BAKI / BAKU-2015

MÜNDƏRİCAT | CONTENTS

SALAMLAMA NİTQLƏRİ 5

MƏRUZƏLƏR

Ahmet Aytaç
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ'NDE AZERBAYCAN DOKUMALARINA DAİR BAZI BELGELER
SOME DOCUMENTS ABOUT AZERBAIJAN WEAVINGS IN PRIME MINISTRY OTTOMAN ARCHIVE 15

Ahmet Uhri
ATIN EVCİLLEŞTİRİLME KRİTERLERİNDEN BİRİ OLARAK YULAF
OAT AS ONE OF THE CRITERIA DOMESTICATED HORSE 20

Alexey O. Pronin
CONSTRUCTION PECULIARITIES AND ORIGIN OF THE IRON BROADSWORD FROM LATE
MEDIEVAL – EARLY NEW AGE BURIAL GROUND KOYA 3 AT YENISEI RIVER
ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ ДЛИННОГО ПАЛАША ЭПОХИ ПОЗДНЕГО
СРЕДНЕВЕКОВЬЯ – РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ ИЗ ЗАХОРОНЕНИЯ № 3 МОГИЛЬНИКА КОЯ 3 23

Ali Kazım Öz
THE VISITOR CENTER PROJECT OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE AT METROPOLIS IN IONIA
İONİYA METROPOLDE ARKEOLOJİK SİTENİN ZİYARETÇİ MERKEZİ PROJESİ 28

Alisa Borisenko
ИЗУЧЕНИЕ ТЮРКСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ ЮЖНОЙ СИБИРИ ЕВРОПЕЙСКИМИ УЧЕНЫМИ XVIII В.
STUDY OF TURKIC ANTIQUITIES OF SOUTHERN SIBERIA BY EUROPEAN SCIENTISTS IN 18TH C. 35

Alsu Nuretdinova
«КЕРАМИЧЕСКАЯ МАСТЕРСКАЯ» ТОРЕЦКОГО ПОСЕЛЕНИЯ
A POSSIBLE POTTERY WORKSHOP ON THE TORETZ SETTLEMENT 40

Andrey Borodovskiy
ИНТЕГРАЦИЯ АРХЕЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ГОРНОГО АЛТАЯ В ТУРИСТИЧЕСКУЮ ИНФРАСТРУКТУРУ
INTEGRATION OF ARCHEOLOGICAL LEGACY OF GORNY ALTAI INTO THE TOURISM INFRASTRUCTURE 49

Arzu Mammadova
GELENEKSEL TÜRK SANATLARINDA OĞUZ DAMGALARININ
(MİMARİ SÜSLEMELERDE VE EL DOKUMALARINDA) KULLANIMI
TRADITIONAL TURKISH ARTS OGUZ STAMPS
(ARCHITECTURAL ORNAMENTS AND HAND WEAVINGS) USAGE 54

Begül Özkoca, Mahmut Özkoca
HANDMADE CERAMIC PRODUCTS IN ALAJAHOYUK MUSEUM AND THE IMPORTANT PLACE
HELD BY THIS MUSEUM IN ARCHEOLOGICAL TOURISM
ALACAHÖYÜK MUZEYİNDƏ ƏLDƏ HAZIRLANMIŞ SAXSI MƏMULATI VƏ BU MUZEYİN ARXEOLOJİ
TURİZMDƏ ƏHƏMİYYƏTİ 60

Jafar Giyasi
ŞAMAXI CÜMƏ MƏSCİDİ – ONÜÇ ƏSRİN İBADƏT YERİ
THE SHAMAKHI JUMA MOSQUE - SACRED PLACE OF THIRTEEN CENTURİES 69

Diana Jafarova
ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВОЕННОГО ДЕЛА У ПЛЕМЕН КАРАБАХА В
ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА
BACKGROUND OF MILITARY AFFAIRS OF TRIBES OF KARABAKH IN THE LATE
BRONZE AND EARLY IRON AGE 76

MÜNDƏRİCAT | CONTENTS

Jalalitdin Mirzaev
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАК ОБЪЕКТ ТУРИЗМА: МУЗЕЙ И МЕСТНОЕ СООБЩЕСТВО
ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AS TOURISM OBJECT: MUSEUM AND LOCAL COMMUNITY ____ 81

Ekaterina Boldireva
ВИЗАНТИЙСКИЙ ИМПОРТ НА САМОСДЕЛЬСКОМ ГОРОДИЩЕ
BYZANTINE IMPORT IN SAMOSDELKA SETTLEMENT ____ 85

Ela Taş
BELT BUCKLES DATED TO THE NINETEENTH CENTURY
ON DOKUZUNCU YÜZYIL KEMER TOKALARI ____ 89

Elena Koveshnikova
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ТУРИЗМ В КУЗБАССЕ
ARCHAEOLOGICAL TOURISM IN THE KUZBASS ____ 94

Elena Popravko
РОЛЬ МУЗЕЕВ В ИЗУЧЕНИИ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ
ДАЛЬНЕГО ВОСТОКА РОССИИ
THE ROLE OF MUSEUMS IN THE RESEARCH AND POPULARIZATION
OF THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF THE RUSSIAN FAR EAST ____ 99

Emma Zilivinskaya
ВЛИЯНИЕ МАЛОЙ АЗИИ И ЗАКАВКАЗЬЯ НА МОНУМЕНТАЛЬНУЮ АРХИТЕКТУРУ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ
EFFECTS OF ASIA MINOR AND TRANSCAUCASIA ON MONUMENTAL ARCHITECTURE OF GOLDEN HORDE ____ 105

Ernesto Borrelli, Davide Fodaro, Angelo Raffaele Rubino
A 3D MODEL USED AS REFERENCE BASE FOR RECORDING CONDITION ASSESSMENT OF
A CULTURAL HERITAGE OBJECT OR COLLECTIONS: THE EXAMPLE OF A TERRACOTTA LION
(HALF 17TH CENT.) AND A RHYTON (2ND-3RD CENT. B.C.)
3D MODELİ MƏDƏNİ İRS OBYEKTİ VƏ YA KOLLEKSİYALARI ÜÇÜN ŞƏRAİTİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN İSTİNAD ƏSASI KİMİ: SAXSI ŞİR (XVII ƏSRİN ORTALARI)
VƏ RİTON (E.Ə. II-III ƏSRLƏR) NÜMUNƏSİNDƏ ____ 109

Fariz Khalilli
AĞSU TƏCRÜBƏSİ – MİRAS İCTİMAİ BİRLİYİNİN ARXEOLOJİ QAZINTILAR NƏTİCƏSİNDƏ
AŞKARA ÇIXARILAN MƏDƏNİ İRS NÜMUNƏLƏRİNİN KONSERVASİYASI, MÜHAFİZƏSİ
VƏ TƏBLİĞİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİ
AGSU PRACTICE – ACTIVITY OF MIRAS ORGANIZATION IN CONSERVATION, PROTECTION
AND PROMOTION OF CULTURAL HERITAGE SAMPLES DISPLAYED BY ARCHAEOLOGICAL
EXCAVATIONS ____ 113

Hidayat Jafarov
“PALIDLI” NEKROPOLUNDA ARXEOLOJİ TƏDQİQATLARIN İLKİN NƏTİCƏLƏRİ
FIRST RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE NECROPOLIS “PALIDLY” ____ 129

Irina Aksenova
THE PROBLEM OF RELATIONSHIP BETWEEN TRADITIONS OF HOME ARTS AND SONGS
FOLKLORE AT SETTLERS OF STEPPE ALTAI (ON MATERIALS OF ETHNOGRAPHIC EXPEDITIONS
2000-2012 ON TERRITORY OF SHIPUNOVO DISTRICT)
ПРОБЛЕМА ВЗАИМОСВЯЗИ ТРАДИЦИЙ ДОМАШНИХ РЕМЕСЕЛ И ПЕСЕННОГО ФОЛЬКЛОРА
ПОТОМКОВ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ СТЕПНОГО АЛТАЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ
ЭКСПЕДИЦИЙ 2000–2012 ГОДОВ НА ЕРРИТОРИЮ ШИПУНОВСКОГО РАЙОНА) ____ 134

Irina Gusach
NEW FINDS FROM THE EXCAVATIONS OF THE TURKISH FORTRESS AZAK
НОВЫЕ НАХОДКИ ИЗ РАСКОПОК ТУРЕЦКОЙ КРЕПОСТИ АЗАК 140

Kamil Ibrahimov
İÇƏRİŞƏHƏRDƏ ARXEOPARKIN AÇILMASI TURİZM İLİNƏ TÖHFƏDİR
ICHERISHEHER ARCHAEO-PARK AS CONTRIBUTION TO TOURISM YEAR 153

Koray Alper, Eda Güngör
KAŞ SUALTI ARKEOPARK PROJESİ
KAŞ UNDERWATER ARCHAEOPARK PROJECT 156

Gafar Jabiyev
AZƏRBAYCANDA ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİNİN ARXEOLOJİ CƏHƏTDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNƏ DAİR (QƏBƏLƏ MATERİALLARI ƏSASINDA)
HISTORY OF STUDY OF URBAN CIVILIZATION IN AZERBAIJAN FROM ARCHAEOLOGICAL ASPECT (BASED ON QEBELE MATERIALS) 160

Ganira Pirguliyeva
О НЕКОТОРЫХ НУМИЗМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНАХ ПЕРЕХОДЯЩИХ ИЗ ТЮРКСКОГО В РУССКИЙ ЯЗЫК
SOME NUMISMATIC TERMS TRANSFERRED FROM THE TURKIC LANGUAGE TO RUSSIAN 172

Lyudmila Sokolova
АНТРОПОМОРФНЫЕ СТЕЛЫ ЧЕМУРЧЕКА И ХАККАРИ – СТИЛИСТЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ANTHROPOMORPHIC STELE OF CHEMURCHEK AND HAKKARI - STYLISTIC ANALYSIS 175

Mehmet Rıhtım
AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF TARİXİNDƏ SUFİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ:
XANƏGAH, TƏKKƏ VƏ SUFİ TÜRBƏLƏRİ
SUFI ARCHITECTURAL MONUMENTS IN SUFISM HISTORY OF AZERBAIJAN:
KHANEGAH, LODGE AND SUFI TOMBS 185

Nazila Abdullazada
AZƏRBAYCAN XALQININ ETNİK-MƏDƏNİ TARİXİ VƏ MİFOLOGİYA: MİFİK TƏFƏKKÜRÜN QAYNAQLARI
ETHNIC AND CULTURAL HISTORY OF THE AZERBAIJAN PEOPLE AND MYTHOLOGY: SOURCES OF THE MYTHICAL THINKING 196

Nazmin Jafarova
ПРОГРАММЫ ДЕТСКИХ МУЗЕЕВ МИРА ПО ПРОПАГАНДЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
THE PROGRAMS OF CHILDREN MUSEUMS AROUND THE WORLD TO PROMOTE THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE 199

Nargiz GULIYEVA, Elnur HASANOV
ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA TƏCAVÜZÜ VƏ ONUN ERMƏNİSTANDA YAŞAMIŞ AZƏRBAYCANLILARIN AİLƏ-MƏİŞƏT MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ (XIX - XX ƏSRLƏR)
ENCROACHMENT OF ARMENIA UPON AZERBAIJAN AND ITS INFLUENCE TO FAMILY AND SOCIAL RELATIONS OF THE AZERBAIJANIS DURING THE XIX-XX CENTURIES 207

Raksana Hasanova
ОСНОВНЫЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ХРАНЕНИЮ, КОНСЕРВАЦИИ И РЕСТАВРАЦИИ МУЗЕЙНЫХ ЭКСПОНАТОВ
THE MAIN RECOMMENDATIONS FOR THE PRESERVATION, CONSERVATION AND RESTORATION OF MUSEUM EXHIBITS 210

Semih Guneri
DOYUMLU (KARS) KAYA RESİMLERİ
ROCK IMAGES IN DOYUMLU (KARS) 214

Sevda Huseynova, Vahid Gasimov
КАРТА РАСПРОСТРАНЕНИЯ ГОНЧАРНЫХ КЛЕЙМ НА СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГЛАЗУРОВАНОЙ КЕРАМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА
DISTRIBUTION MAP OF POTTER'S STAMPS ON MEDIEVAL GLAZING CERAMICS OF AZERBAIJAN ____220

Shebnem Mastalili
ƏSKİ TÜRK MİFOLOGİYASINDA İNANCLAR VƏ KULTLAR
BELIEFS AND CULTS IN ANCIENT TURKIC MYTHOLOGY ____224

Shikar Gasimov
LAÇININ QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ TARİXİ ABİDƏLƏRİ
ANCIENT SETTLEMENTS AND HISTORICAL MONUMENTS OF LACHIN ____227

Yuliy Khudyakov
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРЕДМЕТНЫХ РЕКОНСТРУКЦИЙ В ИЗУЧЕНИИ И РАСПРОСТРАНЕНИИ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ О ВОЕННОМ ДЕЛЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ НОМАДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
USE OF OBJECT RECONSTRUCTION IN STUDY AND DISSEMINATION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE OF MILITARY AFFAIRS OF MEDIEVAL NOMADS IN CENTRAL ASIA ____232

Yuriy Prokopenko, Dimitriy Pikalov
МУЛЬТИМЕДИЙНЫЙ РЕСУРС «СКИФЫ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ»: ОПЫТ РЕАЛИЗАЦИИ
MULTIMEDIA RESOURCE "SCYTHIANS IN THE NORTH CAUCASUS": EXPERIENCE OF REALIZATION ____238

POSTERLƏR - POSTERS

Elmira Abbasova
ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA SÜFRƏ MƏDƏNİYYƏTİ (AĞSU MATERIALLARI ƏSASINDA)
CULTURE OF TABLE-SET IN AZERBAIJAN IN MIDDLE AGES (BASED ON AGSU MATERIALS) ____244

Habiba Aliyeva
ORTA ƏSR AĞSU ŞƏHƏRİNİN EPİQRAFİK ABİDƏLƏRİ
EPIGRAPHIC MONUMENTS OF MEDIEVAL AGHSU TOWN ____247

Ilhama Hamdullayeva
TARİX VƏ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ KEÇMİŞİN NİŞANƏSİDİR
HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS ARE SIGN OF PAST ____254

Natig Gubadoglu
XƏLƏC COĞRAFİ ADININ MƏNŞƏYİNƏ DAİR
ORIGIN OF GEOGRAPHICAL NAME KHALAJ ____256

Nazim Velishov
YUXARI QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN BƏZİ ETNOOYKONİMLƏRİNİN MƏNŞƏYİ, ƏMƏLƏGƏLMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
ORIGIN, PECULIARITIES OF SOME ETHNO-OIKONYMS OF UPPER KARABAKH ____260

Nargiz Aliyeva
ŞEYX ƏBU TAHİR ƏS-SİLƏFİ VƏ AZƏRBAYCAN
SHEIKH ABU TAHIR AS-SILAFI AND AZERBAIJAN ____263

Shahismayil Ismayilov
XVII ƏSRDƏ SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ SƏNƏTKARLIQ
CRAFTSMANSHIP IN 17TH CENTURY SAFAVYDS STATE ____267

Shola BAYRAMOVA
LOCAL ARCHAEOLOGY VIA EXPLORATIONS OF MIRAS SOCIAL ORGANIZATION
MİRAS İCTİMAİ BİRLİYİNİN YERLİ ARXEOLOGİYADA ROLU ____270

FOTOLAR - PHOTOS ____276

SALAMLAMA NİTQLƏRİ

Vaqif Əliyev

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirinin birinci müavini

Hörmətli Ənvər müəllim!
Hörmətli sədarət!
Əziz qonaqlar, əziz Ağsulular!

Qeyd edim ki, mən ilk dəfədir ki, Ağsu şəhərindəyəm. Ağsunun həqiqətən də təbiəti, insanları, inkişafı, burada görülən işlər çox xoşdur. Mən buraya gələnə qədər deputatınız Ərəstun müəllimlə kiçik bir söhbət etdik. Bu yer tarixən götürsək kiçik bir yer olub. Amma indi respublikanın ən böyük şəhərlərindən birinə çevrilib, şəhər statusu, şəhər görkəmi alıb. Və çox yaxşı haldır ki, belə genişlənməklə, müasirləşməklə, şəhər statusu almaqla bərabər, onun tarixi-mədəni irsinə də çox böyük diqqət yetirilir. Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransının Ağsuda keçirilməsi artıq özü onu göstərir ki, bu regionda tarixi, maddi-mədəni irsimizə nə qədər diqqət yetirilir. Biz buraya gəlməmişdən qabaq orta əsr Ağsu şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılarla tanış olduq və qeyd edim ki, bu, həqiqətən təəccüblüdür. Çünki bir çox yerlərdə, respublikanın bir çox rayonlarında arxeoloji qazıntlar aparılır. Məndə olan məlumata görə 40 arxeoloji ekspedisiya işləyir və qazıntılar aparırlar. Amma onların çoxunda bu qədər böyük nəhəng, ətraflı və əsaslı şəkildə işlər görülməmişdir. Çünki burada həm qazıntı işləri, həm də konservasiya işləri aparılır, əlavə örtüklər qurulur ki, bu aparılan işlər hədər getməsin, yağış, yaxud qara və s. məruz qalmasınlar. Bax, bütün bunlar göstərir ki, orada çalışan arxeoloji ekspedisiya bu işə nə qədər önəm verir. Əsas da odur ki yerli orqanlar, icra hakimiyyəti bu işə çox böyük diqqət yetirir, qayğı göstərir. Artıq biz orada olanda hiss etdik ki, hər cığırı, hər daşı da qiymətləndirirlər. Bu o deməkdir ki, işinin çoxluğuna, rayonun iqtisadi inkişafına baxmayaraq bu sahəyə də önəm verilir. Mən hesab edirəm ki, bu da vacibdir və buna görə də dəyərli mədəniyyət və turizm nazirimiz Cənab Əbulfəs Qarayevin adından Ənvər müəllimə təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Bu regionda bu cür arxeoloji qazıntıların, ekspedisiyanın aparılması əlbəttə ki, regionların özünün də inkişafına böyük təkan verir, regionların özünü də tanıdır. Orta əsr Ağsu şəhəri ilə bağlı elmi kitablar, broşurlar buraxılıb, bir neçəsi bizdə də vardır və ingilis dilində də nəşr olunub. Bunlar abidənin tanıdılması nöqteyi-nəzərindən də çox əhəmiyyətlidir.

Ağsu Respublikanın coğrafi baxımdan mərkəz rayonlarından biridir. Bu gün bura turist axını o qədər böyük olmaya bilər. Mən hesab edirəm ki, Ağsuda bu qazıntılara, qədim şəhərlərin mövcud olmasına görə Ağsuya diqqət artacaq. Gələcəkdə turist axını ağsuluların özü üçün də fəxr olacaq və bu, şəhərin həm iqtisadiyyat, həm də tarixi üçün faydalı mənbə olacaqdır.

Bu gün konfransda xeyli xarici qonaq iştirak edir. Onların hər birinin də fikirləri, düşüncələri var. Onları bura gətirən bu qazıntılara, bu tarixi abidələrə olan maraqdır. Bu şəhərlə bağlı aparılan tədqiqatlar və araşdırmalar xarici qonağı cəlb edir. Mən inanıram ki, onların sayı daha da artacaqdır. Avrasiya zonası maddi-mədəni abidələrlə, arxeoloji tapıntılarla zəngindir. Bu gün Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev tarixi irsimizə, mədəniyyətimizə böyük diqqət yetirir. Əgər müstəqillik dövrümüzdə bir müddət biz tarixi abidələrin bərpası və abadlaşdırılması ilə məşğul idiksə, indi arxeoloji qazıntılarla və tədqiqatlarla məşğul oluruq. Son illər Cənab Prezidentimiz hansı regionda olur, orada aparılmış arxeoloji qazıntılar və dəyərli tarixi abidələrlə də maraqlanır. Ən yaxın vaxtlarda Qəbələ və Tovuz rayonlarında olarkən Cənab Prezidentimiz arxeoloji qazıntılarla tanış olub və Tovuz rayonundan döndükdən sonra xüsusi sərəncamla Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutuna vəsait ayırıb. Əminəm ki, Cənab Prezidentimizin bu sahəyə diqqəti Ağsuda aparılan işlərə də təkan verəcək.

Bu gün Ağsuda elmi, araşdırmalar bayramıdır. Bizə bu arxeoloji qazıntılar və ekspedisiyanın Ağsuda olan imkanlı yerli insanlar tərəfindən dəstəkləndiyi haqqında məlumat verildi. Bu doğrudan da böyük, eləcə də nadir haldır. Bu işlər böyük həcmli işlərdir və böyük vəsait tələb edir. İnanıram ki, orada çalışan insanlar həqiqətən də fədakar insanlardır, qızmar günəşin altında çalışan

zəhmətsevər insanlardır. Onlar bu qədər işlər aparıb, yorulmayıblar və onu bugün davam etdirmək, inkişaf etdirmək əzmindədirlər. Ümid edirəm ki, bu şəhər gələcəkdə beynəlxalq turizm baxımdan nümunəvi obyektə çevriləcək. Mən sizin hamınıza, xüsusən də arxeoloji ekspedisiyada çalışan insanların hər birinə dərin təşəkkürlərimi bildirirəm. İnanıram ki, burada aparılan arxeoloji qazıntılar beynəlxalq aləmdə Ağsunun adını yüksəklərə qaldıracaq. Hamınıza uğurlar arzu edirəm.

Ənvər Seyidəliyev

Ağsu rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı

Hörmətli qonaqlar!
Hörmətli xanımlar və cənablar!
Əvvəla, hamınızı salamlayıram!

Bu gün Ağsuluların sevincinin həddi-hüdudu yoxdur. IV Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransı bu gün Ağsuda keçirilir. Konfransda dünyanın bir çox ölkələrinin nümayəndələri iştirak edir. Konfransda, həmçinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən diplomatik korpusun nümayəndələri iştirak edir. Mədəniyyət və Turizm nazirinin birinci müavini Vaqif müəllim, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru Maisə xanım tədbirimizdə iştirak edirlər. Konfransda eləcə də bizim hörmətli akademik Vəli müəllim, Azərbaycanın bu sahə ilə məşğul olan seçmə ziyalıları iştirak edir. Mən onların hamısını ürəkdən salamlayıram. Konfransda xaricdən gələn qonaqlar da vardır ki, onlar artıq dünən Bakı şəhərində olublar. Biz günün birinci yarısında arxeoloji abidədə olduq. Abidə qonaqlarımızın çox xoşuna gəldi. Hətta Mədəniyyət və Turizm nazirinin birinci müavini Vaqif Əliyevin dediyinə görə, bu abidə Azərbaycandakı abidələrin ən gözəlidir. Belə ki, orada böyük həcmli işlər görülüb. Burada olan tapıntılar orta əsrlərdə insanların yaşayışından xəbər verir.

Sözsüz ki, abidə ilə tanışlıqdan sonra digər qonaqlar da öz sözünü deyəcək. Mən sonda bir daha hamınızı salamlayır və konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

Maisə Rəhimova

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru

Hörmətli Ənvər müəllim! Əziz qonaqlar, əziz Ağsulular, hörmətli xanımlar və cənablar!

İcazə versəydiniz öncə bura müxtəlif ölkələrdən gələn qonaqlarımızı salamlayım və onlara "xoş gəlmisiniz" deyim. Alimlərin bir qismi Azərbaycanda olublar və təkrar bu ölkəyə gəlmələri elm xadimlərinə və Azərbaycana olan hörmətlərinin sübutudur. Biz buna görə bütün qonaqlarımıza minnətdarlığımızı bildiririk. Bu konfransda sözsüz ki, bizim alimlərimiz əldə etdiyi nailiyyətləri sizinlə birlikdə bölüşəcək. Biz minnətdarlıq hissi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevə öz diqqət və qayğısına görə təşəkkürümüzü bildiririk. Onun arxeologiya elminə göstərdiyi böyük diqqət əsasında arxeoloji qazıntılarımız genişlənib, onların arealı, sayı böyüyüb. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün regionlarında bu gün arxeoloji tədqiqat işləri aparılır. Və minlərlə maddi-mədəni nümunələrini üzə çıxararaq bizim tariximiz daha da qədimləşir və bu tədqiqatların əsasında deyə bilərik ki, Azərbaycan ən qədim insan məskənlərindən və sivilizasiya mərkəzlərindən biridir. Hər il Azərbaycanın arxeoloji xəritəsində bu tədqiqatlar nəticəsində onlarla yeni abidələr salınır. Demək olar ki, tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri bizim muzeylerimizin fondunu daha da zənginləşdirir. Elə Ağsunun özündə son zamanlar tapılan pullar bizim Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyimizə təhvil verilmiş və onun qızıl fondunu daha da zənginləşdirmişdir. Cənab Prezidentin diqqətini biz bu il aprel ayının 12-sində Tovuz rayonunda olarkən da gördük. O, bizim ən qədim, Neolit dövrünə aid, e.ə. VI minilliyin əvvəllərinə məxsus abidəmizdə olmuş və öz tövsiyələrini bildirmişdir. Mən institutumuzun adından Prezidentə verdiyi sərəncama görə minnətdarlığımı bildirirəm və orada demək olar konservasiya işləri başlanıb və arxeoparkın qurulması yəqin ki, bu ilin sonuna kimi başa çatacaq. Bu baxımdan Ağsu Arxeoloji Ekspedisiyasının fəaliyyətini də vurğulamaq istərdim. Çunki Ağsuda 3 ildən

artıqdır qazıntılar gedir, 2010-cu ildən başlanılıb. Və bu 3 ildə çox böyük miqyasda işlər görülüb. Burda yüzlərlə maddi-mədəniyyət nümunələri tapılıb, onlar sistemləşdirilərək sərgilər keçirilib. Ağsu tarixinə aid 3 kitab nəşr olunub. İnternet saytları açılıb. Biz burada iki il bundan qabaq olmuşduq və hazırda bir abidənin muzey tikilişini görürük. Amma bu gün burada böyük konservasiya işləri aparılıb. Buna görə də sözsüz ki, Ənvər müəllimin başçılığı ilə Ağsu rayonu icra hakimiyyətinin bütün kollektivinə, bütün iş adamlarına minnətdarıq. Məlumat üçün bildirirəm ki, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Ağsu ekspedisiyasına vəsait ayırmır. Bu tədqiqatlar hamısı iş adamlarının təşəbbüsü ilə olunur. Bir də sizə bildirmək istəyirəm ki, bizim institutda və indi burada da xarici ölkələrdən alimlərimiz arxeoloji ekpedisiyalarımızla birgə tədqiqatlar aparır. Biz ABŞ, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Gürcüstan, Cənubi Koreya və Türkiyədən gələn alimlərlə birgə tədqiqat işləri aparırıq. Bu da Azərbaycan arxeologiyasının dunya miqyasına çıxması üçün şərait yaradır. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun işlərindən çox danışmaq olar. Lakin mən fikirləşirəm ki, biz daha çox prespektivləri və planları danışsaq yaxşı olar.

Əziz Ağsulular, əziz qonaqlar bu günkü konfrans böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çunki bu konfransda alimlərimiz bir-biri ilə öz fikirlərini bölüşəcəklər, sonra biz burda dinlənilən məruzələrdən, çıxışlardan bəhrələnəcəyik. Ona görə bu konfrans böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mən bu konfransın işində uğurlar arzulayıram və hamınıza, burada iştirak edənlərə diqqətə görə təşəkkür edirəm. Fürsətdən istifadə edib bir daha Ağsu rayon rəhbərliyinin bütün kollektivinə, Ənvər müəllim başda olmaqla icra hakimiyyətinin kollektivinə öz təşəkkürümü bildirirəm. Çox sağ olun.

Qafar Cəbiyev

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi

Hörmətli xanımlar və cənablar! Əziz qonaqlar!

İcazə verin Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının kollektivi adından hər birinizə xoş gəlmisiniz deyim. Rusiya Federasiyasından, qardaş Türkiyədən, uzaq İtaliyadan, Özbəkistan və Gürcüstandan gəlmiş həmkarlarımızı burada görmək çox xoşdur. Onları ürəkdən salamlayırıq. Qonaqlarımız arasında xarici ölkələrin diplomatik korpusunun nümayəndələri vardır. Onları da salamlayıram. Mən Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirinin birinci müavini, çox hörmətli Vaqif Əliyevi, çox hörmətli Millət vəkili Ərəstun Cavadovu və digər rəsmi qonaqlarımızı ürəkdən salamlayıram və biz hər birimiz çox yaxşı bilirik ki, Vaqif müəllimin, Ərəstun müəllimin təmsil etdikləri strukturlar Azərbaycanda tarixi-mədəni irsin qorunması, tədqiqi və təbliği istiqamətində nə dərəcədə faydalı işlər görürlər. Burada hörmətli Maisə xanım başda olmaqla, Azərbaycan elminin çox hörmətli nümayəndələri iştirak edir. Onları ürəkdən salamlamaq istəyirəm. Mən Ağsu rayon rəhbərliyini başda Ənvər müəllim olmaqla ürəkdən salamlayıram. Ağsu arxeoloji ekspedisiyası rəhbərliyi adından burada aparılan konservasiya və bərpa işlərində hər zaman yanımızda olan insanlara ürəkdən minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Mən bugünkü tədbirdə iştirak edən və hər zaman bizim işlərimizi təbliğ edən media nümayəndələrini salamlayıram və onlara da "xoş gəlmisiniz" deyirəm.

Hörmətli qonaqlar! Əziz həmkarlar!

Razılıq hissi ilə deməliyəm ki, Azərbaycanda tarixi-mədəni irsin qorunmasına, tədqiqi və təbliği işinə hərtərəfli dövlət qayğısı mövcuddur. Möhtərəm Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev artıq neçə illərdir ki, büdcədə nəzərdə tutulmuş vəsaitdən əlavə olaraq arxeoloji abidələrin tədqiqi üçün prezidentin ehtiyat fondundan milyonlarla manat vəsait ayırır. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın şəxsi diqqət və qayğısı sayəsində Azərbaycanda tarixi-mədəni irsin tədqiqi və təbliği sahəsində həqiqətən çox böyük miqyaslı işlər görülməkdədir. Bütün bunların nəticəsidir ki, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatların miqyası ilbəil artmaqdadır. Hazırda Azərbaycan Milli

Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Respublikanın müxtəlif rayonlarında 40-dan artıq ekspedisiyası işləyir ki, həmin ekspedisiyalar da elmimizə, tariximizə çox sanballı töhfələr bəxş edib. Mən qısa olaraq Ağsu arxeoloji ekspedisiyası və orta əsr Ağsu abidəsi haqqında məlumat vermək istəyirəm. Ağsu abidəsi, yəni hazırda ərazisində olduğumuz şəhər 1735-ci ildə Nadir şahın əmri ilə salınmış bir müsəlman şəhəridir. Şəhərin ərazisi 40 ha-dır. Burada intensiv şəhər həyatı 1735-ci ildən 1806-cı ilə qədər mövcud olub. Şəhər faktiki olaraq 70 il ərzində Şirvanın rəsmi paytaxtı olub. Burada ilkin olaraq 1983-cü ildə kəşfiyyat xarakterli işlər aparılıb, 2010-cu ildən etibarən isə MİRAS İctimai Birliyinin təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun ekspedisiyası fəaliyyət göstərməkdədir. Hazırda gördüyünüz bu üstü örtülmüş ərazilər içərisində ilkin olaraq 3-cü sahə adlandırdığımız sahə tədqiq olunub. Bu ərazidə ilk dəfə olaraq sənətkarlıq emalatxanaları, yəni, misgərlik emalatxanası, dəmirçi emalatxanası, sümük işləmə ilə məşğul olan ustanın emalatxanası, tikiş sexi və boyaq emalatxanasının qalıqları aşkar olunub. Burada şəhərin çörək və bişinti məmulatları istehsalı və satışı ilə məşğul olan mərkəzini aşkar etmişik ki, onlardan da hər biri daha çox məhz bazar üçün məhsul istehsal edirdi. Tək bir təndirin ətrafında, daşların altında 120 ədəd sikkə tapmışıq. Başqa sözlə, çörəkçi çörəyi satdıqdan sonra pulları oradakı, daşların altına yığıb və qəflətən baş verən hadisə nəticəsində o şəhəri tərk edib, pullar isə orada qalıb. Tədqiq etdiyimiz digər sahədə ilkin məqsəd qala divarlarını öyrənmək idi. Biz isə daha da irəli gedərək şəhərin su təchizatı və kanalizasiya şəbəkəsi ilə bağlı çox maralı tapıntlar aşkar etdik. Daha sonra şəhərin hamam kompleksi aşkara çıxarıldı. Sonra çox dəbdəbəli şəkildə bəzədilmiş otaq-ev aşkar olundu ki, onun divarları yapma bəzəklərlə bəzədilmş, qarşısında çarhovuz, geniş olmayan meydan və s. aşkar olunmuşdur. Daha sonra 5-ci sahə adlandırdığımız aşağıdakı ərazidə tədqiqatlara başladıq. Orada 56 sütundan ibarət Cümə məscidininin qalıqları aşkara çıxardıq. Cümə məscidinin ətrafında geniş bir ərazidə yaşayış kompleksi, yəni, evlər, həyətlər, su təchizatı və kanalzasiya şəbəkəsi ilə bağlı qurğular, digər yardımçı binalar aşkara çıxarıldı. Və nəhayət, sonuncu olaraq şəhərin və hətta xanlığın ən boyük ərzaq anbarı olan buzxana aşkar elədik ki, həmin anbarın uzunluğu 30, eni 8 m-dir. Bu, yer səthindən təxminən 8 metr dərinlikdə tikilmiş möhtəşəm bir tikilidir. Orada tədqiqatlar davam etdirilərkən Holland dukatlarından ibarət dəfinə aşkar elədik. Dəfinədə 37 ədəd qızıl pul var idi. Qızıl sikkələrin ilkin kəsilən nümunəsi 1781-ci ilə, sonuncu nümunələri isə 1800-cü ilə aiddir. Qızıl dukatlardan ibarət dəfinədən bir neçə gün sonra həmin ərazidə Azərbaycan xanlıqlarının pulları olan gümüş sikkələrdən ibarət daha bir dəfinə və digər qiymətli tapıntılar aşkar çıxarıldı.

Bütün bunlar onu deməyə imkan verir ki, Ağsu XVIII əsrdə Azərbaycanın çox böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri olub. Ağsunun Azərbaycanın digər şəhərləri ilə, habelə Avropa və Asiyanın ticarət və mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqələləri mövcud olubdur.

Ağsu arxeoloji ekspedisiyası maliyyə baxımından sırf yerli insanların, iş adamlarının və xeyriyyəçi insanların vəsaitləri hesabına burada iş görür. Bu nümunə onu göstərir ki, Azərbaycan dövlətinin imkanları hesabına görülən geniş miqyaslı işlərlə yanaşı, ayrı-ayrı imkanlı insanlar, xeyriyyəçi insanlar da artıq tarixi-mədəni irsə üz tutublar və ona qayğı nümayiş etdirirlər.

Əziz dostlar!

Dünya sürətlə qloballaşır. Qloballaşmanın şübhəsiz qazanc gətirdiyi, həm də itkilərə məruz qoyduğu, ziddiyyətli məqamları var. Qloballaşma o zaman bizim üçün daha çox xeyirli olacaq ki, hər birimiz tarixi-mədəni irsimizi qoruyaq, onu öyrənək, onu tədqiq edək. Bu mədəni irs xalqları, burada iştirak edən ölkə xalqlarının nümayəndələrini bir-birinə daha çox yaxınlaşdırır, qovuşdurur, əbədi, əzəli, insani və bəşəri dəyərlərə xidmət etməyə səsləyir. Mən sizin vaxtınızı çox almaq istəmirəm. Sonda hamınıza minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Ümid edirəm ki, XXI əsrdən XVIII əsr abuhavasına düşərək, bu ab-havanı hiss etmək imkanınız olacaq.Bunun üçün mən sizi tədqiq olunmuş obyektlərə baxış keçirməyə dəvət edirəm. Diqqətinizə görə çox sağ olun!

Vəli Əliyev

AMEA-nın müxbir üzvü

Hörmətli Ənvər müəllim, Hörmətli Sədarət, əziz qonaqlar və Ağsulular!

Mən ilk dəfədir Ağsu şəhərindəyəm və burada həqiqətən də onun təbiətinə, onun insanlarına, görülən işlərə, Ağsunun inkişafına çox sevindim. Burada mən gələnə qədər Ərəstun müəllimlə belə bir kiçik söhbət etdik. Ağsu doğurdan da balaca bir yer olub, yəni tarixən belə götürsək. Amma bugün Respublikanın həqiqətən də böyük şəhərinə çevrilib, şəhər statusu, şəhər görkəmi alıb. Və bu böyük bir haldır ki, onun şəhər statusu, şəhər görkəmi almasından başqa tarixi-mədəni irsinə də diqqət yetirilir. Bugün bu gözəl konfransın IV Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiya Konfransının Ağsuda keçirilməsi artıq özü göstərir ki, bu regionda tarixə, maddi-mədəni irsimizə nə qədər böyük diqqət yetirilir. Biz buraya gəlməmişdən qabaq Orta Əsr Ağsu Şəhəri, yəni həmin o arxeoloji qazıntılarla tanış olduq və bu həqiqətən də çox təəccübedicidir. Çünki bir çox yerlərdə arxeoloji qazıntılar aparılır. Məndə olan məlumata görə Respublikamızın bir çox yerlərində 40-a yaxın arxeoloji ekspedisiya aparılır. O qazıntılarda biz olmuşuq və bu qədər böyük, nəhəng, əsaslı işlər aparılmayıb. Burada qazıntı işləri, elmi işlər, konservasiya işləri aparılır. Örtüklər salınır, yəni bu işlərdən görünür ki, Ağsu ekspedisiyası bu işə nə qədər önəm verir. Əsas da odur ki, yerli icra orqanları, İcra hakimiyyəti bu işə diqqət yetirir, qayğı göstərir. Yəni ki, nə qədər çox işin olmasına baxmayaraq tariximizə, mədəni irsimizə diqqət ayrılır. Regionda bu cür arxeoloji qazıntıların, arxeoloji ekspedisiyaların aparılması regionun özünün də inkişafına təkan verir. Və regionların özünü də tanıdır. Orta Əsr Ağsu şəhəri ilə bağlı nə qədər elmi tədqiqatlar aparılıb, nə qədər kitablar buraxılıbdır, o kitablardan bizdə də var, nə qədər nəfis buraxılıbdır. Artıq ingilis dilində də buraxılır. Bu regionun tanınması üçün nə qədər əhəmiyyət kəsb edir.

Ağsu Respublikanın demək olar ki, mərkəzi rayonlarından biridir və əlbəttə ola bilsin ki bugün bura turist axını o qədər də böyük deyil. Amma inanıram ki, bu cür qazıntılar, tapıntılar sayəsində Ağsuya gələcəkdə maraq artacaqdır. Bu mədəniyyətin ortaya çıxarılması Ağsulular üçün böyük bir hadisədir. Və gələcəkdə bu artıq Ağsunun mədəniyyətinə, Ağsunun iqtisadiyyatına da böyük köməklik göstərəcəkdir. Artıq qeyd olunduğu kimi bugünkü konfransda xeyli xarici qonaq iştirak edir. Əlbəttə ki, onların da öz fikirləri, öz rəyləri vardır və onların öz yerlərində, öz vətənlərində çatdırılacaqdır. Buraya onları gətirən tarixi abidələrə olan maraqdır. Əgər siz görsəydiniz ki, dünyanın başqa yerlərində olan nəsə burda da var, sizin marağınız olmazdı. Əgər bu zonanı götürsək, həqiqətən də Avrasiya regionu tarixi abidələrlə, maddi-mənəvi sərvətlərlə zəngindir və bunu bizim arxeoloqlar çox gözəl bilir. Bildiyiniz kimi, Ağsuda xüsusi pullar tapıldı və bu pullar Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyinin eksponatlarını xeyli zənginləşdirdi. Gələcəkdə də bu işlər davam edəcəkdir. Bugün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev ümumən mədəniyyətimizə, tarixi-mədəni irsimizə böyük diqqət ayırır. Əgər biz bir müddət arxeoloji, tarixi abidələrimizin bərpası, abadlaşdırılması ilə məşğul idiksə, son dövrlər arxeoloji qazıntılara diqqət ayrılır, qayğı göstərilir. Son dövrlərdə cənab Prezident hansı rayona ziyarət edirsə, oradakı tarixi abidəni də ziyarət edir. Mənim yadımdadır, son zamanlarda Tovuza və Qəbələyə ziyarət etdi və qayıdan kimi xüsusi sərəncamla bu sahəyə böyük vəsait ayırdı. Mən sözümü çox uzatmaq istəmirəm. Bugün Ağsuda böyük bir bayramdır, araşdırmalar bayramdır, arxeoloji bir bayramdır. Doğurdan da bu bayramın da kökündə bayaq qeyd etdiyim kimi, Orta əsr Ağsu şəhəri dayanır. Yenə qeyd etmək istəyirəm ki, biz bugün orada ekskursiyada olarkən belə bir məlumat aldıq ki, burada yerli əhali, imkanlı insanlar, şirkətlər maddi yardım göstərib, yəni ki burada dövlət tərəfindən o qədər də böyük vəsait ayrılmayıb. Bu ümumiyyətlə, doğurdan da böyük bir haldır. Adətən imkanlı insanlar, iş adamları arxeoloji qazıntılara pul qoymayıb, əsasən gəlir gələn sahələri maliyyələşdirirlər. Bu, böyük bir işdir, bu böyük bir vəsait tələb edir, həqiqətən də orada işləyən insanlar fədakar insanlardır, fanatik insanlardır, zəhmətsevən insanlardır, çünki bu

insanlar günün istisində, günün altında işləyiblər və yorulmayıblar, hələ də əzmkarlıqla işlərinə davam edirlər. Burada insanlar təmannasız kömək edirlər, mən fikirləşirəm ki doğurdan da onlar bu torpağın suyunu, çörəyini yeyiblər. Mən sizin hamınıza, xüsusən də arxeologiya sahəsində çalışanların hər birinə öz dərin minnətdarlığımı, təşəkkürümü bildirirəm. Zəhməti olan hər kəsə, ona münasibəti olan hər kəsə öz təşəkkürümü bildirmək istəyirəm və inanıram ki, burada aparılan arxeoloji qazıntılar Ağsunun adını beynəlxalq aləmdə yüksəklərə qaldıracaq. Hamınıza uğurlar arzulayıram.

Bayram Bayraktar

İzmir Dokuz Eylül Universitesi Bölüm Başkanı

Saygıdeğer konuklar, 4. Avrasiya Uluslararası Sempozyumunun bu toplantısında hepinizi saygı ile selamlıyorum. Bana gençler 3 dakikalık bir süre vermişler, aslında ben konuşmayı çok seven birisiyim. Özellikle Azerbaycanda olduğunu hissedince azerbaycanlılar da, Azerbaycanlı kardeşlerimiz de konuşmayı severler. Bilim, kültür-medeniyet olunca da gerçekten çok şeyi söylemek gerekir. Az önce çocukları, balaları dinledim. Azerbaycanın bugününü ve geleceğini gördüm. Şöyle bir söz var "el mi yaman, bey mi yaman, illaki el yaman" deye. Bu yamanı iyi anlamda, akıllı ve zeki anlamda değerlendirmek gerekiyor. O nedenledir ki, El-in 3 anlamı var, halk mı güçlü, memleketi, ülkeyi yönetenleri mi güçlü, illaki el yaman-halk güçlü, yani halk evlatlarına sahib çıkarsa, kültürleşme seviyesini yükseltirse mutlaka medeniyeti de yükselmiş olacaktır. Bir hal, eskiden bir söz söylemek isterim, eskiden bir örnek verirsek, annelerimiz, babalarımız sütü saklarken sütün ömrü 1-2 gün davam edermiş, sonra zamanla yoğurt bulunmuş, sonra peynir bulunmuş, sütün ömrü 1 aya, 2 aya, 3 aya "büyümüş". Kültürümüzü de evrensel kültür metodolojileri ile, üniversitelerimizle, yetişdirdiğiniz çocuklarla yeniden yorumladığımızda sadece Azerbaycan kültürünü yükseltmiş olmayacağız, aynı zamanda bölge kültürünü yükseltmiş olacağız. Aynı zamanda Avrasyanın da kültürünü yükseltmiş olacağız. Ben 1-2 söz de söylemek istiyorum. Avrasya dediğimiz coğrafya nereden bakarsak Baltik denizinden Büyük okyanusa uzanan bir coğrafya. Burada türk dilli halklar, slavik halklar, çinliler bulunmaktadır ve özellikle bağımsız olduktan sonrakı dönemlerde ülkeler geleceklerini bulmak için kendi geçmişlerine yöneliyorlar. Ve tabii arkeoloji kazılara, kültürün ve medeniyetin köklerine ulaşıyorlar. Gördüğümüz kadarıyla bugün Aksu şehri bir kültür ve medeniyet şehri. Bir yerden başlamak gerekir, tarihi keşf etmek gerekir, derinlere inmek ve geleceğini, insanların geleceğini yeniden kurmak gerekir. Bu anlamda bu dünya nüfusunun nerdeyse 75/100 nüfusunu barındıran bu coğrafyanın zengin kültür kaynaklarını keşf etmek adına burada toplanan 4. kongrenin, bunu düzenleyenleri, katılanları, bunun için organizasyon yapanları ve gelecekte de devam etdirmek adına kültür adamlarını başarılı sempozyumlar için, başarılı bildiriler için, sunumlar için katkılarından dolayı hepsini kutluyorum. Saygılar sunuyorum, teşekkürler.

Ernesto Borrelli

Ali Restavrasiya Mərkəzi, İtaliya

Xanımlar və cənablar!
Hörmətli qonaqlar!

Burada olmağımdan və bu möhtəşəm tədbir- IV Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransında iştirak etməkdən böyük məmnunluq duyuram. İlk növbədə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə və MİRAS İctimai Birliyinə məni bu konfransa dəvət etdiklərinə görə minnətdarlıq edirəm. Bu mənim sizin arxeologiya, tarix elminiz və milli ənənələrinizi öyrənmək və yaxından bələd olmağım baxımından çox gözəl şansdır. Bu, eyni zamanda sizlərlə təcrübə və biliklərimi bölüşmək üçün uğurlu imkandır. Artıq məlumatınız vardır ki, 2014-cü ildə YOCOCU- Mədəni İrsin Konservasiyasında Gənclər konfransı Azərbaycanda keçiriləcək. Birinci konfrans İtaliyada keçirilmişdi və 2014-cü ildə bu konfransın sizin ölkənizdə təşkil olunması sizinlə əməkdaşlığımızın möhkəmləndirilməsi üçün yeni bir addım olacaqdır. Yenidən sizinlə

görüşməkdən sevinc duyaram. Hamınıza təşəkkürümü bildirirəm.

Ernesto Borrelli

Italian Central Institute for Restoration, Italy
Ladies and gentlemen!
Distinguished guests!

I am very honoured to be here and participating in a great event-IV International Congress of Eurasian Archaeology.

I would like first to thank to Minister of Culture and Tourism of Azerbaijan and MIRAS Social Organization for the invitation. It is great opportunity for me to share and to better know your archaeology, your history and your tradition. And also it is an opportunity to share my experience and knowledge with most of you. Also I would like to mention that most of you know that next event of YOCOCU-Youth in Conservation of Cultural Heritage will be arranged in Azerbaijan by MIRAS. The first meeting was organized in Italy and in 2014 this will be another opportunity to collaborate again with you. This will be certainly my pleasure to be here next time. Thank you.

Ludmila Sokolova

Rusiya Federasiyası Arxeologiya İnstitutunun əməkdaşı

Hörmətli qonaqlar!

Mən çıxış nitqi hazırlamamışdım. Bu mənim üçün gözlənilməz oldu. Azərbaycana, Ağsuya gəlməzdən qabaq qərara gəldik ki, internetdə bu yerə, abidəyə baxaq. Amma həyatda gördüyümüz bizdə güclü təəssüratlar oyatdı və mən arxeoloq kimi onun arxeoloji tərəfindən danışacağam. Yalniz biz arxeoloqlar ekspedisiyanın, bu həcmdə görülmüş işlərin necə baş verdiyini bilirik. Siz bunun həm arxeoloji, həm də turistik abidə olması üçün əlinizdən gələni etməyə çalışmısınız. Biz bunu qiymətləndirməyə bilmərik. Abidə ən yüksək dünya standartlarına uyğun hazırlanıb. Bu tarixi abidədə apardığınız işlərə və bizə onu görmək imkanı yaratdığınıza görə sizə konfransın bütün iştirakçıları adından, eləcə də hələ gələcəkdə buranı gəlib görən alimlər adından minnətdarlığımızı bildiririk. Hamınıza təşəkkür edirəm. Çox sağ olun!

Siraceddin Şahin

İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi Müdürü

Sayın konuklar, bugün Ağsuda dördüncüsü düzenlenen Avrasiya Arkeoloji Kongresine hoş geldiniz. Bu kongreni düzenleyen başda Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı yetkilileri ile İzmir Dokuz Eylül Universitesi dosenti Sayın Semih Güneriye teşekkür ederim. Biliyorsunuz biraz önce beraber Ağsu arkeoloji kalıntılarını gezdik, çok etkilendik. Çünkü burada yapılan çalışma "restorasyon" için, özellikle de üst örtüsünün yapılması beni son derece etkiledi ve bana göre bu Ağsu arkeoloji kalıntılarında yapılan bu çalışma diger arkeoloji çalışmalar için bir örnek teşkil etmelidir. Ülkemizde de yani Türkiyede de özellikle bu yıl yani, 2012 yılında Kültür ve Turizm bakanlığının "bünyesinde" yaklaşık 300 tane arkeoloji kazı yapılmaktadır. Bu kazıların nerdeyse yarısını yabancılar yapmaktadır. Burada eserler hem "restorasyon" yapılmakda ve özellikle kışın yağmurdan, kardan koruması için üst örtüleri yapılmaktadır. Bugün burada toplanmamızı sağlayan başda Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı yetkililerine ve Dokuz Eylül Universitesi dosenti Sayın Semih Güneriye teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Fariz Xəlilli

Miras Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin sədri

Hörmətli Vaqif müəllim, Maisə xanım, Ənvər müəllim, Ərəstun müəllim!
Hörmətli xaricdən gələn qonaqlarımız, elm böyüklərimiz, ağsulular!

Dünyanın müxtəlif ölkələrindən arxeoloqlar, tarixçilər, etnoqraflar, sənətşünaslar, memarlar bu gün Ağsuda toplaşmışlar. IV Beynəlxalq

Avrasiya Arxeologiyası Konfransının (ICEA) Azərbaycanda, Ağsuda keçirilməsi əlamətdar hadisədir. Türkiyə Cümhuriyyətinin Dəmirçi şəhərində (Manisa ilinin mərkəzidir), hansı ki, Ağsu kimi kiçik bir şəhər idi, keçirilən III Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransında onun 4-cüsünün Ağsuda təşkil olunması qərara alınmışdır. Mən başda Semih Güneri olmaqla, ICEA-nın bütün üzvlərinə bu işə dəstək verdiklərinə görə minnətdarlıq edirəm. MİRAS İctimai Birliyi olaraq, artıq sayca 4-cü beynəlxalq konfransın tərəfdaşıyıq. Türk dünyası, Avrasiya regionu, Avropa şərq əlaqələri, mədəniyyətlərarası dialoq tədqiqatları müasir Azərbaycan elminin prioritet sahələrindəndir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın bu sahədəki təşəbbüslərini, ictimai fəallığın artmasını, elm adamları, xüsusilə, gənc elm adamları olaraq dəstəkləyirik. Burada Cənab Ernesto Borrelli çıxış etdi. YOCOCU-Mədəni İrsin Konservasiyasında Gənclər konfransının Azərbaycanda keçirilməsi, yəni sonuncu konfrans, onların da 3-cüsü Belçikanın Antverpen şəhərində olmuşdu, onun da 4-cüsünün Azərbaycanda keçirilməsi qərara alınıb. Orada da Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nümayəndəsi iştirak edirdi. Ernesto Borrelli həmin konfransın təşkilatçılarındandır. Qərara alınmışdı ki, o, Azərbaycanda keçirilsin. Bu məsələdə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyini hiss edirik. 2014-cü ilin may ayında onun da Azərbaycanda keçirilməsi baş tutacaqdır, xüsusən orada konservasiya ilə məşğul olan gənc alimlər çıxış edir. Mən bildirim ki, bu yaxınlarda Milanda digər bir konfransın tərəfdaşı idik. Milan Politexnik Universitetindən sevindirici xəbər aldıq. Çox maraqlıdır ki, Universitetin 2 magistrantı orta əsr Ağsu şəhəri haqqında dissertasiya işi yazır. Yəni bir arxeoloji abidə haqqında, onun qorunması, konservasiyası haqqında, söhbət onun reallaşdırılmasından getməsə də, onun haqqında elmi əsərlərin ortaya qoyulması hesab edirəm ki, Azərbaycan Respublikasının, onun elmi ictimaiyyətinin uğurudur və buna çox sevinirik. Biz dəstək verdiyinə görə bütün buradakı insanların hamısına, başda Vaqif müəllim, Maisə xanım, Ənvər müəllim, Ərəstun müəllim olmaqla bütün buraya gəlmiş qonaqlara, Türk-İslam Əsərləri Muzeyinin direktoru Siraceddin Şahinə, İstanbul Arxeologiya Muzeyinin direktoru Zeynep Kızıltana, Konya Mövlana Muzeyinin direktor müavini Naci Bakırcıya və Ernesto Borrelliyə təşəkürümüzü bildiririk. Bu cür elm xadimlərinin burada olmasına və onların hamısına dəstəklərinə görə öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Xüsusi təşəkkürüm burada əziyyəti olan, bu məsələnin ortaya çıxması üçün bizə həm maddi, həm mənəvi dəstək vermiş diqqətcil və alicənab Mikayıl müəllimədir. Eyni zamanda xüsusi təşəkkürüm Prezidentimizədir ki, onun regionların sosial-iqtisadi inkişafı haqqında sərəncamı və mədəni irsimizə olan diqqəti çox təqdirəlayiqdir. Bir daha təşəkkürlər!

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ'NDE AZERBAYCAN DOKUMALARINA DAİR BAZI BELGELER

SOME DOCUMENTS ABOUT AZERBAIJAN WEAVINGS IN PRIME MINISTRY OTTOMAN ARCHIVE

Ahmet AYTAÇ
Selçuk University, Konya, Turkey

ÖZET
Osmanlı Devleti'nde de önemli olan el dokumaları, insanlığın yaratılıştan bu yana kullandığı vazgeçilmez ürünlerdir. Dokuma ürünler ise Osmanlı toplumunda amaç ve inanç bütünlüğünden ziyade, geleneksel ölçülere dayalı evrensel dengeyi sağlamaktaydı.
Azerbaycan'da da dokumacılığın tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Özellikle Osmanlının son dönemlerinde Azerbaycan'da dokumacılık geleneği ile alakalı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge vardır.
Konunun bildiri ile sınırlı olmasından dolayı, Osmanlı döneminde Azerbaycan halıcılığı ve Osmanlı ile halı münasebetleri hakkında bazı arşiv materyalleri hakkında bilgi verilecektir.

SUMMARY
Hand-wovens, which was important in Ottoman Empire, are indispensable products that is used by humanity since creation. Woven products provided universal balance based on traditional measurements rather than the integrity of purpose and belief in Ottoman society.
Weaving history in Azerbaijan is based on very old history. Especially the last period of the Ottoman Empire, there are many documents related on the tradition of weaving in Azerbaijan in the Prime Ministry Ottoman Archives.
Because of the issue is limited by decleration, will be given some information archival materials about Azerbaijan carpets and relations Ottoman with carpet.

XÜLASƏ
Osmanlı Dövlətində də əhəmiyyətli olan əl toxumaları, insanlıq yaradıldıqdan bəri istifadədə imtina edilməz məhsullardır. Toxuculuq məhsulları isə Osmanlı cəmiyyətində məqsəd və inanc bütövlüyünə, ənənəvi ölçülərə əsaslanan universal tarazlığı təmin etməkdə idi. Azərbaycanda toxuculuq çox qədim tarixə əsaslanır. Xüsusilə, Osmanlının son dövrlərində Azərbaycanda toxuculuq ənənəsi ilə əlaqəli Baş nazirlik Osmanlı Arxivində çoxlu sayda sənəd vardır. Osmanlı dövründə Azərbaycan xalçacılığı və Osmanlı ilə xalça münasibətləri, bəzi arxiv materialları haqqında məlumat veriləcək.

GİRİŞ
Arşiv kelimesinin kökü ise eski Yunanca *arkheion* kelimesinin Latince'de belediye sarayı, resmi daire anlamı taşıyan, hali olan *archivum*dur[1]. Arşiv ve arşivcilik sosyolojik, ekonomik, tarihi ve kültürel konularda araştırma yapanlara ya da kanuni hak arayanların vazgeçilmezidir[2]. Arşivler adeta milletlerin bir nevi hafızasıdır. Çünkü toplumların geçmişleri, buralarda saklanan belgelerle sağlıklı biçimde ortaya konur[3].
Osmanlı Devleti'nde de önemli olan el dokumaları, insanlığın yaratılıştan bu yana kullandığı vazgeçilmez ürünlerdir. Örtünme ve örtme, insanlığın hep en önemli ihtiyaçlarından biri olmuştur. Bu ihtiyaç günümüzde oldukça büyük bir sektör olan tekstil endüstrisini meydana getirmiştir. Tekstil süsleme sanatlarının temelini ise dokuma sanatları oluşturur.
Ortadoğu ve Balkanlarda asırlarca hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin ilk devirlerinden başlayarak, resmi evraklar, ehemmiyet derecesine bakılmaksızın kese, torba ve sandıklarda belli usul ve düzenlere göre büyük bir titizlikle saklanmıştır[4].
Dokuma ürünler ise Osmanlı toplumunda amaç ve inanç bütünlüğünden ziyade, geleneksel ölçülere dayalı evrensel dengeyi sağlamaktaydı. Çarşı, pazar ve han gibi yerlerdeki dokuma üretim, ticaret ve zanaat işleri, Fütüvetnameler, Narh ve Ehli Hiref defterlerindeki kayıtlara göre yapılırdı. Örneğin, bir dokumacı çırağı 1001 gün çalıştıktan sonra kalfa olabilirdi[5]. Ustaların, sanatçıların tezgâhı palet,

1 http://tr.wikipedia.org/wiki/Ar%C5%9Fiv,01.07.2008.
2 AREN, Tülin, *Arşiv Problemleri ve Arşivcilik*, Ankara, 1976, s. 13.
3 GÖYÜNÇ, Nejat, "Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi", *Belleten*, XXXVII/147, Temmuz 1973, s. 305 - 319.
4 http://tr.wikipedia.org/wiki/Ar%C5%9Fiv, 01.107.2008.
5 UĞURLU, Aydın, "Osmanlı Dönemi Dokuma Ürünlerinde Çeşit

düğümleri fırça gibi kullanarak düşünce heyecan, sevinç, hüzün vb. gibi duygularını estetize ederek yansıttığı, bazı mesajlar aktardığı bu halılar Anadolu ve çevresi Türk halı sanatının çeşitli dönemlerde Konya ve dışında yapılmış çok sayıda örneği bulunduğunu ortaya koymaktadır[6].

Halı ustalarının isimlerini gösteren arşiv kayıtlarında da XV. yüzyıldan itibaren halıcılığı çok ileri düzeyde olduğu ve çok sayıda usta çalıştırıldığı bilinmektedir[7]. Azerbaycan'da dokumacılığın tarihi ise Neolitik çağa kadar uzanır. Nahçıvan bölgesindeki Kültepe kazılarını sürdüren ekibin başkanı O. Habibullayev'in düşüncesine göre, artık Neolitik Çağda Azerbaycan'da kaba yün kumaşların dokunduğu dokuma tezgâhları mevcuttur (M.Ö. 5.- 4. bin)[8]. Taberi, Arap istilacılarının Azerbaycan'a saldırısını tasvir ederken, ülkenin kuzey-doğusunda (Şirvan-Derbent) çok yüksek kaliteli halılar dokunduğunu da belirtmiştir. Diğer Arap tarihçisi Mukaddesi (10. yy), Berde şehrini anlatırken, burada dokunan halıların eşsiz olduğunu yazmıştır. "*Hüdud el-Âlem*" adlı eserde (10. yy), Azerbaycan'ın şehirlerinin coğrafi tasviri ile, aynı zamanda burada gelişmiş sanatlar hakkında da bilgi verilmiştir. Burada, Nahcıvan'ın zili ve halılarından, Muğan'ın çul ve palazlarından, Vezne'nin zili tekniğinde dokunmuş seccadelerinden, Erdebil'in, Gebele ve Samkur'un (Semkir) rengârenk elbiselerinden, ganovuz ve yünlü kumaşlarından övgü ile söz edilmiştir[9].

XII. yüzyıl, Azerbaycan tarihinde "*altın yüzyıl*" sayılmıştır. Bunun nedeni, bu yüzyılda Azerbaycan ilminde, felsefesinde, müzik ve edebiyatında, sanatında meydana gelen büyük gelişmedir. Bu dönemde de Azerbaycan'da yüksek kaliteli halılar dokunmuş, özellikle "*çiği palazı*", ipek ipliklerle dokunmuş ve kıymetli taslarla süslenmiş zililer büyük ün kazanmıştır[10].

Halı ve düz dokuma yaygıların kompozisyonlarında XV. yüzyılın ikinci yarısında, büyük gelişme görülür[11]. Azerbaycan tarihinde XVI. yüzyıl, ilk defa Kuzey ve Güney Azerbaycan topraklarını kapsayan, bir Azerbaycan devleti olan Safevi Devletinin kurulması, Azerbaycan Türkçesinin devlet dili olması, kültür, ilim ve sanatın gelişmesine büyük önem verilmesi, Azerbaycan tarihinde çok önemlidir. Bu dönemde ortaya çıkan Tebriz halı ekolünün, sadece Azerbaycan halıcılığını değil, tüm yakın Doğu halı sanatını etkilediği şüphesizdir[12]. XVI.-XVII. yüzyıllar, Azerbaycan tekstil sanatının "*altın devri*"dir[13].

El dokumaları tarihi ve kültürü, sosyal bilimcilerce yeterli düzeyde araştırılmış değildir. Özellikle konu, araştırmacılar ya da halk bilimciler tarafından genelde desen özellikleri bakımından veya bir şehir-bölge esas alınarak değerlendirilmiştir. Karşılaştırma tekniği kullanılarak, kültür tarihi bakımından yeterince ele alınmamıştır. Bu alanda yapılan çalışmalar genellikle yörede ya da müzede dokumaların teknik, desen, vb. yönlerden incelenmesi temeline dayalı alan çalışmalarıdır. Osmanlı dönemi halı kilim ve kumaşları bu bakış açısıyla genellikle eser üzerinde yapılan incelemelere dayalı çalışmalardan ibarettir[14]. Aynı Oğuz boyundan gelen Azerbaycan'ın dokumalarıyla alakalı olarak da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir kısım evrak vardır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerin tamamı Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Çalışmanın bildiri ile sınırlı olmasından dolayı sınırlı sayıda evrak konu olarak seçilmiş ve belgelerin kısa özetleri ilgili fon ve numaraları ile birlikte verilmiştir.

1. Meclis-i Vükelâ Fonu, 200 Dosya, 105 Gömlek Numaralı, 1915 Tarihli Belge

Kafkasya'dan Dersaadet'e getirilmiş ve Deutsche Bank'a merhun sekiz adet ince Şirvan Halısı'nın transit olarak nakline müsaade edilmesi…

2. Bâb-ı Âlî Evrak Odası Fonu, 4402 Dosya, 330135 Gömlek Numaralı, 1915 Tarihli Belge

Kafkasya'dan Harb-i Umumi'nin ilanından önce Dersaadet'e getirilip antrepoya konulan halı ve seccadelerden Deutsche Orientbank'a merhun olup Osmanlı tebasından birine satılan yetmiş sekiz aded Şirvan halısının transit suretle nakline izin verilmediğinden bahisle bunların imrarına ruhsat itasının mezkur banka direktörlüğünden istida olunduğu ve bu konudaki Meclis-i Vükela kararı…

3. Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube Fonu, 49 Dosya, 14 Gömlek Numaralı, 1917 Tarihli Belge

Deutsche Orient Bank'da tellallık yapan Safterbey Koryanof'un Osmanlı hükümeti taraftarı olup Rusya aleyhtarı bulunduğu ve umumi harbden önce halı satın almak üzere gittiği Şirvan'dan Dersaadet'e döndüğü…

Zenginliği", *İlgi Dergisi*, Sayı:52, İstanbul, 1988.

6 BARIŞTA, H. Örcün, "Halı Sanatının Bazı Azeri, Türkmen, Kırgız ve Kazak Örnekleriyle Benzerliklerine Dair", *3. International Symposium Azerbaijan Carpet And Traditional Applied Arts*, Ministry of Culture of the Repuıblic of Azarbaijan, Baku-Elm-2005, s.102.

7 ÇETİNTÜRK, Bilge, "İstanbul'da VXI. Asır Sonuna Kadar Hassa Halı Sanatkârları, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul, 1963, s. 721-730.

8 ABİBULLAEV, Osman, *Eneolit i Bronza na Territorii Nahiçevanskoy ASSR*, Baku, 1982, s. 223.

9 KERİMOV, Latif, *Azerbaydjanskiy Kovyor*, t. 2, Baku, 1983, s. 17.

10 ALİEVA, Kübra, *Bezvorsovıye Kovrı Azerbaydjana*, Baku, 1988, s. 8.

11 GÜNGÖR, Tuncay, *a.g.e.*

12 ALİEVA, Kübra, *Tebrizskaya Kovrovaya Skola XVI-XVII. yüzyıl,* Baku, 1998, s. 110-130.

13 GÜNGÖR, Tuncay, *a.g.e.*

14 AYTAÇ, Ahmet, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Konya El Dokumacılığı İle Alakalı Belgelere Dair", *S. Ü. Selçuklu Arş. Mrk. II. Uluslararası Türk El Dokumacılığı (Tekstil) Kongresi Bildirileri*, (Editör: Ahmet Aytaç), Konya, 14-15 Mayıs 2009, s. 41-50.

4. Dahiliye Şifre Fonu, 70 Dosya, 75 Gömlek Numaralı, 1916 Tarihli Belge
İstanbul'a gelecek olan Azerbaycan tüccarlarından Halıcı Musib Efendi'ye yolda yolda kolaylık gösterilmesine dair, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Halep Vilayeti ile Zor Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf…

5. Maliyeden Müdevver Defterleri, 3693 Gömlek Numaralı Belge
Dergâh-ı Ali çavuşlarından Mustafa Çavuş ve Bezazistan-ı atik kethüdası tarafından Şirvan vilayetinden getirilen ham ipliğin kaliçeciyan, dülbendciyan, tefteciyan cemaatları arasında tevziini ve bu tevziatın muhasebesi icmalini muhtevi muhasebe icmal defteri…

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olan Türkiye için bu kardeş ülkenin önemi büyüktür.
Bu manada önemli olan Azerbaycan'ın kültürel ve ticari anlamda Osmanlı döneminde de değerli olduğu tekstille alakalı evrakta da görülmektedir. Örneğin Kafkasya'dan Dersaadet'e sıklıkla Şirvan halısı getirildiği bunların zaman zaman ticaretinin de yapıldığı belgelerden anlaşılmaktadır. İstanbul'a gelecek olan Azeri halı tüccarlarının işlerinin kolaylaştırılması için emirler verildiği, Azerbaycan'dan sadece halı getirilmediği aynı zamanda halı, tülbent gibi dokumalarda kullanılmak üzere iplik ihraç edildiği ve bunların kayıtlarının tutulduğu da belgelerle ortaya çıkmaktadır.

REFERENCES

ABİBULLAEV, Osman, 1982
Eneolit i Bronza na Territorii Nahiçevanskoy ASSR, Baku, s. 223.

ALİEVA, Kübra, 1988
Bezvorsovıye Kovrı Azerbaydjana, Baku, s. 8.

ALİEVA, Kübra, 1998
Tebrizskaya Kovrovaya Skola XVI-XVII. yüzyıl, Baku, s. 110-130.

AREN, Tülin, 1976
Arşiv Problemleri ve Arşivcilik, Ankara, s. 13.

AYTAÇ, Ahmet, 2009
"Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Konya El Dokumacılığı İle Alakalı Belgelere Dair", *S.Ü. Selçuklu Arş. Mrk. II. Uluslararası Türk El Dokumacılığı (Tekstil) Kongresi Bildirileri*, Konya, 14-15 Mayıs 2009, s. 41-50.

BARIŞTA, H.Örcün. 2005
"Halı Sanatının Bazı Azeri, Türkmen, Kırgız ve Kazak Örnekleriyle Benzerliklerine Dair", *3. International Symposium Azerbaijan Carpet And Traditional Applied Arts*, Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan, Baku - Elm, s.102.

ÇETİNTÜRK, Bilge, 1963
"İstanbul'da VXI. Asır Sonuna Kadar Hassa Halı Sanatkârları, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul, s. 721-730.

GÖYÜNÇ, Nejat, 1973
"Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi", *Belleten*, XXXVII/147, Temmuz 1973, s. 305 - 319.

GÜNGÖR, Tuncay, 2007
"Azerbaycan Dokuma Sanatında Minyatürün Yeri", (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2007.

KERİMOV, Latif, 1983
Azerbaydjanskiy Kovyor, t. 2, Baku, s. 17.

UĞURLU, Aydın, 1988
"Osmanlı Dönemi Dokuma Ürünlerinde Çeşit Zenginliği", *İlgi Dergisi*, Sayı: 52, İstanbul,

http://tr.wikipedia.org/wiki/Ar%C5%9Fiv,01.07.2008.

Fotoğraf: 1, Azerbaycan seccade halısı, XVI. yüzyıl, Textile Galerisi, Londra. GÜNGÖR, Tuncay, "Azerbaycan Dokuma Sanatında Minyatürün Yeri", (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2007.

Fotoğraf: 2, XX. yüzyıl öncesi Bakü "*Gadim minare*" halısı (Azerbaycan Halça Müzesi). Ahmet AYTAÇ arşivi.

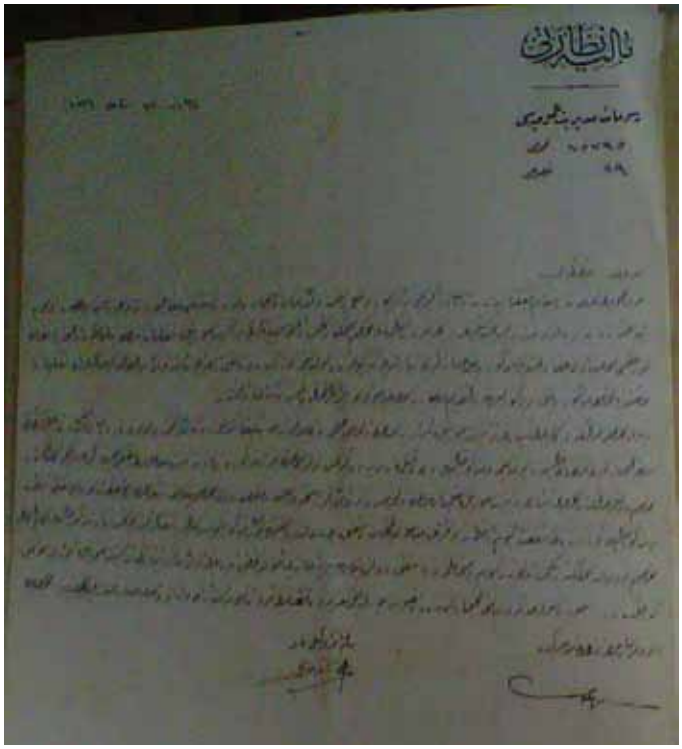

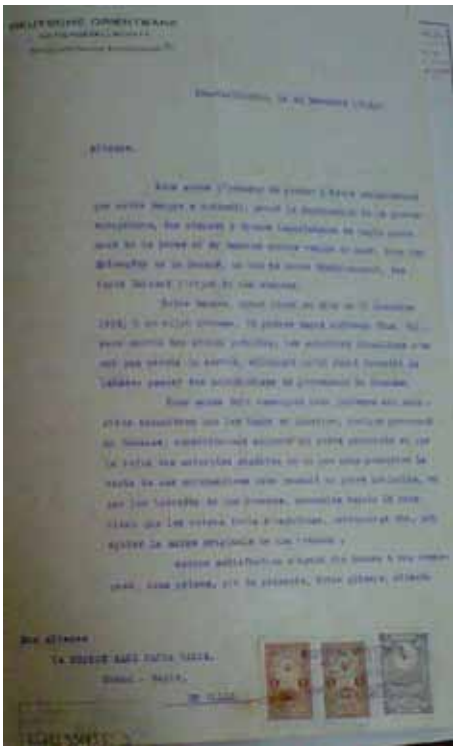

Fotoğraf: 3-4.

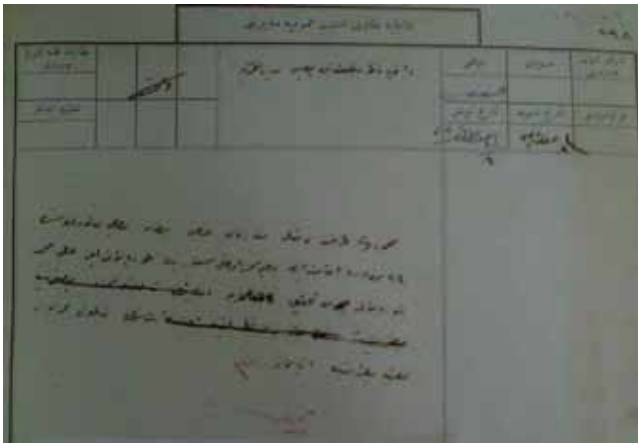

Fotoğraf: 5.

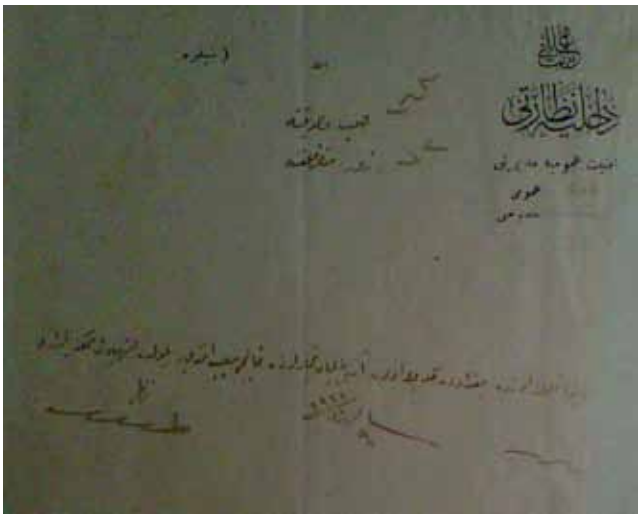

Fotoğraf: 6.

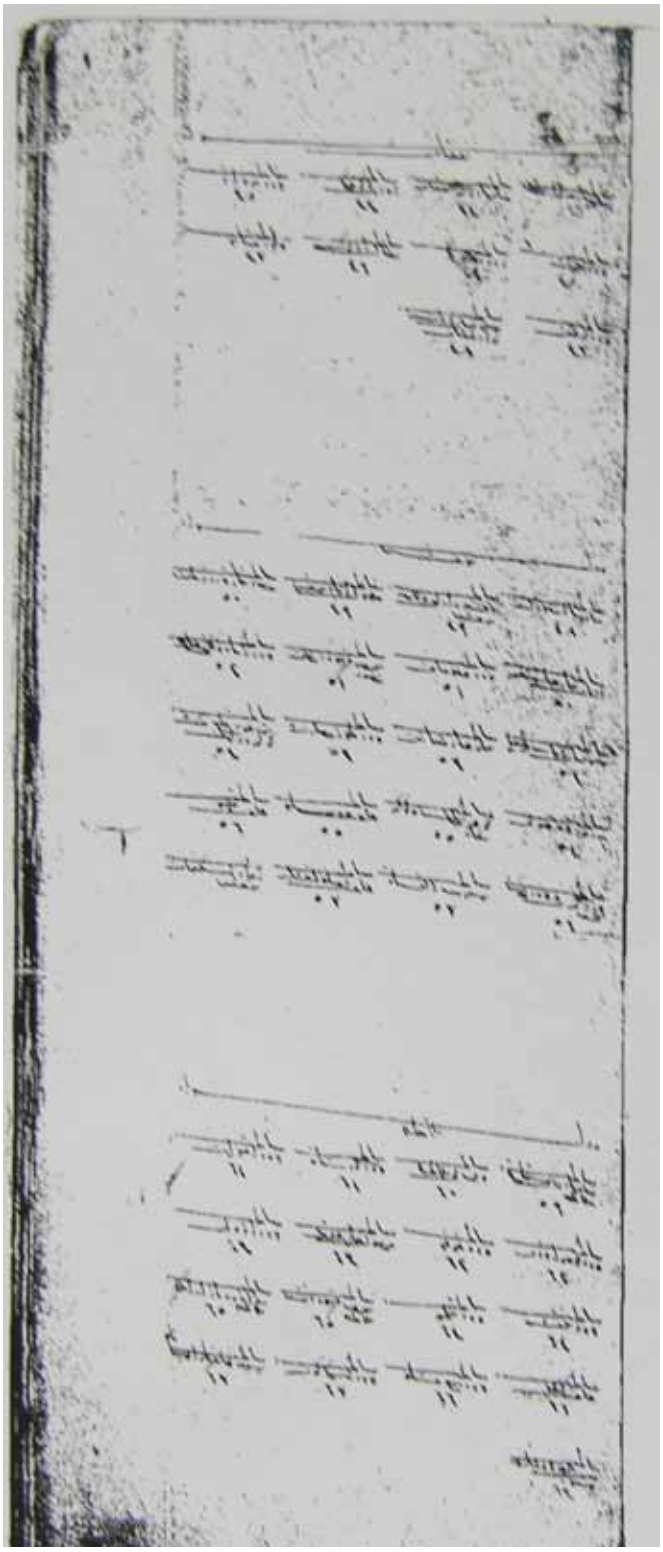

Fotoğraf: 7.

ATIN EVCİLLEŞTİRİLME KRİTERLERİNDEN BİRİ OLARAK YULAF

OAT AS ONE OF THE CRITERIA DOMESTICATED HORSE

Ahmet Uhri
Dokuz Eylul University, Izmir, Turkey

ÖZET
Yulaf (*Avena sativa*), özellikle atçılık alanında belirli oranlarda yeme karıştırılarak kullanılmakta. Yulafın atların yemine katılmasının temel nedeni içinde yer alan *vanilin* türü bir glikozitin atlarda uyuşturucu etkisi yapmasıdır. Yulafın atlar üzerinde bu türden bir etki yapması ve bunun bir halk bilgisi olarak çok eski çağlardan beri Anadolu'da biliniyor oluşu akla başka bir soruyu da getirmekte. Bu soru atın evcilleştirilmesi ile ilgili. Acaba günümüzden yaklaşık üç veya dört bin yıl önce, atla ilgili ilk evcilleştirme denemeleri yapılırken ki bu yaklaşık olarak yulafın da arkeobotanik veriler doğrultusunda tanınmaya başladığını gösteren tarihtir, işte bu dönemde atın evcilleştirilmesinde insanoğlu yulafı da kullanmış olabilir mi? Bu sorunun yanıtı bu günkü bilgiler ışığında kesin olarak bilinemez. Bununla birlikte atın evcilleştirildiği düşünülen tarih ile yulafın dilsel veriler açısından tanımlanabiliyor olabileceği düşünülen tarihler yaklaşık olarak aynı döneme ve coğrafyaya denk düşmekte ve bu da başından beri ileri sürülen evcilleştirme de yulafın etkisinin olabileceği savını doğrular gibi gözükmektedir. Arkeolojik verilerin gösterdiği bu olgu bildirinin konusunu oluşturacaktır.

SUMMARY
Oats (Avena sativa), eating mixed in specific proportions, was especially used in the field of horse riding. The main reason for the participation of horses in the feed of oats vanillin glycoside-type horses does the influence of drugs. Oats make an impact on the horses, and it is a public information such as the fact that a lot is known in Anatolia since ancient times, the question brings to mind another. This question is about the horse domestication. I wonder about three or four thousand years before the present day, skip the first domestication of the experiments performed in accordance with the recognition that the data showing that approximately archaeo botanic date in oat, oat man taming a horse in this period that can be used? In light of this day be known as the definitive answer to this question. However, the date and oat considered domesticated horse can be defined in terms of linguistic data and geography, which might coincide with the dates falling at approximately the same period, and this may have the effect of oat since the beginning of the domestication of the argument put forward seems to confirm. Archaeological data indicate that cases be the subject of the notification.

XÜLASƏ
Yulaf (Avena sativa), xüsusilə atçılıq sahəsində müəyyən nisbətlərdə yeməyə qarışdırılaraq istifadə edilməkdədir. Yulafın atların yeminə qatılmasının əsas səbəbi içində olan vanilin bir növü kimi qlükozitin atlarda narkotik təsiri göstərməsidir. Yulaf atlar üzərində bu növdən təsir etməsi və bunun bir xalq məlumatı olaraq çox qədim dövrlərdən bəri Anadoluda tanınması başqa bir sualı meydana çıxarır. Bu sual atın əhlilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Görəsən bizdən təxminən üç və ya dörd min il əvvəl, atla əlaqədar ilk əhliləşdirmə sınaqları aparılarkən, bu həm də təxmini olaraq yulafın arxeobotanika məlumatları istiqamətində tanınmağa başladığını göstərən tarixdir, həmin dövrdə atın əhlilləşdirilməsində yulafdan da istifadə etmiş ola bilərlərmi? Bu problemin cavabı bu günkü məlumatlar işığında qəti olaraq bilinmir. Bununla yanaşı, atın əhlilləşdirildiyi düşünülən tarix ilə yulafın linqvistik məlumatlar baxımından tanına biləcəyi düşünülən tarixlər təxminən olaraq eyni dövrə və coğrafiyaya bərabər düşür və bu da əvvəldən irəli sürülən əhlilləşdirilmədə yulaf təsirinin ola biləcəyi tezisini təsdiqləyir kimi görünür. Arxeoloji məlumatların göstərdiyi bu fakt məqalənin mövzusunu təşkil edir.

Avena sativa adıyla bilimsel literatürde yer alan yulafın orijini ile ilgili olarak yapılan çalışmalar, bitkinin Anadolu ya da Güneydoğu Avrupa kökenli olup aynen çavdar gibi yabani bir ayrık otu olarak tarlalarda kendiliğinden yetiştiğini göstermiştir. MÖ 3.binyılın sonlarından yani yaklaşık olarak Orta Tunç Çağı'ndan

itibaren de Yakındoğu'da özellikle de Mısır'da 12. Hanedan dönemine ait arkeobotanik veriler içinde yulafa rastlanılmakla birlikte bunların yabani olduğu ifade edilmektedir. Bir diğer deyişle yabanisi bilinmekte ancak evcilleştirilmesi daha sonra olmuş gibi gözükmektedir. Orta Avrupa'da yapılan kazılar buralarda MÖ I.binyıldan itibaren evcilleştirilmiş yulafın yetiştirildiğinin kanıtlarını taşımakta. Yulaf'ın Yakındoğu'da özellikle de Orta Tunç Çağı Anadolu'sunda bilindiğinin kanıtı ise Hitit metinlerinde geçen **KAR-***aŝ* sözcüğünün bazı Hititologlarca yulaf ya da çavdar anlamına geldiği yolundaki yorumdur. Romalılarca da yetiştirilen yulaf daha çok yem bitkisi olarak önem kazanmıştır. Yulaf, özellikle atçılık alanında belirli oranlarda yeme karıştırılarak kullanılmakta. Yulafın atların yemine katılmasının temel nedeni kabuğunda %0,2 oranında yer alan *vanilin* türü bir glikozitin atlarda uyuşturucu etki yapması olabilir. Yulafın atlar üzerinde bu türden bir etki yapması ve bunun bir halk bilgisi olarak çok eski çağlardan beri Anadolu'da biliniyor oluşu akla başka bir soruyu da getirmekte. Bu soru atın evcilleştirilmesi ile ilgili. Acaba günümüzden yaklaşık üç veya dört bin yıl önce, atla ilgili ilk evcilleştirme denemeleri yapılırken ki bu yaklaşık olarak yulafın da arkeobotanik veriler doğrultusunda tanınmaya başladığını gösteren tarihtir, işte bu dönemde atın evcilleştirilmesinde insanoğlu yulafı da kullanmış olabilir mi? Bu sorunun yanıtı bu günkü bilgiler ışığında bilinemez, ancak belki ileride yapılacak kazılar ve arkeometrik araştırmalar konuyu açıklamaya yardımcı olabilir.

Antik yazarlardan Plinius, Galenos ve Bizanslı yazar Simeon Seth yulaf üzerine yazdıklarında hep aynı noktaya vurgu yapmışlardır. Bu nokta da yulafın insan için çok yararlı olmayıp, genellikle hayvan beslenmesi için kullanılması gerektiğidir. Bununla birlikte bugün daha çok çorbalarda ve bebek mamalarında kıvam artıcı olarak kullanılan yulaf, tarih boyunca yukarıda anlatıldığı gibi farklı uygulamalar için de kullanılmış olabilir. Yulafın bu türden kullanımlarının yanı sıra 19.yy'a kadar Kuzey Avrupa ve İskoçya'da lapa olarak tüketildiği de bilinmekte. Şimdi gelelim şu yulafın adının kökenine. Sözcük Arapça '*alaf'tan gelmekte. Alaf* ise daha eski bir Semitik dil olan ve günümüzden yaklaşık 3-4 bin yıl önce Mezopotamya'da konuşulan Akkadçada bitki ya da kendiliğinden filizlenen bitkiler için kullanılan '*elepu' sözcüğünden türemekte. Dikkat edilirse yulaf sözcüğünün kökeni yine aynı dönemlere yani at ile yulafın bilindiği tarihlere denk düşmekte. Bu konuda ilgi çekici bir diğer dilsel bağlantı ise Osmanlı Yeniçerilerin üç aylık maaşına verilen ad olan ve esas olarak atlara yedirilecek yulafın parası anlamına gelen ulufe* sözcüğünün yine Arapça *alaf* sözcüğünden türemiş olmasıdır. Şimdilik kaydıyla bütün bunlara rastlantı denilse bile arkeolojik olarak koşum takımlarıyla betimlenmiş en eski at betimlemelerinden birinin Anadolu'da MÖ II.binyılın ilk çeyreğine ait bir riton üzerinde bulunmuş olması da bir diğer sürprizdir. Konya Ovası'nda yapılan yüzey araştırmaları sırasında Çomaklı (Yanagelmez) Höyük üzerinde bulunan ve araştırmacılar tarafından MÖ II.binyılın ilk çeyreğine yani günümüzden yaklaşık 3750-4000 yıl önceye tarihlenen riton parçası üzerinde koşum takımlarıyla birlikte betimlenmiş bir at başı göze çarpmaktadır. At başı şeklindeki bu riton üzerinde esas ilgi çekici nokta koşum takımlarının da betimlenmesidir. Yani burada evcilleştirilmiş bir atın betimlemesi karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde, Avrasya'da evcil atın MÖ birinci binin ancak ilk çeyreğinden itibaren Erken Göçebe dönemiyle birlikte görülüyor olması; bunun yanı sıra Afanasyev (geç III.binyıl), Okunyev (MÖ II.binyıl), Andronovo ve Karasuk (MÖ geç II.binyıl) kültürlerinde, koşum takımlarıyla tasvir edilmiş, arabaya koşulan ya da binilen atla ilgili herhangi bir arkeolojik belgenin bulunmaması bu olguyu destekleyici kanıtlar olarak kabul edilebilir. Bu durumda başından beri bir tesadüf olarak düşünülebilecek at-yulaf ilişkisi için evcilleştirme bağlamında kuvvetli bir kanıta sahip olunduğu belirtilebilir. Kısacası atın evcilleştirildiği düşünülen tarih ile yulafın dilsel veriler açısından tanımlanabiliyor olabileceği düşünülen tarihler yaklaşık olarak aynı döneme ve coğrafyaya denk düşmekte ve bu da başından beri ileri sürülen evcilleştirme de yulafın etkisinin olabileceği savını doğrular gibi gözükmektedir. Ancak yine de eldeki kanıtların bu konu açısından çok yeterli olmadığının da altını çizmek gerek. Bir de yanlış anlaşılmaya engel olmak için hemen eklemeliyim ki atın evcilleştirmesi yulafla olmuştur savını ileri sürmemekteyim. Zira bu evcilleştirmede çok değişik bileşenlerin geçerli olabileceği gözden kaçırılmamalı. Yani tekrar belirtecek olursam yulaf doğrudan doğruya atın evcilleştirilmesinde birincil öneme sahip olmamakla birlikte evcilleştirmede rol oynayan birçok bileşenin sadece biri olabilir.

Sonuç olarak her ne kadar arkeobotanik veriler yulafın MÖ. I.binyılda Orta Avrupa'da evcilleştirildiğini gösterse de dilbilimsel veriler Yakındoğu halklarının yulafı çok daha önceden tanımakta olduğunu göstermekte. Hatta bir adım daha atarak halen Orta ve Güneydoğu Anadolu'da devam etmekte olan kazılarda ortaya çıkarılabilecek yeni arkeobotanik verilerin evcilleştirme konusunun yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğine neden olacağını da belirtmek olasıdır. Bu çıkarsamaya atın evcilleştirilmesiyle ilgili parametrelerin içinde yulafın da olabileceği önerisi de eklenirse, bu durumda yulafın belki de Orta Avrupa'dan önce

Anadolu ya da Mezopotamya'da buğday ve arpadan çok daha geç bir tarihte evcilleştirilmiş olabileceği iddia edilebilir. Bu iddianın şimdilik arkeobotanik kanıtları olmasa da dilbilimsel veriler sanki doğruluğunu kanıtlayacakmış gibi gözükmekte. Yine de bu öneri için erken olduğunu ve daha beklemek gerektiğini de eklemeden geçemeyeceğim.

Yulaf ile ilgili son olarak belirtilebilecek bir diğer nokta da İngilizcesi olan *oats* sözcüğüdür. Bu sözcük kuzey ülkelerinin dilinden gelmekle birlikte kökeni tam olarak bilinememekte. Ancak yulaf için kullanılan bir diğer sözcük olan *haver'ın* Ortaçağ'ın sonlarında, olasılıkla 14.yy'dan itibaren Germenik bir kökenden İngilizce'ye geçtiği bilinmekte. Konuyla çok ilgisi olmamakla birlikte *atherosklerosis* ki *arteriosklerosis* olarak da yazılan ve damar sertliği için kullanılan terimde geçen *athero* Yunanca yulaf lapası anlamına geliyor olup, (Yunanca yulaf *bromi* olarak adlandırılır) Aristoteles tarafından ilk kez kullanılmıştır. Sanırım üstat damarların içinde biriken plakanın yumuşak ve cıvık halini yulaf lapasına benzetmiş.

CONSTRUCTION PECULIARITIES AND ORIGIN OF THE IRON BROADSWORD FROM LATE MEDIEVAL – EARLY NEW AGE BURIAL GROUND KOYA 3 AT YENISEI RIVER

ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ ДЛИННОГО ПАЛАША ЭПОХИ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ – РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ ИЗ ЗАХОРОНЕНИЯ № 3 МОГИЛЬНИКА КОЯ 3

Alexey O. Pronin
Novosibirsk State University, Novosibirsk, Russia

АБСТРАКТ

Статья посвящена особенностям конструкции длинного палаша эпохи Позднего Средневековья – раннего Нового времени из захоронения № 3 могильника Коя 3 на Енисее. Выводы о его возможном происхождении связаны с Тибетский традицией изготовления и оформления длинных палашей и основаны на новых данных и результатах сравнения с известными примерами подобного оружия.

В предыдущих публикациях, посвященных могильнику Коя 3 на Енисее, была отмечена и частично описана находка железного палаша [Скобелев, 2006. С. 169; Выборнов и др., 2003]. В них были указаны все обстоятельства нахождения палаша в захоронении, датируемом периодом Позднего средневековья – раннего Нового времени.

На первый взгляд, особенности захоронения № 3 в контексте общей исторической ситуации в регионе в указанный период времени позволили первым исследователям предположить маньчжурское происхождение палаша [там же]. Тибетское происхождение палаша рассматривалось как маловероятное.

Позже, учитывая значительные отличия рассматриваемого нами палаша от известных примеров позднесредневековых палашей из Южной Сибири и Центральной Азии, а также с учетом новых данных об особенностях позднесредневекового оружия Тибета и Синцзяна [Пронин, Москвитин, 2011; Бобров, Пронин, 2011] автором настоящей статьи было проведено дополнительное исследование конструкции данного предмета [Пронин, Скобелев, 2011]. Результаты данного исследования представлены в настоящем докладе.

XÜLASƏ

Məqalədə Yenisey çayı hövzəsindəki III Koya qəbiristanlığında 3 saylı qəbirdən tapılan son orta əsr-erkən yeni dövrü uzun xəncərin dizayn xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Onun mümkün mənbəyi haqqında gəldiyimiz qənaət belə xəncərlərin məlum nümunələri haqqında yeni məlumat və müqayisələr əsasında Tibet ənənələri ilə bağlıdır.

Yenisey çayı hövzəsində III Koya qəbiristanlığına aid əvvəlki nəşrlərdə dəmir xəncər haqqında məlumatlar vardı və S.Skobelev və A.Vybornov tərəfindən qismən təsvir olunmuşdu (Vibornov, 2003; Skobelev, 2006). Dəfndə onun qoyulma vəziyyəti də dərc edilib. Qəbir son orta əsr, yaxud erkən yeni dövrə aid olunub. Bu dəfn yeri Krasnoyarsk regionunun Şuşenski bölgəsində yerləşirdi.

İlk baxışda adı çəkilən regionun o dövrki ümumi tarixi vəziyyətinə uyğun olaraq dəfnin nadir xarakteristkası ilkin tədqiqatçıları xəncərin Mancuriya mənşəli olmasını düşünməyə vadar etdi. Bu əşyanın Tibet mənşəli olanının ilk dəfə olaraq həqiqi olmadığı müəyyən olunmuşdu (Skobelev, 2006).

Sonra bu xəncərin Cənubi Sibir və Mərkəzi Asiyanın son orta əsr dövrü xəncərlərindən böyük fərqini, həmçinin son orta əsr Tibet və Xinyan silahlarının xüsusiyyətləri haqda yeni məlumatlara diqqət yetirərkən, müəllif bu nadir əşyanın yaradılmasının əlavə tədqiqini aparmış olur. (Pronin, Moskvitin, 2010; Bobrov, Pronin, 2011; Pronin, Xudyakov, 2011).

SUMMARY

The article is focused on peculiarities of design of the late medieval – early New age long broadsword from tomb No.3 of Koya 3 burial ground at Yenisei river. The conclusions about its posible origin associated with Tibetan tradition based on new information and comparsions with known examples of such ítems of broadswords.

In previous publications devoted to the Koya 3 burial ground at Yenisei river the iron broadsword has been mentioned and partially described by S. Skobelev and A. Vybornov (Выборнов и др., 2003; Скобелев,

2006). All the curcumstances of its discovering in the burial have been also published there. The exact burial mound No. 3 was dated to the late Middle Ages or Early New Age. This burial is situated at Shushensky district of Krasnoyarsk region.

At first sight, the unique characteristics of the burial accordingly to the common historical picture of the mentioned region of that period forced first researchers to suggest the Manchurian origin of the broadsword. The Tibetan origin of this item first was marked as probably not real (Скобелев, 2006).

Later, considering the strong differences of this broadsword from known examples of late medieval broadswords from Southern Siberia and Central Asia, as well as new information about peculiarities of late medieval Tibetan and Xingjian blade arms (Пронин, Москвитин, 2010; Бобров, Пронин, 2011; Пронин, Худяков, 2011), author of this article has made additional research of construction of this unique item. This research allowed us to make correct conclusions about the broadswords possible origin. Results of this research and conclusions are presented in this article.

At first time, this finding has been described as Manchurian type broadsword equipped with an oval-shape flat guard and several fullers on broadsword's blade (Выборнов и др., 2003). At the same time the fact of the oblique tip of its single-edged straight blade have interfered with its dating and final attribution as a Manchurian or Southern Siberian weapon (Скобелев, 2006).

Together with the oval flat guard and remains of supposedly trapezoidal pommel, the oblique tip and single-edged straight blade clearly identify out of the number of similar findings of blade arms on the territory of Southern Siberia and Central Asia.

In fact, similar guards and trapezoidal pommels could be seen among both Manchurian and Tibetan arms complexes. The question about the supposed Manchurian or Tibetan origin of such details is now opened. The question about borrowings of decorative elements of blade arms of Tibetans and Manchurians is now opened, too (Скобелев, 2006: 168 - 169; Горелик, 2004).

Facts of borrowings of Manchurian style pommel and guard (as well as such design on "yangmaodao" and "luedao" sabers of highest Qin empire officials and militaries of XVII – XVIII centuries) have been already fixed by foreign researchers and the author (LaRrocca, 2006: 168-169; Huang Pujiang, 2007; Бобров, Пронин, 2011). Chinese researches have fixed details of décor and design of ceremonial Qianglong broadswords (2nd half of XVIII century) which are totally common with its Tibetan analogies, too (Huang Pujiang, 2007, 131 - 133).

L. A. Bobrov and U. S. Khudjakov have suggested Qin or Southern-Mongolian origin of this broadsword (Бобров, Худяков, 2008: 264). But they have also mentioned that their suggestion had been based only on some visual similarity of its pommel, guard and blade shape with some known pictorial images of Mongolian blades of that period. They also have fixed that Qin cyclopedia "Huangchao Liji Tu Shu" in which all Manchurian arms of XVII – ½ XVIII century had been described, no such broadsword description had been included. They have marked only a slightly visual similiarity (Ibid., 293, figure 92/5,7,8,12).

Most closed broadswords and blades according to visual analysis have been used by Tibetan foot and mounted warriors. Russian and European researchers and travellers periodically described straight single-edged blades of "Tibetan swords" (Рерих, 1999: 264; Уоддель, 1906: 130). For example, G. Tsibikov published photos of Tibetan warrior with armor and arms as well as separate photos of helmet, armor, broadswords and scabbard (Цыбиков, 1919: 210-213). British and Russian expeditions to Tibet in the end of XIX - beginning of XX century provide us with detailed descriptions of arms, armor, tactics and warriors of Tibetan feudal Army as well as reach photographic collections. Separate items of Tibetan weapon from The Anthropology and Ethnography museum were described by A.M. Reshetov in the end of 1960-s (Решетов, 1969). During last years, specialists became able to research original Tibetan items of XVII – XIX centuries and 1st half of XX century from foreign museums and private collections. The research of such items allows specialists to mark main typological characteristics of such type of Tibetan weapons and fix peculiarities of construction of its blades (LaRocca, 2006; Пронин, Москвитин, 2010; Бобров, Пронин, 2011; Пронин, Худяков, 2011). The reconstructed technology shows us that such type of broadsword blades have usually been made of specially combined rods of harder and softer iron (Пронин, Худяков, 2011). Harder and softer iron rods had different carbon intensity.

In this case, design, construction peculiarities and form are a reliable basis for determining the chronology and the origin of the item. Small details of its mount (guard, pommel, suspension, etc.) require less laboriousness and could be adopted or borrowed by contacting nations more easy. The technology of blade making is the most complicated part of the broadsword (or any other blade weapon) production process. Blade making technology is among the most conservative skills in traditional cultures. Such technology is based on a complicated mixture of objective factors and reasons: resources available; technological

traditions; religious traditions; technical level of traditional technology development and military tactics demands, etc.

Being the main and most conservative part of a sword production process, the blade making technology resists external influences and borrowings. For example, our research of Tibetan broadswords with an oblique tip and single-edged straight blades from United States and Great Britain museums and private collections from Israel and China shows that such broadswords have had lots of variations of pommel, guard, suspension mounts and decorations instead of one type, similar size and construction of blades (Пронин, Москвтитн, 2010; Бобров, Пронин, 2011; Пронин, Худяков, 2011).

Detailed research of the broadsword from Koya 3 burial ground allows us to specify all its characteristics (Figure 1). Common length of the blade is 55 cm. Maximum width (in the middle part) of the blade is about 3,3 cm. Single-edged straight blade is covered with 5 longitudinal stripe recesses on each side. At first publications these recesses were mistakenly attributed as fullers by the broadsword's first researchers.

During visual inspection author has found that these longitudinal stripes are all irregular and have a different depth (Figure 2). Further detailed inspection of the blade with using of macro photo and different light helped us to find that all these stripes are come together near by the oblique tip (Figure 3/ 6 – 8). More over, one of these stripes at 1/3 from the tip has been damaged and transformed into small detachment part by corrosion (Figure 4/ 1 – 2). The direction line of the detachment is the same with one of longitudinal stripe. Similar detachment is also exists at blade's tang near by the guard (Figure 5/ a, b).

Characteristics and location of mentioned longitudinal recesses are close to the known examples of prominent Tibetan hairpin pattern of a blade from XVII – XIX centuries (LaRocca, 2006; Пронин, Москвитин, 2010; Бобров, Пронин, 2011; Пронин, Худяков, 2011). Recesses are comes together near by the oblique tip – this is a typically Tibetan element of such a pattern, Thur, of forged blades. European and US specialists describe such pattern as "hairpin pattern" (Stone, 1999; LaRocca, 2006; Пронин, Москвитин, 2010; Бобров, Пронин, 2011; Пронин, Худяков, 2011). A common example of hairpin pattern usually consist of 5-7 dark lines and 6 light lines (Бобров, Пронин, 2011: 247). This pattern indicates that the blade is made of 3 folded rods (or "hairpins") of dark softer iron and alternating with 3 rods of harder light colored iron with a single rod of softer dark iron in the center. In such way special pack of iron rods is formed before forging process. According to the Tibetan tradition softer dark iron supposed to be a "female" iron (mo lsags) and harder light-colored iron supposed to be a "male" iron (pho lsags). This technology provided Tibetan blades with necessary flexibility and strength. Harder light-colored iron formed a cutting edge, butt and tip of a blade. The ends of iron rods forged together and formed a blade's tang.

Peculiarities of a modern condition of the broadsword, as well as longitudinal recesses existence tell us about different corrosion processes for softer and harder iron with different carbon intensity. The corrosion processes have formed an unusual relief of the blade (Figure 6). Layers of harder iron became less damaged than layers of softer iron. Damaged layers of softer iron with less carbon intensity have formed the mentioned longitudinal recesses on both sides of the blade (Figure 2/ 1 – 3).

Remaining parts of blade's mount (pommel parts and flat oval guard) were widely spread across China, Mongolia, Southern Siberia and Central Asia (Figure 7/ a – в; 8). These parts are hardly could tell us about the origin of the broadsword. Only in conjunction with its blade described before we can find similarity with Eastern-Tibetan straight broadswords. Examples of broadswords from Eastern Tibet with trapezoidal pommel, flat horizontal guard and straight single-edged blade with oblique tip are known (LaRocca, 2006; Бобров, Пронин, 2011].

The iron broadsword described in our article allows us to fix single fact of using of the straight broadsword made in the Eastern-Tibetan traditional manner on the territory of Southern Siberia. This fact allows us to widen the area of Tibetan blade arms spreading. Tibetan arm complexes of the Late Middle Ages are differ from Central Asian, Eastern Asian and Southern Siberian arm complexes of the same period. Straight broadswords have dominated among other Tibetan blade arms, which had been close to the Mongolian arm complex in which straight broadswords were also popular. Special researches outlined the close contact in the development of Tibetan and Mongolian arms and armor (according to the close features of both arms and armor). As for the armor complex the Mongolian influence was fixed as dominating, but as for the blade arms the Tibetan influence on Mongolian weapon have been dominating (Бобров, Худяков, 2008: 614 - 615). At the same time, part of Central Asian nobility (for example, Dzhungarian and Kukunor feudal lords) probably has used swords and broadswords of Tibetan production. Oirats-Khoshouts who had settled down in Central Tibet and Kukunor in XVII c. have also used Tibetan blades (Ibid.: 260). Such facts allow specialists to suggest opportunities of spreading of Tibetan blades in Central Asia (Пронин,

Москвитин, 2010: 206 - 207).

To sum it up, the research of the straight broadsword from burial mound #3 of Koya burial ground on Yenisei river allow us to receive new information about design peculiarities of broadsword blades with oblique tip, correct chronology and origin of the item which has been already published. We got the important information about different corrosion processes of softer and harder iron with different carbon intensity.

The problem of this broadsword appearance in the Yenisei region, Khakassia, is still opened. One who will research it have to analyze the fact of obsequies which could be described as cremation on the side, followed by imitation burials on the burnt wooden platform.

REFERENCES

Выборнов А. В., Нечипоренко В. Н., Скобелев С. Г. 2003
Новая разновидность погребального обряда на Среднем Енисее в позднем средневековье – начале нового времени // Археология Южной Сибири и Центральной Азии позднего средневековья. Новосибирск, 2003 г.

Скобелев С. Г. 2006
Новая назодка палаша в позднесредневековом погребении на Енисее // Вестн. Новосиб. Гос. Ун-та. Серия: История, филология. 2006. Е. 5, вып. 3 (приложение 2): Археология и этнография. С. 150–176.

Пронин А. О., Москвитин И. А. 2010
Тибетский меч (палаш) па-дам с богатой оправой в традиционном стиле // Вестник Новосибирского гос. ун-та. Серия: История, филология. 2010. Т. 9, вып. 7: Археология и этнография. С. 206–212.

Бобров Л. А., Пронин А. О. 2011
Тибетские палаши со скошенным острием из музейных собраний Великобритании и США // Вестник Новосибирского гос. ун-та. Серия: История, филология. 2011. Т. 10, вып. 3: Археология и этнография. С. 245–255.

Пронин А. О., Худяков Ю. С. 2011
Тибетские палаши па-дам XVIII–XX вв. из частных собраний Китая и Израиля // Вестник Новосибирского гос. ун-та. Серия: История, филология. 2011. Т. 10, вып. 5: Археология и этнография. С. 268–279.

LaRocca D. J. 2006
Warriors of the Himalayas. Rediscovering the arms and armor of Tibet. New York: The Metropolitan Museum of Art; New Heaven – London; Yale University Press, 2006. 308 p. (на англ. яз.)

Huang Pujiang 2007
Zhongguo Daojian. Jinan: Mintian, 2007. 252 p.

Бобров Л. А., Худяков Ю. С. 2008
Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и Нового времени (XV – первая половина XVIII вв.) / Под ред. В. П. Никонорова. СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. 770 с.

Горелик М. В. 2004
Клинки Тибета // «Прорез». 2004. № 4. С. 13–16.

Рерих. Ю. Г. 1999
Тибет и Центральная Азия: статьи, лекции, переводы. Самара: ИД «Агни», 1999. 368 с.

Уоддель А. 1906
Лхаса и ее тайны. Очерк тибетской экспедиции 1903 – 1904 гг. СПб.: Типография П.Ф.Пантелеева,1906.- 353 с.

Цыбиков Г. Ц. 1919
Буддист – паломник у святынь Тибета. Изд. РГО. Пг., 1919. 472 с.
Решетов А. М. 1969

Тибетская коллекция МАЭ (материальная культура) // Культура народов зарубежной Азии и Океании: Сб. Музея антропологии и этнографии. Л., 1969. Вып. 25. С. 128–133.

Stone G. C. 1999
A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armour in All Countries and in All Times. New York: Dover Publications, 1999. 694 p. (на англ. яз.)

ILLUSTRATIONS

Figure. 1. The broadsword from tomb No. 3 Koya 3 at Yenisei river (iron):
А – Common view, obverse;
Б – Common view, reverse

Figure. 2. Damage: small detachment part at blade's tang near by it's guard:
А – Close view (macrophoto; no scale);
Б – Common view (macrophoto; no scale)

Figure. 3. Trapezoidal pommel of Koya 3 broadsword (iron):
А – Obverse (macrophoto; no scale);
Б – Reverse (macrophoto; no scale);
В – Common view at the blade's tang from the guard side (macrophoto; no scale)

Figure. 4. Metal pattern (longitudinal stripes) of Koya 3 broadsword:
1 – Common view of 1/3 part of the blade near by the oblique tip (macrophoto; no scale);
2 , 3, 4, 5 – Longitudinal stripes at 1/3 near by the blade's tip (macrophoto; no scale);
6 – Recesses are comes together near by the oblique tip («hairpin»), obverse (macrophoto; no scale);
7 - Recesses are comes together near by the oblique tip («hairpin»), reverse (macrophoto; no scale);
8 – «Hairpin», common view (macrophoto; no scale)

Рис. 5. Metal pattern of the blade:
1 – 3 Longitudinal stripes at different parts of the blade (macrophoto; no scale)

Рис. 6. Damage: small detachment part near by the blade's tip at 1/3 of the blade:
А – Close view (macrophoto; no scale);
Б – Common view (macrophoto; no scale)

Рис. 7. The result of corrosion processes – an unusual relief of the blade had been formed (macrophoto; no scale; side light)
Рис. 8. Koya 3 broad sword guard common view (no scale)

Рис. 1

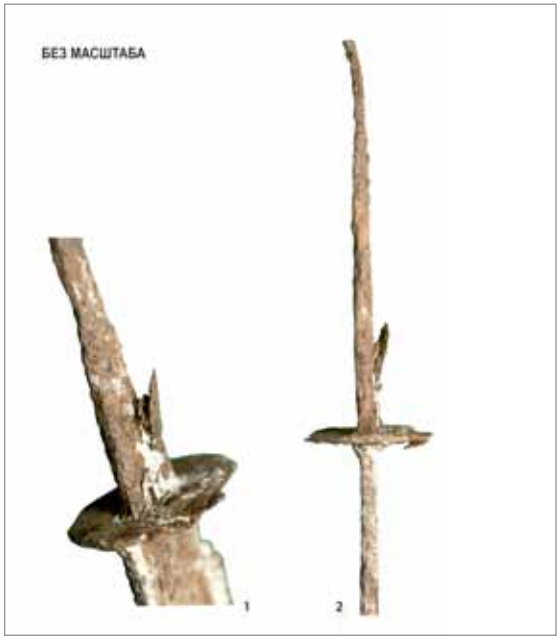

Рис. 2

Рис. 4

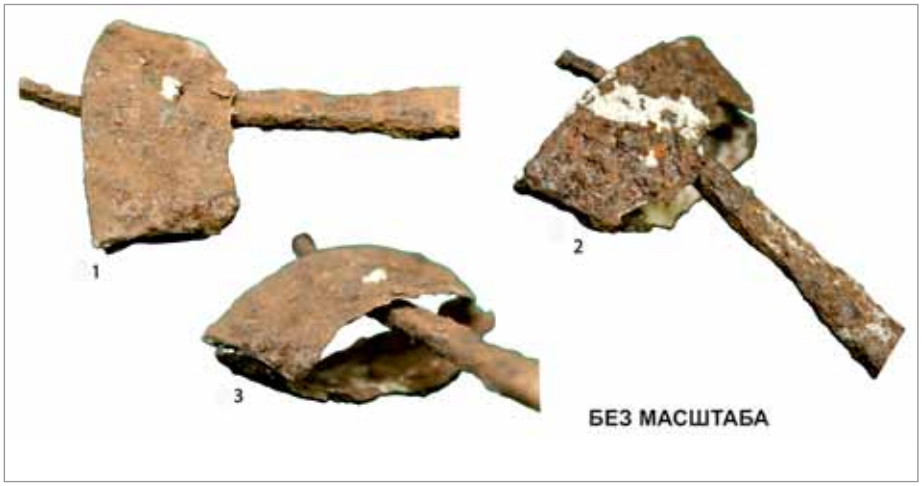

Рис. 3

Рис. 5

Рис. 7

Рис. 8

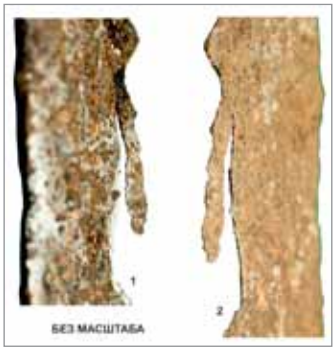

Рис. 6

THE VISITOR CENTER PROJECT OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE AT METROPOLIS IN IONIA

İONİYA METROPOLDE ARKEOLOJİK SİTENİN ZİYARETÇİ MERKEZİ PROJESİ

Ali Kazım ÖZ
Dokuz Eylul University, Izmir, Turkey

XÜLASƏ

Layihə Türkiyənin İzmir vilayətində Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Metropol Qazıntı İdarəsi tərəfindən hazırlanıb. Ziyarətçi Mərkəzi Layihəsi tarixi və ətraf mühitlə bağlı məlumatları təbliğ etmək və regionda cəlbedici və nüfuzlu struktur mərkəzi olmaq üçün təşkil edilmişdir. Layihənin əsas prinsiplərinə görə arxeologiya və təbiət arasında bir sinerji yaratmaq tarixi məlumatlara keçid prosesinə nəzarət etmək, mövcud yaşıl sahənin qorunmasını davam etdirmək, vizual davamlılığı təchiz etməklə və yarı qapalı məkanlar qurmaqla mühitin qorunması müəyyən edilir. Binaların hamısı təbii torpaqdan ayrılıb, özülü yoxdur və struktur quruluşu dəyişmişdir. Belə ki, xarabalıqlar fiziki müdaxilə tələb etmir. Formalaşmasının əsas faktorlarında müasir arxitekturarın məqsədyönlü fikirləri ilə yanaşı, müəyyən nisbətdə qədim memarlığın sadə həndəsi göstəriciləri var. Bina kompleksi 3 müxtəlif kompleksdən ibarətdir. Belə ki, idarəetmə, satış və ümumi sahə qədim şəhər xarabalıqları ilə əlaqəli planda yerləşdirilmişdir. Bağlı və yarı-bağlı strukturlar layihə ərazisində ümumi olaraq 300 kv.m yer tutur.

SUMMARY

The project was designed by the Turkish Ministry of Culture and Tourism and the Directorate of Metropolis Excavation in Izmir province of Turkey. The Visitor Center Project is organized to promote the historical and environmental awareness and to become as a center of attraction and prestigious structure in the region. Basic principles of project are determined such as creating a synergy between archaeological site and nature, monitoring output process of historical data, ensuring the continuation of the existing green area, providing visual continuity and sustainability of environment owing to the semi-closed spaces. All of the buildings detached from the natural ground, have no foundation and were removable structure that does not require physical intervention to the ruins. The main factors of formation are rational opinion of modern architecture, in addition to certain proportions and simple geometries of the ancient architecture. The building complex which contain three different functions such as management, sales and common areas, were placed in connection with the plan of ancient urban ruins. The closed and semi-closed structures tak place in total 300 sq.m in the project area.

The ancient city of Metropolis which means city of the Mother Goddess is situated in western Turkey, ancient region of Ionia (Fig 1.). The first settlement was founded during the Early Bronze Age about 5000 years ago on the Acropolis. In the Hellenistic Period (3rd–1st century BC) Metropolis was fortified with impressive walls and monumental public buildings mostly granted by the citizens were erected. During the Roman Imperial period, population and city capacity covered an extensive area (Fig 2.). Being on the main road between Smyrna and Ephesus, trade developed rapidly and became one of the main sources of income as well as farming and agriculture. During the late Byzantine period, the city was gradually decreased in size but a new fortress was built in eastern slope of city around the 13th century AD to defense against Turkish conquest[1].

The archaeological excavation of Metropolis was begun by Prof. Dr. Recep Meriç in 1989 and sponsored by the Ministry of Culture of Turkey, Dokuz Eylul University, the Municipality of Torbali and Philip Morris International. All of city area was set up as an archaeological site in 1992 and then mostly part of site has been expropriated by the Ministry of Culture. In consequence of excavation, acropolis, theatre, stoa, bouleuterion, bath-gymnasium, great Roman bath, mosaic halls, atrium houses, workshops and Byzantine church were unearthed. Therefore, Metropolis Visitor Center (MVC) welcomes visitors to a spectacular

1 The brief history is summarized from a guide book of Metropolis (Aybek S., Meric A. E. and Oz A. K. 2009).

panorama of archaeological site that occurred for thousands of years.

Metropolis is located in a slope of ancient Gallesion Mountain and Caystrus Valley area that surrounds visitors by a landscape. Visitor Center offers opportunities to learn about and understand the awesome archaeological events. The visitor experience at the site and in the MVC provides a framework for conveying a broad interpretive story. By careful integration of site design elements, interpretation of the archaeological, cultural and natural components of the region can provide a compelling experience. Thematic story lines can take the visitor back in time, with dynamic aerial views, simulations of the ancient time processes and illustrations of where the visitor is in relationship to the overall landscape. Attention to way finding, site circulation systems, vehicle access, overlook terraces, resting area, universal accessibility and developing a strong connection between the building and environment contribute to a positive visitor experience[2].

Site options with sensitive planning and design, will create a model for architectural stewardship and recreation. The Ministry of Culture and Tourism, the Directorate of Metropolis Excavation, Sabanci Foundation and the Association of Metropolis Lovers (MESEDER) and other architectural participation process for the MVC worked closely with stakeholders who represent the interests of the surrounding community. Workshops and presentations gathered useful feedback during the design process by engaging the participants in a focused and constructive dialog. Gathering input from a broad range of perspectives ensured the evolution of good ideas and strong goals which have been distilled into a successful site plan. The Project of Site Management and Visitor Center at Metropolis was approved by the Cultural and Natural Heritage Conservation Board of Izmir (KTVKK) in June, 2012. Projects were prepared on the basis of related the regulation on the Environmental Design Projects[3]. Otherwise, the international conventions, charters and resolutions have contributed to project as a significant role[4].

Generally, the process was executed by two main councils, the Application Office of Cultural Ministry and Directorate of Metropolis Excavation. First phase, the architectural design and constructive decision were taken by the Architectural Office of Metropolis Excavation. The preliminary cost estimates of this phase were generated with the sources of MESEDER and Sabanci Foundation. Second phase, the site circulation system and city furniture designed by the Application Office of Cultural Ministry. Finally, the budget for application of all projects is covered by The Ministry of Culture and Tourism of Turkey.

Development of the vision for the Metropolis Visitor Center involved a collaborative process by engaging numerous public and private organizations. Qualified consultants facilitate a visioning process and provide conceptual design plans for the Metropolis Visitor Center. The project staff and consultant team included:

Yakup HARMANDA (Architect, Application Office of Cultural Ministry)
Hasan H. ÖZTÜRK (Architect, Application Office of Cultural Ministry)
Yeliz KÖSE (Landscape Architect, Application Office of Cultural Ministry)
Ali Kazım ÖZ (Dr. Architect, Metropolis Excavation)
Pınar KARATAŞ (Architect, Metropolis Excavation)
Ayhan NUHOĞLU (Assist. Prof. Dr. Civil Engineer, Ege University)
Yılmaz Gökçe DÜZ (Mechanical Engineer)

An Advisory Committee was formed to represent the interests of the surrounding community. Public and non-profit organizations guided the development of programmatic and interpretive goals for the Visitor Center and provided a structure for review and approval. The Advisory Committee included the following individuals as representatives of their respective agencies:

Serdar AYBEK (Assoc. Prof. Dr. Archaeologist, Director of Metropolis Excavation)
Recep MERİÇ (Prof. Dr. Archaeologist, Yasar University)
Arzu AMİRAK (Director of MESEDER)
Hasan Onur ARDA (Accountant, MESEDER)
Dürrin SÜER (M + D Architecture)
Zeynep AKTÜRE (Assist. Prof. Dr. Architect, Izmir Institute of Technology)
Fehmi DOĞAN (Assist. Prof. Dr. Architect, Izmir Institute of Technology)

The Architectural Project. The main purpose of the project is to enhance history and environmental awareness by expanding scope of the excavation site and visitor center. In this context, the principles were adopted to convert area for the use of multi-purpose center dependent to the existing zoning regulations

2 Some items of thematic design have inspired by the Visitor Center of Dry Falls in Coulee City, Washington State, USA.

3 The Regulation on the Procedures and Principles of the Preparation, Presentation, Application, Control and Authors of the Conservation Plans and Environmental Design Projects, 2005, The Ministry of Culture and Tourism in Republic of Turkey.

4 Most important documents are; Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage by UNESCO, 1972; European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage by COE 1992; Burra Charter by ICOMOS 1999; International Cultural Tourism Charter by ICOMOS 1999. Some of these documents were signed by Turkish Government and published in Oz A. K. and Guner S. 2007.

and conservation plans.
Below principles are intended in order to preserve the archaeological wealth and live in Metropolis;

- analyze solidarity between history and nature as a design principle,
- experience unearthed historical databases as well as archaeological findings and monuments during excavation,
- keep on currently and basic agricultural activity (such as olive collection) as a continuation of green space,
- arrange spatial and socio-cultural organizations for the attraction of young people and children,
- ensure the continuity between environment and open or semi-open spaces.

Principles of Architectural Design. Today, training is structured around the concepts of site seeing, doing, trial etc. Therefore, the basic principle of design is evaluating of this framework for the Visitor Center at Metropolis. Consciousness of history can be created owing to teaching of cultural values and social life of the past. For this reason, MVC and its surrounding were designed as a focal point and center of attraction that collects people. Great efforts have been made to create re-experience the history within facilities of green areas, observation terraces and pedestrian roads. Watching the excavation work and other activities will be extremely informative while getting a trip or visiting the exhibition.
All structures were built in the form of masses that do not require physical intervention to the floor. They are detached from the ground, without foundation and removable buildings. Thus, the image of "temporality" is created by using of half open structure and continuity of the natural layout. The ''transparence'' moved to the forefront in the structure that may be a prestige project for the region. The materials of all buildings consist of panel walls, large opening windows, laminated wood covering and traverse road (Fig 7-8). Infrequently, the masonry stone walls should be especially used for retaining wall to relate ancient times. As a requirement in hot climates, all buildings have large porch and terraces in order to create shaded areas (Fig 9-10).
Structures composed with the masses of "simple" geometry that connected with terraces, square and ramps. They are regular systematic relationship established between all of the functions associated with this context. The rational structures are formed by certain proportions of the modern architecture and exact geometry in the ancient world. The position, orientation and dimensioning of Visitor Center are made up with the traces of ancient settlement in Metropolis (Fig 3).
In order to be kind of the Ecological Building, measures were introduced for the use of energy, water and materials. For this purpose, passive air-conditioning, solar energy and natural light were used as far as possible. The pollution prevention will be provided by selling packaged foods in cafeteria. In addition, tables, chairs, coolers and extra shelters won't be furnished in outside.

Principles of Landscape Design. The landscape plan will be applied in the context of respecting for nature and history. Parking area for cars and buses will be placed among the olive trees. If possible, olive trees on the field can be kept on or moved out of the protected area. After parking, the visitors can be able to reach the Welcome Center owing to natural stone path. The pedestrian circulation system has an ability to monitor activities and workshops of the excavation area. The conversion of green space and imitation models provided to enrich the area. The observatory terraces seen as an element of the horizontal circulation were completely directed to the excavation areas to perceive in different view. Using terraces and ramps as a means of horizontal and vertical circulation are provided convenience transportation for the people with disabilities.
Aesthetic and secured lighting schemes are planned at regular intervals In order to clarify the entire site. Some of the existing lighting network masts will be used for closed circuit camera system. Thus, the Visitor Center and site of Metropolis was literally defined as public space and has been entered easily.

Conceptual Organization. The diagram shows the conceptual organization of the interpretive areas of the Metropolis Visitor Center and site (Fig 4). These conceptual exhibit plans have been developed in coordination with the architecture, landscape architecture and with key site features in mind. The complex consist of two main structure; administrative (management office) and communal (common use) buildings. The administrative complex has parking, entrance, ticket office, shops, semi-open turnstiles, interpretive gallery for temporary exhibition, manager office, security and storage rooms (Fig 5). The size of rooms is varied between 10 and 25 m2 maximum. After main square, the communal complex is formed by three blocks which are multi purpose hall for using of 3D show and meeting, cafeteria and toilets (Fig 6). All blocks converge to each other by the porch and semi-open terraces.

Conclusion. The Visitor Center Project of Metropolis would be beneficial for territory. Especially, scien-

tific and educational value will improve to intensive research and teaching about the past. Thus, some progress can be achieved to protect the antiquities, contribute archaeological knowledge and educate visitors. However, economic value will also appreciate to provide monetary benefits for the region. The economic capability of the site as a tourist destination can be derived from the site's heritage values and significance. As an aesthetic value, the architectural project forming with modern and simple structure can be a good example for the annexes of other ruins. Three main items summarize the project: simplicity, transparence and temporality.

New target of Metropolis Excavation and its stakeholders must be preparation of a Site Management Project[5]. For this purpose, a new cooperation is required with partners such as directorate of Metropolis Excavation, Ministry of Culture and its local departments, universities, subnational administration, sponsors, NGO's and private offices. Stakeholders also include professionals from various disciplines such as archaeology, history, architecture, city planning, heritage conservation, tourism and economy studies who may offer expert opinions about the place.

REFERENCES

Dry Falls Visitor Center, 2009
Dry Falls Visitor Center Area Design, Washington State Parks and Recreation Commission, Portland.

Myers, D. Smith, S. N. and Shaer, M. 2010
A Didactic Case Study of Jarash Archaeological Site Jordan: Stakeholders and Heritage Values in Site Management, The Getty Conservation Institute, Los Angeles.

Aybek. S. Meric A. E. and Oz A. K. 2009
A Mother Goddess City in Ionia: Metropolis. Homer Books. Istanbul.

Tuna N. 2011
"The Archaeological Heritage Management of Ilisu Salvage Project", in Tuna N. and Doonan O. (Eds.) Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2002, 1, 265-320, TACDAM, Ankara.

Oz A. K. and Guner S. 2007
Uluslararasi Kulturel Miras Mevzuati, KUMID Publication, Istanbul.

5 The sections of 108-118 of the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention by UNESCO 2012 state the following with regard to management of sites. Example projects of site management in other archaeological cities such as Jarash (Myers, 2010) and Hasankeyf (Tuna, 2011) will be helpful for this project.

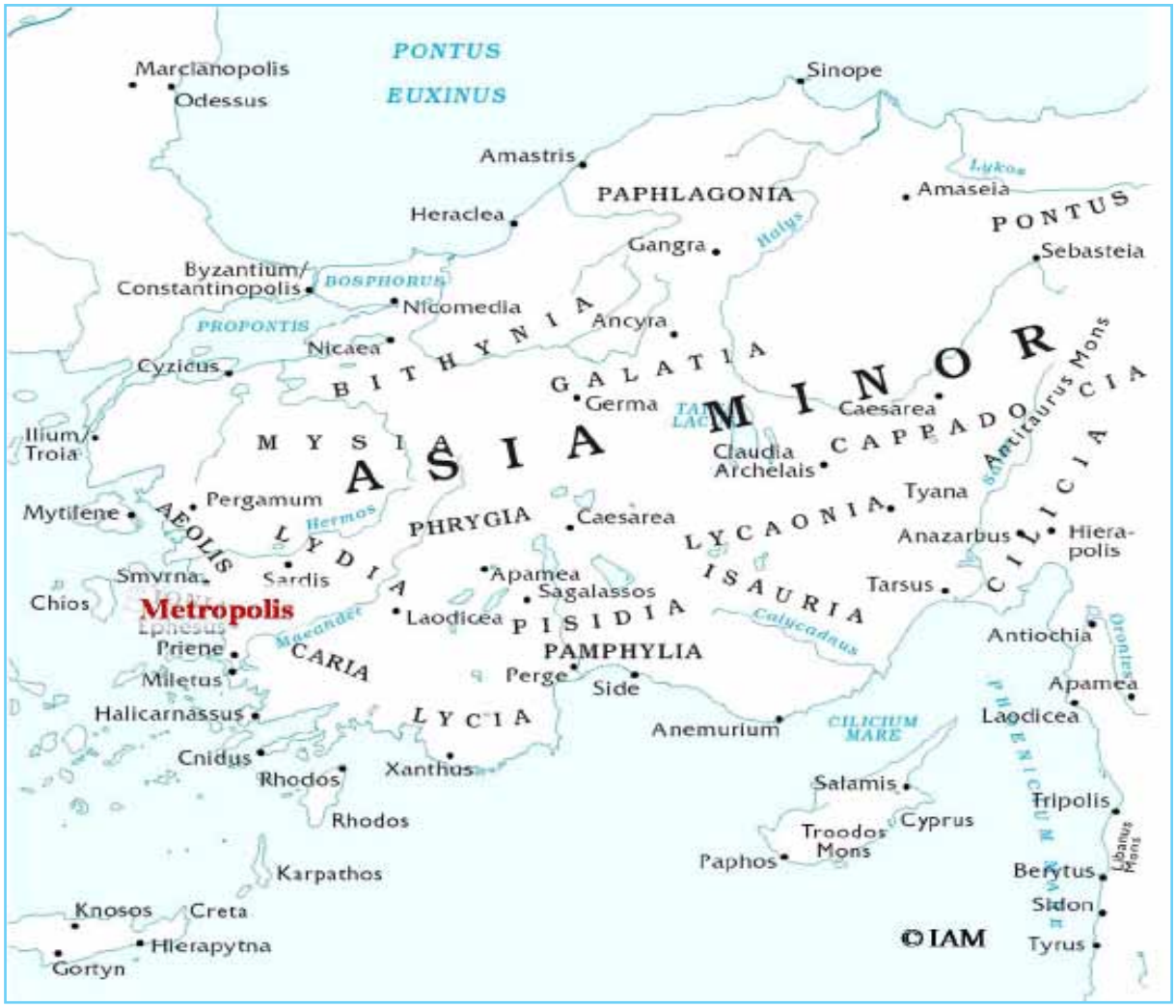

Fig 1. Turkey map

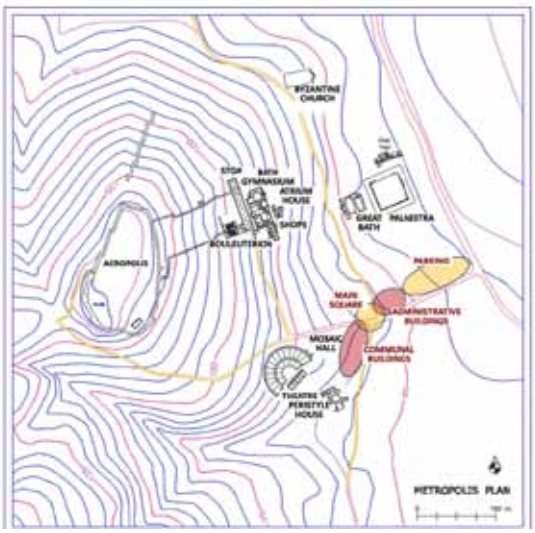

Fig 2. Metropolis city plan

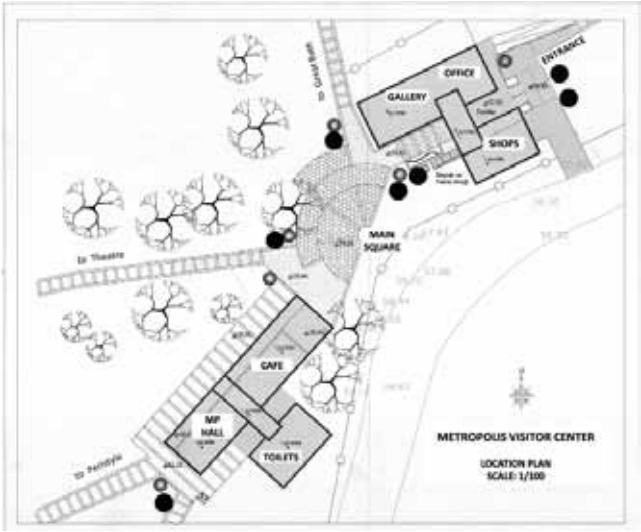

Fig 4. Location plan of MVC

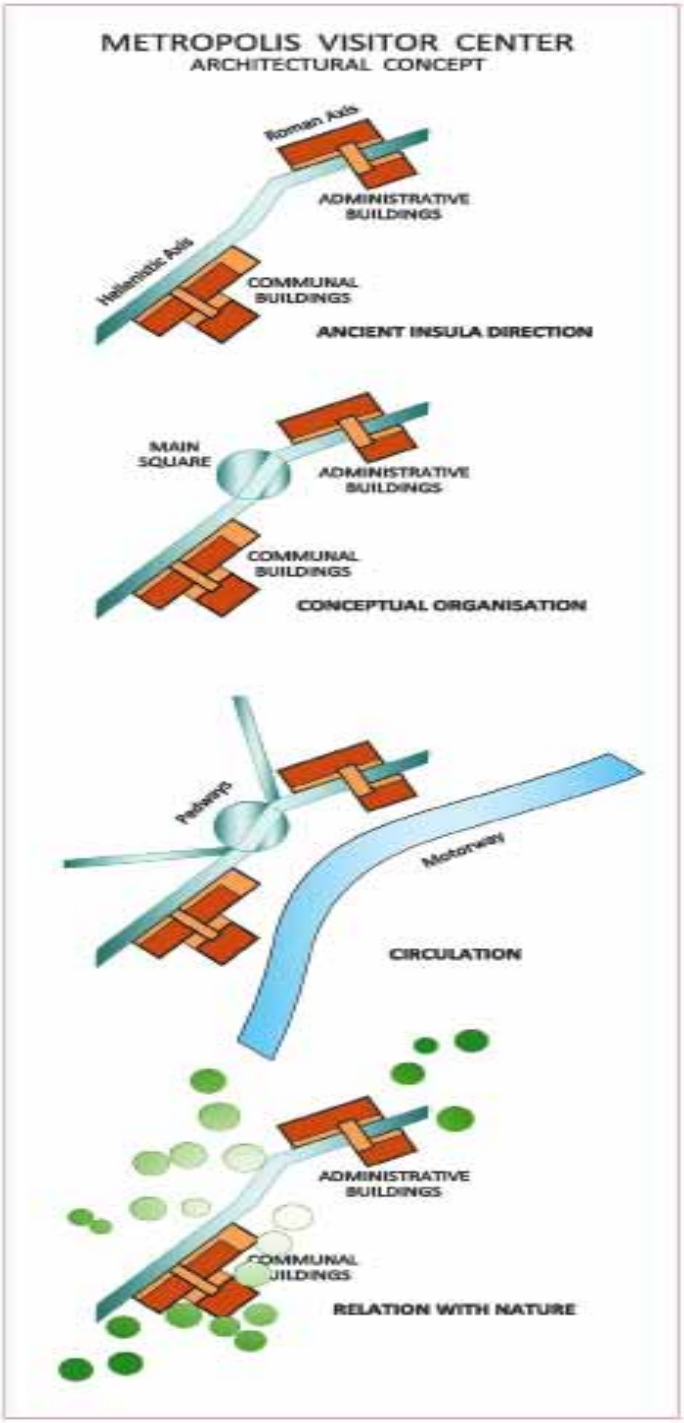

Fig 3. Design concept

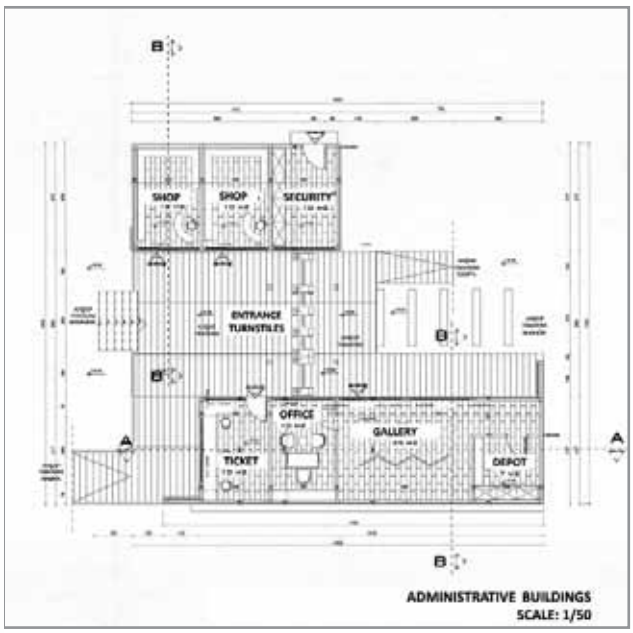

Fig 5. Administrative Buildings plan

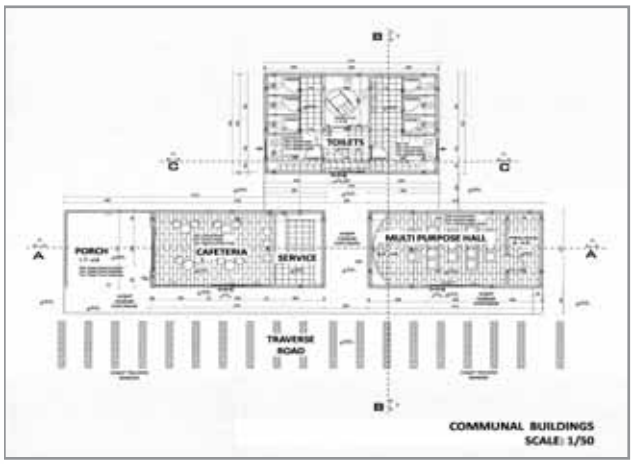

Fig 6. Communal Buildings plan

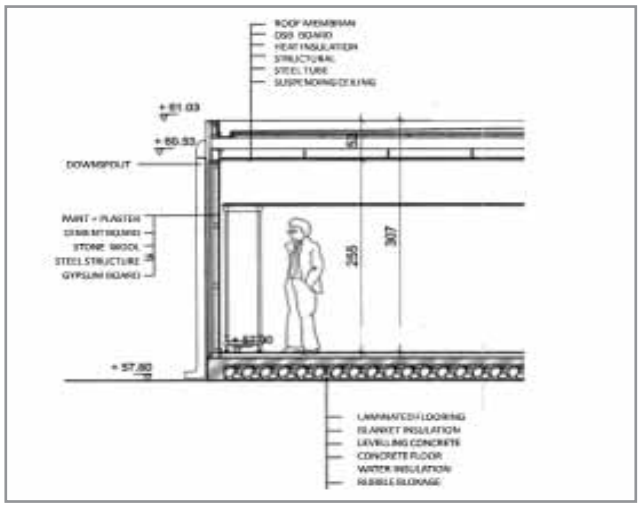

Fig 7. Section detail

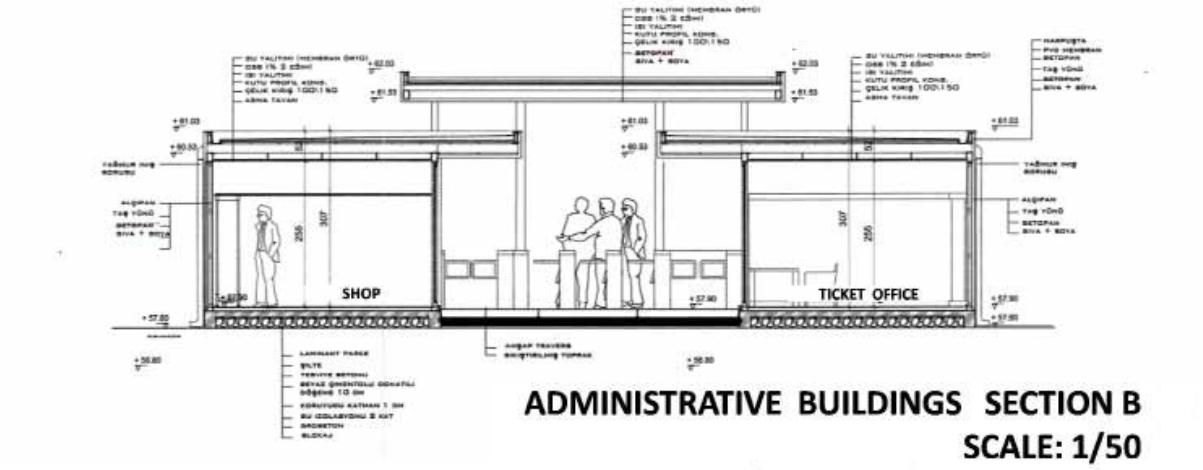

Fig 8. Building section

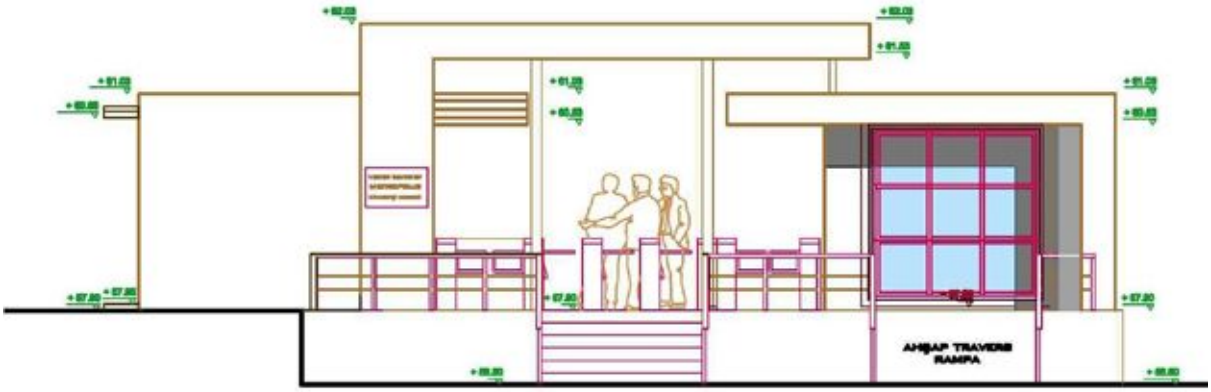

Fig 9. Entrance view

Fig 10. Cafeteria illustration

ИЗУЧЕНИЕ ТЮРКСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ ЮЖНОЙ СИБИРИ ЕВРОПЕЙСКИМИ УЧЕНЫМИ XVIII В.

STUDY OF TURKIC ANTIQUITIES OF SOUTHERN SIBERIA BY EUROPEAN SCIENTISTS IN 18TH CENTURY

Alisa Borisenko
Novosibirsk State University, Novosibirsk, Russia

ABSTRACT

The study of the turkish antiquities of southern Siberia began in the XVIII century, when in Russia invited European experts to conduct research. During the expedition in 1722 by D.G. Messerschmidt was opened to the world of science ancient monuments, which he called runic. They have also been discovered and documented the ancient Turkic stone statues and sculptures of animals with a memorial complex in the Minusinsk basin. For the first time the materials of the expedition were published F.I. Tabbert von Strahlenberg background, in 1730 in his book were presented stele with runic inscription to p. Uibat and ancient Turkic stone statue with a p. Tes. In 30-ies. XVIII century. in southern Siberia, a land unit worked the Great Northern Expedition, one of whose goals was the examination of ancient monuments, open their predecessors. G.F. Miller and I.G. Gmelin examined at Tobolsk stone statues and stelae with inscriptions, and I.V. Lyursenius, the artist of the expedition, sketched these monuments sheep sculpture was found on the Kyzyl-Chibaga, two statues of lions - in the valley Shush. Over time, these monuments were attributed to a mythical ancient nation Chud. At the end of the XIX century scientists have determined they belong to the culture of the ancient Turks.These figures represent a significant value as monuments to themselves until now have not been preserved, and they can only learn from these pictures.

РЕЗЮМЕ

Изучение тюркских древностей Южной Сибири началось в XVIII в. европейскими учеными, приглашенными в Россию. Во время экспедиции в 1722 г. Д. Г. Мессершмидт, уроженец г. Данциг, открыл для науки и всего мира памятники древнетюркской письменности, которую он назвал рунической. Им были также открыты и зафиксированы каменные изваяния древних тюрок и скульптуры животных с поминальных комплексов в Минусинской котловине. Впервые материалы этой экспедиции были опубликованы Ф. И. Таббертом фон Страленбергом, в 1730 г. В его книге были представлены стела с рунической надписью с р. Уйбат и древнетюркское каменное изваяние с р. Тесь.
В 30-е гг. XVIII в. в Южной Сибири работал сухопутный отряд Великой Северной экспедиции, одной из целей которой был осмотр древних памятников, открытых предшественниками. Г. Ф. Миллер и И. Г. Гмелин осмотрели в г. Тобольск каменные изваяния и стелы с надписями, а И. В. Люрсениус, художник экспедиции, зарисовал эти памятники Скульптура барана была найдена на г. Кызыл-Чибага, две скульптуры львов – в долине р. Шушь. В течение долгого времени эти памятники приписывались мифическому древнему народу чудь. В конце XIX в. ученые определили их принадлежность культуре древних тюрок. Эти рисунки представляют значительную ценность, поскольку сами памятники до настоящего времени не сохранились, и изучать их можно только по этим рисункам.

XÜLASƏ

Cənubi Sibir Türklərinin qədim tarixinin öyrənilməsi Rusiyaya dəvət olunmuş Avropa alimləri tərəfindən XVIII əsrdə başlanmışdı. 1722-ci il ekspedisiyası zamanı D.Q.Messerşmidt elm dünyasına və bütün dünyaya qədim türk yazılı abidələrini təqdim etdi ki, o bunu Runi adlandırdı. O həmçinin qədim türklərin daş heykəllərini və Munisinsk hövzəsində heyvan heykəllərini komplekslə birgə açmış və müəyyənləşdirmişdi. Bu ekspedisiyanın materialları ilk dəfə F.İ.Tabbert fon Strahlenberq tərəfindən 1720-cu ildə işlənmişdi, onun kitabında Runi yazısı ilə stela vardı: Uybat, qədim türk daş heykəlləri, Tes və s.
XVIII əsrin 30-cu illərində Cənubi Sibirdə Böyük Şimal Ekspedisiya dəstəsi işləyirdi, onlardan birinin məqsədi qədim abidələrin öyrənilməsi idi. Q.F.Miller və İ.Q.Qmelin Toboslk şəhərində daş heykəllərə və yazılı stelaya baxış keçirmişlər. Ekspedisiyanın rəssamı İ.V.Lyursenius Qızıl-Çibaqada tapılan qoyun heykəllərinin və Şuş vadisində iki şir heykəlinin üzünü köçürmüşdür. Uzun müddət ərzində bu abidələr

qədim mifik Çud millətinə aid idi. XIX əsrin sonlarında alimlər onların qəim türk məəniyyətinə aid olmasını müəyyən etdi. Bu rəsmlərin mühüm əhəmiyyəti vardır, belə ki, abidələr bu dövrümüzə qədər qorunub saxlanmayıblar, yalnız bu rəsmlərə görə onları öyrənmək mümkündür.

Начало изучения и коллекционирования древностей в Сибири связано с деятельностью немецких ученых, которые были приглашены в Россию Петром I. В 1718 г. им был издан указ, согласно которому все древние предметы, найденные в земле - из камня, из железа или меди, человеческие кости, кости животных, рыбы или птицы, непохожие на современные - предписано было сдавать в казну через сибирскую администрацию за хорошее вознаграждение. Однако, отечественных специалистов, которые смогли бы квалифицировано описать, изучить, сохранить такие предметы в этот период в стране не было. Поэтому было решено пригласить их из заграницы. Так как Россия имела устойчивые научные, образовательные, культурные связи с германскими государствами, то и первые ученые, были приглашены именно оттуда.
В апреле 1718 г. в Санкт-Петербург прибыл Даниил Готлиб Мессершмидт, который должен был провести ряд исследований. Одной из задач его экспедиции стало изучение древних памятников. Экспедиция длилась почти 10 лет, был собран обширный материал по этнографии и археологии Сибирского региона. Однако по возвращению в Санкт-Петербург ученый обязан был оставить все собранные данные и коллекции в недавно созданной Кунсткамере. Согласно договору, подписанному им с Медицинской канцелярией (так как по специальности Д. Г. Мессершмидт был медиком), он не имел права работать с ними и публиковать результаты своего труда. К сожалению, судьба собранных им коллекций была печальна. Большинство экспонатов погибло во время пожара в Кунсткамере в 1747 г. Скудная часть собранных материалов, которая досталась ученому, также погибла во время кораблекрушения в Балтийском море, возле г. Пилау, когда Д. Г. Мессершмидт возвращался домой в Германию. Однако часть вещей все же была зарисована художниками рисовальной палаты и сохранилась в графическом воспроизведении в альбоме «Сибирские куриозы», благодаря чему они доступны для изучения в настоящее время научной общественности. Кроме того, ряд зарисовок было выполнено в ходе экспедиционных работ. Судя по этим сохранившимся рисункам, археологические материалы, собранные во время экспедиции Д. Г. Мессершмидтом и его коллегами, относятся к разным группам памятников, различным культурам и историческим эпохам. Среди них петроглифы, каменные стелы и изваяния, металлические вещи. Отдельные описания и рисунки в разное время издавались и переиздавались В. В. Радловым, М. Г. Новлянской, Т. К. Шафрановской, Ю. Г. Белокобыльским, А. А. Формозовым, Б. Брентьесом, Р. С. Васильевским и др. исследователями (Радлов, 1989; Новлянская, 1970; Шафрановская, 1994; Белокобыльский, 1986; Формозов, 1986; Brentjes, Vasilievsky, 1989). Для изучения истории и культуры древних и традиционных культур населения Северной и Центральной Азии их ценность не одинакова. Некоторые из них важны с точки зрения первого опыта фиксации наскальных рисунков, представляют в первую очередь историографический интерес. Таковы, например, рисунки людей и животных, различных знаков, сделанные в ходе осмотра Томской писаницы и петроглифических памятников на Енисее, зарисованные с каменных стел и плит, установленных в стенах оград курганов тагарской культуры. Они выполнялись художником Карлом Шульманом, одним из участников экспедиции, весьма приблизительно. Их нельзя считать точными копиями, на них не соблюдены пропорции и точное расположение фигур.
Но Д. Г. Мессершмидтом были сделаны и очень важные для науки открытия, и особенно, для истории изучения древнетюркской культуры народов Северной и Центральной Азии. Так, им были открыты памятники древнетюркской письменности, которую он назвал рунической по сходству рисунков с древними германскими рунами. Им были также открыты и зафиксированы каменные изваяния древних тюрок и скульптуры животных с поминальных комплексов в Минусинской котловине.
В конце весны и в течение лета 1721 г. экспедицией Д. Г. Мессершмидта было зафиксировано несколько памятников рунической письменности в Минусинской котловине. В мае того года на территории древнего могильника на левом берегу среднего течения р. Уйбат, выше впадения в него р. Беи была обнаружена стела с рунической надписью, которая в настоящее время хранится в Минусинском музее. Эта надпись представляет собой древнетюркскую эпитафию (Кляшторный, Лившиц, 1978. С. 40). (Рис. 1).
В начале января 1722 г. в Енисейской степи. Неподалеку от Абакана был раскопан курган, на котором стоял камень с «каракулями» (Messerschmidt, 1962. S. 167). Эти рисунки были пересняты Карлом Шульманом, художником экспедиции. Д.

Г. Мессершмидтом были проведены раскопки кургана, сделан небольшой план захоронения (Messerschmidt, 1962. S. 168-169). Это были первые в Сибири раскопки археологического памятника с научной целью. Судя по описанию, ученый раскопал курган тагарской культуры раннего железного века.

В конце января 1722 г. в степи в районе р. Тесь были обнаружены курганы, расположенные, согласно Д. Г. Мессершмидту, по кругу. Среди них стояла каменная статуя. Это было изображение «старого человека с усами». На изваянии были такие же рисунки, что и на встреченных ранее стелах. Их сохранность была довольно плохой. И все же К. Шульман зарисовал то, что было возможно. Судя по рисункам, это было изваяние древнетюркской культуры с рунической надписью на спине, которое впоследствии получило название «Тесинский богатырь». В настоящее время это изваяние хранится в Минусинском музее. (Рис. 2).

Им были также осмотрено древнетюркское каменное изваяние, изображающее мужчину на р. Черный Июс. Согласно рисункам из материалов экспедиции это изваяние представляло собой воина с саблей и каптаргаком на поясе и сосудом в правой руке. (Рис. 3). Д. Г. Мессершмидт считал, что оно изображает китайца или имеет следы китайского влияния. Ф. И. Страленберг интерпретировал изваяние как культовый объект «минусинских татар» (Борисенко, Худяков, 2005. С. 83).

Во время пребывания в Красноярске участники экспедиции осмотрели и зарисовали каменные изваяния львов, которые до в прошлом стояли на р. Туба, и скульптуру барана, привезенную с г. Кизил-Чебага на правом берегу Енисея напротив устья р. Абакан. Местное население относилось с особым почтением к этим изваяниям. Ученым были записаны тюркские названия данных памятников. Скульптура барана были впервые опубликованы в книге Ф. И. Страленберга в 1730 г. (Рис. 4, 5) (Strahlenberg, 1730. tabl. V, XII). Изваяние барана было доставлены в Тобольск при содействии Д.Г. Мессершмидта. В течение долгого времени эти памятники приписывались мифическому древнему народу чудь. В конце XIX в. ученые определили их принадлежность культуре древних тюрок. М. П. Грязнов и Е Р. Шнейдер полагают, что наличие скульптурное изображение баранов может свидетельствовать о существовании культа барана у населения Минусинской котловины эпохи бронзы (Грязнов, Шнейдер, 1929. С. 85-86). Лишь в конце XX в. было установлено, что эти скульптуры относятся к культуре древних тюрок (Борисенко, Худяков, 1999. С. 9-14).

Таким образом, в результате работы первой российской экспедиции научное сообщество получило возможность познакомиться с неизвестными ранее памятниками культуры древних тюрок в Минусинской котловине. Территория многих районов Сибири и Центральной Азии оставалась для европейцев Terra incognito. Открытые археологические объекты позволяли лучше узнать народы и этносы, которые проживали в древности на их территории и оставили эти изобразительные и скульптурные памятники.

Учитывая результаты экспедиции Д. Г. Мессершмидта, показавшие уникальные культурные особенности Сибири, Российская Академия наук отправила в Сибирь очередное исследовательское путешествие в 1730-1740-х гг. В ходе работы Великой Северной экспедиции, были заново осмотрены и описаны многие археологические памятники на территории Южной Сибири, обнаруженные Д. Г. Мессершмидтом.. В ее составе в Южной Сибири работал ее сухопутный отряд, одной из целей которой был осмотр древних памятников, открытых предшественниками. Возглавлявший его академик Г. Ф. Миллер вместе со своим коллегой И. Г. Гмелиным неизменно посещали те памятники, о которых сообщали ранее их предшественники, в том числе, и местонахождения древнетюркских древностей. Так, они осмотрели в г. Тобольск каменные изваяния животных и стелы с надписями, а И. В. Люрсениус, художник экспедиции, зарисовал их. Эти рисунки были опубликованы при издании трудов Г.Ф. Миллера в XX в. (Миллер, 1999. Рис. 29). Эти рисунки представляют значительную ценность, поскольку большая часть древнетюркских памятников в Минусинской котловине до настоящего времени не сохранились, и изучать их можно только по этим рисункам. В одном из залов Минусинского музея экспонируется каменное изваяние «Тесинский богатырь» и стелы с руническими надписями. Благодаря исследованиям немецких ученых, и созданию в конце XIX в. Минусинского музея, эти памятники были сохранены для мировой науки и культуры.

Учитывая вклад немецких ученых XVIII в. в изучение древнетюркских памятников на территории Южной Сибири, считаем возможным разработку проекта образовательного туристического маршрута по следам академических экспедиций XVIII в., который может включать в себя посещение и осмотр музейных экспозиций и памятников древнетюркской культуры на территории Саяно-Алтая.

REFERENCES

Белокобыльский Ю. Г., 1986
Бронзовый и ранний железный век Южной Сибири. Новосибирск, 167 с.

Борисенко А.Ю., Худяков Ю.С., 1999
Древнетюркские поминальные памятники в Минусинской котловине (по материалам экспедиций XVIII – XIX вв.) // Памятники культуры древних тюрок в Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, С. 4-22.

Борисенко А.Ю., Худяков Ю.С., 2005
Изучение древностей Южной Сибири немецкими учеными XVIII – XIX вв. Новосибирск, 270 с.

Грязнов М.П., Шнейдер Е.Р., 1929
Древние изваяния Минусинских степей // Материалы по этнографии. Том IV, вып. 2. Л., С. 63-93.

Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1978
Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии // Археология и этнография Монголии. Новосибирск, С. 37-60.

Миллер Г.Ф., 1999
История Сибири. Изд.2-е, дополненное М., Т. I. 630 с.

Новлянская М.Г., 1970
Даниил Готлиб Мессершмидт и его работы по исследованию Сибири. Л., 184 с.

Радлов В.В. 1989
Из Сибири. Страницы дневника. М., 749 с.

Формозов А.А., 1986
Страницы истории русской археологии. М., 240 с.

Шафрановская Т.К., 1994
О сокровищах петровской Кунсткамеры (по рисункам XVIII в.) // Кунсткамера. Этнографические тетради. СПб., Вып. 5-6. С. 262-274.

Brentjes B., Vasilievsky R.S., 1989
Schamanenkroneb im Weltbaum. Kunst der Nkmaden Nordasiens. Leipzig, 203 s.

Messerschmidt D.G. 1962
Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727. Berlin, B. 1. 379 S.

Strahlenberg I.G. 1730.
Das Nord- und Ostliche Theil der Europa und Asia. Stokholm

Подписи к рисункам

К статье А.Ю.Борисенко «Изучение тюркских древностей Южной Сибири европейскими учеными XVIII в.»

Рис. 1. Стела с рунической надписью с р. Уйбат.
Рис. 2. Изваяние с р. Тесь.
Рис. 3. Изваяние с р. Черный Июс.
Рис. 4. Изваяние барана с. г. Кызыл-Чебага.
Рис. 5. Изваяния львов с р. Туба.

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 1

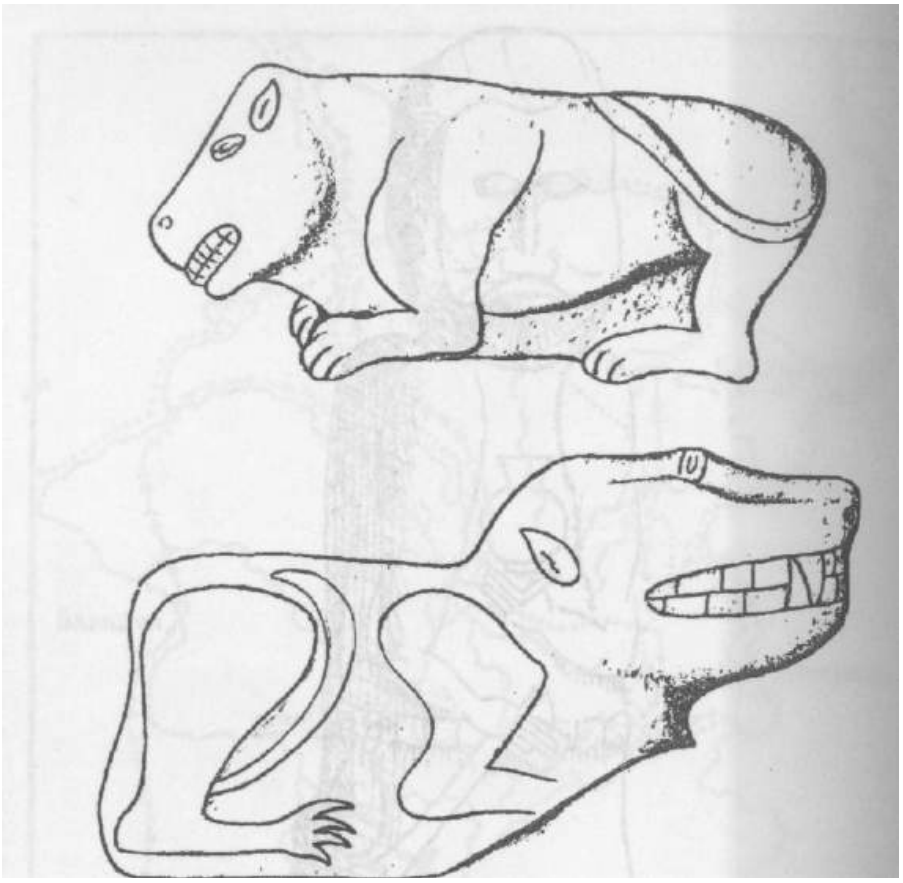

Рис. 5

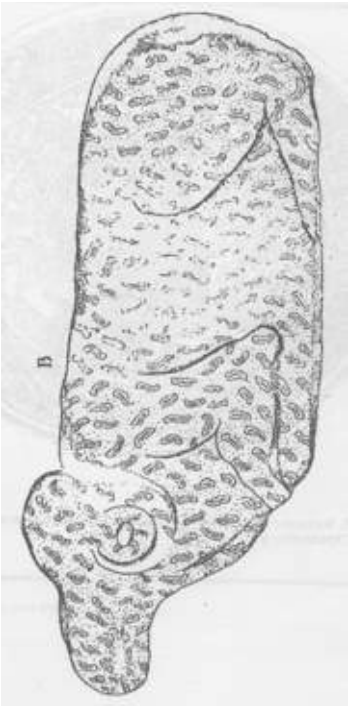

Рис. 4

«КЕРАМИЧЕСКАЯ МАСТЕРСКАЯ» ТОРЕЦКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

A POSSIBLE POTTERY WORKSHOP ON THE TORETZ SETTLEMENT

Alsu Nuretdinova
Kazan Federal University, Kazan, Russia

ABSTRACT

Toretz settlement - a major trade and craft center XV c. in the Central Trans-Kama. The area of settlement is not less than 25 hectares and is located three and a half kilometers north of the village Bilyarsk of Alexis region of Tatarstan. The expedition of Kazan University under the direction of S. Valiulina Toretz settlement studied since 1998. Today the monument is known in several workshops, indicating that the population was engaged in iron and steel industry monument, iron and bronze industries, as well as jewelry, pottery and weaving.

In 2003-2004, on the northern outskirts of the settlement began a study of a possible pottery workshop. In the area of 60 sq m was found the building with ceramic battle, marriage and craft waste. The abundance of ceramics (1608 pieces) and the nature of the objects suggest that one of the objects (pit 3), leaving the northern profile of the excavation, is a part of the furnace and is part of a production complex, associated with pottery production.

For further study of possible pottery workshop set by the author in 2009-2011 continued work on the excavation VI. Thus, the total area of the excavation was 176 sq m. The study did not reveal the nature of the production facilities, but was assembled presentational ceramic material that matches the ceramic material from other excavations. In terms of quantitative characteristics of ceramic material excavated different mass and concentration in a single object. The collection of dining and cooking utensils provided such forms as pitchers, hums, pots, bowls, lamps, spindles, boiler, kumgan, including the present one sphero-conical vessel incomplete preservation. Among the individual finds it should be noted bone comb, a silver ring, an iron knife, needle and awl. Among the lifting of the material found near the excavation's seat, a fragment of cast-iron boiler and a flat arrowhead. Materials of the excavation VI are consistent with the general dating of the settlement to the XV century.

РЕЗЮМЕ

Торецкое поселение – крупный торгово-ремесленный центр XVв. в Центральном Закамье. Памятник площадью не менее 25 гектаров расположен в трех с половиной километрах севернее села Билярск Алексеевского района Республики Татарстан. Экспедицией Казанского университета под руководством С.И. Валиулиной Торецкое поселение исследуется с 1998г. На сегодняшний день на территории памятника известно несколько мастерских, свидетельствующих о том, что население памятника занималось черной металлургией, чугунолитейным и бронзолитейным производствами, а также ювелирным, гончарным и ткацким ремеслами.

В 2003-2004 гг. на северной окраине поселения было начато исследование гончарной мастерской. На площади 60кв.м было выявлено сооружение с керамическим боем, браком и ремесленными отходами. Обилие керамики (1608 фрагментов) и характер расположения объектов позволили предположить, что один из объектов (яма 3), уходящий в северный профиль раскопа, представляет собой, часть развала горна или предгорновой ямы и входит в один производственный комплекс, связанный с гончарным производством.

Для дальнейшего изучения гончарного комплекса автором в 2009-2011 гг. были продолжены работы на Раскопе VI. Таким образом, общая площадь раскопа составила 176кв.м. Проведенное исследование не выявило сооружений производственного характера, однако был собран презентативный керамический материал, соответствующий керамическому материалу с других раскопов. По количественным характеристикам керамический материал раскопа отличается массовостью и концентрацией в одном объекте. Коллекция столовой и кухонной посуды представлена такими формами

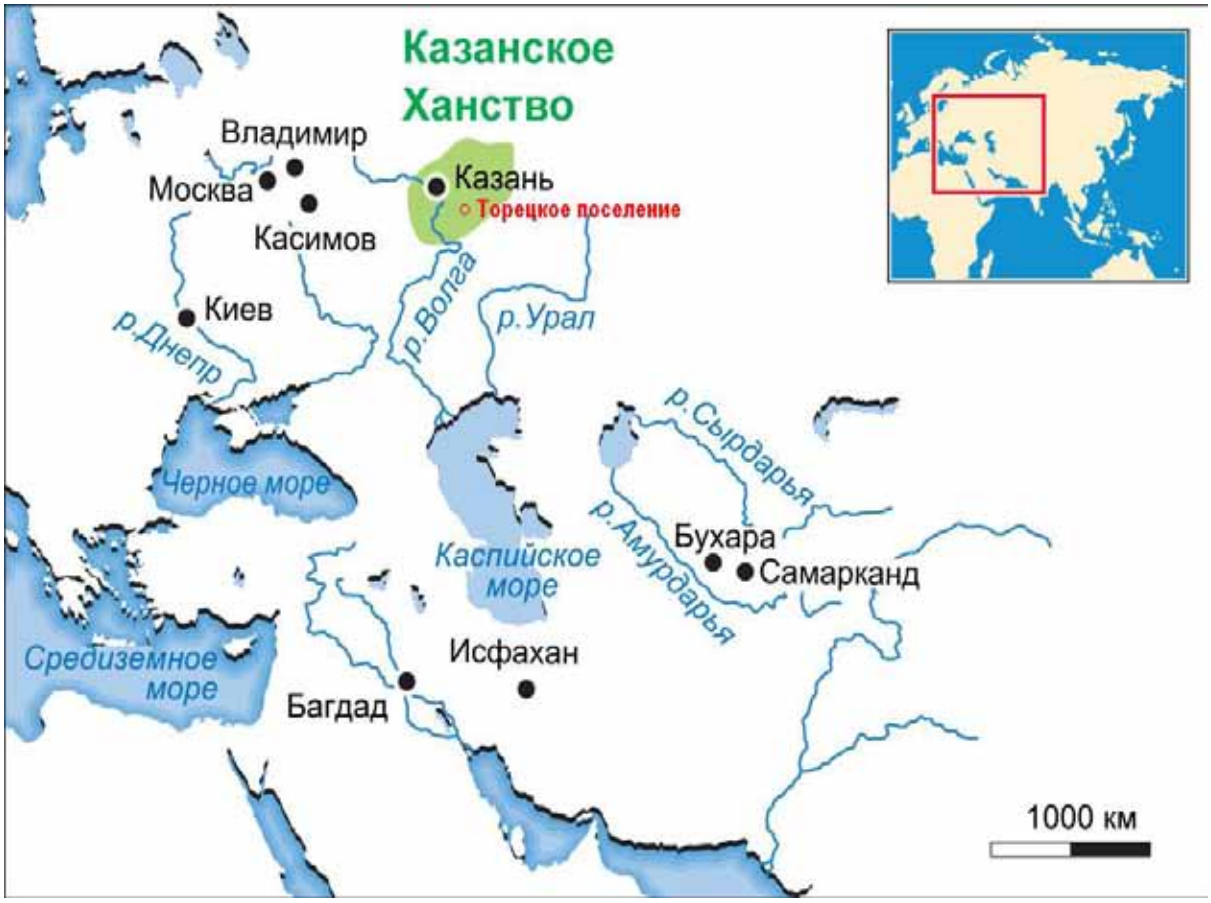

Рис.1. Казанское ханство.

как кувшины, хумы, горшки, миски, светильники, пряслица, котел, кумган, в том числе присутствует один сфероконус неполной сохранности. Среди индивидуальных находок следует отметить костяной гребень с циркульным орнаментом, серебряный перстень с плоским подквадратным щитком неполной сохранности, железный нож, иглу и шило. В числе подъемного материала вблизи раскопа найдены однолезвийное прямоугольное кресало с прорезью, фрагмент чугунного котла и плоский наконечник стрелы линзовидного сечения с упором на черешке. Комплексный анализ материала Раскопа VI согласуется с общей датировкой памятника XV в.

XÜLASƏ

Mərkəzi Zakamyedə XV əsrə aid iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzidir. 25 hektara yaxın sahəyə malik olan abidə Tatarstan Respublikasının Bilyarsk Alekseyevsk kəndindən 2,3 km şimalda yerləşir. Torec məskəni S.İ.Valiulinanın rəhbərliyi ilə Kazan Universitetinin ekspedisiyası tərəfindən 1988-ci ildən tədqiq edilir. Hazırda abidə ərazisində bir neçə emalatxana məlumdur ki bu da yaşayış məskəninin əhalisinin qara metallurgiya, çuğunəritmə və tunc əritmə istehsalı ilə, həmçinin zərgərlik, dulusçuluq və tikiş sənətləri ilə məşğul olduqlarını sübut edir. 2003-2004-cü illərdə məskənin şimal qurtaracağında dulusçuluq emalatxanasında tədqiqat işlərinə başlanılmışdır. 60 kv.metr sahədə keramik qalıqları, döymə və sənətkarlıq qalıqları aşkar edilmişdir. Keramikanın bolluğu (1608 fraqment) və obyektlərin yerləşmə xarakteri belə bir qənaətə gəlməyə şərait yaratmışdır ki, qazıntıların şimal profilinə uzanan obyektlərdən biri (3-cü çuxur) domna sobasının qalıqlarından biridir və dulusçuluq istehsalı ilə bağlı olan istehsalat kompleksinə daxildir. Dulusçuluq kompleksinin sonrakı tədqiqi üçün 2009-2011-ci illərdə müəlliflər tərəfindən 6-cı qazıntı sahəsində işlər davam etdirilmişdir. Beləliklə, ümumi qazıntı sahəsi 176 kv.metr təşkil etmişdir. Aparılmış tədqiqatlar istehsalat xarakterli tikililər üzə çıxarmasa da digər qazıntı sahələrindəki keramik materialına uyğun gələn prezentativ xarakterli keramik materiallar toplanmışdır. Qazıntı sahəsinin keramika materialı

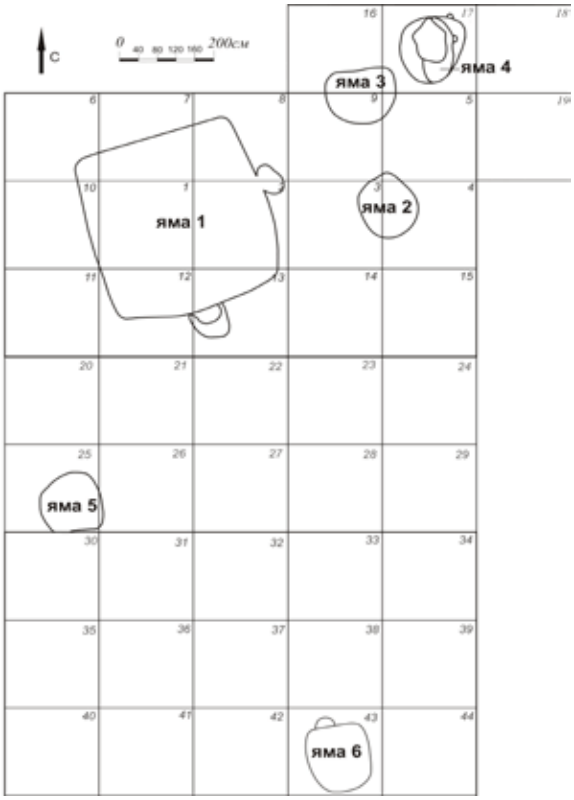

Рис.2. Раскоп VI Торецкого поселения.

keyfiyyət xarakteristikasına görə tək bir obyektdə kütləvilik və konsentrasiyalı olması ilə fərqlənir. Yeməkxana və mətbəx qabları səhəng, xum, küpə, kasa, çıraq, cəhrə, qazanca formaları ilə təqdim edilmişdir, həmçinin natamam qorunmuş sferokonusa da rast gəlmək olar. Fərdi tapıntılar içərisində dairəvi ornamentli sümüklü darağı, natamam saxlanılmış yarıkvadrat sipərli gümüş üzüyü, dəmir bıçaq, iynə və bizi misal göstərmək olar. 6-cı qazıntı sahəsinin materiallarının ümumi analizi ilə abidənin XV əsrə aid olması kimi ümumi qənaətə gəlinmişdir.

Волжская Булгария – крупное раннефеодальное средневековое государство в Восточной Европе, сформировавшееся на рубеже IX–X вв. Во второй половине XIII в. она вошла в состав Золотой Орды, а после ее распада на бывших землях Булгарского улуса образовалось Казанское ханство. Во всех этих государствах расцветала городская жизнь, базирующаяся главным образом на достижениях ремесла и торговли, а также сельского хозяйства населения ближайшей округи городов. С X и до XV вв. Волжская Булгария выступает посредником или связующим звеном в торговле Восточной Европы с восточными странами. В домонгольское время XI - первой трети XIII вв. эталонным булгарским памятником является столичный Биляр, площадь которого составляла более 620 гектаров. С гибелью домонгольской столицы государства после монгольского разгрома 1236г. жизнь в его округе не останавливается - население Биляра продолжало жить в окрестностях разрушенного города: Билярское II и Билярское III селища второй половины XIII – первой половины XIV вв., Торецкое поселение XVв. и др. На территории округи Биляра на сегодняшний день известно 249 памятников X–XV вв.: 201 неукрепленное поселение, 17 городищ, 20 могильников, 10 монетных кладов, 1 святилище. Исследованные памятники отражают непрерывность заселения округи Билярского городища с домонгольского времени до периода Казанского ханства.

Период Казанского ханства (1438—1552гг.) в настоящее время является, пожалуй, наименее изученным в археологии Среднего Поволжья. Поэтому особое значение занимают материалы раскопок Торецкого поселения XVв., исследуемого экспедицией Казанского университета с 1998 г. под руководством С.И. Валиулиной (Рис.1).

Торецкое поселение расположено 3-х км северо-западнее Билярского городища в Алексеевском районе Республики Татарстан. Площадь поселения составляет 25 гектаров. Общая исследованная площадь составляет более 4000 кв.м. Памятник однослойный, культурный слой не нарушен перекопами. Сооружения и объекты надежно датированы нумизматическим материалом к. XIV–XV вв. (более 400 монет). Собрана богатейшая коллекция вещевого материала - более 6000 индивидуальных находок (Валиулина, 2009).

Массовый материал - неполивная керамика представлена 3 группами – «общебулгарской» I группой (около 70%), «древнерусской» XIV группой (8%) и «прикамско-приуральской» XVI группой по типологии Т.А. Хлебниковой (22%) (Хлебникова, 1984).

За эти годы исследованы жилые постройки, хозяйственные ямы, производственные комплексы, погребения, клады. Поселение имело разреженную застройку очевидно усадебного характера. Ремесленная специализация выразительно отражена в исторической топографии памятника: отдельные мастерские ювелиров, медников, замочников располагались в западной и центральной части поселения (раскопы I, V, XI), основной ремесленный центр поселения – металлургическая слобода располагалась в восточной части на берегу Торецкого

ручья. Здесь получали черный металл, в том числе чугун и есть следы бронзолитейного производства, работали кузнецы (раскопы III, IV, IX). В центре поселения раскопом XII выявлена не застроенная территория, возможно рыночная площадь или центральный проезд (Валиулина, 2011).

За всего раскопок на территории памятника не обнаружено ни одного гончарного горна. Однако по количественным показателям керамического материала особо выделяется Раскоп VI, который был заложен в 2003-2004гг. С.И. Валиулиной на северной периферии поселения с целью определения границ памятника в этом направлении (Валиулина, 2004).

С Раскопа VI-2003-2004гг. (Рис.2, квадраты 1-15) площадью 60кв.м. был собран керамический материал в количестве более 5400 фрагментов.

Из культурного слоя происходят 269 фрагментов гончарной посуды I «общебулгарской» группы, 2 фрагмента лепной с примесью толченой раковины, камни - 11 экз., обломки кирпичей - 17 экз. Кости животных – 161фр., которые принадлежат крупному рогатому скоту и лошадям. Среди костей животных присутствуют кости птиц и рыб. Индивидуальных находок нет. Зачисткой I штыка были выявлены контуры трех сооружений – ямы 1, 2, 3.

Яма 1 проявила себя обилием керамического материала уже при снятии I штыка. Яма занимала квадраты 1-2, 6-8, 10-13. Заполнение ямы - рыхлый коричневый грунт с обилием кусочков обожженной глины, угля, шлака. Яма содержала большое количество керамического материала – 5133 фрагмента, из которых 70 осколков лепных сосудов с примесью толченой раковины в тесте - прикамско-приуральская посуда, 40 фрагментов лепных сосудов с примесью дресвы в тесте. Основная масса керамического материала относится к общеболгарской красноглиняной посуде. В южной стенке ямы выявлены ступеньки – уступы. Дно постройки перекрыто углистой прослойкой, в центре пятно столбовой ямы диаметром 25 см. Яма 1 имела глубину 16 см. Очевидно, сооружение было деревянным, имело столбовую конструкцию, вход с южной стороны и являлось складом гончарной продукции. О том, что постройка не была жилым помещением, свидетельствует полное отсутствие других вещевых находок кроме большого числа керамики. Из индивидуальных находок найдена только крупная железная игла. По мнению С.И. Валиулиной, яма являлась одним из объектов гончарного производственного комплекса (Валиулина, 2005).

Яма 2 расположена на квадратах 3-5,9. Размеры ямы 80х120 см. Заполнение ямы – рыхлый коричневый грунт с угольными включениями. Массовые находки: керамика – 70 фрагментов, в том числе, 1 экз. лепной с примесью толченой раковины в тесте, кости животных, камни 10 экз. Индивидуальные находки: костяной двусторонний гребень (Валиулина, 2004).

Яма 3 выявлена после снятия первого штыка вдоль северной стенки раскопа, ближе к северо-восточному углу (кв.5,9), имела неправильно округлую форму, размеры 120х70 см и уходила в северную стенку раскопа. Заполнение темно-коричневый, рыхлый грунт с включениями угля, обмазки, кирпич, щебня. После второй выборки площадь ямы оказалась перекрытой прослойкой угля мощностью 2-3 см, под ней слой прокала (15-20 см) с глиняной обмазкой и кирпичным крошевом, ниже – углистый слой до 5 см, подстилающий материковое дно ямы. Небольшое число находок – мелкие фрагменты керамики, кости животных.

Предварительный анализ вещевого инвентаря, прежде всего, керамики из ямы 1 позволило автору раскопа предположить более ранее время существования объектов раскопа VI, чем основной части поселения. Незавершенная в 2003-2004гг. яма 3, по мнению С.И. Валиулиной, представляла собой, очевидно, часть развала горна или предгорновой ямы и входила в один производственный комплекс с сооружением – складом гончарной продукции (яма 1) (Валиулина, 2005).

В 2004 году были проведены геофизические разведки, осуществленные сотрудниками кафедры геофизики Казанского университета (руководитель Галямов И.И.). Магнитометрические исследования проводились с применением квантовых магнитометров ММ-60М1 вблизи раскопа VI. Результатом исследований стали карты напряженности магнитного поля на разных уровнях и карты вертикального градиента магнитного поля, которые выявили аномалию северо-западнее Раскопа VI, связанную с антропогенными объектами (Валиулина, 2005). На данном участке предполагалось обнаружить гончарный горн.

Для продолжения исследования предполагаемой гончарной мастерской в 2009 году с северо-восточной стороны к площадке Раскопа VI-2003-2004гг. А.Р. Нуретдиновой был прирезан раскоп площадью 16кв.м (Рис.2, квадраты 16-19). После снятия культурного слоя были выявлены пятна двух ям: продолжение ямы 3 и яма 4.

Яма 3 была выявлена после разбора бровки вдоль

южного профиля. Объект – край ямы 3, исследованной Р.VI-2004г. Обнаружено небольшое число находок – мелкие фрагменты керамики, фрагментами бересты, кости животных присутствовали в основном в слое прокала.

Яма 4 выявилась на кв.17 после зачистки первого штыка. В северной части находилась столбовая ямка (диаметр–12см) глубиной 7см, вторая столбовая ямка диаметром 15см глубиной 5см – на уступе. Заполнение – рыхлый золистый грунт с глиняным крошевом, в центре ямы – массив глиняного прокала (развал печи). В процессе I выборки было обнаружено кресало. В северной и восточной части ямы концентрировались развалы сосудов, фрагменты бересты, в том числе берестяного сосуда, мелкие осколки костей животных, серебряный перстень. После расчистки печи на дне ямы обнаружено 4 пряслица и осколок поливной керамики.

Массовый материал с Раскопа VI-2009г. представлен 442 фрагментами керамики (из них 302экз. – «общебулгарской»), керамическим браком (7экз.), обмазкой (10экз.). Керамический материал с первого штыка представлен кувшинами (11 экз.), корчагами (4 экз.), мисками (1 экз.) I «общебулгарской» группы по типологии Т.А. Хлебниковой. Не менее 30% красноглиняной посуды со слоя покрыто лощением. По морфологическим (форма, размеры, орнамент) и технологическим (характер теста, обжиг) характеристикам набор близок к керамике, найденной в яме 1 Раскопа VI-2004г. Это сходство

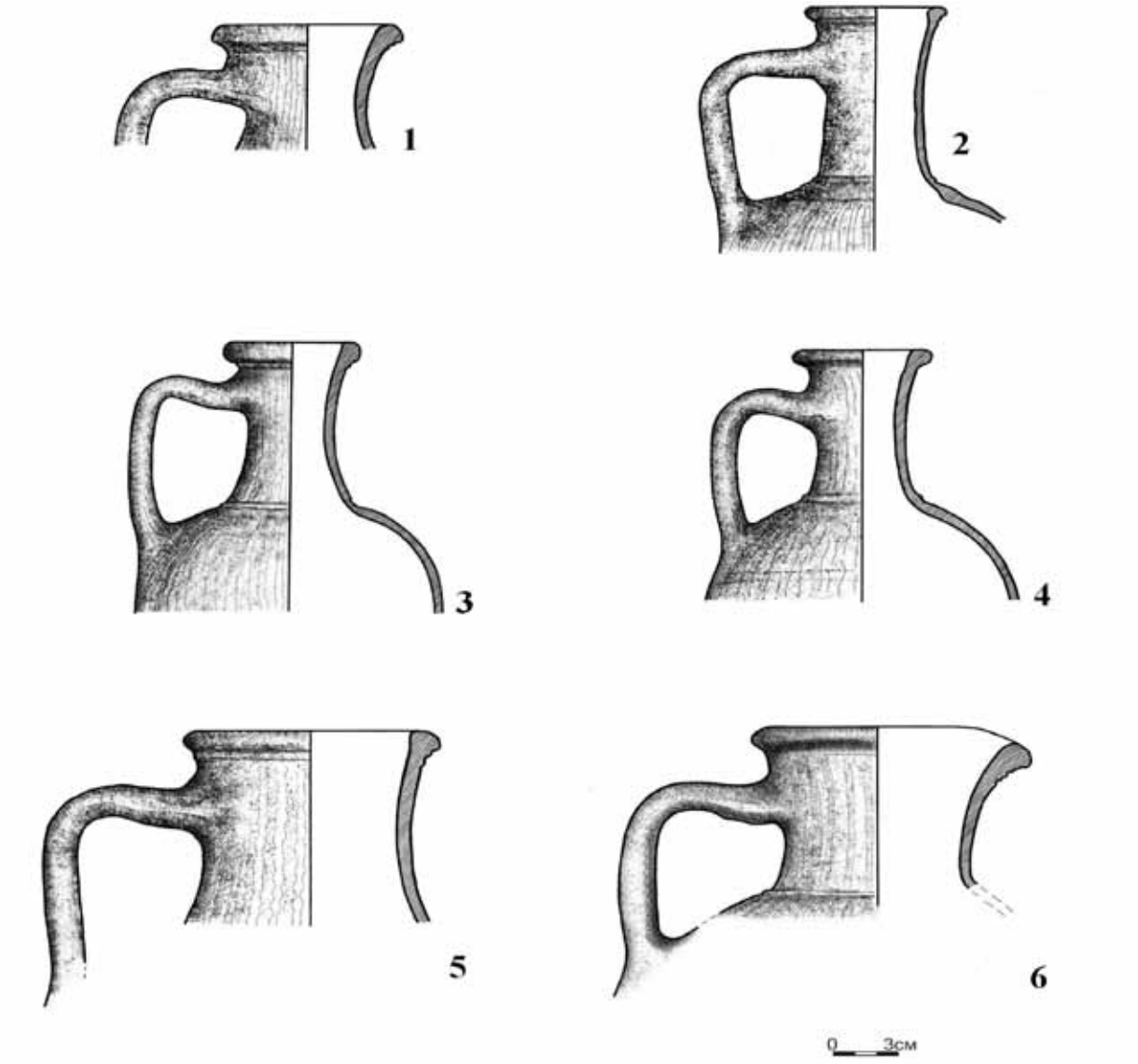

Рис.3. Кувшины.

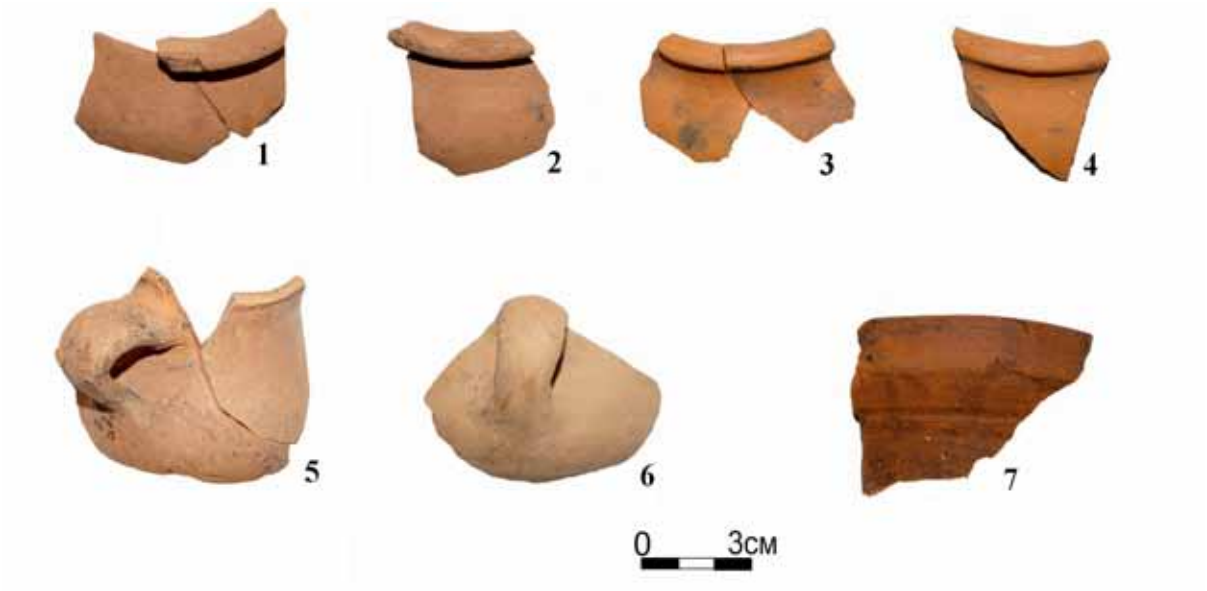

Рис.4. Кувшинчики (1-4) и кружки (5-7).

закономерно, так как большую часть слоя составляет балласт – отвал прежнего раскопа с мелкими фрагментами керамики. Иную картину показала керамика из объектов: грубая темно-коричневая керамика как и на остальной части поселения XV в.

К тому же для предполагаемого производственного комплекса в ямах обнаружено крайне небольшое количество керамики: яма 3 – 11 фр., яма 4 – 146 фр. Материал из объектов разительно отличается характером теста, обжигом, формой от керамики с первого штыка. В обеих ямах значительна доля лепной керамики. Следует отметить наличие XIV группы – древнерусская, которая встречается повсеместно на центральных раскопах.

Выявленное теплотехническое сооружение скорее представляет собой бытовую печь под навесом. Небольшая площадь раскопа не дала ответа на вопрос о наличии керамического ремесленного комплекса в данной части памятника и соотношении объектов XIII в. (яма 1 P.VI-2004 г.) с основной площадью Торецкого поселения XVв.

Результаты геофизического исследования не показали других антропогенных аномалий на данном участке, поэтому дальнейшие работы были продолжены в южном направлении от Раскопа VI-2003-2004гг.

В 2010 и 2011 годах было заложено два раскопа в южном направлении площадью 40 (Рис.2, квадраты 20-29) и 60 кв.м (Рис.2, квадраты 30-44) соответственно. Проведенные исследования не выявили объектов производственного характера. Было обнаружено две ямы хозяйственного назначения: яма 5 и яма 6. В обеих ямах обнаружено небольшое количество керамики, мелких фрагментов костей. По характеру керамический материал с раскопов близок к материалам с основной части поселения XV в.

Описание вещевого материала из ямы 1 Раскопа VI-2003-2004гг. Торецкого поселения.

Нами учтено и подвергнуто обработке 1608 фрагментов керамики, в том числе 105 фр. – «древнерусской» керамики и 10фр. с примесью толченой раковины – «прикамско-приуральской».

Группа I. Это одноручные кувшинообразные сосуды (Рис.3). Целых форм не обнаружено. Характерной чертой сосудов является наличие одной уплощенно-овальной в сечении ручки, С-овидной или Г-образной в профиле. Венчик утолщен снаружи, край округлый. Поверхность сосудов всегда залощена. В функциональном отношении сосуды являются столовыми, наиболее крупные могли служить для переноски и хранения воды и других жидкостей (Кочкина, 1986: 25).

Подгруппа I.1 (Рис.3, 5). Кувшины крупных размеров – 4фр. с широкой горловиной (диаметр венчика=11-12,3см). Целых форм не обнаружено.

Подгруппа I.2 (Рис.3, 6). Кувшины крупных размеров – 3фр. с широкой горловиной (диаметр венчика=11,6-12,5см, со сливом=13,5-14,5см). На венчике с противоположной стороны от ручки имеется слив, оттянутый пальцем. Целых форм не обнаружено.

Подгруппа I.3 (Рис.3, 1-4). Кувшины средних

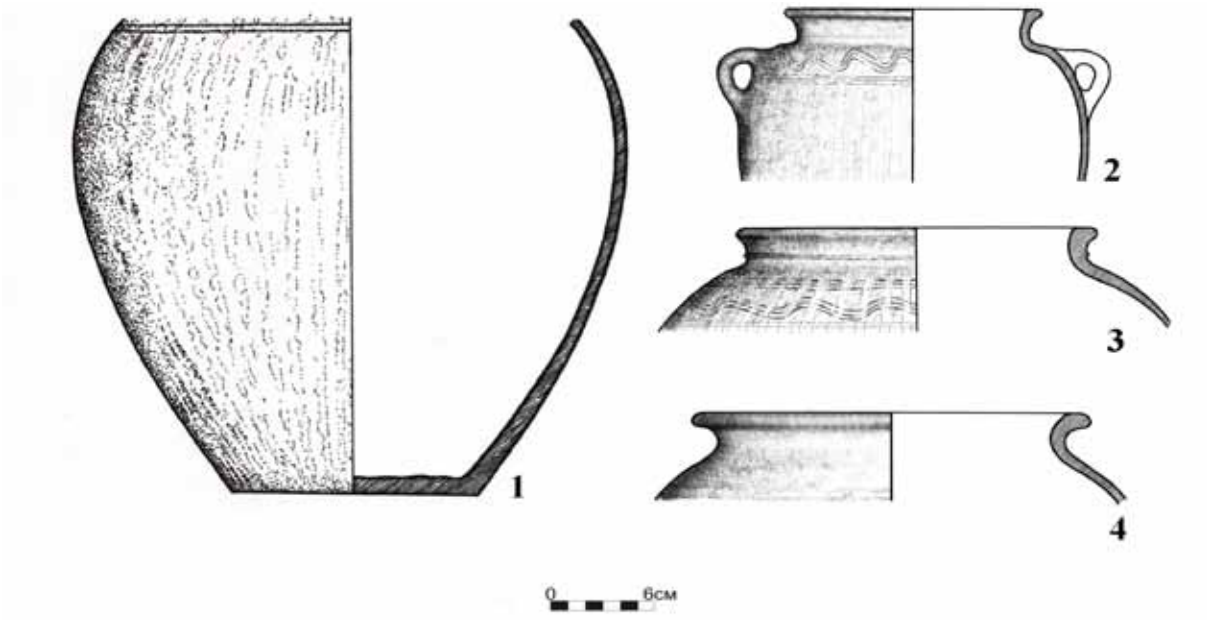

Рис.4. Горшки.

размеров – 21экз. с узкой горловиной (диаметр венчика=6,45-7,5см, диаметр горловины=4,6-5,7см). Линия профиля горловины слегка вогнута, слегка расширяется к основанию горловины. Переход к тулову плавный, часто выделен рельефно. Диаметр дна=9,5-12,5см. Целых форм не обнаружено. По форме торецкие кувшины близки к материалам Горкинского VIII селища, датированного С.И. Валиулиной XIII в. (Валиулина, 2009).

Подгруппа I.4 (Рис.4, 1-4). Маленькие кувшинчики – 11экз. (диаметр венчика=7-8см, диаметр дна=4,2-4,5см). Отсутствие целых форм затрудняет реконструкцию сосудов.

Группа II (Рис.4, 5-7) . К этой группе отнесены 4 сосуда небольших размеров и средних пропорций (кружки), у которых высота меньше и равна диаметру тулова (диаметр венчика=8см, диаметр тулова=13см). Сосудам свойственно сочетание четко выраженной широкой горловины и приплюснутые очертания тулова. Целых форм не обнаружено. Поверхность сосудов всегда залощена. В функциональном отношении сосуды являются столовыми, скорее всего, индивидуального пользования (Кочкина, 1986: 34).

Группа III. Горшкобразные сосуды (13 экз.). В эту группу вошли сосуды широких пропорций. У них четко выражена короткая широкая горловина. У некоторых сосудов есть ручки (диаметр венчика=17-23см). Поверхность сосудов тщательно залощена. На плечиках обычно наносился орнамент. Целых форм не обнаружено.

Группа IV (Рис.5). К этой группе относятся широкие открытые сосуды – миски (26 экз.). Диаметр венчика=135-280см. Целых форм не обнаружено. Место перегиба тулова иногда подчеркнуто ребром. Венчики округло или заостренно утолщены с обеих сторон, край выпуклый. Снаружи сосуды иногда покрыты лощением. Миски служили бытовой посудой.

Группа V (Рис.6, 5-6). В нее выделены светильники (5 экз.), представляющие собой маленькую широкоую и неглубокую плошку с плавно загнутым внутрь коротким бортиком, край венчика округлый или слегка приостренный. Своеобразием этих сосудов является наличие носика для фитиля и короткая, чаще всего крючкообразная ручка, расположенная с противоположный стороны от носика. У одного светильника обломана ручка, второй – во фрагментарном состоянии. Еще три экземпляра в крайне фрагментарном состоянии со следами копоти. Диаметр тулова=135-280см. Целых форм не обнаружено. Миски служили бытовой посудой.

Среди основных выше описанных форм на раскопе в единичных экземплярах также представлены сфероконус, тувак – ночной горшок, котел, крышка лепная.

Сфероконический сосуд представлен фрагментом верхней части (диаметр шляпки=3см). Сосуд деформирован, имеет бурый цвет черепка (Рис.6, 7). Бурые сферо-конические сосуды широко известны

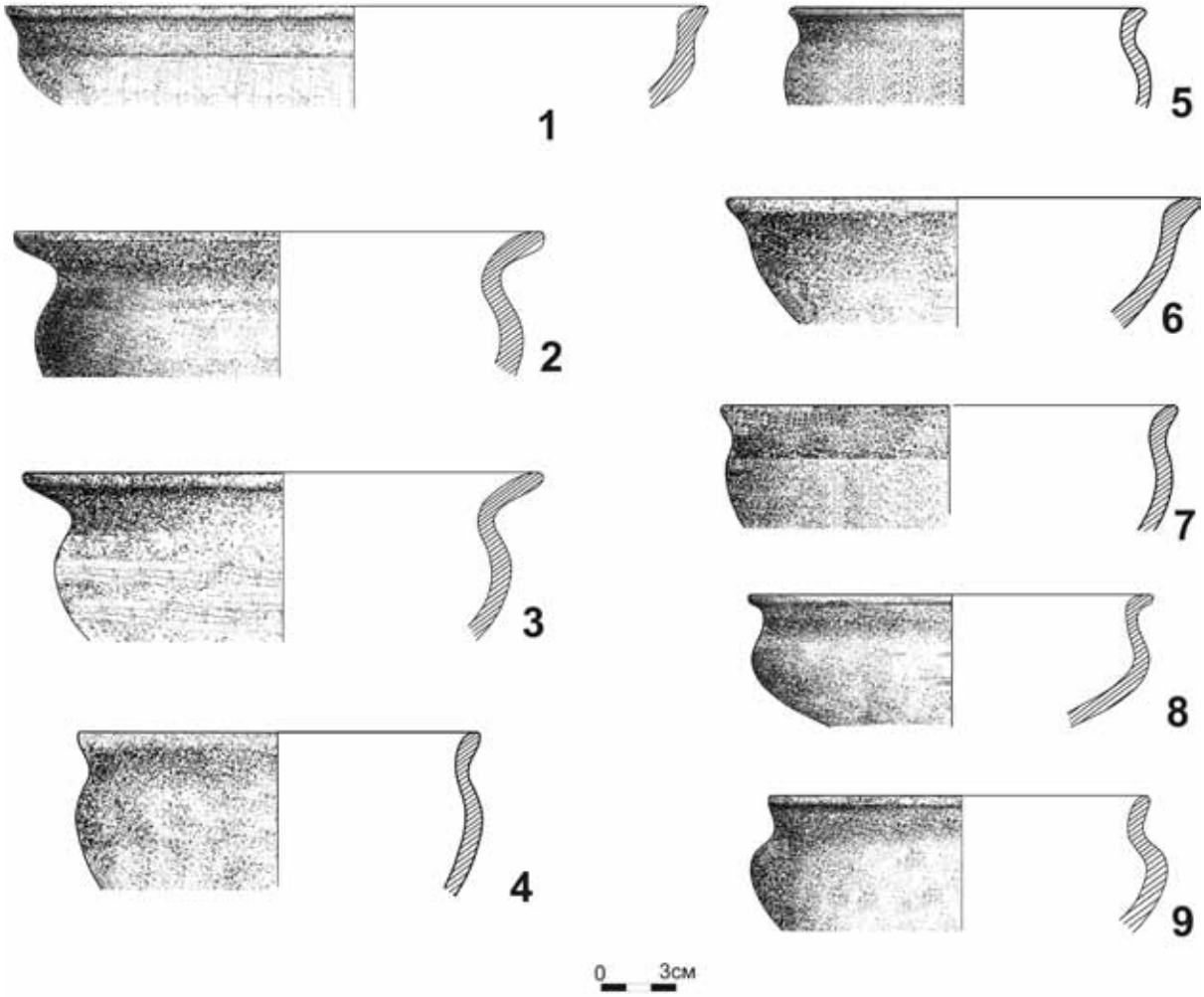

Рис.5. Миски.

на ранних булгарских торгово-ремесленных поселениях X-XI вв.: Билярское II, Измерское I и Семеновское I селища.

Один фрагмент венчика с горизонтальной петелькой–ручкой, возвышающейся над краем венчика принадлежал глиняному котлу с диаметром венчика 31 см (Рис.6, 4). Тесто сосуда желтого цвета, плохого обжига с крупными включениями шамота. Сосуд имел две ручки, способ крепления которых напоминает крепление ушек медных котлов. Подобные глиняные котлы найдены: один на VII раскопе домонгольского Муромского городка (Матвеева, 1975: 87, Рис.48А), один на подмосковном поселении Настасьино (Труды Подмосковной экспедиции, 2004: Рис.56,13), гораздо шире эта форма представлена в предмонгольском слое Дербента (Валиулина, 2004). Следует отметить также присутствие «древнерусской» керамики, представленной горшкообразными формами (Рис.6, 1-3) и 10 фрагментов «прикамско-приуральской» керамики с примесью толченой раковины. При этом «прикамско-приуральская» керамика продемонстрирована на Раскопе VI не привычной для данного памятника XVI группой по типологии Т.А. Хлебниковой, а VII группой – с веревочным орнаментом. Образцы данной группы встречаются как в домонгольских слоях Болгара, так и в золотоордынский период (Хлебникова, 1988: 25).

Вся рассмотренная выше керамика по форме и способу орнаментации близка к материалам второй половины XIII века. По-видимому, яма 1 является складом гончарной продукции, можно предположить, что где-то поблизости должен находится гончарный горн, который еще не обнаружен. Однако не понятным остается вопрос: к какому памятнику отнести данный объект? Очевидна необходимость продолжения исследований на северо-восточной периферии памятника. Дальнейшие

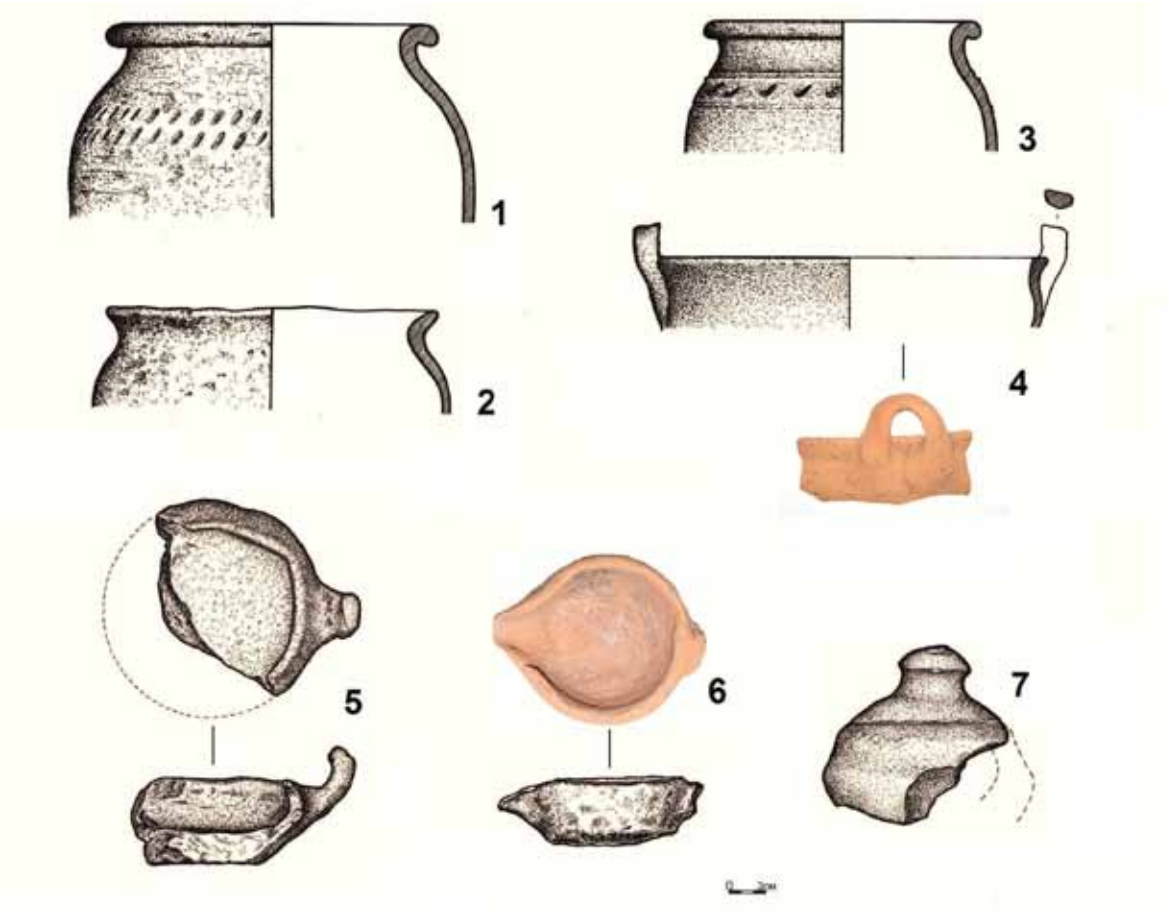

Рис.6. Горшки «древнерусские» (1-3), котел (4), светильники (5-6), сфероконический сосуд (7).

работы способствуют пониманию динамики заселения округи Биляра.

REFERENCES

Валиулина, С.И., Семыкин, Ю.А., Храмченкова, Р.Х., 2009
Опыт комплексного использования естественно-научных методов при анализе средневекового ремесла на примере Торецкого поселения (Республика Татарстан), Роль естественно-научных методов в археологических исследованиях. Барнаул: 44-48.

Валиулина, С.И., 2009
Отчет о раскопках на Горкинском VIII селище в Алексеевском районе Республики Татарстан в 2008 г., Научный архив Археологического музея Казанского федерального университета. Казань.

Хлебникова, Т.А., 1984
Керамика памятников Волжской Булгарии: к вопросу об этнокультурном составе населения. Москва.

Валиулина, С.И., 2011
Материальная культура раннего Казанского ханства по результатам исследований Торецкого поселения, Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале, IV: 118-123.

Валиулина С.И., 2004
Отчет о раскопках на Балынгузском (Торецком) III селище в Алексеевском районе Республики Татарстан в 2003 г., Научный архив Археологического музея Казанского федерального университета. Казань.

Валиулина, С.И., 2005
Отчет о раскопках на Балынгузском (Торецком) III селище в Алексеевском районе Республики Татарстан в 2004 г., Научный архив Археологического музея Казанского федерального университета. Казань.

Кочкина, А.Ф., 1986
Гончарная посуда Посуда Биляра. Казань: 24-53.

Матвеева, Г.И., 1975
Отчет о раскопках Муромского городка в 1974 году, Архив Института археологии РАН. Ф.1, Р-1, №5817. Куйбышев.

Труды Подмосковной экспедиции Института Археологии РАН, 2004. Том 2. Москва.

Хлебникова, Т.А., 1988
Неполивная керамика Болгара, Город Болгар: очерки ремесленной деятельности. Москва: 7-102.

ИНТЕГРАЦИЯ АРХЕЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ГОРНОГО АЛТАЯ В ТУРИСТИЧЕСКУЮ ИНФРАСТРУКТУРУ

INTEGRATION OF ARCHEOLOGICAL LEGACY OF GORNY ALTAI INTO THE TOURISM INFRASTRUCTURE

Andrey Borodovskiy
Novosibirsk State University, Novosibirsk, Russia

XÜLASƏ

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvələrində arxeoloji və etnoqrafik araşdırmaların obyektiv maliyyə çətinliyi ilə əlaqədar tədqiqatların aparılması xüsusən əlçatmaz Dağlıq Altayda imkanları məhdudlaşdırır. 1990-cu illərin ikinci yarsından başlayaraq iqtisadi böhrandan sonra bu regionda yeni imkanlar açılmışdır. Çoxsaylı turistik bazaların yaranması ilə yanaşı, Katunin aşağı hissəsində intensiv olaraq Dağlıq Altayın əlçatmaz yerlərinə turlar təşkil olunmuşdur. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlində Altaydan turizmin intensiv inkişafı regionun keçmiş informatik əsaslarının bərpasına zərurət yaratmışdı. 1990-cı ilin sonundan başlayaraq kataloq və yazılar buraxılmağa başlamışdır və onlar qeyri-dəqiqliq və bəzən səhvlərlə dolu idi. Buna misal olaraq məşhur xarici nəşriyyat olan Le Pti Fyuteni göstərmək olar. XXI yüzilliyin əvvəlində həmin çatışmamazlıqlar tədricən aradan qalxmağa başladı. Yeni tədbirlər əsasında seminarlar keçirilir və əsas diqqət Altayın konkret ərazilərindəki arxeoloji etnoqrafik irsinə verilir. Həmçinin turistik xidmətlər və tur paketlər müştərilərə təklif edilir. Kömək olaraq qrupları müşahidə edən instruktorlar üçün Dağlıq Altayın arxeologiyasına və turizminə həsr olunmuş vəsaitlər hazırlanır. Lakin buna baxmayaraq Dağlıq Altayın arxeoloji və turistik inteqrasiyasına mənfi təsir edən amillər də mövcuddur. İlk öncə bu turistik komplekslərin tikintisi zamanı yaranır. Hazırda onlarla hallar məlumdur ki, xüsusi tikinti nəticəsində bütöv arxeoloji komplekslər uçurdulur. Sahibkarlar Rusiya qanunvericiliyinin natamamlığından istifadə edərək sadəcə mövcud hüquqi normaları inkar edirlər. Bununla belə, Dağlıq Altayın arxeoloji irsinin turistik infrastrukturun inteqrasiyası üçün 2 tendensiya mövcuddur. Bir tərəfdən bölgənin arxeoloji irsi intensiv olaraq turistik turlar üçün istifadə edilir. Bu da peşəkar arxeoloqlar üçün maraqlı imkanlar açır. Digər tərəfdən turistik bazaların mövcudluğu şəraitində onların sahiblərinin qanunvericiliyə əməl etməmələri və abidlərin uçurulmalarına göz yummaları gələcək tədqiqatlar üçün əngəllər törədir.

ABSTRACT

The objective difficulties related to financing field archeological and ethnographic research at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries significantly narrowed possibilities of their implementation, especially in remote regions of Gorny Altai. Nevertheless, after the economic perturbations of the second half of the 1990s, this region started experiencing evolvement of new opportunities, especially due to the internal tourism boom in the Republic of Altai. Besides a great number of new tourist camps that appeared in the region, one can point out the intensive development of such services as active tours to quite remote and difficult-to-access areas of Gorny Altai, particularly on the right bank of the Lower Katun River. The intensive development of the Altai tourism at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries also required restoration of its former information basis. Since the end of the 1990s, they started publishing brochures and catalogues, whose contents was characterized by many inaccuracies and sometimes even blunt errors. That trend can be vividly illustrated by the Altai guide book published by the famous foreign publishing house – “Le Petit Futé”. By the beginning of the 21st century, these “growth drawbacks” had been gradually overcome. By the way, it is laudable that it was initiated by the mere leaders of the tourism business in Altai. For instance, it is at the initiative of A.D. Chernukha, the director of the “Siberia-Altai” (“Altai-Profi”) travel company, that the author of the present article has been invited to advertising tours across Gorny Altai every year, in the run-up to another tourist season. These events imply arrangement of seminars, whose speakers seek to emphasize information regarding the

archeological and ethnographic legacy of certain regions of Altai where package tours are to be sold and travel services are to be rendered. In order to provide assistance for instructors, guides and chaperons, it is decided to publish a series of reference books on archeology and tourism of Gorny Altai within the framework of this initiative.

However, besides such a positive experience in integrating tourism and archeology in Gorny Altai, there are certain negative processes. First of all, it is manifested in the fact that the territory of archeological monuments is being absorbed by tourist camps. Currently, there are dozens of cases when construction of private and state tourist camps resulted into destruction of whole archeological complexes. Capitalizing on imperfection of the Russian legislation (absence of any practical mechanisms of confirming the state proprietary rights to archeological legacy), tourist camps owners just ignore the existing legal norms. The latter obliges to implement archeological examination of a territory by allocating an area for tourist camps construction and to finance archeological excavation at the expense of owners and investors in case any archeological monuments are discovered. Such practice of ignoring archeological legacy by constructing new tourist camps has lately become very popular in Gorny Altai. It is related both to small private tourist camps and large tourist complexes with state structures participation. Thus, the integration of the archeological legacy into the Gorny Altai tourism infrastructure is characterized by two trends. On the one hand, one can clearly observe the intensive use of the potential of archeological monuments within the framework of active travel tours, which provides interesting opportunities for professional archeologists. On the other hand, the existing fixed tourist camps obviously demonstrate their owners' motivation not to comply with the legislation related to archeological legacy protection, which frequently results into both destruction of monuments and grave restrictions experienced by specialists regarding a possibility of their further exploration.

РЕЗЮМЕ

Объективные трудности с финансированием полевых археологических и этнографических исследований в конце XX начале XXI веков существенно сузили возможности их проведения, особенно в труднодоступных регионах Горного Алтая.

Начиная со второй половины 1990-х гг., после экономических потрясений, в этом регионе стали открываться новые возможности, особенно в связи с «бумом» внутреннего туризма в Республике Алтай. Кроме появления огромного количества новых туристических баз, на правобережье нижней Катуни стал интенсивно развиваться такой вид услуг, как активные туры по достаточно удаленным и труднодоступным участкам Горного Алтая.

Интенсивное развитие туризма на Алтае в конце XX начале XXI вв. потребовало также и восстановления его прежней информационной основы. С конца 1990-х гг. стали издаваться буклеты и каталоги, содержание которых очень часто грешило многими неточностями, а порой просто грубыми ошибками. Примером этого является путеводитель известного зарубежного издательства Ле Пти Фюте по Алтаю.

К началу XXI столетия эти «издержки роста» стали постепенно преодолеваться. Причем, что похвально, инициаторами этого выступили сами лидеры туристического бизнеса на Алтае. Например, по инициативе директора туристической фирмы «Сибирь-Алтай» («Алтай-Профи») А.Д. Чернухи автор настоящей публикации на протяжении ряда лет приглашается в рекламные туры по Горному Алтаю в преддверии очередного туристического сезона.

В ходе этих мероприятий проводятся семинары, на которых особое внимание уделяется информации по археолого-этнографическому наследию конкретных районов Алтая, где предполагается проводить путешествия по турпутевкам и оказывать туристические услуги. В помощь инструкторам, гидам и сопровождающим групп в рамках этой инициативы предпринято издание серии пособий по археологии и туризму Горного Алтая.

Однако кроме такого положительного опыта интеграции туризма и археологии на Горном Алтае существуют и негативные процессы. В первую очередь это проявляется в поглощении территории археологических памятников туристическими комплексами на территории Горного Алтая.

В настоящее время известны десятки случаев, когда при строительстве частных и государственных туристических баз разрушались целые археологические комплексы. Владельцы, пользуясь несовершенством российского законодательства (отсутствием реального механизма подтверждения

имущественных прав государства на археологическое наследие) просто игнорируют существующие правовые нормы. Они обязывают при выделении земли под строительство туристических баз провести археологическое обследование территории, а в случае выявления археологических памятников профинансировать их раскопки за счет владельцев или инвесторов.

Такая практика игнорирования археологического наследия на Горном Алтае при строительстве новых туристических баз, стала, к сожалению очень распространенной в последнее время. Причем это касается как небольших частных туристических баз, так и крупных туркомплексов с участием государственных структур.

Таким образом, для интеграции археологического наследия в туристическую инфраструктуру Горного Алтая, характерны две тенденции.

С одной стороны, очевидно интенсивное использование потенциала археологических памятников в рамках активных туристических туров, что даже представляет интересные возможности для профессиональных археологов.

С другой стороны, в рамках существования стационарных туристических баз отчетливо проявляется мотивация их владельцев на не желание соблюдения законодательства по охране археологического наследия, что часто приводит как к разрушению памятников, так и к серьезным ограничениям для специалистов в возможности их дальнейшего исследования.

Объективные трудности с финансированием полевых археологических и этнографических исследований в конце XX начале XXI веков существенно сузили возможности их проведения, особенно в труднодоступных регионах Горного Алтая. Тем не менее, начиная со второй половины 1990-х гг., после экономических потрясений, в этом регионе стали открываться новые возможности, особенно в связи с «бумом» внутреннего туризма в Республике Алтай. Кроме появления огромного количества новых туристических баз, на правобережье нижней Катуни стал интенсивно развиваться такой вид услуг, как активные туры по достаточно удаленным и труднодоступным участкам Горного Алтая. После завершения этапа развития «советского туризма» в начале 1990-х гг. новые люди, пришедшие в этот бизнес, стали, по их словам, «развивать это направление буквально с чистого листа». Это, конечно, не соответствовало действительности, поскольку традиции интеграции археологии и туризма на Горном Алтае имеют более чем столетнюю историю. Например, ещё в начале XX века в первом справочнике по Новониколаевску, изданному в 1912 г. Н.П. Литвиновым, существовал специальный раздел, посвященный курортам Горного Алтая, в окрестностях которых описывались археологические памятники [Справочник…, 1992]. В 1920-е гг. неоднократно предпринимались попытки использовать территорию Горного Алтая как района для образовательных экскурсий. На основе многолетней исследовательской деятельности В.И. Верещагин разработал ряд практических советов по проведению естественноисторических экскурсий, описал комплекс наиболее перспективных маршрутов для знакомства с природой и историко-культурным наследием Горного Алтая [Верещагин, 1925а, 1925б].

Интенсивное развитие туризма на Алтае в конце XX начале XXI вв. потребовало также и восстановления его прежней информационной основы. С конца 1990-х гг. стали издаваться буклеты и каталоги, содержание которых очень часто грешило многими неточностями, а порой просто грубыми ошибками. Примером этого является путеводитель известного зарубежного издательства Ле Пти Фюте по Алтаю [Алтай…, 1994]. К началу XXI столетия эти «издержки роста» стали постепенно преодолеваться. Причем, что похвально, инициаторами этого выступили сами лидеры туристического бизнеса на Алтае. Например, по инициативе директора туристической фирмы «Сибирь-Алтай» («Алтай-Профи») А.Д. Чернухи автор настоящей публикации на протяжении ряда лет приглашается в рекламные туры по Горному Алтаю в преддверии очередного туристического сезона. В ходе этих мероприятий проводятся семинары, на которых особое внимание уделяется информации по археолого-этнографическому наследию конкретных районов Алтая, где предполагается проводить путешествия по турпутевкам и оказывать туристические услуги. В помощь инструкторам, гидам и сопровождающим групп в рамках этой инициативы предпринято издание серии пособий по археологии и туризму Горного Алтая. Кроме этой методической и просветительской работы [Бородовский, 2002; Бородовский, Маточкин, 2002; Осинский, Бородовский, 2002а;

Осинский, Бородовский, 2002б; Осинский, Бородовский, 2002в] после завершения рекламных туров предпринимается «обкатка» многих ранее известных туристических маршрутов и разработка новых перспективных путешествий. Эта работа ведется во второй половине мая – месяца не только очень благоприятного с точки зрения погодно-климатических условий, но и являющегося фактически четвертым «летним» месяцем на территории Горного Алтая.

Одним из туристических маршрутов, наиболее перспективных для попутного проведения археологических и этнографических исследований (мониторинга), является тур «Алтайская Одиссея» [Алтай…, 2002]. Это длительное (недельное) активное путешествие со сплавами, автопробегами и пешими маршрутами, протяженностью около 1000 км, охватывающее фактически весь Горный Алтай по «кольцевому маршруту». Путешествие начинается в Турочакском районе от с. Артыбаш сплавом по Телецкому озеру с ночевкой на одном из его берегов, затем по долине р. Чулышман, Улаганскому нагорью и правобережью р.Чуя на участке Мажойского каскада порогов в Улаганском районе. Далее возможны два варианта: либо на юго-восток в Курайскую степь с восхождением на самый низкий в Центральной Азии ледник у горы Актру на Северо-Чуйском хребте, либо еще дальше, вплоть до границы с Монголией, в Чуйскую степь у с. Кокоря на р. Кызыл-Шин до с.Джазатор в Кош-Агачском районе. Затем следует возвращение к с. Чибит на р. Чуя, а оттуда - по Чуйскому тракту до турбазы «Катунь». Здесь также возможно два варианта: либо на юг по Чемальскому тракту до с. Чемал одноименного района, либо на север через весь Майминский район до границы Республики Алтай. Таким образом, этот туристический маршрут охватывает большинство административных районов Горного Алтая и, фактически, всей его природно-географических зоны – от степного низкогорья до лесного среднегорья и высокогорья с тундровыми ландшафтами. Максимальная высота, на которую совершается подъем, составляет более 2500 м.

Для Горного Алтая возможность таких путешествий поистине является уникальной, когда в преддверии нового полевого сезона исследователь может осуществить мониторинг и получить самую оперативную информацию для планирования дальнейших экспедиционных работ. Более того, в ходе таких поездок на деле осуществляется мониторинг археологического наследия – наиболее актуальное и действенное направление охраны древних памятников. [Бородовский, Софейков, 2001]. Поскольку можно ли серьезно говорить об охране археологических памятников, если нет, не только текущей информации об их современном состоянии, но и простой возможности их регулярного объезда. Эффективно работает следующая схема исследований: посещение местных музеев, общение с местными жителями старше 40 лет и осмотр маршрута с его фото и видео фиксацией. Не менее важно и взаимодействие с туристическими инструкторами, которые, расширяя свой «археологический кругозор», в общении со специалистами очень часто сообщают любопытные сведения. Таким образом, интеграция туризма и археологии на Горном Алтае не только необходима, но и полезна всем, кто путешествует или исследует эту «жемчужину Центральной Азии».

Однако кроме такого положительного опыта интеграции туризма и археологии на Горном Алтае существуют и негативные процессы. В первую очередь это проявляется в поглощении территории археологических памятников туристическими комплексами на территории Горного Алтая. В настоящее время известны десятки случаев, когда при строительстве частных и государственных туристических баз разрушались целые археологические комплексы. Владельцы, пользуясь несовершенством российского законодательства (отсутствием реального механизма подтверждения имущественных прав государства на археологическое наследие) просто игнорируют существующие правовые нормы. Они обязывают при выделении земли под строительство туристических баз провести археологическое обследование территории, а в случае выявления археологических памятников профинансировать их раскопки за счет владельцев или инвесторов. Такая практика игнорирования археологического наследия на Горном Алтае при строительстве новых туристических баз, стала, к сожалению очень распространенной в последнее время. Причем это касается как небольших частных туристических баз, так и крупных туркомплексов с участием государственных структур. Наиболее типичными примерами

этого являются базы «Таежник», «Берель», «Орлиное гнездо», «Алтайская долина» и Манжерокский горнолыжный комплекс. На их территории были разрушены, засыпаны или осуществляются препятствия для дальнейших исследований на десятках разновременных и разнотипных памятников (курганах, каменных изваяниях, поселениях). Пожалуй, единственным положительным примером в сфере интеграции археологического наследия в стационарную туристическую инфраструктуру является развлекательный комплекс «Бирюзовая Катунь» на территории Алтайского края. Здесь различные археологические памятники (грот, курганы, поселения, каменные изваяния) не только активно включаются в экскурсионную деятельность, исследуются.

Таким образом, для интеграции археологического наследия в туристическую инфраструктуру Горного Алтая, характерны две тенденции. С одной стороны, очевидно интенсивное использование потенциала археологических памятников в рамках активных туристических туров, что даже представляет интересные возможности для профессиональных археологов. С другой стороны, в рамках существования стационарных туристических баз отчетливо проявляется мотивация их владельцев на не желание соблюдения законодательства по охране археологического наследия, что часто приводит как к разрушению памятников, так и к серьезным ограничениям для специалистов в возможности их дальнейшего исследования.

REFERENCES

Ле Пти Фюте. М., 1999
Алтай. Путеводитель с картами.. 224 с

Барнаул, 2002
Алтай 2002. Туризм. Отдых. Здоровье. С. 110, 165-169

Бородовский А. 2002
Чуйский тракт – дорога на костях предков // Империя туризма.. № 4(8). С. 6-7

Бородовский А., Маточкин Е. 2002
Гуркин-Чорос и археологическое наследие Горного Алтая // Империя туризма. №5(9). С. 18-19

Бородовский А. П., Софейков 2001
О. В. Мониторинг археологических памятников Сузунского района Новосибирской области. // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Материалы Всероссийского Научно практической Конференции Выпи. XII. Барнаул: Азбука,. С. 36-39

Верещагин В. И. 1925а
Алтай, как район образовательных экскурсий // Сибирский Педагогический Журнал. Новониколаевск,. № 3. С. 19-28

Верещагин В. И. 1925б
Алтай, как район образовательных экскурсий // Сибирский Педагогический Журнал. Новониколаевск, № 4. С. 22-33

Осинский А., Бородовский А. 2002а
Кто такие алмысту, или К разгадке тайны снежного человека в Горном Алтае. // Империя туризма. №2(6). С. 18-19

Осинский А., Бородовский 2002б
А. Стерегущие золото грифы (грифоны). Божественный символ пазырыкской культуры. // Империя туризма. №3(7). С. 18-19

Осинский А., Бородовский А. 2002в
Небесные кони горного Алтая. // Империя туризма.. №4(8). С. 18-19

Справочник по городу Новониколаевску 1992
Новосибирск,. С.94-99

GELENEKSEL TÜRK SANATLARINDA OĞUZ DAMGALARININ (MİMARİ SÜSLEMELERDE VE EL DOKUMALARINDA) KULLANIMI

TRADITIONAL TURKISH ARTS OGUZ STAMPS (ARCHITECTURAL ORNAMENTS AND HAND WEAVINGS) USAGE

Arzu MAMMADOVA
Qafqaz University, Baku, Azerbaijan

ÖZET
Çok eskilerden bu yana Türkistan'dan Anadolu'ya oradan da Avrupa'ya kadar ulaşan Türkler mezar taşları, kervansaraylar, medreseler, türbeler vs bu gibi yerlerde damga ve işaretler kullanmışlar. Günümüze kadar ulaşmış bu abidelerde görülen eski Türk damga ve işaretleri diğer geleneksel Türk el sanatlarında da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.
Konuyla ilgili olarak mimaride ve el sanatlarında kullanılan damga ve işaretler araştırılmış ve günümüzde bu damga ve işaretlerin çeşitli süsleme alanlarındaki yeri ve durumuyla ilgili bilgiler verilmiştir.
Orta Asya'da görülen bir damganın veya işaretin kilometrelerce uzakta bulunan süslemelerde görülmesi ve günümüze kadar gelmesi çok önemlidir. Bunlar Türk kültüründeki köklü milli birliğin varlığını, milli geleneklerin devam ettirilerek günümüzde de yaşatılmasını, kültürel belleğimizin oluşturulmasında en önemli etkenlerden biridir.
Bildiri Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan vs ülkelerin mimari süslemelerinde ve el sanatlarında kullanılan bu tür damgalarla ve işaretlerle ilgili görsel örneklerle zenginleştirilmiştir.

ABSTRACT
Since ancient times, reaching the Turks Turkistan to Anatolia and from there to Europe, tombstones, caravanserais, madrasahs, tombs, etc. stamps and markings have used in these areas.
To this day it reached the other monuments in the old Turkish stamps and marks is also widely used in traditional Turkish handicrafts.
Architecture and crafts on the issue stamps and markings used in the researched areas, and today the location and status of these stamps and markings provided for various decoration.
Miles away from a stamp or mark in Central Asia and to date the arrival of the decoration is very important to be seen. These are the existence of national unity rooted in Turkish culture, national traditions were continued and maintenance of today, is one of the most important factors in the creation of cultural memory could.
Notification of Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, etc.. countries, this type of architecture used in decorations and crafts is enriched with visual examples on stamps and markings.

XÜLASƏ
Çox qədimlərdən bu yana Türküstandan Anadoluya, oradan da Avropaya qədər çatan Türklər məzar daşları, karvansaraylar, mədrəsələr, türbələr və s. bu kimi yerlərdə damğa və işarələrdən istifadə etmişlər. Günümüzə qədər çatmış bu abidələrdə görülən köhnə Türk damğa və işarələri digər ənənəvi Türk əl sənətlərində da məşhur bir şəkildə istifadə edilmişdir. Mövzuyla əlaqədar olaraq memarlıqda və əl sənətlərində istifadə olunan damğa və işarələr, indiki vaxtda bu damğa və işarələrin müxtəlif bəzəmə sahələrindəki yeri və vəziyyətiylə əlaqədar məlumatlar verilmişdir. Orta Asiyada görülən bir damğa və ya işarənin kilometrlərlə uzaqda olan bəzək görülməsi və günümüzə qədər gəlməsi çox əhəmiyyətlidir. Bunlar Türk mədəniyyətindəki köklü milli birliyin varlığını, milli ənənələrin davam etdirilərək indiki vaxtda da yaşadılmasını, mədəni yaddaşımızın yaradılmasında ən əhəmiyyətli faktorlardan biridir. Bəyannamə Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və s. ölkələrin memari bəzənməsi ilə və əl sənətlərində istifadə edilən bu cür damgalarla və işarələrlə əlaqədar vizual nümunələrlə zənginləşdirilmişdir.

Muhtelif sözlüklerde geçen damga kelimesi şu anlamlar içinde görülür: 1. Bir şeyin üzerine bir nişan, bir işaret basmaya yarayan araç. 2. Bu araçla basılan nişan, işaret. 3. Bir şeyin kime, hangi çağa ait olduğunu gösteren belirgin iz, işaret, nitelik. "Tamga" kelime anlamı olarak bugün türkçemizde kullandığımız "Damga" kelimesinin karşılığı olsa da, taşıdığı mana ve derinlik "damga" kelimesinden çok daha önemli ve kıymetlidir. Tamga ya da damga ve buluntuları Türk tarihi açısından son derece önemli bulgular ve

belgeler olup tarihsel kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Çünkü damgalar Türk'lerde yazının olmadığı zamanlarda kullanılmış olup, o günden bu güne kadar Türkler tarafından bir arma olarak kullanılmışlardır. Türkler, tarih sahnesine çıkışlarından beri kendilerini tanımlayan bu sembolleri kâh mağara duvarlarına işlemişler, kâh dokudukları kilimlerde sergilemişlerdir. Örneğin: Karabağ halı tipinin Cebrayıl grubuna ait edilen "Behmenli" adı verilmiş halının esas motiflerini oluşturan kaplumbağa ve ya akrep motifinin bir oymak ve ya boy'un tamga'sı olduğu ile ilgili görüşler vardır. Kompozisyonu oluşturan esas element; "Heykel"(statü), "Mangal", "Çenk"(pence), "Akrep" ve "kaplumbağa" gibi farklı isimlerle bilinmektedir. Kaplumbağa nazara karşı kullanılan bir motiftir. (Resim1).

Resim 1. Halı " Behmenli ", Karabağ. XX yüzyıl,125x180 cm.Sıklık 35x35.Hav yuk.6 mm.

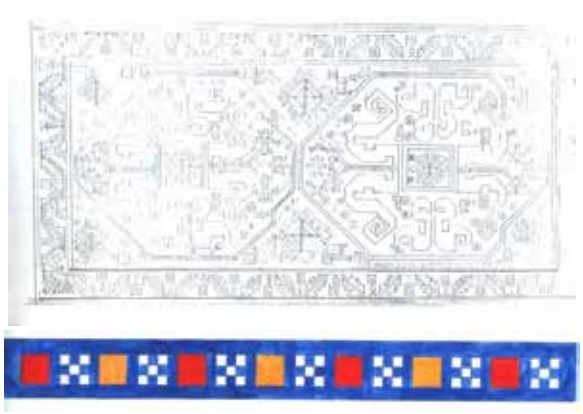

Çizim 1. "Behmenli" halı komposizyonunu oluşturan motifler.

Tamgalar bazen bir bayrak olarak karşımıza çıkmış, bazen de birkaç tamga bir araya gelerek bir objenin tanımını oluşturmuşlardır. Ayrıca bu damgaların bazıları Türk'lerin ilk alfabesi olan runik alfabesinin bazı harflerini meydana getirmişlerdir.

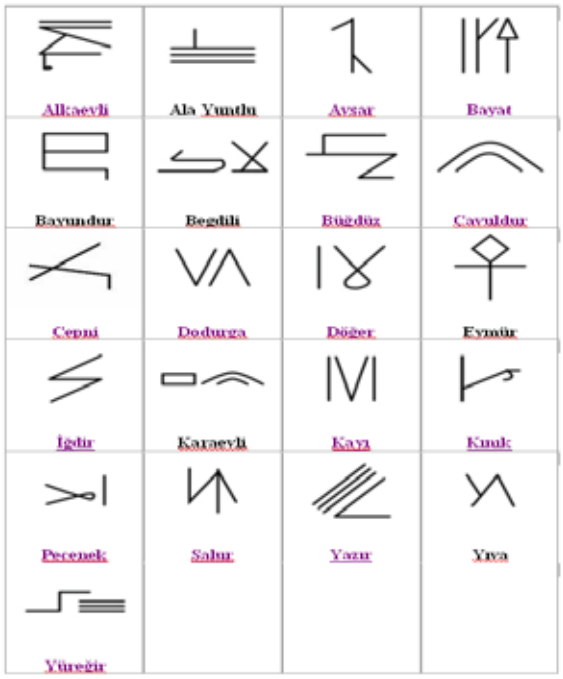

Türk adının yazılı olduğu günümüzdeki en eski belge olan Orhun Abideleri runik alfabesiyle yazılmıştır. Yani Türk'lerin halı, kilim ve mezar gibi eserlerde kullandıkları damgalar bazen harf bazen arma, bazen süs ve bazen de statü aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Karşılıklı anlaşılma amacı yönüyle de birer iletişim gereksinimi olarak kullanılmışlardır. Damgalar sadece tanıma ve tanıtma amaçlı olarak deyil, estetik açıdan bakılırsa birer süsleme elemanı gibi de kullanılmıştır.

Çizim 2. Kanca / çakmak motifi ve Orhun alfabesinde D sesi veren "X"harfli desenli bordür , Karabağ

Resim2. Çakmak desenli çorap

Resim 3.Yaba/ok yay

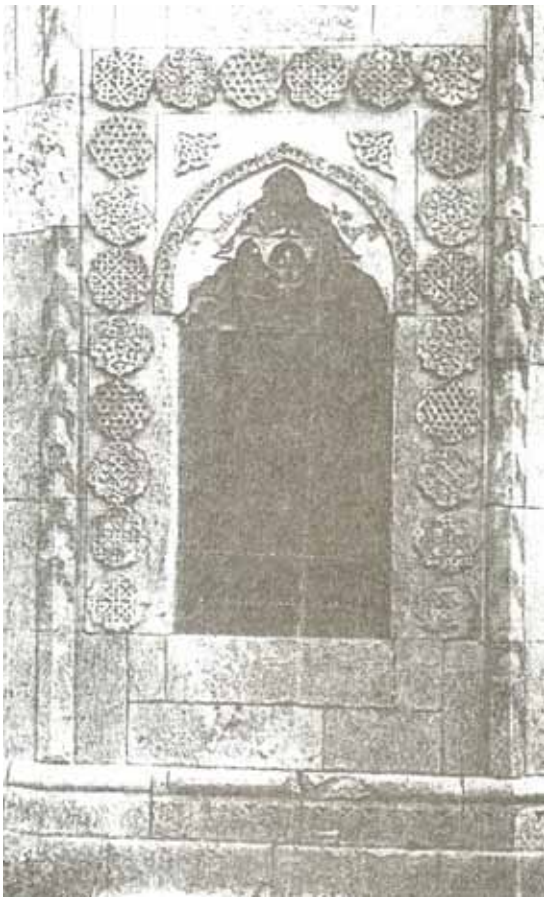

Resim 4.Türbe ok-yay süslemeleri

Resim5. Ahmet Yesevi Türbesi
desenli süsleme 1896. Ağdam/Azerbaycan
çini süslemesi yaba/ok yay deseni

Sade çizgilerle basit anlatım şekliyle gördüğümüz damgaların ilk çağlarda bir mana ifade etmesi kesin olarak bilinmemekle beraber ilerleyen dönemlerde bir obanın, oymağın ve ya kabilenin işareti olarak çadırlarda, günlük kullanım eşyalarında karşımıza çıkmaktadır.

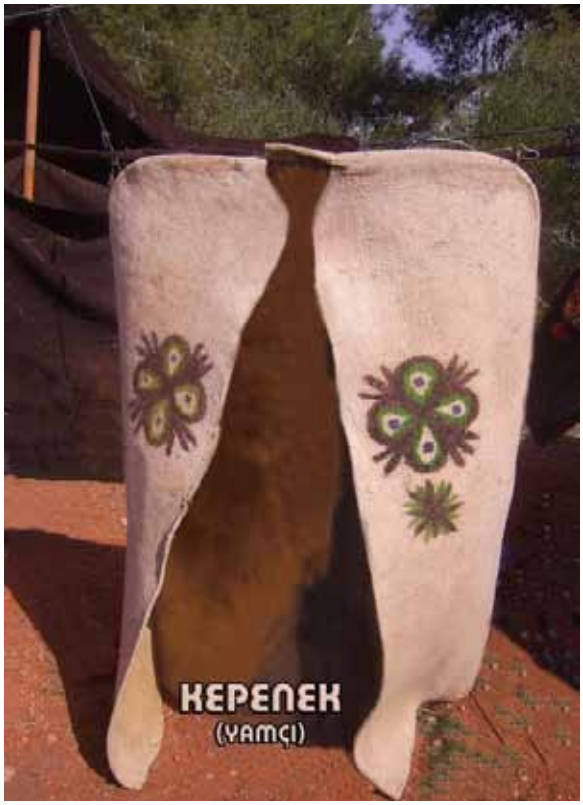

Resim 6. Keçeden yapılmış kepenek. Malzeme : yün

Resim 7. Kazakh halısı.

Resim 8. Gence halısı

Damga bir obanın, oymağın, boyun ve kabilenin işaretidir, o birliğe ait olan her şeyde kullanılabilir; kovanlarda, buğday veya un ambarlarında, el dokumalarında, halı, kilim, heybe, torba, çadır, eyer, nakış ve yanışlarda, yemek kabı, mezar taşı, mühür, sancak, ziynet eşyalarında, nazarlıklarda, ev kapı ve duvarlarında, at, sığır, koç veya koyunun sırtında, kuyruğunda, başında, kulak veya burnunun üstünde,vs). Mevsim göçleri sırasında, sürülerin birbirlerine karışmaması için, her boy, sürülerine kendi damgasını vuruyordu.

Resim 9.Borçalı yöresi halı dokuması

Resim 10. Türkmen mefreş dokuması

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Kırım'ın kuzey yarısındaki Tatar köylerin her birinde, mezarlıklarda bu damgaları görmek mümkündür. Damgalı taşlarda, mezar taşında bile, ölenin ne adı, ne de doğum ve ölüm tarihleri vardır. Ancak, obanın damgası yazılır. Bu damgalar, kabirde yatan ölünün hangi kabileye, ulusa mensup olduğunu anlatır, şahsiyet kaybolur, Uruğ, Ocak, Kabile belli olur. Kırım'da bazı taşlarda iki damga görülür. Bu da ayrı kabileden evlenmiş erkek ve kadından her ikisinin de damgasını muhafaza etmek istediğini gösterir.
Tamgalar Türk tarihine dair en önemli yazılı kaynak olan "Orhun Kitabeleri"nin yazın dili olan "Göktürk Alfabesi"ni oluşturmuşlardır.

[1]

Oysaki bu tamgaların oluşturduğu alfabede kullanılan Runik Yazı şekli Türklerin dışında birçok uygarlıkta da gözlemlenmiş, Avrupa'da yapılan arkeolojik araştırmalarda Göktürk runik yazısı ve Türk damgalarından esinlenilen birçok Türk damga'sına rastlanılmıştır.

Çizim 3 .Kanca desenli bordür, Karabağ kirkitli dokumalarında sıkca kullanılmıştır.

Çizim 3a. Kanca desenli bordür

1 Kaynak: http://www.cerezforum.com/genel-turk-tarihi/88236-turk-boylarinin-tamga-lari.html#ixzz28JnzfYa3

Birbirinden binlerce kilometre uzaklıkta, arada yüzyılları ve hatta bin yılları aşan bir zaman geçmesine rağmen, benzer damga ile motifler çeşitli el sanatlarında, mimari eserlerin süslemelerinde devam ede gelmiştir. Bozkırlarda doğan Türk kültürü, yüzyıllar boyu sahasını genişletmiş binlerce km. uzak mesafelere izlerini bırakmıştır. Bunlar, Türk kültürünün genişliğini yaygınlık ve devamlılığını, ayrıca toplumlar arasındaki kültür birliğini ve bütünlüğünü ortaya koyan delillerdir.

Türk dilli halkların ortak kültür değerleri olan damgaların geçmişindeki sahip olduğu değeri ve anlamından yola çıkarak gelecek nesillere milli kültür varlığımızın önemli birer parçası olarak aktarılması ve unutulmaması bağlamında çok işler görülmelidir. Damgaların kendi döneminde anlattığı imgelerin araştırılması zengin tarihi kültürümüze olan katkısı bakımından göz ardı edilemez pek değerli belgelerdir. Çünkü bu damga ve imler o dönemin yaşam biçiminin tarihin süzgecinden geçerek günümüze gelen birer somut örnekleridir.

REFERENCES

Neriman Görgünay, 2002
Oğuz damgaları ve Göktürk harflerinin el sanatlarımızdaki izleri,Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara.

Neriman Görgünay-Kırzıoğlu, 2001
Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyasında ortak yanışlar (motifler), Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara.

Rasim Efendi, 2001
Azerbaycan inceseneti, Çaşıoğlu, Bakı.

Türk Kültürü Dergisi Sayı 305
Bazı damga ve işaretlerin etimolojik izahı (*) (*)
Bu makale " Türk Dillerine Dair Etimoloji ve Tarihi-Morfoloji Tedkikler" (Bakü 1987) adlı kitaptan alınmış ve Türkiye Türkçesine Bilgehan A.Gökdağ tarafından aktarılmıştır.

Alan araştırması
(Ağdam bölgesi) – Arzu Memmedova

http://www.belgeler.com/blg/s95/ada-azerbaycan-resim-sanatinda-eski-trk-damgalarinin-etkisi

http://www.cerezforum.com/genel-turk-tarihi/88236-turk-boylarinin-tamga-lari.html#ixzz28JWQtqa1

http://www.cerezforum.com/genel-turk-tarihi/88236-turk-boylarinin-tamga-lari.html#ixzz28JnzfYa3

HANDMADE CERAMIC PRODUCTS IN ALAJAHOYUK MUSEUM AND THE IMPORTANT PLACE HELD BY THIS MUSEUM IN ARCHEOLOGICAL TOURISM

ALACAHÖYÜK MUZEYİNDƏ ƏLDƏ HAZIRLANMIŞ SAXSI MƏMULATI VƏ BU MUZEYİN ARXEOLOJİ TURİZMDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Begül Özkoca, Mahmut Özkoca
Hitit University, Çorum, Turkey

ABSTRACT
Some 45 km from Çorum one can find the Museum of Alacahöyük in the village of the same name. İt was inaugurated in 1940 and moved to a new building in 1982.This two story building hosts on the second floor the collections of Hamit Zukeyr Kosay and Remzi Oğuz with objects found during the Pazarlı and Alacahöyük digs. This rich collection holds an important place and plays a crucial role role in archeological tourism. During all those years this Museum took great care in renewing and maintaining the wide spectrum of items in its collection. While the digging continues care is taken to bring the living past in focus with the present thus ensuring an important contribution to cultural tourism.The museum of Alacahöyük with its wide spectrum of ceramic work and its contribution to archeological tourism is a highly considered institution.
İn this work, suggestions to increase the contribution of the museum to archeological tourism arediscussed. This high rated institution earned an important place with its ceramics of the Hitite period.

XÜLASƏ
Çorumdan hardasa 45 km məsafədə Alacahöyük Muzeyinə eyni adlı kənddə rast gəlmək olar.Onun 1940-cı ildə açılışı olmuş və 1982 -ci yeni binaya köçürülmüşdür. Bu iki mərtəbəli bina 2-ci mərtəbəsində Pazarlı və Alacahöyükdə aparılan qazıntılar zamanı tapılmış eksponatlarla birgə Hamit Zukeyr Kosay və Remzi Oğuzun kolleksiyalarına ev sahibliyi edir. Bu zəngin kolleksiya arxeoloji turizmdə mühüm yer tutur və həlledici rol oynayır. Bütün bu illər ərzində bu muzeyin kolleksiyasının tərkibinin yeniləşdirilməsi və saxlanılmasına böyük qayğı göstərilmişdir. Qazıntılar davam edərkən tarixə qayğı ilə yanaşmaq hazırda diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə ki, bu mədəni turizmə mühüm töhfə verir. Alacahöyük muzeyini öz geniş keramika işləri və onun arxeoloji turizmə verdiyi töhfələrinə görə çox yüksək qiymətləndirmək olar.
Bu məqalədə muzeylərin arxeoloji turizmə verdiyi tohfələrin artırılması təklifləri müzakirə olunmuşdur. Bu yüksək reytinqli müəssisə öz Hitit dövrünə aid keramikası ilə cox mühüm yer qazanmışdır.

ÖZET
Çorum Müzesi'ne bağlı olarak hizmet veren Alacahöyük Müzesi, Alaca İlçesi, Alacahöyük Köyü'nde yer almakta olup, Çorum'a 45 km. uzaklıktadır. Alacahöyük'te ilk müze 1940 yılında teşhire açılmış, 1982 yılında ise yeni yapılan binasına taşınmıştır. İki katlı olan müzenin üst katında Hamit Zübeyr Koşay ve Remzi Oğuz Arık salonları bulunmaktadır. Kazı başkanlarının isimlerinin verildiği bu salonlarda Alacahöyük ve Pazarlı kazısında elde edilen eserler sergilenmektedir. Oldukça zengin bir eser yelpazesine sahip olan Alacahöyük müzesi hem seramik sanatı hem de arkeoloji turizminde de önemli bir yere sahiptir. Yıl içinde yerli ve yabancı ziyaretçilerine kapılarını açan müze kendini her geçen gün yeniliyor eserlerine yenisini ekliyor. Kazıların devam etmesi yaşayan bir geçmişi bugüne taşırken kültür turizmine ve de seramik sanatına form ve motif açısından önemli katkılar sağlamaktadır.
Bu çalışmada Anadolu'da önemli bir yere sahip olan Hitit dönemine ait eserlerin sergilendiği kültür ve turizm açısından önemi büyük olan el yapımı seramik ürünler incelenmiş ve Alacahöyük Müzesinin arkeoloji turizmindeki yeri ve önemi ele alınmış turizme katkılarının arttırılması için öneriler getirilmiştir.

INTRODUCTION
The tourism potential in Çorum comes mainly from Boğazkoy-Hattuşa, Alacahöyük and Ortaköy-Sapinova Historical tourism. In this province, other than historical tourism, there is suitable environment for upland, hunting, convention, trekking, and

cycling tourism. Besides the historical structure and archeological sites in Boğazkale, Alacahöyük and Ortaköy dating from Hittite period, the historical structure in central district and Hacıhamam town, Çorum Museum with the important pieces, Ortaköy İncesu canyon, uplands in Bayat, Kargı and İskilip districts are the leading tourism features of our province.

Archeological studies made since the beginning of the archeological researches in Çorum in 1934 shed light on the life styles of ancient civillizations that existed in Anatolia and capitaled Hittites amongs these civillizations and introduced Hattuşa and Alacahoyuk, Çorum to the world. The archeological excavations done in Çorum during the last centuries and the increasing researches in the province for its being the center of Hittite civillization made open many new archeological excavation sites in this province.Many details are presented in order to better understand the handcrafts of the period thanks to the development of interdisciplinary knowledge.

These new sites, with their tourism potential, are being worked on to become new tourism offers according to the upcoming demands. Besides, Çorum, with its three museums that display pieces from these excavation sites, is in a special place with Çorum museum and its unique Hittite pieces displays. The museum with its satisfactory new displays, is admired both by local and foreign visitors with increasing numbers every year. Besides Çorum museum, Alacahöyük museum with its great importance, host many local and foreign guests. Amogs the first national excavations, that done with the order of great leader Atatürk, with the pieces found in 13 King tombs, Alacahöyük presents pre-Hittite period Hatti pieces as sun disks, bull and deer statues which displays the high culture of that period. Spectecular sphinx gate reliefs are an expression of the religious rituals of Hittites.One must stress that the ceramics and jewels found in this museum are most important for their esthetical value and elegant shape.

ALACAHÖYÜK MUSEUM

Being affiliated to Çorum museum, Alacahöyük museum locates in Alaca district Alacahöyük village at 45 kms distance from Çorum. The first local museum in Alacahöyük was opened its door in 1940 to the visitors and moved to its new building in 1982. During the republic period, with Atatürk's order, by Hamit Zübeyr KOŞAY, Mahmut AKOK and Remzi Oğuz Arık in 1935, with the gathering of some pieces found in Alacahöyük excavation house, the foundations of Alacahöyük museum were laid (F.Gerçek 1999, p.467).

The two storey museums second floor hosts Hamit Zübeyr Koşay and Remzi Oğuz Arık halls. These halls named after excavation managers, display pieces from Alacahöyük and Pazarlı excavations.

Picture 1- Alacahöyük Museum And Sphinxed Gate

The museum hosts not only Chalcholitic, old Bronze Age, Hittiti and Phrygian pieces from Alacahöyük excavations started in 1935, but also Phrygian pieces

from Alaca Pazarlı Örenyeri excavations.
In the hall at the entrance; first excavation tools, handmade ceramics from Chalcolitic period and photos showing the discovery of 13 king tombs from the old Bronze Age and baked soil pieces are presented.

Picture 2 - Alacahöyük Museum General View

The showcase of the main wall of the second room exhibits various examples of handcrafts such as earth ware water jugs, plates, bowls, water cups, brazier, stove like brazier. The middle showcase dates from the Bronze and Hitite period shows bronze pins, ornament made of ivory, molds, anımal figures and 2 tablets.

Picture 3 - Alacahöyük Museum General View

Also in the same hall, in the only display case for Phrigian period, there are soil embossed wall tablets,

painted pots, partridge shaped riton displayed. At the ground floor, named as Mahmut Akok Hall which displays etnographic pieces, there are carpets and rags from the region, wooden agricultural tools, knitting table and driller, cutter and fire arms from the Ottoman period are displayed.İn the exhibition hall, traditional handcrafts of various periods reflect the development of ceramics and rugs and several other pieces. The pieces show how good the production was then and the archeological value of thee precious pieces can be appreciated.

Picture 4 - Bull Sculptures
And Old Bronze Age Sun Circles

Gölpınar Dam, located at the east side of Alacahöyük archeological site, fetures a frontier in Anatolia as the oldest active water dam. The historical dam was restored in 2007 to serve the tourism in the region.

Picture 5 - Dam, Urban Remains

ALACAHÖYÜK

In Alacahöyük, a prominent cult (religious ritual) center in old Bronze Age and Hititi period, 4 different civillizational age was discovered. Various excavation teams made works since this discovery.

Firstly, Alacahöyük was discovered by W.G.Hamilton in 1835. As a geographer and geology fan, British W.G. Hamilton goes directly to Boğazköy in his visit to Anatolia between years 1835-1836. After his works here, he discovers a secondary city ‘’Euyuk’ full of monuments which is Alacahöyük, distanced only 34 kms from Boğazköy. After 1930, we owe all the systematic searches about Hittites an deven older civillizations to Atatürk. First systematic excavations were started by Hamit Zübeyr Koşay and Remzi Oğuz in the name of Turkish Historical Society. Excavations in Alacahöyük continued untill 1938 by Mahmut Akok and new works are run by Aykut Çınaroğlu. These excavations approved the existence of a high

culture B.C. 2300-2000 in the central area before Hittiti period. The fact that this cultural area, covering Çorum region, was ruled by Princedom was shed light by finding of the prince and princess tombs in Alacahöyük (www.corumkulturturizm.gov.tr).

Picture 6 - Çorum –Alaca

The first civillizational period in Alacahöyük was presented by Hellenistic, Roman, Byzantine, Seljukian-Ottoman periods. In the first cultural layer, at the late Phrigian period, all parts of tumulus was inhabited. Consisting of small houses, this layer, according to it's ceramic, is not older than B.C 650. Giant structures, special-block houses, alleys, big-small water canals, city walls, one with embossed arrayed sphinx stage, another one with patterned monumental Gates Hittiti period unfortified, settled on the plains typical representatives form the second cultural layer. Being constructed on a chulk base with andesite blocks, sphinxed gate is 10 meters wide. It is the monumental entrance of a big chapel that is somehow linked to. Alacahöyük third civillizational layer consists of Old Bronze Age (B.C. 2500-2000). Alacahöyük old Bronze Age dynasty tombs, which contributed the clarification of Hatti civillization that sourced the Hittiti culture, is one of the most important findings of this era. Intramural tombs are collected at a special spot. Rectengular tombs with Stone wall at each side, are covered with wooden beams and there are sacrificed calf heads and feet on top.

Picture 7 - Tomb Ruins

Gifts for the dead, like Golden, silver, electrum, copper, bronze, iron and valuable Stones show that they belong to the dynasty. The hammering and indent techniques of mostly golden and silver pots and the tiny arrays of golden jewelry are a result of a long term development.

Late Chalcholitic period, which forms the fourth cultural layer is the first civillization constructed on the main soil.

Picture 8 - Jewelry

HAND MADE CERAMIC PRODUCTS IN ALACAHÖYÜK MUSEUM

The thousands pieces from the late Neolithic period 7 or 6 B.C represent the high quality of Anatolian art production. Pieces dating from the 5th century BC produced in Hacılar are of high caliber and vases of monumental proportions withinteresting decorations used in the palaces or temples were among the best created during that period.

At the end of the 3 rd century B.C Anatolian potery was in regression but the Hatti period yielded goldsilver and bronze imitations of vases reaching a brilliant stage. One of the most interesting quality was the production of a multi color type of ceramics (Akurgal, 1995:16,88).

This is when ceramics for daily needs were produced, improving withtime and created out of need.

The Hitites produced with great care ritual objects made of earth were used in palaces and temples. These ritual objects should be studied according to their freedom of design and the way they were produced. Because of their advanced production techniques it is proper to study and consider these pieces as artistic masterpieces(Atakuman, Tanyeri, Koç, Erdem, 2006: 86).

The Hittites had several variety of ceramıcs. Among those the most interesting are the red water jugs used in the palaces and temples in the rituals, the jugs with a shape close to sculpture of a bull and the vases with relief shapes. Although they are ceramic pieces they shine as though they we made of metal. In order to obtain this shiny appearance the craftsmen after shaping these pieces with a thin mud would polish them with leather or wooden instrument for a long period. This polishing was very long an most difficult work.

Generally the minerals on the surface of the ceramic piece would be brought to a nice shape and thus would shine.

Picture 9 - Ritual drinking cups and gaga-mouthed jug (B.C. 1450 1200, Alacahöyük)

Following the polishing phase, they would apply the glaze. This glaze was diluted and gave a red color. İn this way the ceramıc would take a more intense red color. Following these two steps the ceramic would be heated (Atakuman, Tanyeri, Koç, Erdem, 2006: 66, 67).

Picture 10 - Vase, Water Bottle, Funnel, Jug, Burner Cookwaer (B.C.1450-1200, Alacahöyük)

Beside the production for ritual use a production for daily use existed. Among the objects produced were plates, jugs, cups, tea pots.

Picture 11 - Tankard, Plate, Tea Pot, Cup, Fruit Bowl (B.C.1450-1200, Alacahöyük)

TOURISM AND ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS

Archeology, which exists since the 18'th century, has come to existence with the excavation act and from that point on it has managed to solve so many mysteries and unknowns about human history. Unknown unwritten history has been surfaced and the mysteries are researched. The prominence of archeological excavations can be easily seen in these research acts. Excavation act is done on the residential areas or spots named as ruins where the marks of old civillizations exist. The cultural history of these ruins are closely related to the characteristics and quantity of layers. Excavation technique is related to the recognition of structural layers belonging to different periods and the determination of which layer these findings belong to (Sevin, 1999: 40).

Picture 12 - Excavation Works

Archeological site management is one of the binding agents, combining tourism and archeological excavation in a common ground. This organization basically with the protection and promotion of cultural properties plays an important role for putting these properties on the map. First of all, in order to bring these ruin sites into tourism, or in other words, introduction of these sites to the humanity and make a positive income, the regular excavations must be done in a well organized manner and as part of a Professional Project. Today's conjuncture necessitates this. In this regard, some applications are being done in order to relate excavation sites to the tourism. One of these applications is the

works named as ‘’management plan’’ which enables the correct management and transfering of these sites to the next generations. Cultural inheritance management is an organization that has become cruicial with the conceptof sustainibility through 1990’s (Smith, 2003: 38).

IMPORTANCE OF ALACAHÖYÜK MUSEUM IN ARCHEOLOGICAL TOURISM

Tourism event that has come to an academic meaning in late 19’th century and early 20’th century, had began previously through curiosity and made with cultural aims. Tourism, shows varieties according to many different fields. These are faith, culture, archeology, mass and thermal tourism types. These types are regenerating each day according to time, place and life styles.

Latin word ‘’Tur’’ had the meaning of a person coming back to the same place after leaving that place and going to other places. Afterwards, leaving it’s common meaning, it became the word meaning a single and important travel between England-France(Evliyaoğlu, 1989:42). In another source, Tourism can be generally explained as traveling for fun (Bezmen, 2001: 106).

The concepts ‘’tourism’’ and ‘’nature’’ will become stronger and come to life when they are combined with the archeology science (Ersoy 2002:156).

A strongly scientific archeological excavation will be able to bring postive results on culture and tourism with the thoroughly planned applications. The enlightened mysteris of human history through archeological excavations will be presented to the admiration of humanity through tourism act and it will bring important historical, natural and cultural outcomes (Atalay. P.2009:70).

The rich historical structure and cultural past has increased the importance of archeological tourism through on and under-ground re-searches. When the historical dimention of tourism is studied, it’s close link with archeology can easily be seen. Recently, through excavation works gaining importance and with the fact that 21’st century society caring more about culture, nature, history and environment has changed the structure and appearance of the museums and caused their number to increase in this regard. Alacahöyük also proved itself in archeological tourism and it displays various aspects of the history. The excavation works in the sites are promising new pieces to the museum and will enable us to witness new information and documents of Hittites with their rich history. The statistics made by the Ministry of Culture and Tourism show clearly that not only local tourists but also foreignt tourists are interested in visiting this place. According to the statistics, the economical income has been increasing every year.

RESULT AND SUGGESTIONS

Çorum region with its rich historical and cultural inheritance is aware of the value it possesses. Even though the works are carried on through scientific ways, improving and renewing life standards of today and the desires also change people and their habits in this aspect. The Alacahöyük Museum found in the province of Çorum holds an important place and the archeological excavations conducted do attract everyone’s attention. Many of the pieces found are a contribution to several fields of work. In architecture new styles, in handcrafts a new understanding of the esthetic understanding of shapes and designs, in art history unknown knowledge is offered and people are curious to learn. Such tasks gain importance for the touristic activities and the various agencies work hard to make the knowledge available to all. An important sense of duty is required from the population, art historians, and excavation teams to make the knowledge available to all. The excavation works in the ruin areas should be accelerated and visual application areas should be widened, new and wider walk ways for the visitors, resting areas, signs and tools should be provided, visual presentation monitors for the museum, The designs and shapes, the material used in the handcrafts will be showed and cards will be prepared to introduce the pieces and accomodational facilities should be prepared in order to increase the value of this place in archeological tourism.

REFERENCES

Atalay S. 2009
Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Turizm Ve Arkeolojik Kazı İlişkisi: Troya Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s.70

Akurgal E. 1995
Hatti ve Hitit uygarlıkları, s. 16, 88

Bezmen C., 2001
Turizmde Arkeolojinin Görünümleri: Hacılar, Hocalar ve Diğerleri, Cogito, 28, s. 106-115.

Ersoy F.N., 2002
Pamukkale Arkeoloji Ve Doğal Sit Alanında Toplum Katılımlı Yönetim Projesi, II. Turizm Şurası Bildirileri III, s. 156

Evliyaoğlu S., 1989
Genel Turizm Bilgileri, Ankara, s. 42

Gerçek F., 1999
Türk Müzeciliği, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 467

Sevin V. 1999
Arkeolojik Kazı Sistemi El Kitabı, İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 40

Smith K. Melanie, 2003
Issues in Cultural Tourism Studies, New York, Routledge, s. 38

Atakuman F., Tanyeri T., Koç İ., Erdem D., 2006
Hititler, Ankara ODTÜ Yayıncılık, s. 66, 67, 86

www.corumkulturturizm.gov.tr.ören,Yerleri Ve Kazı Alanları, http://www.kultur.gov.tr

ÇORUM İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ
MÜZELER VE ÖRENYERLERİ ZİYARETÇİ SAYISI VE GELİR DURUMU
(2003-2010 YILLARI ARASI)

MÜZENİN ADI	MEVCUT ESER SAYISI	ZİYARETÇİ DURUMU									GELİR DURUMU (YTL)
		YERLİ			YABANCI			MÜZEKARTLI ZİYARETÇİ		GENEL TOPLAM	
		Paralı	Parasız	TOPLAM	Paralı	Parasız	TOPLAM	SATILAN MÜZEKART	ÜCRETSİZ MÜZEKART		
ALACAHÖYÜK MÜZESİ 2003	-	3.098	4.057	**7.155**	1.200	12	**1.212**	-	-	***8.367***	5.448.000.000
ALACAHÖYÜK MÜZESİ 2004	3.282	7.281	3.594	**10.875**	2.307	10	**2.317**	-	-	***13.192***	11.895.000.000
ALACAHÖYÜK MÜZESİ 2005	3.305	6.019	10.615	**16.634**	2.297	261	**2.558**	-	-	***19.192***	10.613
ALACAHÖYÜK MÜZESİ2006	3.324	5.266	6.072	**11.338**	1.342	62	**1.404**	-	-	***12.742***	14.052
ALACAHÖYÜK MÜZESİ 2007	3.346	3.046	12.652	**15.698**	291	58	**349**	-	-	***16.047***	6.674
ALACAHÖYÜK MÜZESİ 2008	3367	5.674	9.414	**15.088**	2.177	511	**2.688**	-	-	***17.776***	22.272
ALACAHÖYÜK MÜZESİ 2009	3367	7.330	6.749	**14.079**	2.420	172	**2.592**	**247**	**2.840**	***19.758***	42.400
ALACAHÖYÜK MÜZESİ 2010	3452	5.834	9.303	**15.137**	2.581	98	**2.679**	**365**	**5.736**	***23.917***	38.510
ALACAHÖYÜK MÜZESİ 2011	3.472	-	-	**24.557**	-	-	3.264	-	-	***27.821***	-

Table 13- Alacahöyük Museum 2003-2011 years Çorum Provincial Cultural and Tourism Directorshiğ Visitor statistics

ŞAMAXI CÜMƏ MƏSCİDİ – ONÜÇ ƏSRİN İBADƏT YERİ

THE SHAMAKHI JUMA MOSQUE - SACRED PLACE OF THIRTEEN CENTURIES

Jafar Giyasi
National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

ABSTRACT
The Shamakhi Juma Mosque, founded in 744 AD, is one of the oldest and largest mosques of Azerbaijan. Having oblong worship hall and multi alter shape, Shamakhi Juma Mosque was raised on the basis of the multi-nave Arab mosque architectural traditions, mainly including The Great Damascus Mosque (708 AD). Because of long queues of ritual worshippers performing namaz, there was a need for more alters in the worship hall. The building of Shamakhi Juma Mosque was damaged while the upsets in 1123 and the single minaret (prayer-tower) destroyed. During Shirvanshah Manuchehr III (1120-1160), the mosque with it's around was fully repaired. In the 1970's excavations, there were found Madrasah (religious school) cells in the courtyard and remains of twin minarets at the entrance of the mosque. During the 1192's earthquake that destroyed Shamakhi, Juma Mosque was seriously damaged and minarets were wracked.
The Shamakhi Juma Mosque was apparently re-established during the Safavid period. Sides of worship hall were three-nave. After the 1859 and 1902 earthquakes, ruined Shamakhi mosque was rebuilt on the project by architect I.K.Ploshko. In spite of the fact that this ancient mosque was continually built after the ruins, the worship hall has kept its own default plan structure. Remains of the two mosque buildings, which were discovered by the archaeologists during the recent years in Aghsu city (current Aghsu in the sixteenth century, old Aghsu in the eighteenth century) show that mosques with oblong plan and multi alters in this region were built until the last medieval ages.

XÜLASƏ
Azərbaycan ən qədim və iri məscidlərindən biri olan Şamaxı Cümə məscidinin əsası 744-cü ildə qoyulmuşdur. Özümlü plan-məkan quruluşu olan məscidin düzbucaq biçimli (46,5mx17,0m) iri həcmi içəridə kvadrat biçimli (13,20x13,20m) üç bərabər hissəyə bölünmüşdür. Bölümləri bir-birinə uca sivri tağlar birləşdirir. Hər bölümün ayrıca giriş qapısı və mehrabı vardı. Belə quruluşuna görə Şamaxı Cümə məscidini üç salonlu məscid də adlandırmışlar. Uzunsov ibadət salonu və çoxmehrablı quruluşu olan Şamaxı Cümə məscidi başda Dəməşq şəhərinin Böyük məscidi (708-ci il) olmaqla çoxnefli ərəb məscidlərinin memarlıq gələnəkləri əsasında ucaldılmışdır. Bu məscidlərdə namaz qılanların cərgə sıraları uzun olduğundan ibadət salonunda bir neçə mehrab qoyulması zərurəti yaranırdı. Şamaxı Cümə məscidinin binası 1123-cü il ixtisaslaşlarında xəsarət almış və tək minarəsi uçurulmuşdur. Şirvanşah III Mənıçöhr zamanı (1120-1160) məscid və çevrəsi əsaslı şəkildə yenidən qurulmuşdur. 1970-ci illərin arxeoloji qazıntıları məscidin həyətində mədrəsə hücrələrini və həyətə girişin qoşa minarəli qalıqlarını aşkarladı. Bu baştağ ibadət salonunun baş giriş qapısı ilə bir ox üzərində yerləşirdi. Cümə məscidi Şamaxını darmadağın etmiş 1192-ci il zəlzələsində ciddi xəsarət almış və minarələri uçulmuşdur.
Şamaxı Cümə məscidinin Səfəvilər çağında yenidən qurulduğu bəllidir. Onun ibadət salonunun yan bölümləri üçnefli olmuşdur. 1859 və 1902-ci il zəlzələlərində dağılmış Şamaxı məscidi memar İ.K.Ploşkonun layihəsi əsasında yenidən tikilmişdir. Dəfələrlə uçulub yenidən tikilən bu qədim məscidin ibadət salonu əski plan quruluşunu saxlamışdır. Arxeoloqların Ağsu şəhərində son illərdə aşkar etdiyi iki məscid binasının qalıqları (indiki Ağsuda XVI əsr, əski Ağsu şəhər yerində XVIII əsr) göstərir ki, uzunsov planlı, çoxmehrablı məscidlər bu bölgədə son orta əsrlərəcən ucaldılmışdır.

Şamaxı Cümə məscidi həmin məscidlərin prototipi olmuşdur. Nə yazıq ki, bu nadir abidə onüç əsr boyunca məruz qaldığı ağır dağıntılardan dolayı saysız təmir və dəyişdirmələrə uğramış, ilkin memarlığını və gerçək görkəmini tamamilə itirmişdir.
Azərbaycan memarlığında VII əsrin ortalarından yeni dini bina tipi – məscid obrazı formalaşmağa başlamışdır. İslam dinin gəlməsi ilə bağlı Azərbaycan ərazisində inşa edilmiş ilk məscid örnəkləri, demək olar ki, qalmamışdır. Ancaq indi mövcud olan

məscidlərimizin bir neçəsinin inşaat tarixini xalq rəvayətləri Azərbaycanda ərəblərin hakim olduğu illərə bağlayır. Belə məscidlərdən biri Şamaxı Cümə məsciddir.

Azərbaycanın ən qədim və ən iri məscidlərindən biri olan Şamaxı Cümə məscidinin əsası rəvayətə görə VIII əsrdə qoyulmuşdur. Əməvi xəlifəsi I Validin (705-715) qardaşı məşhur ərəb sərkərdəsi Məsləmə ibn Əbdül Malik Qafqazı və Dağıstanı işğal edərkən Şamaxını iqamətgah seçmişdir. Həmin illərdə ərəb əmirləri bu qədim və zəngin şəhərin qalasını təmir edib möhkəmləndirmiş, onun ərazisində yeni tikinti işləri aparmışlar. Bu işlərin ən sanballısı və tək şahidi olan Cümə məscidi iri ölçüləri, əzəmətli memarlığı ilə Şamaxının o zaman neçə nüfuzlu mahal məkrəzi olduğunu nümayiş etdirir.

Şamaxı Cümə məscidinin inşaat tarixi ilə bağlı xalq rəvayəti bir neçə ciddi fakt və təhlillərlə təsdiq olunur. 1902-ci ildə növbəti zəlzələdən sonra ağır dağıntıya uğramış bu qədim abidənin durumunu araşdırmaq üçün xüsusi dövlət komissiyası yaradılır. Həmin komissiyanın tərkibində Tiflisdən Şamaxıya gəlmiş Qacar şahzadəsi geoloq Şahqulu Qacar üstündəki ərəb kitabəsindən Cümə məscidinin əsasının müsəlman tarixi ilə 126-cı ildə (miladi 744) qoyulduğunu aydınlaşdırmışdır. Bu fakta əsaslanan görkəmli memarlıq tədqiqatçısı Ş.Fətullayev Şamaxı Cümə məscidinin Dərbənd Cümə məscidindən (734-cü il) sonra Zaqafqaziyanın ən qədim məscidi olması fikrini irəli sürmüşdür.

Plan quruluşu da Şamaxı Cümə məscidinin inşaat tarixinə müəyyən işıq salır. Məscidin əsas hissəsinin uzunluğu 46,5 metr, eni 17 metr olan uzunsov düzbucaq biçimli planı var. Onun iri ibadət salonu kvadrat biçimli (13,2x13,2 metr) üç bərabər hissəyə bölünmüşdür. Bu bölümləri bir-birinə üç hündür sivri tağ birləşdirir. Hər bölümün ayrıca mehrabı və giriş qapısı var. Belə quruluşuna görə bəzi araşdırıcılar Şamaxı məscidini üç salonlu məscid də adlandırırlar.

Memarlıq tarixində üç mehrablı uzunsov ibadət salonu olan ilk məscid örnəyi xəlifə I Validin 708-ci ildə Dəməşq şəhərində tikdirdiyi və bütün islam dünyasında məşhur olan Böyük məsciddir. Bu məscidə Əməvilər məscidi də deyilir. Nəhəng Əməvilər imperiyasının siyasi, mədəni və dini mərkəzinə çevrilmiş Dəməşqin Cümə məscidi olan bu məbədin azman ibadət salonunda (uzunluğu 132 metr, eni 37 metrdən bir az çox) üç mehrab vardı və ona sonralar bir mehrab əlavə edilmişdir. Dəməşq Böyük məscidi sonrakı əsrlərdə yalnız Suriyada deyil, ondan xeyli kənarlarda da islam dini memarlığına dərin və uzun müddətli təsir göstərmişdir. Dərbənd və Şamaxı Cümə məscidləri bu təsirin Azərbaycan ərazisində də yayıldığını göstərir.

Başda Dəməşq Böyük məscidi olmaqla ərəb məscidlərinin ibadət salonları kilsələrdən fərqli olaraq dərininə deyil, daha çox eninə inkişaf edirdi. Bunun başlıca səbəbi ərəblərin ibadətə cərgədə olduğu kimi sıraya düzülməsidir. Başqa yandan ilk ərəb islam məbədlərinin bəziləri bazilika tipli əski xristian kilsələrinin məscidlərə çevrilməsi yolu ilə yaradıldığından onların ibadət salonunun eni dərinliyindən xeyli çox alınırdı və sonralar bu plan quruluşu ənənəyə çevrilib yeni məscid tikintisində tətbiq edilirdi. Bəllidir ki, kilsədə bazilikal ibadət salonunun uzununa yönü şimal-şərq istiqamətində oluduğundan onlar məscidə çevriləndə mehrab tağçaları Məkkənin yönünə uyğun cənub divarlarında quraşdırılırdı. Bu səbəbdən antik və Bizans memarlıq ənənələrinin çox güclü olduğu Dəməşqdə uzununa nefləri olan bazilika kompozisiyalı məscidlərin formalaşması təbiidir. Belə məscidlərdə namaz qılanların cərgə sıraları uzun olduğundan ibadət salonunda bir neçə mehrab qoyulmasına ehtiyac yaranırdı.

Geoloq Şahqulu Qacarın oxuduğu inşaat kitabəsi hələlik aşkar edilməmişdir. Ancaq tarixçi arxeoloq H.Ciddi Şamaxı Cümə məscidi ərazisində apardığı araşdırmalara əsasən bu abidənin əsasının VIII əsrdə qoyulduğunu təsdiq etmişdir. O, həmin ərazidə bir metr qalınlığı olan ən qədim mədəni qatın VIII-X əsrlərə aid olduğunu aşkar etmişdir. Şamaxının Cümə məscidi yanındakı məhəlləsinin XIX əsrin sonlarınacan «Ərəblər məhəlləsi» adlanmasını da həmin abidənin yaranmasının şəhərdə ərəblərin hakimiyyəti dövrünə bağlılığına şahidlik edən fakt saymaq olar.

Zəlzələlər və müharibələr zamanı böyük dağıntılara məruz qalmış Şamaxı Cümə məscidi dəfələrlə yenidən qurulmuş, ya da əsaslı təmir edilmişdir. Ona görə bu abidənin ilkin memarlıq həllində həcm-məkan quruluşundan danışmaq mümkünd deyil. Qədim məscid özünün yalnız plan quruluşunu bir sıra dəyişmələrlə saxlaya bilmişdir. Bir sıra tarixi qaynaqlara dayanaraq Şamaxı məscidinin bəzi özəlliklərini aydınlaşdırmaq olur.

Səlcuq dövrü tarixçisi İmadəddin İsfahaninin yazdığına görə gürcü basqınlarından qorunmaq məqsədi ilə Şirvanşah əmirləri 1123-cü ildən yardım üçün Səlcuq sultanı Mahmuda (1118-1131) müraciət etmişlər. Sultan Mahmud Şamaxıya çatan kimi Şirvanşahlar üçüncü Mənuçöhrü (1120-1160) həbs etdiyindən yerli əhali üsyan edib, tarixçinin dili ilə desək, «məscidi dağıdır və minaräni yıxırlar», şəhəri talan edir və onun divarlarını uçururlar», Şübhə yoxdur ki, bu tarixi olayda Şamaxının baş dini binasından – Cümə məscidindən söhbət gedir. Tarixçinin bu məlumatından

həmin məscidin təkminarəli olduğu bəlli olur.

Şirvanşah III Mənuçöhr hakimiyyətdə möhkəmləndikdən sonra dövləti gücləndirib ölkənin mühafizəsini və özgürlüyünü təmin etməklə yanaşı geniş tikinti işləri də aparmışdır. Mənuçöhr sarayının dahi şairi Əfsələddin Xaqani hökmdarın Şamaxı və Gülüstan qalalarını bərpa edib möhkəmləndirdiyini yazmış, şair Fələki Şirvani isə onun Kardman və Sədun adlı iki şəhər saldırdığı haqda məlumat vermişdi. Qalmış inşaat kitabələri III Mənuçöhr zamanı Bakıda qala divarlarının yenidən tikildiyini və Cümə məscidinin ucaldıldığını əyani göstərir.

III Mənuçöhrün 40 illik hakimiyyəti zamanı gürcülərin dağıtdığı Şamaxı şəhəri yenidən dirçəlir. Xaqani bu çağın Şamaxısını məşhur Səmərqənd şəhəri ilə müqayisə edib vurğulayır ki, «Şamaxı torpağının qüdrəti Buxaranın əzəmətini geridə qoydu». Belə böyük işlərinə görə H.Ciddi tarixi qaynaqlar və tikinti kitabələrində III Mənuçöhrün «Böyük Xaqan» epiteti ilə təqdim edildiyini bildirmişdir. Paytaxtı Şamaxını dirçəldərkən III Mənuçöhr onun dağıdılmış Cümə məscidini də yenidən əsaslı şəkildə bərpa etmişdir. Bunu 1970-ci illərdə Cümə məscidinin həyətində aparılmış arxeoloji qazıntılar da aşkarladı.

Cümə məscidi həyətində aparılmış arxeoloji qazıntılar yarımçıq qalsa da, həyətin ölçü və biçimi haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Məscidin baş fasadının yan divarlarının davamı kimi uzanan qalın daş divarlar həyəti yanlardan qapayırmış. Qazıntı zamanı bu divarlarda aşkar edilən çıxıntılar onlarda məscid həyətləri üçün səciyyəvi olan sıratağlar quraşdırıldığını göstərir. Həyətin şəhərə yönələn şimal tərəfində məscidin baş fasadı ilə üz-üzə olan hissəsində isə hücrə otaqları və onların arasında simmetrik yerləşən iki minarənin alt bölümləri aşkar edilmişdir. Bu qazıntılar Şamaxı Cümə məscidinin həyətində mədrəsə hücrələrinin olduğunu və həyətə girişin möhtəşəm qoşa minarəli baştağ şəklində həll edildiyi haqda fikir irəli sürməyə imkan verir. Bu baştağ məscidin baş giriş qapısı ilə bir simmetriya oxunda yerləşirmiş.

Məscid həyətinin ortasında bu tip binalar üçün zəruri olan hovuz və su quyusu vardır. Təəssüf ki, həyətində və çevrəsində qazıntı işləri tam aparılmadığından Şamaxı Cümə məscidi kompleksinin ilkin quruluşunu dolğun aydınlaşdırmaq olmur. Ancaq indii əldə olan məlumatlar da Şamaxı Cümə məscidinin XII əsrdə Azərbaycanın dini memarlığının iri və mükəmməl əsərlərindən biri olduğunu söyləməyə əsas verir.

Orta əsr tarixçisinin yazdığına 1192-ci ildə «… yer titrəyişindən Şamaxının divarları və istehkamları lərzəyə gəldi və dağıldı, onda olan hər şey məhv oldu, eləcə də Şirvanşahın arvadı və uşaqları həlak oldu». Bu dəhşətli zəlzələdən, yəqin ki, Cümə məscidi də ciddi xəsarət almış, onun minarələri isə uçulmuş və bir daha bərpa edilməmişdir. Zəlzələlərdə həmişə məscidlərin vertikal minarələri ilkin dağıntıya məruz qalırdı. Şamaxı Cümə məscidinin sonrakı tarixi haqqında əlimizdə dəqiq bilgilər yoxdur.

1656-cı ildə Şamaxıda olmuş türk alim-səyyahı Övliya Çələbi şəhərin dörd ən iri məscidinin adını sadalayır və onlardan biri olan Böyük məsciddə ibadət qılanların daha çox toplandığını vurğulayır. Övliya Çələbi həmin məscidin həyətində hovuz və şadrvan (dəstəmaz yeri), həyətin yanında isə mədrəsə olduğunu yazmışdır. Şəhərin ən iri məscidi Cümə məscidi olduğundan bəzən, Dəməşqdə olduğu kimi, Cümə məscidini Böyük məscid adlandırıblar. Övliya Çələbi Böyük məscid dedikdə, şübhə yoxdur ki, hər zaman Şamaxının ən böyük məscidi olmuş Cümə məscidindən bəhs etmişdir. Onun təsviri həmin məsciddə keçən əsrin 70-ci illərində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə də uyğun gəlir. Övliya Çələbi öz əsərində Şamaxı Böyük məscidinin Səfəvilər zamanı tikildiyini də bildirmişdir. Burada söhbət həmin məscidin dəfələrlə uçulub yenidən qurulmasından gedə bilər. Şamaxı Cümə məscidinin XIX əsrdən qalmış tək rəsmi də onun Səfəvilər dövründə əsaslı şəkildə dəyişikliyə uğradığını göstərir.

Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində olmuş və çoxlu abidələrimizin rəsmini çəkmiş rus rəssamı Q.Qaqarin 1847-ci ildə Şamaxı Cümə məscidini də təsvir etmişdir. Həmin rəsmdə dağılıb yenidən tikilmiş və klassik kamilliyini xeyli itirmiş bir dini binanın ön fasadı əks olunmuşdur. Rəsmdə məscidin üç salonlu iç quruluşunun fasada da çıxarıldığı aydın görünür. Mərkəzi salonun divarı yan salonlarından bir qədər hündürdür. Həm də orta salon yüksək sivriliyi olan iri tək günbəzlə örtülüdür. Yan salonlardan birinin damında dörd, o birinin damında isə bir kiçik günbəz vardır. Konstruktiv sistemi belə aydın əks etdirən rəsmdən mərkəzi salonun sütunsuz, yan salonların isə sütunlu (yəqin ki, hər birində dörd sütun) olduğu bəlli olur. Mərkəzi günbəzin sivriliyinin çoxluğu onun Səfəvilər dövründə ucaldığını söyləməyə imkan verir. Bu rəsmə əsasən Şamaxı Cümə məscidinin uzunsov iri ibadət salonunun ilk çağda Dərbənd Cümə məscidi kimi üçnefli olduğunu və sonrakı əsrlərdə yenidənqurma nəticəsində dəyişildiyini güman etmək olar. Q.Qaqarin öz rəsmi ilə orta əsr Şirvan memarlığının bizə bəlli ən iri diametrli (13,20 metr) günbəzinin görünüşünü çatdırmışdır.

Rəssam Q.Qaqarinin çəkdiyi rəsmin memarlıq tarixi baxımından önəmi bir də orasındadır ki, həmin rəsm çəkildikdən bir neçə il sonra – 1859-cu ildə Şamaxı Cümə məscidi güclü zəlzələdən dağılmış və öz xarici

görünüşünü tamamilə dəyişmişdir. Ş.Fətullayevin fikrincə bu zəlzələdən sonra Şamaxı Cümə məscidinin əsaslı şəkildə yenidən qurulmasına o zaman quberniya və şəhər memarı olan Q.Hacıbabayev (1811-1874) rəhbərlik etmişdir.

1902-ci il zəlzələsi Şamaxı Cümə məscidinin yenidən uçulmasına səbəb oldu. Bu haqda «Kaspi» qazetində yazılmışdı: «Hətta məscidin uçuqları da özünə hörmət təlqin edir, yıxılan divarlar, başqa tikililər kimi dağılıb səpələnməmişdi, onlar yalnız yıxılmışdı və elə bil bütöv bir daşdan ibarət idi». Bu məlumat Cümə məscidinin qədim divarlarının necə dayanıqlı və keyfiyyətli tikilməsini göstərir. Zəlzələdən sonra çəkilmiş bir fotodan görünür ki, XIX əsrin sonlarında Şamaxı Cümə məscidinin günbəzləri dəmirlə örtülmüşdü və mərkəzi günbəzin təpəsində minarəni əvəz edən azan köşkü quraşdırılmışdı. Dəhşətli zəlzələdən sonra qədim məscid özülünəcən sökülür və bu özüllərin üstündə yeni məscidin tikintisinə başlanılır. Bu məscidlə yaradılmış komitə məscidin bərpasını şamaxılı memar Zivər bəy Əhmədbəyova tapşırır. Onun layihəsi üzrə tikinti işləri başlayır, ancaq müəyən tikinti işlər aparıldıqdan sonra Zivər bəylə komitə arasında anlaşılmazlıq yaranır və o, tikintini tərk edir. Bundan sonra komitə Cümə məscidinin bərpa layihəsini hazırlamaq məqsədi ilə mülki memar İ.K.Ploşkonu dəvət edir.

Memar İ.Ploşko mövcud qədim planı və yarımçıq tikintini nəzərə almaqla hazırladığı yeni məscid binasının layihəsini 1909-cu ildə komitəyə təqdim edir. Yüksək peşəkarlığı ilə seçilən bu layihədə ilkin nəzərə çarpan xüsusiyyət məscidin qədim ibadət salonunun önünə bütün baş fasad boyu uzanan eyvanın əlavə edilməsidir. Q.Qaqarinin rəsminə əsaslanıb inamla demək olar ki, qədim Şamaxı məscidinin həcmi yalnız iri üçhissəli ibadət salonundan ibarət imiş və İ.Ploşko indiki açıq eyvanı böyük ustalıqla ona əlavə etmişdir. Təqdim olunan layihənin gözəçarpan bir yeniliyi də məscidin baş fasadının künclərində uca minarələrin təklif edilməsidir.

İ.Ploşko Şamaxı Cümə məscidi üçün müsəlman şərqində çox geniş yayılmış qoşa minarəli mərkəzi günbəzli simmetrik kompozisiyanın çox təntənəli və maraqlı bir variantını işləmişdir. Baş fasadın künclərinin minarələrlə qapanması və qoşa minarəli məscid obrazının yaranması prosesi islam ölkələri memarlığında ilk kərə Təbriz memarlıq məktəbində getmiş və XV əsrdə Təbriz Göy məscidi kimi bir sənət incisində tam zirvəyə çatmışdır. Sonrakı yüzillərdə bu mükəmməl məscid kompozisiyası qonşu müsəlman ölkələrinə yayılmış, hətta Hindistan-Moğol memarlığının monumental məscid tipinin formalaşmasında əsas olmuşdur.

İ.Ploşko çox düzgün olaraq Şamaxı Cümə məscidinin uzun baş fasadının yanlarına minarələr qoymaqla onun yayğın həcmini xüsusi dinamika və məzmunla zənginləşdirmək istəmişdir. Şamaxı Cümə məscidinin ibadət salonunun yan qanadlarında olan sütunları ləğv etməklə İ.Ploşko daha bütöv və daha monumental iç məkan yaratmışdır. Eyni ölçülü kvadrat planlı üç salonun günbəzlə örtülməsində də memar həcmlərin bədii-plastik ifadəliliyini əsas götürmüşdür. Günbəz örtüyü Şirvan zonası üçün ənənəvi daş materiallarından deyil, Varşavada düzəldilmiş metal karkasdan yığılmışdır. Memar yan günbəzlər üçün yastı profil seçdiyi halda, mərkəzi günbəzin profilini çox sivri götürmüşdür. Kompozisiya önəmini gücləndirmək üçün müəllif mərkəzi günbəzə qabırğalı biçim vermiş və onu çox pəncərəli hündür baraban üzərinə qaldırmışdır. Q.Qaqarinin rəsmində olduğu kimi mərkəzi hissənin divarları bir qədər yuxarı qaldırılmış və bu divarların uclarında – mərkəzi günbəzin ətrafında dörd dekorativ minarə nəzərdə tutulmuşdur. Bununla da məscidin məkərzi bölümünün kompozisiya önəmi xeyli gücləndirilmişdir.

Layihədə şüşəbəndli uzun eyvan sivri sıratağ şəklində həll edilmiş, mərkəzi giriş bu eyvanın ortasında kiçik günbəzli portik kimi verilmişdir. Məscidin kürsülüyü hündür olduğundan mərkəzi və yan qapılara təntənəli pilləkənlər qalxmalı idi. Memar fasad divarlarının üstünü hərbi və saray memarlığında daha çox işlədilən dekorativ diş sıraları ilə tamamlamışdır. Baş fasada şəbəkələr, oyma daş bəzəklər və dekorativ sütunlar da nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunları peşəkarlıqla vahid bir ahəngdə birləşdirə bilən İ.Ploşko öz dövrünün mükəmməl bir məscid kompozisiyasını yaratmışdır. Onun layihəsində yerli – Şirvan memarlığı ənənələri ümumi «İslam memarlığı» motivləri ilə birləşərək ifadəli məbəd obrazına çevrilmişdir. Bu obrazın formalaşmasında müəllifin mənsub olduğu qərb memarlıq fəndləri də iştirak edirdi.

Məscidin tikintisinin iş icraçısı C.Sadıqbəyov idi. Ancaq maliyyə çətinliyindən layihədə nəzərdə tutulan bir sıra mühüm elementləri – mərkəzi günbəz, yan minarələr, kürsülük, aynabənd, giriş portiki, təntənəli pilləkənlər və s. inşa edilmədi. Eyvanın sivri tağları düzbucaqlı açırımlarla əvəz edildi. Bütövlükdə tikintisi tam başa çatdırılmayan Cümə məscidi 1918-ci ildə erməni vəhşiliyi ilə yenidən təxribata uğradı. Həmin çağda silahsız Şamaxı əhalisi amansız erməni qırğınlarından xilas olmaq məqsədi ilə bu məscidə sığınır. Qudurmuş erməni silahlıları bu müqəddəs Allah evinə od vuraraq dinc əhalini diri-diri yandırdı. Namərd düşmənin bu ağlagəlməz vəhşiliyindən təkcə qocalar, qadınlar, uşaqlar deyil, məscidin zəlzələlərdən çıxıb salamat qalmış qədim kitabələri

və divar bəzəkləri də məhv edildi. İbadət salonunun qaralmış daşları bu gün həmin hadisənin dəhşətinə şahidlik edir, erməni vəhşiliyini tarixi bir sənəd kimi sərgiləyir. Təməli 1268 il öncə atılmış Şamaxı Cümə məscidi indi də Qafqazın ən iri məscidlərindən biridir. Son illərin arxeoloji araşdırmaları Ağsuda və Ağsunun qədim şəhər yerində plan quruluşuna görə Şamaxı Cümə məscidi ilə bir tipli olan XVI və XVII yüzillərə ai diki məscidin qalıntılarını aşkar etmişdir. Bu tapıntılar çoxmehrablı məscidlərin Şirvan bölgəsində gələnəksəl olduğunu üzə çıxarmışdır.

REFERENCES

Джидди Г.А., 1981
Средневековый город Шемаха IX-XVII века. Баку

Фатуллаев Ш.С., 1986
Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начала XX века. Ленинград

Саламзаде А.В., 1966
Новые материалы по истории Азербайджанской архитектуры. Исследование и материалы по архи тектуре и искусству Азербайджана. Баку

Qiyasi C., 2006
Şamaxı Cümə məscidi. “Yom” dərgisi 2(4)

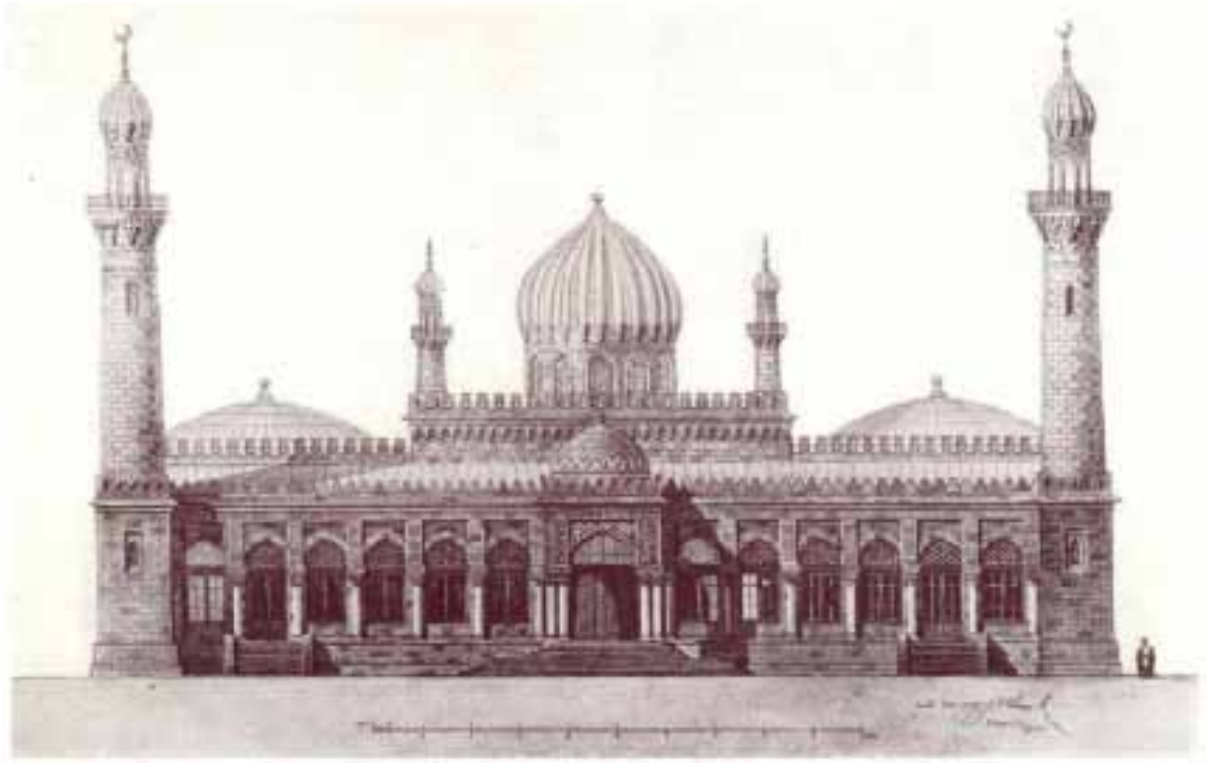

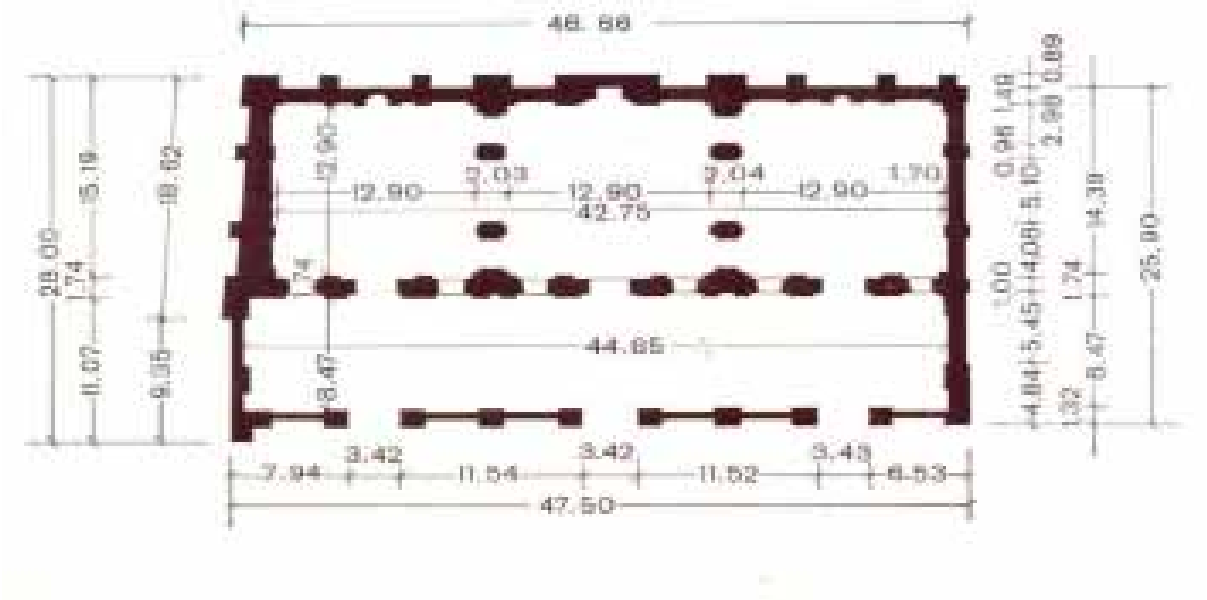

Şamaxı Cümə məscidi. İ.K.Ploşkonun layihəsi

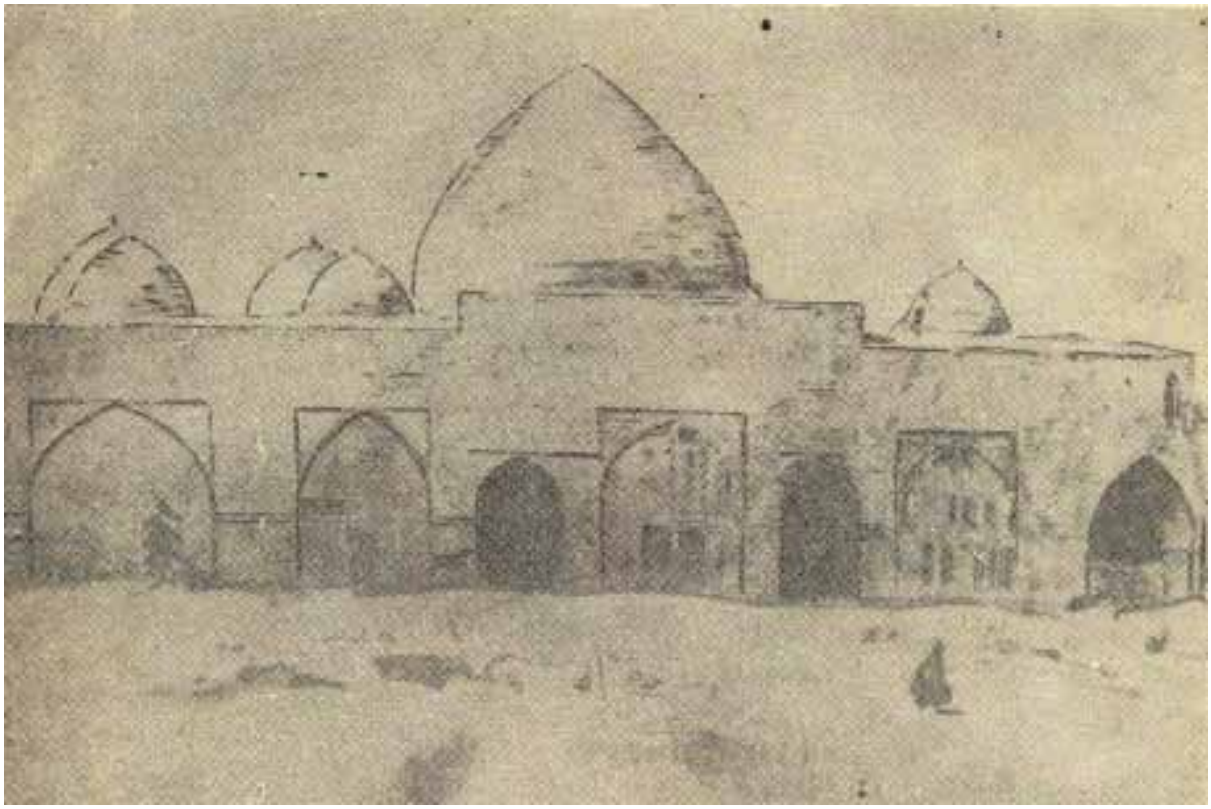

Cümə məscidi. Q.Qaqarin. Qrafik rəsm. 1848.

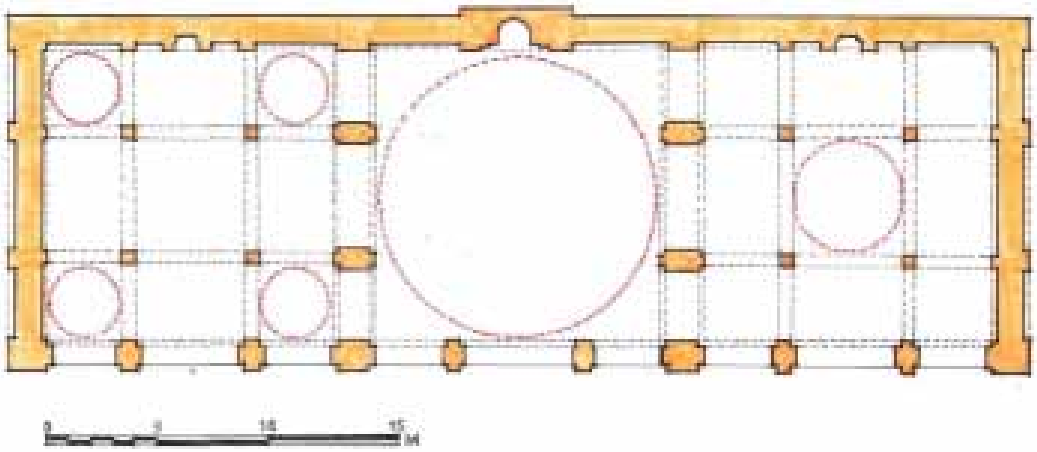

Cümə məscidinin planı. XIX əsr. (C.Qiyasi)

ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВОЕННОГО ДЕЛА У ПЛЕМЕН КАРАБАХА В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

BACKGROUND OF MILITARY AFFAIRS OF TRIBES OF KARABAKH IN THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE

Diana Jafarova
Azerbaijan State Economy University, Baku, Azerbaijan

РЕЗЮМЕ

Когда появилось первое оружие? С чем было связано изготовление первых примитивных образцов вооружения? На эти и другие вопросы, связанные с использованием ранних и последующих видов оружия, не одно поколение историков и нынешние исследователи искали ответы, высказывали свои суждения.

Предпосылкой появления оружия явилась необходимость совершенствования охотничьих орудий (или оружия, если в данном случае это применительно).

Как известно, в эпоху металла, начиная даже с ранней стадии, эти предметы становятся составной частью наборов оружия. Естественно, в процессе эволюции копье, стрелы, топоры, даже древнейшие каменные кинжалы со временем стали более совершенными и разнообразными.

Во многих археологически исследованных поселениях Карабаха эпохи ранней бронзы обнаружены вещественные доказательства (образцы эндемных зерновых, остеологические материалы, различные остатки материальной культуры), свидетельствующие о степени развития различных отраслей хозяйства той поры. В этом отношении показательным являются результаты исследования в многослойном поселении Гаракепектепе.

В памятниках Азербайджана, в том числе Карабаха, как раннебронзового периода, так и эпохи средней бронзы, неоднократно фиксировались находки различных типов оружия. В Карабахе такое оружие найдено в таких раннебронзовых памятниках, как курганы Ханкенди № 119, № 125 (бронзовые кинжалы архаичного облика, кремневые наконечники стрел), в Борсулинском кургане № 9 (бронзовый черешковый кинжал), в Хачинчайском кургане № 2 (раскопки Э.Реслера, черешковый бронзовый кинжал).

Появление отгонного хозяйства, в связи с этим освоение предгорных и горных регионов, вызванное необходимостью обеспечить сильно возросшее количество скота кормовой базой, создаются предпосылки для возникновения военизированных мобильных групп с целью защиты имущества и личной безопасности соплеменников. Но это было еще начальным этапом, как бы истоком военного дела.

Таким образом, можно констатировать, что усиливается роль и значение военного дела, которое постепенно становится составной частью общественного строя.

XÜLASƏ

İlk silah nə vaxt meydana gəlib? İlk primitiv silah növlərinin yaranması nə ilə əlaqədar idi? Bu və başqa suallara, erkən və sonrakı dövr silah növlərinin yaranması ilə əlaqədar neçə-neçə tarixçilər öz fikirlərini bildirmişlər. Silahın yaranması üçün ilk zəmin ov alətlərinin təkmilləşməsi ilə əlaqədar olub. Məlum olduğu kimi, metal dövründə hətta erkən mərhələsində belə həmin alətlər silahların tərkib hissəsinə çevrilir. Təbii ki, evolyusiya prosesində mizlər, oxlar, baltalar, hətta, iri daş xəncərlər belə tədricən təkmilləşmiş və müxtəlifləşmişdir.

Qarabağın ilk tunc dövrunə təsadüf edən əksər arxeoloji cəhətdən araşdırılmış ərazilərindəki maddi sübutlar həmin dövrün təsərrüfat sahələrinin inkisaf dərəcəsini göstərir. Buna Qarakəpəktəpə ətrafindakı araşdırmanın nəticələri sübutdur.

Azərbaycan abidələrində, Qarabağ daxil olmaqla, ilk tunc və orta tunc dövrünə aid tapılan silah növləri dəfələrlə saxtalaşdırılmışdır. Qarabağda belə silah erkən tunc abidələrində Xankəndində № 119, № 125 kurqanlarda tapılmışdır. № 9 Borsulu kurqanından (bürünc xəncər), № 2 Xaçınçay kurqanından tapılan (E.Reslerin qazıntısı, bürünc xəncər) buna misaldir.

Köçəri təsərrüfatın yaranması və dağlıq və dağətəyi ərazilərin mənimsənilməsi ilə mal-qaranın artması nəticəsində həmin mülkün və şəxsi təhlükəsizisliyin qoruması üçün hərbiləşdirilmiş mobil qrupların yaranmasına zəmin yaratdı. Bu hələ hərb işin başlanğıcı, erkən mərhələsi idi. Beləliklə, hərb sənəti ictimai quruluşun tərkib hissəsinə çevrilir.

ABSTRACT

When was the first gun appeared? With what was the production of the first primitive types of weapons connected? Current generation of historians and researchers is looking for answers and has expressed their opinions on these and other issues related to the use of early and subsequent weapons.

A prerequisite for the emergence of weapons was the need to improve the hunting guns (or gun if in this case it is applied).

As you know, in the era of metal, starting even from an early stage, these objects become part of the weapon sets. Naturally, in the course of the evolution the spear, arrows, axes, daggers, even the ancient stone over time have become more sophisticated and diverse.

In many villages of Karabakh archaeologically investigated the Early Bronze Age discovered evidence (samples endemnyh grain, osteological materials, various remains of material culture), indicate the extent of development of the various sectors of the economy at that time. In this regard, the results of the study are in a multi-settlement Garakepektepe.

In the monuments of Azerbaijan, including Karabakh, as the Early Bronze period, as well as the Middle Bronze Age, repeatedly documented findings of different types of weapons were fixed. In Karabakh, the weapons found in these Early Bronze monuments like mounds Khankendi number 119, № 125 (archaic appearance bronze daggers, flint arrowheads) in Borsulinsk mound number 9 (bronze dagger stemmed) in Khachinchay mound number 2 (Excavations of Resler, stemmed bronze dagger).

The emergence of nomadic farming, in connection with the development of the foothills and mountainous regions, caused by the need to provide highly increased number of livestock forage created preconditions for the emergence of mobile paramilitary groups to protect the property and personal safety of fellow tribesmen.

Thus, we can conclude that military affairs become an integral part of the social order.

Известным является тот факт, что первое примитивное метательное копье (1), появилось еще в древнекаменном веке, в эпоху верхнего палеолита (2). Тогда возникают и другие виды предметов – остроконечников и т.д.

Общеизвестным и общепризнанным также является и то, что в эпоху мезолита большее значение приобретает изготовление микролитических предметов, в числе которых особое место занимали наконечники стрел (2).

Изобретение лука и стрелы считаются одним из величайших открытий древнего человека. Значение этого нового вида оружия было велико. Лук как бы увеличивал общественное значение каждого человека, владеющего им.

Даже предполагают, что уже в конце Мадленской культуры (одна из трех культур позднего палеолита) был изобретен лук. Напомним, что Мадлена датируется 20.000 – 12.000 лет до н.э. (или же 15-8 тысячелетий до н.э.) (1). Но наибольшее распространенное и утвердившееся мнение заключается в том, что лук и стрела – это изобретение времени мезолита (12-8 тысячелетия до н.э.).

Доказано, что мезолит – это эпоха с особыми орудиями, отличными от палеолитических. Так как, мезолит по своей индустрии гораздо более связан с последующей эпохой (2).

Ясно, что такие предметы как примитивные копье, лук и стрела и др. первоначально были изготовлены с целью облегчения охоты на зверей, то есть, являлись средствами для охоты.

Древние виды оружия (для охоты) выявлены также азербайджанскими учеными в палеолитических, особенно мезолитических памятниках. Благодаря исследованиям И.Джафарзаде (3), М.Гусейнова (4), Дж. Рустамова (5), М.Мансурова (6), А.Джафарова (7), мы имеем полный набор материалов, позволяющих проследить пути эволюции указанных типов предметов.

В этом отношении большой научный интерес, представляет открытие и исследования Кобустанских мезолитических стоянок и подскальных убежищ (исследования И.Джафарзаде и Дж.Рустамова).

На Гобустанских скалах имеются углубленные силуэты людей с луками в руках, как бы танцующие, и гравированные изображения диких быков. Есть также многочисленные сцены охоты лучников на быка, на диких лошадей, на кабана и т.д.

Как известно, в эпоху позднего палеолита формируется также родовой коллектив, который в эпоху мезолита еще больше укрепляется, т.е. человеческий коллектив приобретает более организованную структуру, что позволяет поднять охоту на новый уровень.

В эпоху неолита и энеолита с возникновением производящего хозяйства охота отходит на второй план, но ни тогда, ни в последующие эпохи окончательно не вытесняется из жизни людей.

Однако помимо уже указанных предметов (копьё, стрелы) появляются и другие средства. Например, одной из составляющих «неолитической революции» считают изобретение шлифованных каменных топоров. Или другой при¬мер. Во многих энеолитических поселениях Азербайджана найдено множество ядриц для пращи (8, 9).

Как видно из перечисленного, предпосылкой появления оружия явилась необходимость совершенствования охотничьих орудий (или оружия, если в данном случае это применительно).

Как известно, в эпоху металла, начиная даже с ранней стадии, эти предметы становятся составной частью наборов оружия. Естественно, в процессе эволюции копье, стрелы, топоры, даже древнейшие каменные кинжалы со временем стали более совершенными и разнообразными.

В связи с развитием общества, познанием природы и свойств металла, открытием древних рудников, которыми так богата территория Азербайджана, возникает металлургия и металлообработка. Помимо других новшеств, имеющих далеко идущие последствия, металлургия и металлообработка дали возможность усовершенствованию почти всех видов бытовых и других предметов, возникновению новых, доселе неизвестных.

Нельзя упустить из вида и тот фактор, что совершенствованием только одной, даже такой необходимой отрасли, как металлургия невозможно было достигнуть желаемого уровня социально-экономического развития.

В конце энеолита - начале бронзового века дальнейшее развитие происходит и в области основных отраслей – земледелия и скотоводства. Как показывает анализ вещественных находок, в эпоху ранней бронзы, в связи с применением металла мотыжное земледелие уступает плужному. В связи с приручением животных (особенно крупного рогатого скота) и использованием их как тягловой силы, очищение больших территорий под вспашку и т.д., дало толчок заметному прогрессу в сфере земледелия. Этот процесс получает дальнейшее совершенствование в эпоху средней бронзы.

То же самое можно сказать о другой отрасли – скотоводстве. Археологическими исследованиями установлено, что в эпоху ранней бронзы мощный толчок получает развитие мелкого рогатого скота. В результате начинается освоение сначала предгорных регионов, а в дальнейшем и высокогорных пастбищ. Схема освоения равнин – предгорья и горных регионов всего Азербайджана, в том числе и Карабаха хорошо документируется археологическими изысканиями (10, 11).

Во многих археологически исследованных поселениях Карабаха эпохи ранней бронзы обнаружены вещественные доказательства (образцы эндемных зерновых, остеологические материалы, различные остатки материальной культуры), свидетельствующие о степени развития различных отраслей хозяйства той поры. В этом отношении показательным являются результаты исследования в многослойном поселении Гаракепектепе (12). Многолетние изыскания проф. Г.Исмаилзаде позволили пролить свет на многие вопросы древнего общества Азербайджана, в том числе Карабаха (13). Аналогичные результаты получены в других синхронных памятниках, как в Карабахе14, так и в других регионах Азербайджана, в том числе и в Нахчыване (15).

Увеличение поголовья скота требовало много усилий, возникала необходимость поиска новых кормовых баз, освоения новых территорий. Захват чужой территории не обходился без стычек и столкновений. Участились набеги соседей. Все это требовало совершенствования уже имеющегося оружия, а также появления нового.

В эпоху ранней бронзы в силу ряда причин во многих регионах, в том числе и в Азербайджане, происходит первое крупное общественное разделение труда (16). Скотоводы отделяются от земледельцев. Это вызвало невиданное до этого периода бурное развитие не только обеих отраслей экономики (земледелия и скотоводства), но и других сфер человеческой деятельности.

В связи с развитием земледелия и скотоводства роль мужчины, как в хозяйстве, так и в общественной сфере приобретает новые качества. С другой стороны, возникает необходимость охраны, как общественного порядка, так и имущества. Эти и другие факторы привели к тому, что матриархат уступает место патриархату.

Вместе с этим усиливается роль мужчины и в сфере военной деятельности. Сильный глава патриархальной семьи одновременно становиться главой рода, племени и в последующем и главой племенного объединения (17).

На возникновение имущественной, социально - экономической дифференциации указывает наличие богатых и величественных курганных памятников Кавказа (Майкоп, Бедени), в том числе Азербайджана и Карабаха в частности. Достаточно упомянуть Уч-тепинский18 курган, к сооружению которого были привлечены значительные людские ресурсы. Диаметр кургана был равен 130 м., высота 13 м. Под курганной насыпью была обнаружена погребальная камера внушительных размеров (14х2,6х2,6 м), перекрытая бревнами. Было подсчитано, что общий объем земляной насыпи этого кургана составлял 35 тысяч м3. Объем каменной насыпи – 700 м3. На возведение этого сооружения было трачено 21.000 человеко-дней (19).

Отсюда вытекает естественный вывод: здесь был захоронен имевший при жизни большое влияние и общественное положение племенной вождь. Естественно, что существовал и какой-то аппарат принуждения. Этот логический вывод подтверждают и другие курганы Карабаха эпохи ранней бронзы – Ханкенди и Хачинчай. Хотя эти курганы уступают по размеру и пышности погребального обряда Уч-тепинскому, но и здесь можно наблюдать присутствие некоторых элементов имущественного и

социального неравенства.

Известны примеры возведения защитных стен вокруг поселения раннебронзовый эпохи (Гей-тепе и Янаг-тепе в Южно-Иранском Азербай-джане, Каракепектепе, «Даире», в Северном Азербайджане) (13, 20).

В эпоху средней бронзы (первая половина II тысяч.до н.э.), с дальнейшим ростом различных отраслей хозяйства, ремесленного производства происходит второе крупное общественное разделение труда (ремесленники отделяются от остальных производителей) (19). Увеличивается дальнейшая поляризация внутри племен и племенного объединения. Скопление имущества в руках отдельных групп людей, во главе которых стояли вожди и военачальники, требовало постоянной бдительности в охране территории, имущества, благополучия.

Возникают крупные населенные пункты, по территории напоминающие древние городские центры. Это Гявуркала, Кюльтепе - 2, Галаджыг и др. в Нахчыване (21), Узерликтепе и Чинартепе в Карабахе (22, 19).

Для охраны от внешних набегов вокруг поселения возводят оборонительные стены. Значит, в этот период существовала, какая-то форма военного формирования, которая всегда была готова отразить натиск неприятеля. Налицо также наличие навыков возведения оборонительных стен.

В памятниках Азербайджана, в том числе Карабаха, как раннебронзового периода, так и эпохи средней бронзы, неоднократно фиксировались находки различных типов оружия. В Карабахе такое оружие найдено в таких раннебронзовых памятниках, как курганы Ханкенди № 119, № 125 (бронзовые кинжалы архаичного облика, кремневые наконечники стрел) (23) в Борсулинском кургане № 9 (бронзовый черешковый кинжал) (19) в Хачинчайском кургане №2 (раскопки Э.Реслера, черешковый бронзовый кинжал) (19).

В памятниках Азербайджана этого периода неоднократно зафиксированы находки различных бронзовых топоров (плоские, проушные, вислообушные), а также формы для литья таких топоров (24). Некоторые образцы известны также из синхронных памятников Карабаха, есть случайные находки (например, около сел Хындырыстан Агдамского района) (19).

Видимо, к оружию, а также к символам власти можно отнести найденные в некоторых памятниках этого периода (Ханкенди, №№ 119, 125; Хачинчай -№№ 2, 4) каменные (мрамор, туффит) булавы со сквозным отверстием для насадки на дерево (23). Понятно, что эти и другие виды оружия были непременными атрибутами воинов или, скорее, представителей племенной верхушки. Отсюда и выводы.

Появление отгонного хозяйства, в связи с этим освоение предгорных и горных регионов, вызванное необходимостью обеспечить сильно возросшее количество скота кормовой базой, создаются предпосылки для возникновения военизированных мобильных групп с целью защиты имущества и личной безопасности соплеменников. Но это было еще начальным этапом, как бы истоком военного дела.

В памятниках эпохи средней бронзы мы также находим образцы вооружения, но в сравнительно большем количестве и разнообразнее, чем в предыдущий период.

Исчерпывающие представления об оружии этого периода можно проследить на примере материалов Нахчыванских памятников (Чалхангала, Карабаглар, Кызылбурун и т.д.). Имеются материалы из памятников Шеки (25) и Джалилабада (26) (выпускное погребение № 80 в поселение Аликемектепеси) и т.д. Примеры эти можно и дальше продолжить. Однако вернемся к памятникам Карабаха. К сожалению, среднебронзовый период Карабаха изучен по сравнению с другими этапами сравнительно слабо. За исключением нескольких погребальных памятников и визуально обследованных поселений этого периода были произведены археологические раскопки только в одном памятнике – Узерликтепе, в 50-х гг. XX века. По сути дела Узерликтепе первый археологически изученный бытовой памятник не только в Азербайджане, но и на всем Кавказе. Обнаруженные здесь строительные остатки, образцы материальной культуры позволили воссоздать многие аспекты жизни азербайджанских племен периода первой половины II тысячелетия до н.э. Здесь же зафиксировано наличие весомых аргументов, позволяющих судить об уровне фортификационного дела, с одной стороны, а также о развитии вооружения и военного дела с другой. Речь идет о таких находках, как бронзовый кинжал, обсидиановые наконечники стрел, каменная булава и наличие оборонительной стены (22).

Известно, что в Нахчыване оборонительные стены вокруг поселений эпохи средней бронзы обнаружены повсеместно. Таким образом, можно констатировать, что с дальнейшим ростом производительных сил и производственных отношений в Азербайджане, в том числе и в Карабахе, происходят существенные сдвиги во многих областях общественной и социально-экономической жизни. Помимо других отраслей, вернее наряду с ними и в зависимости от общего состояния социально-экономической жизни, усиливается роль и значение военного дела, которое постепенно становится составной частью общественного строя.

REFERENCES

1.Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. 1974
История первобытного общества. М.Высшая школа

2. Авдусин Д.А. 1977
Археология СССР. М.: Высшая школа, , 271 с.

3. Джафарзаде И.М. 1977
Кобустан. Баку: Элм, 276 с.

4. Гусейнов М.Г. 1986
Древний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 189 с

5. Рцстямов .С.М. 1994
Гобустан дцнйасы. Бакы: Азярняшр, 125 с.

6. Мансуров М.М. 1979
Нижний палеолит Западного Азербайджана: Автореф. дис..канд. ист. наук. Тбилиси:, 23 с.

7. Джафаров А.К. 1983
Мустьерская культура Азербайджана (по материалам тагларской пещеры). Баку: Элм, 135 с.

8. Нариманов И.Г. 1987
Культура древнейшего земледельско-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, , 260 с.

9. Мащмудов Ф.Р. Яликюмяктяпяси енеолит йашайыш йериндя археоложи газынтыларын илкин нятиъяляри / Азярбайъанда Даш дюврц вя енеолит. Бакы: Бакы Дювлят Университетинин няшриййаты, 198, с. 53-74

10. Джафаров Г.Ф. 1992
Основные этапы освоения горного и равнинного Карабаха / Материалы научн. конфер. посвящ. научн. достиж. Азербайджана в области археологии и этнографии. Баку, стр. 108

11. Джафаров Г.Ф. 1993
Курган эпохи поздней бронзы в близи Сарычобана // Российская Археология. М., №3, с. 191-207

12. Исмаилов Г.С. 1969
Каракепектепе – древний памятник материальной культуры Азербайджана // Известия АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права, №1, с. 59-71

13. Исмаилов Г.С. 1983
Раннебронзовая культура Азербайджана (по материалам раннебронзовых памятников Юго-Восточных склонов Малого Кавказа): Автореф. дис. …докт. ист. наук. Тбилиси, 39 с.

14. Джафаров Гидаят. Джафарова Диана
Поселения эпохи ранней бронзы Северного Карабаха. Баку: Элм, 200, с. 3-41

15. Алиев В.Г. 1973
Археологические раскопки на Кюльтепе II // СА, №3, с. 219-226

16. Хялилов Ъ.Я. 1962
Азярбайъанда тапылмыш тунъ кямярляр / Азярбайъанын Мадди Мядянииййяти. Бакы: Азярб. ССР ЕА няшриййаты, IV ъилд, с. 68-108.

17. Ю.Р.Бромлей. 1988
История первобытного общества т. III. (Эпохи классообразования). Ответ. М.: Наука, с. 140-192

18. Исмаилов Г.С. 1969
Каракепектепе – древний памятник материальной культуры Азербайджана // Известия АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права, №1, с. 59-71

19. Ъяфяров Щ.Ф. 2000
Азярбайъан е.я. IV миниллийин сону – I миниллийин яввялляриндя.Бакы: Елм, 187 с., ъ101

20. Джафарзаде И.М. 1938
Циклопические сооружения Азербайджана // Труды Аз ФАН СССР. Баку:, т.55, 54 с.

21. Алиев В.Г. 1991
Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 256 с.

22. Кушнарева К.Х. 1957
Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тепе около Агдама // МИА СССР, М.:-Л.: Наука, вып. 67, с. 388-429

23. Гуммель Я.И. 1948
Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана // КСИИМК., вып. XX, с. 15-28

24. Нариманов И.Г., Джафаров Г.Ф. 1990
О древнейшей металлургии меди на территории Азербайджана // СА. №1, с. 5-14

25.Ахундов Т.И. 2001
Северо-западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку: Элм

26. Махмудов Ф.Р. 1979
Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа: Автореф. дис. … канд. ист. наук. Тбилиси: 19 с.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАК ОБЪЕКТ ТУРИЗМА: МУЗЕЙ И МЕСТНОЕ СООБЩЕСТВО

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AS TOURISM OBJECT: MUSEUM AND LOCAL COMMUNITY

Jalalitdin Mirzaev
Termez Archaeology Museum, Termez, Uzbekistan

ABSTRACT

Southern region of Uzbekistan, Surkhandarya is the focus of numerous archaeological monuments, the number which of is close to 800. The collected findings are stored in Termez Archaeological Museum, one of a kind specialized facility in Central Asia. The museum in recent years has become a recognized center for international cooperation in the field of archaeological research, carrying out joint projects with experts from Japan, Germany, Russia and Spain.

Archaeological monuments have their own specifics and require careful attitude. Most of them are in the area of the local community. The local community should be involved in the planning of cultural heritage preservation and tourism. Activities related to tourism and the preservation of cultural heritage should bring benefits to the community. The conditions of the region and its surroundings, have given a rise to this cultural heritage. This is an important factor in maintaining the value of cultural heritage. Among the residents there are interested persons who need to organize and trained volunteers in the conservation of cultural heritage. Local residents may not be the interpreters of the cultural heritage without help of professionals. On the other hand professionals need to know the full information about the archaeological monuments.

Promoting collaboration of scientists, researchers, representatives of local communities and government structures are the first steps towards creating an effective mechanism for protecting historical and cultural heritage by the society.

АБСТРАКТ

Южный регион Узбекистана, Сурхандарьинская область является средоточием многочисленных археологических памятников, число которых приближается к 800. Собранные находки хранятся в Термезском археологическом музее, единственным в своем роде специализированным учреждении Центральной Азии. Музей в последние годы стал признанным центром международного сотрудничества в области археологических исследований, осуществляя совместные проекты со специалистами из Японии, Германии, России и Испании.

Археологические памятники имеют свою специфику и требуют бережного отношения, большинство из них находятся на пространстве местного сообщество. Местное сообщество должна принимать участие в планировании сохранения культурного наследия и туризма. Деятельность, связанная с туризмом и сохранением культурного наследия, должна приносить выгоду сообществу. Условия региона и его окрестностей, породивших данное культурное наследие, являются важным фактором поддержания ценности культурного наследия. Среди местных жителей есть заинтересованные лица, которых необходимо организовать и обучить как волонтеров в деле сохранения культурного наследия. Местные жители не могут стать интерпретаторами культурного наследия без содействия специалистов. С другой стороны специалистам необходимо знать полную информацию об археологическом объекте.

Налаживание взаимодействия ученых-исследователей, представителей местного сообщества и структур самоуправления станут первыми шагами на пути создания эффективного механизм защиты памятников историко-культурного наследия силами общества.

XÜLASƏ

Özbəkistanın cənub regionu, Surxandərya vilayəti sayı 800-ə yaxın olan çoxsaylı arxeoloji abidələrin cəmləşdiyi bir məkandır. Aşkar olunmuş tapıntılar Mərkəzi Asiyanın yeganə ixtisaslaşmış mərkəzi olan Termez Arxeoloji Muzeyində saxlanmaqdadır. Son illərdə muzey Yaponiya, Almaniya, Rusiya və İspaniyadan olan mütəxəssislərlə müştərək layihələr həyata keçirməklə arxeoloji tədqiqatlar sferasında tanınmış mərkəzə çevrilmişdir. Arxeoloji abidələr özünəməxsus xüsusiyyətə malik olmaqla, özünə

qayğı tələb edir və bir çoxu yerli ictimaiyyətlə təmas məkanında yerləşir. Yerli cəmiyyət mədəni irsin və turizmin qorunması işlərinin planlaşdırılmasında iştirak etməlidir. Turizmlə və mədəni irsin qorunması ilə əlaqəli olan fəaliyyətlər cəmiyyətə fayda verməlidir. Müvafiq mədəni irsi yaradan region və onun ucqarları mədəni irsin qorunması yolunda mühüm faktordur. Yerli əhali arasında maraqlanan şəxslər var ki, onları mədəni irsin qorunması üçün könüllü qismində təlimatlandırmaq lazımdır. Yerli sakinlər mütəxəssislərin köməyi olmadan mədəni irsin şərhçisi ola bilməzlər. Digər tərəfdən mütəxəssislərin özləri arxeoloji obyekt haqqında tam məlumata malik olmalıdırlar. Alim-tədqiqatçıların, yerli ictimaiyyət nümayəndələrinin və özünüidarə orqanlarının qarşılıqlı əlaqələrinin yaxşılaşdırılması ictimaiyyətin köməyi ilə tarixi-mədəni irs abidələrinin effektli mühafizə mexanizminin yaradılması yolunda ilkin addım ola bilər.

Термезский археологический музей. Южный регион Узбекистана, Сурхандарьинская область является средоточием многочисленных археологических памятников, число которых приближается к 800. Собранные находки хранятся в Термезском археологическом музее, единственным в своем роде специализированным учреждении Центральной Азии. Музей, построенный и открытый в 2 апреля 2002 года к празднованию 2500-летия города Термеза, стал признанным центром международного сотрудничества в области археологических исследований, осуществляя совместные проекты со специалистами из Японии, Франции, Германии, России и Испании. Благодаря эффективности научно-исследовательских работ, осуществляемых на территории Сурхандарьи различными экспедициями со времен образования музея его фонд обогатился более чем в десять раз. Сегодня в Термезском археологическом музее бережно хранятся около 80 тысяч предметов старины, имеющих не только национальное, но и международное значение. В их числе находятся 624 уникальные музейные реликвии мирового значения. В музейных залах они демонстрируются с использованием современных информационных и коммуникационных технологий. Уникальные экспонаты музея стали объектами многочисленных публикаций и демонстрировались в различных странах мира. За всем этим стоит огромная работа многочисленных археологических экспедиций, музейных работников, специалистов разных профилей. В 9 основных залах музея выставлены более 5 тысяч экспонаты, найденные в Сурхандарьинской области, начиная от примитивных каменных орудий первобытного человека до произведений искусства, выполненных руками искусных мастеров. Они расположены в хронологическом порядке, от 100 тыс. до Р.Х и до начала XX в.. В каждом зале демонстрируются видеоматериалы, рассказывающие по каждому периоду человеческой цивилизации, древней и богатейшей истории народов края на узбекском, английском и русском языках.

В музее также имеется научная библиотека с современным читальным залом, насчитывающая свыше 17 тысяч томов ценнейших книг по археологии и истории, а также конференц-зал. Кроме того, здесь имеются и специально оборудованные залы для показа драгоценных металлов и камней. Ежегодно демонстрационные залы музея посещают в среднем около 50 тысяч человек.

Научно-исследовательская деятельность музея осуществляется в рамках отделов: эпохи камня и бронзы, эпохи эллинизма и Древней Бактрии, Кушанской культуры Северной Бактрии, раннесредневековая Северного Тохаристана, развитого средневековья, эпохи ханств и нумизматики. В музеи создана реставрационная мастерская, работниками которой используется современные реставрационные технологии.

Традиционным стало проведение в стенах этого очага просвещения и различных семинаров, научных конференций, форумов, встреч с деятелями культуры и искусства. Для многочисленных гостей города, иностранных туристов и учащейся молодежи в экспозиционных залах музея проводятся тематические выставки по результатом археологических исследований проведенных в регионе. Регулярно здесь проходят и персональные художественные выставки местных авторов, посвященные различным историческим и культурным событиям в жизни страны. По мнению экспертов министерство по делам культуры и спорта Узбекистана, среди 110 музеев страны деятельность Термезского археологического музея наряду с Мемориальным музеем Обсерватории Мирзо Улугбека (Самарканд), Музеем памяти жертв репрессий (Ташкент), Музеем истории развития науки к 1000-летию Хорезмской Академии Маъмуна, Государственным музеем искусств им. Савицкого (Нукус) является показательным примером организации и налаживания музейного дела.

Местное сообщество. Проводимые масштабные работы по охране и сохранению исторических памятников региона, охватывают главным образом архитектурные памятники. Сохранение археологических памятников региона остается острой

проблемой. Для его решения музей использует новые формы работ по охране и сохранению археологических памятников с привлечением местного сообщество. Для этого используется потенциал местного органа самоуправления – махаллы. В Республике Узбекистан проводится целенаправленная политика в целях повышения роли и статуса махалли - уникального общественного института с многовековой историей и важнейшего звена в системе современных органов самоуправления граждан. До сих пор не были использованы потенциал института самоуправления в деле охраны и пропаганды культурных памятников. На территории махаллей, где находятся археологические памятники, местное сообщество, заинтересованно в территориальных ресурсах региона. Как правило, местное сообщество рассматривается службами охраны памятников как источник воздействия, главным образом негативного, на культурные объекты в границах охраняемой территории. Действительно, если говорить об историко-культурных ценностях, обычными стали ситуации, когда памятник, чаще всего полуразрушенный, разбирается местными жителями на кирпичи, когда объект превращается в свалку мусора, когда уничтожаются под застройкой или распахиваются археологические памятники. Однако надо понимать, что все это — отражение господствовавшей системы ценностей в общественном сознании. На повестку дня встала задача изменения ситуации из конфликтной в конструктивную, создания атмосферы взаимной поддержки и сотрудничества. Следует несколько расширить ее рамки, понимая работу с местным населением не только как нейтрализацию возможных негативных влияний, но также как выявление культурного потенциала и поддержание культурной идентичности традиционных местных сообществ. Без установления партнерства и покровительства музея над местными жителями, ни о каком комплексном сохранении историко-культурных богатств региона не может быть и речи, так как историко-культурное наследие создается, поддерживается и воспроизводится людьми. С позиций сохранения историко-культурного наследия в местном сообществе наибольший интерес представляют местная интеллигенция. Преобладающее большинство местных жителей во многих случаях выступает как источник разнообразной информации о культуре своего региона. Среди ее представителей немало собирателей и коллекционеров различных древностей, исторических документов. Местные школы и краеведческие музеи часто служат локальными культурными центрами, через которые осуществляется связь местной интеллигенции с остальным сообществом и внешним миром. Привлечение этих учреждений к программам музея и заинтересованных организаций имеет широкие перспективы. Небольшие частные коллекции этнографических, археологических или художественных предметов, происхождение которых связано с историей края и которые хозяин готов демонстрировать посетителям памятника, также могут служить существенным дополнением к историко-культурному наследию территории и соответствующим просветительским программам. Работниками археологического музея для осуществления систематического контроля за состоянием и использованием археологических памятников, разработана специальная программа по привлечения местного сообщество к охране и пропаганде памятников «Махалла & Музей». Для этого в ходе осуществления конкретных проектов создаются в махаллях группы волонтеров связанных с работниками музея, внедряются новые разработки в практику деятельности местного органа самоуправления.

Специалисты предоставляют информацию о культурной ценности археологических памятников, формируют устойчивые представления о невозможности несанкционированных раскопок и ответственности каждого местного жителя за сохранение культурного наследия. Налаживание взаимодействия ученых-исследователей, представителей местного сообщества и структур самоуправления станут первыми шагами на пути создания эффективного механизм защиты памятников историко-культурного наследия силами общества.

Местное сообщество должна принимать участие в планировании сохранения культурного наследия и туризма. Деятельность, связанная с туризмом и сохранением культурного наследия, должна приносить выгоду сообществу. Условия региона и его окрестностей, породивших данное культурное наследие, являются важным фактором поддержания ценности культурного наследия. Среди местных жителей есть заинтересованные лица, которых необходимо организовать и обучить как волонтеров в деле сохранения культурного наследия. Местные жители не могут стать интерпретаторами культурного наследия без содействия специалистов. С другой стороны специалистам необходимо знать полную информацию об археологическом объекте. С осуществлением проектов в рамках программы впервые разрабатывается и устанавливается связь между музеем и махаллой, разрабатывается туристический маршрут по знаменитым археологиче-

ским памятникам юга Узбекистана.

Проект «Зараутсай». Один из проектов по осуществлению программы «Махалла & Музей» была посвящена памятнику каменного века Зараутсай. Реализация проекта стала возможной при финансовой поддержке гранта Олий Мажлиса Республики Узбекистан.

На склоне горы Кугитанг, являющейся одним из хребтов Южно-Гиссарской гряды, около ста километров севернее Термеза расположена местность, которая называется Зараут. В 2,5 километрах от местности, ниже по саю, в ущелье найдены наскальные рисунки каменного века. Наскальный памятник Зараутсая стал широко известен в научном мире летом 1939 года. Десятилетний мальчик Рауф, искавший на скалах потерявщегося козла, увидел в гроте красного цвета рисунки с изображением людей и животных. Это первая находка наскальных рисунков древности, обнаруженная на территории Центральной Азии. С того времени на территории региона обнаружено более 300 памятников наскального искусства, из них 150 памятников зафиксировано в Узбекистане. Всё же изображение найденное в Зараутсае остаётся одним из древнейших памятников наскального искусства на территории Центральной Азии. Он выделяется своеобразном сюжетом, неповторимым стилем. Поэтому является достойным особого внимания и признания. Выполненный естественными красками, плод художественного творчества людей каменного века, является уникальным образцом наскальной живописи. Сохранившиеся на протяжении тысячелетий нежные и прелестные рисунки Зараутсая и теперь продолжают очаровывать нас. К сожалению современное состояние Зараутсая печальное. Неповторимые и бесценные рисунки год за годом исчезают. Уже полвека памятник нуждается в охране и защите. Основная причина постепенных исчезновений бесценных рисунков заключается в бесконтрольном посещении Зараутсая “дикими туристами”. После себя они оставляют «автографы», царапая надписи на поверхности свода с древними рисунками.

Разработанный специалистами проект ставил целью создание механизма сотрудничество между музеем и махаллой, проведением прогандистских мероприятий, разработкой проектов вовлечения в дело защиты памятника местного населения кишлаков Худжанко, Гурджак, Кизилолма, Зарабаг и Карабаг, расположенных вблизи Зараутсая в осуществление охраны и поддержании памятника. Большое значения имела определения направлений туризма связанного с наследием и бизнеса, которые возможно развивать в местном уровне. Индивидуальная и ориентированная на потребности конкретного памятника концепция проекта подходит для того, чтобы помочь участникам проекта получить навыки по а также развить их способность и готовность вести диалог с туристами. Кроме этого, отобранные из числа местных жителей волонтеры познакомились с трудовой и повседневной жизнью археологического музея и в рамках своего пребывания наладили контакты с сотрудниками музея, которые они смогут использовать для будущего сотрудничества после окончания проекта. Таким образом, были налажены и укреплены связи между музеем и местным сообществом, организациями для сотрудничества.

Как показал опыт привлечение местного сообщество в сохранение памятников, создание системы учета, паспортизации и контроля памятников местным сообществом при координации работников музея дает положительные результаты как местным жителям, так и музейным работникам. С одной стороны музей стал привлекать местных жителей, с другой обогащать тематические разделы музея. В ходе проекта были разработаны рекомендации по охране и поддержанию археологических памятников и собраны материалы для путеводителя «Знаменитые археологические памятники Сурхандарьи».

С осуществлением проектов в рамках программы впервые разрабатывается и устанавливается связь между музеем и махаллой, разрабатывается туристический маршрут по знаменитым археологическим памятникам юга Узбекистана. Налаживание взаимодействия ученых-исследователей, представителей местного сообщества и структур самоуправления станут первыми шагами на пути создания эффективного механизм защиты памятников историко-культурного наследия силами общества.

ВИЗАНТИЙСКИЙ ИМПОРТ НА САМОСДЕЛЬСКОМ ГОРОДИЩЕ

BYZANTINE IMPORT IN SAMOSDELKA SETTLEMENT

Ekaterina Boldireva
Moscow State University, Moscow, Russia

ABSTRACT
The article studies the group of glazed jars that were found in 2010 at Samosdelka site. The authors uses a wide range of analogies from medieval sites in modern Bulgaria, Crimea, the Azov region, and from Constantinople. The origin and dates of the ware are analyzed on the basis of both the archaeological material and the context of the picture by Duccio di Buoninsegna, which dates to a narrow chronological interval. The article identifies the possible source of import of the jars and the time when they were used.

РЕЗЮМЕ
В полевом сезоне 2010 года при археологических исследованиях на раскопе №3 Самосдельского городища была обнаружена серия фрагментов поливных кувшинов. Поиск археологической атрибуции выявил единичные находки аналогичных кувшинов на территории средневековых городищ Болгарии, Крыма, Приазовья и в Константинополе. Археологическая атрибуция была дополнена художественным контекстом. Аналогичные кувшины были обнаружены на картине-иконе “Maestá” итальянского художника Дуччо ди Буонинсенья, написанной в период между 1308 и 1311 гг. Этот дополнительный источник помог значительно сузить период бытования исследуемых кувшинов на городище, а аналогии помогли прийти к выводу о том, что исследуемая группа сосудов была довольно редка, являлась предметом роскоши, выпускалась в ограниченном количестве и бытовала в период с конца XIII-го до 1-й пол. XIV в.

XÜLASƏ
2010-cu ildə suvarma mövsümündə Samosdel şəhərciyində 3 saylı qazıntı sahəsində arxeoloji tədqiqatlar zamanı suvarma səhəngləri aşkar edilmişdir. Arxeoloji atributların axtarışı zamanı Bolqarıstan, Krım, Azovətrafı və İstanbulun orta əsr sahələrində analoji səhənglər tapılmışdır. Arxeoloji atributlar bədii kontekstlə tamamlanmışdır. Analoji səhənglər italyan rəssamı Duçço di Bioninsenyanın 1308 və 1311-ci illərdə çəkdiyi “Maesta” rəsm-ikonasında aşkar edilmişdir. Bu əlavə mənbə şəhərdəki tədqiq olunan səhənglərin dövrünü kifayət qədər məhdudlaşdırmağa imkan vermiş, analoji nümunələr isə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir ki, tədqiq olunan qablar qrupu nadir bir tapıntı olmaqla, təmtəraq nümunəsi olmuş və XIII əsrin sonlarında - XIV əsrin birinci yarısında məhdud sayda buraxılmışdır.

В дельте реки Волги, в 43 км к югу от г. Астрахани расположено Самосдельское городище. В последнее десятилетие оно привлекло внимание научной общественности, так как является одним из самых крупных памятников археологии Нижнего Поволжья, отражающим сразу три исторических эпохи в развитии нижневолжского региона: хазарскую, постхазарскую (домонгольскую) и золотоордынскую. Городище представляет собой остров, окруженный со всех сторон пересохшими руслами рек и разделенный этими руслами на несколько частей. В самой высокой его части, возможно, располагается треугольная в плане крепость.

Начало археологических исследований на городище было положено еще в 90-х. гг., XX века, а в 2000г. была организована Самосдельская археологическая экспедиция[1] (Зиливинская и др., 2003. С. 85, 87; Зиливинская и др., 2006. С.24-25), которая продолжает свою непрерывную работу уже более десяти лет.

В 2010 году был заложен раскоп № 3 в северо-западной части предполагаемой крепости. Его целью было исследование прибрежной зоны городища. В течение полевого сезона были вскрыты первый, второй и третий пласты раскопа, относящиеся к золотоордынскому периоду в существо-

1 Экспедиция была организована и проводилась с 2000 по 2008 гг. в рамках «Хазарского проекта» при поддержке Российского Еврейского конгресса. Руководители Хазарского проекта В.Я.Петрухин, И.А.Аржанцева, непосредственные производители работ на городище Э.Д.Зиливинская и Д.В.Васильев.

вании городища и датируемые не позднее первой трети XIV в. Данная датировка основывается на анализе нумизматического материала (Гончаров, 2011. С. 150), а также на результатах, проведенных ранее, почвенно-ландшафтных исследований (Бронникова и др., 2001. С.47).

На раскопе были обнаружены остатки строений золотоордынского времени, связанных с каким-то производством, а также был собран комплекс находок красноглиняной круговой керамики, характерной для золотоордынского времени. Среди нее выделяется серия фрагментов поливной керамики, относимая к кувшинам по морфологическим особенностям. Было найдено четыре фрагмента, принадлежавшие двум разным кувшинам.

Три фрагмента относятся к одному кувшину. Первый из найденных образцов является частью горла сосуда с горизонтальным выступающим ребром. Диаметр горла составляет около 6 см. Второй фрагмент является частью стенки сосуда с прикрепленной к нему вертикальной, овальной в сечении, ручкой (2,0 х 1,3 см). И третий – это небольшой кусочек стенки сосуда. Сам сосуд круговой, выполненный из плотной глины коричнево-красного оттенка без видимых примесей, покрытый снаружи тонким слоем светлого ангоба. Внешняя поверхность его украшена гравировкой (сграффито), состоящей из тонких и широких линий и покрыта слоем желтой прозрачной поливы, а внутренняя – очень тонким слоем той же поливы. Несмотря на небольшие размеры фрагментов, они дают некоторое представление о системе орнаментации кувшина. Горло разделено по вертикали на несколько орнаментальных зон. На сохранившемся фрагменте центральное положение занимает широкая вертикальная полоса, с двух сторон от которой прочерчены две тонкие параллельные ей линии. Левая часть полностью заполнена пересекающимися диагональными линиями, образующими сетчатый орнамент. Правый сектор представлен несколькими тонкими диагональными линиями и одной широкой. В верхней части фрагмента прочерчены две горизонтальные линии, подчеркивающие переход от горла к венчику сосуда.

Основание ручки декорировано в том же стиле. Одна широкая вертикальная линия и несколько тонких составляют основу композиции. Остальное пространство заполнено горизонтальными параллельными неравномерно распределенными штрихами, направленными к центру. Фрагмент стенки сосуда декорирован в подобном стиле.

Последний экземпляр – это обломок ручки кувшина, изготовленный из двух соединенных, круглых в сечении, жгутов. Внешняя сторона украшена поясом дисковидных глиняных налепов. Вся поверхность ручки покрыта слоем белого ангоба и практически полностью утраченным слоем желтой прозрачной поливы, а также украшена гравированным декором из тонких линий. На изломе черепок трехслоен: внешняя граница светло-красного цвета, а середина серо-черного с размытым переходом, по причине неполного обжига глины при изготовлении сосуда. В составе формовочной массы не прослежено видимых примесей.

Находки керамики такого типа достаточно редки, но распространены на значительной территории. Известные экземпляры представляют собой небольшого размера кувшины на высоком полом поддоне с вертикальной ручкой, которая верхним своим краем (в большинстве случаев) крепилась к краю венчика, а нижним к плечику сосуда. Сосуды украшались гравировкой тонкими линиями, иногда в сочетании с выемчатой техникой («champlevé»). Сходная техника орнаментации прослеживается не только на кувшинах, но и на сосудах открытых форм. Среди работ, посвященных данному вопросу, следует упомянуть исследование С.Г. Бочаровым поздне-византийских поливных чаш (Бочаров, 1998. С. 50-54). В зарубежной литературе керамика, декорированная в данной технике, получила наименование «Elaborate Incised Ware» (Véronique FRANÇOIS, 2003. P.151).

Кувшины с идентичными ручками из двух жгутов, с дисковидными налепами и характерным полым высоким поддоном были выделены А.Н. Масловским в отдельный тип на материалах Азака (Масловский, 2006. С. 399. Рис. 36). Единичные экземпляры их встречаются среди находок города Каффы (Кравченко, 1991. С. 116. Рис. 2, 3). Фрагмент аналогичной ручки от кувшина был найден на селище Ближнее Константиново-1, расположенном на окраине Нижнего Новгорода (Коваль, 2010. С. 128. Рис. 42, 3; Ил. 48, 4). В небольшом объеме такие кувшины найдены в средневековом Белгороде на Днестре. (Кравченко, 1986. С. 113-114. Рис. 41, 9, 10). Та же группа сосудов выделяется И.А. Барановым на материалах Судака. (Баранов, 2004. С. 547. Рис. 20). Находки данной керамики в Херсонесе отражены в публикации А.И. Романчук. (Романчук, 1997. С. 235. Рис. 131, 3, 4).

М.Г. Крамаровским подобные сосуды выделены в отдельную латино-палеологскую керамическую группу и датируются рубежом XIII-XIVвв. По его же мнению, формы, орнаментальный декор и золотистая колористическая гамма данного вида керамики свидетельствуют о том, что его прототипом

были металлические сосуды Ближнего и Среднего Востока (Крамаровский, 2001. С. 201-203).

Несмотря на единичность находок ареал их распространения значителен: от Болгарии (Варна и Несебр) до степного Предкавказья и Нижнего Поволжья (Царевское городище). Единичные находки данной керамики есть и в Крыму: в Каффе, Солхате и Херсонесе, а также в Приазовье (Азаке) и в Константинополе (Крамаровский, 2001. С. 199-201. Рис. 104, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7).

Кувшин, найденный в Варне, близок формой тулова, а также местом перехода от широкого тулова к узкому высокому горлу с кувшином из степного Предкавказья. Тулово кувшина из Варны украшено объемными фигурками птиц и такая же фигурка птицы, но с несохранившимися стенками сосуда, была обнаружена в ходе раскопок на городище Хаджитархан в Нижнем Поволжье (Крамаровский, 2001. С. 199, 202. Рис. 104, 2; Рис. 105). И еще несколько фигурок, но с частично сохранившимися стенками сосуда были найдены в ходе раскопок в Азаке (Масловский, 2006. Рис. 36, 1).

Все исследователи едины во мнении о византийском происхождении данных кувшинов. Однако существует версия о возникновении их местного производства. Так, при раскопках землянки конца XIII в. в Солхате М.Г. Крамаровским был обнаружен упрощенный вариант кувшина, аналогичного варненскому, что, по мнению исследователя, свидетельствует о возникновении традиций местного производства подобных сосудов, которые подражали импортным образцам (Крамаровский, 2001. С. 201. Рис. 106а).

Датировка данных кувшинов вызывает расхождение во мнениях исследователей. Так М.Г. Крамаровский определяет период их бытования не позднее 2-й половины XIII – нач. XIV в., аргументируя столь раннюю дату находками подобных кувшинов в Константинополе в слое XIII в. (Крамаровский, 2001. С.339, 340, 344). И.А. Баранов выделяет данные кувшины в комплексе 3-й четв. XIV в. (Баранов, 2004. С. 547. Рис. 20). А.И. Романчук кувшины из Херсонеса склонна относить к XIII-XIV вв. (Романчук, 1997. С. 235). И.В. Белинский и А.Н. Масловский утверждают, что этот тип керамики «в небольшом количестве, но устойчиво, поступал в Азак в первой половине XIV в.» (Белинский, Масловский, 2005. С. 162). В.Ю. Коваль датирует данную керамику 2-й пол. XIV в. (Коваль, 2010. С. 129).

Дополнительным уточняющим компонентом к установлению датировки, найденных фрагментов сосудов, может стать исследование М.Г. Крамаровским художественного контекста известного библейского сюжета. (Крамаровский, 2009. С. 333-345). Им был рассмотрен вопрос о характере культурной принадлежности пиршественной посуды, изображенной на одной из 46 сохранившихся на сегодняшний день картин, фрагментов иконы «Maestá», написанной итальянским художником, основоположником сиенской школы живописи, Дуччо ди Буонинсенья в период между 1308 и 1311гг. На картине, находящейся в собрании сиенского музея, изображена сцена заключительного этапа пира библейского сюжета под названием «Свадьба в Кане», который положил начало тридцати пяти чудесам Иисуса Христа (Крамаровский, 2009. Ил.1).

Обращаясь к картине, М.Г. Крамаровский концентрирует внимание на сосудах, которые держит в руках виночерпий и два его помощника. Это кувшины для вина из желтоватой обожженной глины на высоком поддоне. Они украшены в геометрическом стиле и, как полагает исследователь, оригиналы этих сосудов, с которых писалась картина, были орнаментированы в технике сграффито. Автор отмечает, что на сосудах, которые изображены у Дуччо и на археологических аналогиях совпадают даже детали узора (Крамаровский, 2009. С. 339, 340, 344). По мнению исследователя – это винные кувшины византийского происхождения, украшенные желтой глазурью и гравировкой линиями (Крамаровский, 2001. С. 200-201).

Таким образом, византийские красноглиняные кувшины, появившиеся в конце XIII в. в Константинополе, стали известны не только в Болгарии, Крыму, степных районах Предкавказья, но и в довольно короткий срок распространились в отдаленные регионы Нижнего Поволжья: на Царевское городище, на городище Хаджитархан. А в первой половине XIV в. были известны уже в дельте реки Волги, на Самосдельском городище.

REFERENCES

Зиливинская Э.Д., Гречкина Т.Ю., Васильев Д.В.. 2003
Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в низовьях Волги // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 3. Половецко-золотоордынское время. Донецк

Зиливинская Э.Д., Васильев Д.В., Гречкина Т.Ю., 2006
Раскопки на городище Самосделка в Астраханской области в 2000-2004 гг. // Российская археология. №4.

Гончаров Е.Ю., 2011
Очерк нумизматики Самосдельского городища // Самосдельское городище: вопросы изучения и ин терпретации. Астрахань.

Бронникова М.А., Зазовская Э.П., Аржанцева И.А., 2001
Городище «Самосделка»: предварительные результаты и перспективы комплексных почвенно-ладшафтных исследований // Материалы Всероссийской научно-практической конференции Археология Нижнего Поволжья на рубеже тысячелетий. Астрахань.

Бочаров С.Г., 1998
Две группы поздне-византийских поливных чаш второй половины XIV – первой четверти XV в. // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья в X-XVIII вв. по материалам по ливной керамики. Тезисы докладов. Г. Ялта 25-29 мая 1998г. Симферополь.

FRANÇOIS Véronique, 2003
Elaborate Incised Ware: une preuve du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue // Byzantinoslavica: Revue internationale des etudes byzantines. LXI. Prague.

Масловский А.Н., 2006
Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2004 г. Вып. 21. Азов

Кравченко А.А., 1991
Импортная поливная керамика XIII-XIV вв. из Кафы (собрание Одесского археологического музея) // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. Киев.

Коваль В.Ю., 2010
Керамика Востока на Руси: IX-XVII века. Москва.

Кравченко А.А., 1986
Средневековый Белгород на Днестре (кон. XIII-XVIвв.). Киев.

Баранов И.А., 2004
Комплекс 3-й четв. XIV в. в Судакской крепости // Сугдейский сборник. Киев.

Романчук А.И., 1997
Итоги раскопок в портовом квартале II Херсонесского городища // Археологические исследования в Крыму. 1994 год. Симферополь.

Крамаровский М.Г., 2001
Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды. Спб.

Белинский И.В., Масловский А.Н., 2005
Импортная поливная керамика Азака (XIV в.) // Поливная керамика Средиземноморья и Причер номорья X-XVIII вв. Киев.

Крамаровский М.Г., 2009
«Свадьба в Кане» Дуччо ди Буонинсенья (библейские контексты и археологический комментарий) // Лазаревские чтения. Искусство Византии, Древней Руси, Западной Европы. Материалы научной конференции. М.

BELT BUCKLES DATED TO THE NINETEENTH CENTURY

ON DOKUZUNCU YÜZYIL KEMER TOKALARI

Ela TAŞ
Yüzüncü Yıl University, Van, Turkey

XÜLASƏ
Geyimə ehtiyacın mövcudluğu həm bədəni xarici təsirlərdən qorumağa həm də bədəni örtmək üçün yaranmışdır. Bununla bərabər geyim arzusu fakt olur və aksesuarlar da paltarlara əlavə olunur. İlk vaxtlarda aksesuar kimi təbii şəkildə tapilan materiallardan istifadə olunurdu beləki, daş, ağac, sümük və zaman keçdikcə şüşədən istifadə olunmağa başladı, zaman keçdikcə bəzi mədənlər kəşf olundu və qızıl gümüş mis geyimlərdəki ornamentləri əvəz etməyə başladı. Aksesuarlar geyimlərə bəzək vermək və onları geyinənlərin social statusunun nəzərə çarpmasını təmin etmək üçün cəmiyyətin mədəni irsinə təsir baxımından cox mühümdür. Bu məqalə şərqin müxtəlif regionlarına aid kəmər işlərini material texnika və forma baxımında müəyyənləşdirəcək və təqdim edəcək.

SUMMARY
The need of clothing exists from both protecting the body from the outside effects and covering the body. By the time, the will of dressing up becomes a fact and accessories are added to the clothes.
In the early times accessories made of materials that were found in the nature such as stone, wood, bone and glass were used and by the passing time, as some mines were found and processed, accessories made of mines such as gold, silver, copper were used in order to fulfil the need of ornamenting the clothes.
Accessories used for ornamenting the clothes and emphasizing the social status of the user are important as they reflect the cultural heritage of the societies.
This article will define and introduce the belt buckles belonging to different regions of the east by material, technique and style.

РЕЗЮМЕ
Потребность в одежде возникла с целью защиты человеческого тела от внешних воздействий наряду с желанием прикрыть его. В последствие, к этой цели добавилось, и желание наряжаться, после чего к одежде добавились ювелирные аксессуары.
В первое время в качестве украшений использовались такие предметы, которые можно было легко встретись в природе, а именно камни, дерево, кости, стекла, с открытием и возможностью обработки таких металлов как золото, серебро, медь, украшения и аксессуары из них стали незаменимым атрибутом одежды.
Аксессуары и украшения, используемые для поддержания стиля одежды, выделения социального статуса человека, важны также с точки зрения отражения культурного наследия общества.
В этой работе будут исследованы с точки зрения материала, техники, украшения, и представлены пряжки ремней, относящиеся к различным восточным регионам.

INTRODUCTION. Clothes, first used for protecting the body from outside effects and covering the body, has been transformed into various shapes by the passing time, due to the need of ornamenting and adapting the conditions of social life.
Human being that used the hunted animals' fur as body coverage at ancient times, has created various body coverage objects by weaving the reeds provided by the nature by the passing time. Following the domestication of animals, their natural materials such as hair and fibre have transformed into strings by various tools and those strings were used in different weaving techniques in order to create various clothing materials.
By the passing time, the need of aesthetics of human creates the need of ornamenting the clothes. Due to this need human being has produced accessories such as earrings, fibula, bracelets, and necklaces by using the natural objects such as stone, bone and mines.
Accessories are defined as "presents given mostly to a newly wed or engaged person, such as earrings, bracelets and rings (Parlatır, 1998: 2118)".
It is possible to say that the use of accessories has occurred at ancient times due to beliefs and the need of

ornamentation and has become traditional and lived up to today. As the raw materials found in the geographical environment effects the materials of those accessories, cultural norms effects the technique and ornamenting styles. Besides stone, wood, bone, fabric and glass, waste materials are also used in the production of accessories and these accessories reached up to today as cultural heritage.

It is possible to date the first accessories to 7000's B.C. as a result of researches. In this era, as the nomadic lifestyle of human being depended on hunting, the accessories are produced from animal teeth and bones and they served for the sake of religion, witchcraft, and talisman. After permanent settlement, stones and mines that have different shapes and qualifications were used in the production of accessories.

Belts and belt buckles -used for connecting the both ends of the belt- which were produced by mines are one group of accessories that were found out of archaeological researches.

Belts, used as belly band, are daily use objects produced by fabric, leather or mines (Doğan, 1996: 632) are necessary parts of the clothes. Although we can not exactly date the use of belts, it is possible to say that their past is as old as the times that human being started using the clothes (Çavuşoğlu, 2002: 12). We can say that the belts produced by materials such as fabric, knit and mines were served for various needs such as tightening the cloth to the body and carrying the necessary materials on.

By the verities of III. soldier grave of Early Dynastic Period of Egypt (2250 B.C.) found in Ur city, it is found out that the first metal belt is produced there at Bronze Age. It is also known that the use of belts has spread to Anatolia by the trade relations of Assyrians with Mesopotamian colonies. The belt images on leaden (Pb) figures authenticate the use of the belts in Anatolia (Çavuşoğlu, 2002: 13). Also a grave dated to 1850 – 1750 B.C. found on Babylonia, Ib floor of Kârum Kaneš -merchant / colony city of Kaneš- supports the use of buckled belts (Hodder, 2006: 222) and also the use of buckled belts in Anatolia in Çatalhöyük (Hodder, 2006: 230). It is seen on the images created by Hittites that lived in Anatolia, that buckled belts were used as complementary factors of clothes. It is also known that thick belts were embroidered on the figures on stelas dated to 13th century B.C. found on archaeological excavations in Hakkari city, east Anatolia. Besides, the use of metal belts with buckles in Caucasians, Persia (Iran), Palestine and Syria on 1000 B.C. are found on literature (Çavuşoğlu, 2002: 15, 17).

By the passing time, belts became objects to indicate person's social and economic status further than being a necessity (Sağ, 2006), and also used as a complementary factor of clothes and besides, reflected the culture of the society by the relieves used on them (Koca, 1998: 94).

Before bands made of fabric and leather were used as belts, then by the discovery of mines, metal belts were produced. By the raising aesthetical sentiments, belt buckles were added on the belts in order to enrich the appearance.

Buckle is defined as "attachment tools used for connecting both sides of belts or bands and fit them to the necessary size (Parlatır, 1998: 2198)". Belt buckles are accessories that are used to attach both sides of the belly bands made of fabric, leather and metal. They both complete the cloth and indicate the social and economic status of the person on society.

Material used for belt buckles are mostly silver (Kırtunç, 1990: 78). It is also known that disvalue mines were used on the production of belt buckles. These buckles are produced by relievo technique; creating relieves by hitting on the metal plates which is placed on a soft base, or nailing technique; carving the metal and filling the carves by shell, ivory or bone, or niello technique; carving the metal and filling the carves by a black alloy of silver and black sulphur or filigree technique; processing the thin golden or silver strings by their flexible quality gained by heat in order to create a flat surface or 3 dimensional objects (Erginsoy, 3 1978: 34). These art crafts are mostly ornamented with botanical motives such as flowers, limbs and leaves, geometrical motives such as stars or circles or various stylised forms.

In this study spectacular belt buckles on different shapes; serving as accessories on clothes and reflecting person's social status were examined by materials, technique and ornamentation in different areas of Mesopotamia. These art works and specifications are:

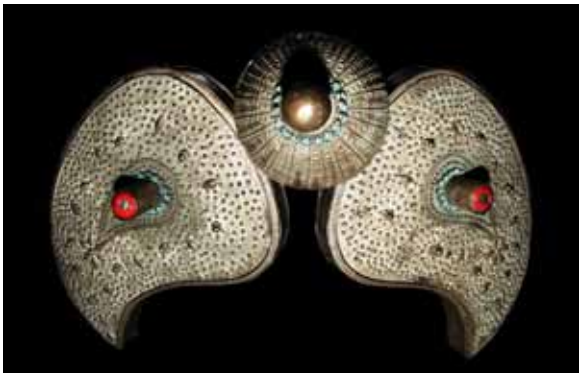

Photo– 1
19th Century, Syria, Nailing Technique Ornamented by Granules.

Photo – 1a | Back Surface of the Belt Buckle

The belt buckle on photos 1 – 1a consists of two parts similar to wing shape. The surface of these parts is ornamented by flower motives by combining granules, tetragons and granule fragments. Both parts have drop formed ornamentations made with relievo technique at the centre and one cylinder form is nailed in the middle of these drops. At the attachment point of two parts, circles are placed upon each other and the greater circle is ornamented by granules and beads while the smaller circle is unornamented. The back surface of the belt buckle has parts that are used for passing the belt through and fixing the belt. It is also seen in this surface that the parts are attached by a hook.

Photo – 2 | 19th Century, Iraq, Relievo, Nailing, Filigree Techniques

Photo – 2a |Back Surface, Carving Technique

Example seen on the Photo 2 – 2a is on wings form and relievo, nailing and filigree techniques are used together. The surface of the wings is ornamented by botanical motives created by hitting backwards. Both wings have red gemstones at the centre created by nailing technique. Wings are attached by a circle formed part made by filigree technique. The bottom of the buckle is aesthetically enriched with clips attached at the end of chains. Back surface of the buckle is made by carving technique. Fixing pins are used at the back surface in order to make the belt fit the body.

Photo – 3
19th Century, Caucasian,
Niello Technique

Photo – 3a
Back Surface

Crescent formed belt buckle created by niello technique is seen on photos 3 - 3a. This is also an example of belt buckles consisted of two parts. The surface of the buckle is ornamented by stylised forms and animal figures created by niello technique. At the attachment point of two parts, a circle formed part having an ornamented, cuspidated sphere on it. At the back surface of the buckle, there is a hook to attach both sides and rings for passing the strings through.

Photo – 4
19th Century, Syria, Granuled and Beaded Belt Buckle

Photo – 4a
Back Surface

Belt buckle seen on Photos 4 – 4a is also created as two wing-formed parts. Both surfaces of the wings are designed as three parts. Two of them are ornamented by flower motives created by relieve technique though the middle part is left blank. Both wings are ornamented by circles made of thin strings and those circles are bordered by blue beads. A hook and a ring can be seen on the back surface. To prevent the hook to be seen, a cap on filigree technique is added to the buckle.

Photo – 5
19th Century, Iraq, Relievo Technique

Photo – 5a
Back Surface - Carving Technique
Belt buckle seen on photos 5 – 5a is created by relievo technique and ornamented with geometric shapes, botanical motives and writings. The surface of the buckle is of four parts. The exterior part and third part of the buckle is ornamented by geometrical shapes of triangular prism. The parts between two ends are filled with botanical motives. At the interior fourth part, production date and place is written on.

Photo – 6
19th Century, Turkey – Mardin, Filigree Technique

Photo – 6a
Back Surface

Two wing formed belt buckle ornamented by granules and attached by a sphere shaped part is seen on Photos 6 – 6a. The surface of the wings is ornamented by granules and spiral shaped thin strings and a spectacular ornamentation is created. Blue and red gemstones are placed on the drop motives located at the centre of spirals and at the centre of both wings by nailing technique. The back surface is plain and a hook is used at attachment points.

Photo – 7
19th Century, Syria, Granuled and String Ornamented Belt Buckle

Photo – 7a
Back Surface

Belt buckle seen on Photo 7 – 7a also consists of two parts. The surfaces of both parts are ornamented by cascade crescents and at the both ends of the crescents granules are used. By placing the crescents and granules this way, surfaces are divided into parts. A part located at the centre of both wings are blank one of which is filled with a red coloured material. At the back surface of the buckle, a hook and a ring is used for connecting the parts.

CONCLUSION

From the ancient times on, human being has produced and used accessories from bones, beads, stones and mines by the will of looking good. The living conditions of their environment have played a role on the material, technique and forms of these accessories.

Belts have been useful objects not only by being a complementary factor on clothing but also by being functional accessories to carry tobacco tins, chain watches, guns, daggers or coin pouches as well.

Belts used for functional purposes at first, became an aesthetic accessory later and in order to enrich their view, belt buckles gained a remarkable importance. Both functionality and visuality are created this way. Person's social and economic status is emphasized by the visually enriched belt buckles. Material used for the buckle has a parallelism with the economic standards of the user. As valuable materials such as gold, silver and bronze are used, invaluable materials were also used.

Buckles on wings, crescent, water drop and ellipse forms were created by using relievo, filigree, nailing and niello techniques. The ornamentation of these buckles was made with botanical motives, geometrical shapes, writings and animal figures.

The examples we examined in this study were created on different areas of Mesopotamia and dated to 19th century by authorities. Belt buckles with remarkable forms, techniques and ornamentation qualities are works of art worth examining. Besides their functionality - as they reflect the ornamentation, status and economic conditions- I believe that these examples should be identified and archived in order to fill the gap on the subject.

REFERENCES

Parlatır İ., 1998
Türkçe Sözlük, Cilt II, Ankara

Doğan D.M., 1996
Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul

Çavuşoğlu R., 2002
Urartu Kemerleri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum

Hodder I., 2006
Çatalhöyük Leoparın Öyküsü, İstanbul

Sağ A.S., 2006
Türklerdeki Kıyafetin Kısa Tarihi, Cilt XXII, Sayı 64, 65, 66, Ankara

Koca E., 1998
Tarsus Geleneksel Erkek Giyimi, *Dünden Bugüne I. Tarsus Sempozyumu*, Tarsus

Kırtunç E., 1990
Anadolu Kuyumculuğu Ürünlerinden Kemer ve Tepelikler, *Kültür ve Sanat*, İstanbul, s. 78

Erginsoy Ü., 1978
İslam Maden Sanatının Gelişmesi, İstanbul

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ТУРИЗМ В КУЗБАССЕ

ARCHAEOLOGICAL TOURISM IN THE KUZBASS

Elena Koveshnikova
Kemerovo State University of Culture and Arts, Kemerovo, Russia

ABSTRACT
Recently archaeological tourism as the form of leisure became popular abroad. Now this tendency downy and to Russia. The archaeological heritage in the territory of the majority of the regions of our country traditionally occupies influential place among the immovable monuments of history and culture. In our opinion, in Russia, as in the region, there are all possibilities for its development. In the separate regions the monuments of archaeology compose major portion of the historical cultural objects.
But from the point of view of the use of a archaeological heritage within the framework of tourist programs, the monuments of archaeology undoubtedly occupy one of the last places. Certainly, there are a number of exceptions from this general standard. The discussion deals, first of all, with "classical" archaeological monuments on the European part of Russia. In the territory of Kemerovskaya province constantly are conducted the archaeological excavations, whose results first of all can be seen in the museums of region, and also at the places of excavations.
The author of this article undertook the attempt to reveal the potential of archaeological heritage as the tourist resource in the territory of the Kuzbass, and to analyze possibilities on its use and prospects for the development of archaeological tourism.
In the Kuzbass are counted about 700 monuments of history, and 135 monuments of archaeology from the Paleolith to 15 centuries A.D., worthy of the start in tourist routes. The results of excavations are processed, the specific scientific conclusions are done, then the task this scientific information of popularizing arises. Thus, we possess the valuable materials of scientific studies. In consequence of which, it is possible to create the new tourist routes, which would envelop entire territory of region. It is first of all, necessary to note that the archaelogical tourist routes in many respects relate to the special variety of cognitive tourism, for which often is used the concept scientific or scientifically- expeditionary stages.
It is not enough to include archaeological monuments in excursion routes. To tourists are necessary bright impressions and first of all visual perception, and the possibility of archaeology practically of [neogranichenny]. Archaeological heritage, has serious potential for the development of similar scientifically- expeditionary excursion- tourist programs, which is confirmed by the many-year foreign and partly Russian experience. Besides this, the monuments of archaeology completely can be used within the framework standard excursion programs. In also the time, the objects of archaeology as the resources of tourist programs have a number of the characteristic properties, which should be noted. It is first of all, necessary to note the specific character of the arrangement of the monuments of archaeological heritage. It is possible to isolate as the base signs: arrangement in the natural medium, frequently in the almost inaccessible regions with the weakly developed infrastructure. This factor specifies the coupling of archaeological stages with by active and ecological and other forms of tourism. The value of archaeological monuments is not always high on a number of signs, and first of all, suffers this sign as the expressiveness of monument. Should be noted the excursion value of the archaeological monuments, whose potential is formed on the base of scientific excursion procedure. It is possible to assert that in the territory of Kemerovskaya province the absolute majority of monuments does not possess this characteristic. Together with the positive moments of advertising and information nature according to this form of the fucoids of resources, this can lead to the splash of the embezzlement of archaeological heritage, the development of illegal [kladoiskatelstva], etc.
Because of the special features of the arrangement of the archaeological monuments of the possibility of control and guaranteeing their protection practically they be absent, and as consequence lawful base.
Thus, the given analysis makes it possible to draw the conclusion that the monuments of archaeology as the tourist objects have clearly expressed specific charac-

ter, which is manifested in the presence of a number of substantial limitations on their use. By this fact, is explained this low percentage of their use within the framework of tourist programs and excursion routes.

РЕЗЮМЕ

Автором статьи предпринята попытка выявить потенциал археологического наследия в качестве туристского ресурса на территории Кузбасса, и проанализирована возможность по его использованию и перспективы развития археотуризма в регионе. В Кузбассе насчитываются большое количество памятников археологии от палеолита до средневековья, которые могут быть включены в туристические маршруты. Это группы курганов, могильники, стоянки, городища, поселения, наскальные рисунки - «писаницы». Вследствие научных исследований, возможно, создать ряд новых туристических маршрутов, что бы охватить всю территорию региона. В статье отмечается, что туристские маршруты по археологическим памятникам относятся к особой разновидности познавательного туризма, и связаны с понятием научные или научно-экспедиционные туры. Однако недостаточно просто включить археологические памятники в экскурсионные маршруты, они могут использоваться в качестве ресурсов туристских маршрутов, и имеют ряд характерных особенностей, которые рассмотрены в статье. Необходимо учитывать специфику расположения памятников археологического наследия и ряд базовых признаков. Археологический туризм в Кузбассе нуждается в развитии и его популяризации, несмотря на свой высокий туристический потенциал, он занимает незначительное место на общероссийском туристическом рынке, и Администрация области рассматривает туризм в качестве одного из приоритетных направлений экономики Кузбасса». Например,"Томская писаница"- первый в Сибири музеефицированный памятник наскального искусства, уникальный комплекс истории и культуры народов Евразии. Предлагаются первоочередные задачи в области использования культурно-исторического потенциала Кемеровской области в интересах развития туризма - разработка региональной маркетинговой стратегии в области развития археотуризма и ряд других. Праведенный нами анализ в научной статье позволяет сделать вывод, что Кузбасс – территория повышенной изученности археологического наследия, а памятники археологии в качестве туристских объектов имеют ярко выраженную специфику, которая проявляется, прежде всего, в наличии ряда существенных ограничений по их использованию. В работе дается рекомендация учитывать некоторые общие положения в использовании археологического наследия через разные типы музеефикации.

XÜLASƏ

Arxeoloji turizm istirahət növü kimi xaricdə çox tanınıb. Bu tendensiya Rusiyaya da gəlib çatmışdır. Ölkəmizin regionlarının əksəriyyətinin ərazisində arxeoloji irs hərəkətsiz tarix və mədəniyyət abidələri arasında əsaslı yerlərdən birini tutur. Fikrimizcə, regiondakı kimi Rusiyada onun inkişafı üçün bütün imkanlar var. Ayrı-ayır rayonlarda arxeoloji abidələr tarixi-mədəni abidələrin əsas hissəsini təşkil edir. Lakin turistik proqramlar çərçivəsində arxeoloji irsin istifadəsi baxımından arxeoloji abidələr şübhəsiz ki sonuncu yerlərdədir. Ümumi standartdan çoxlu sayda istisnalar vardır. Müzakirə hər şeydən öncə Rusiyanın Avropa hissəsində "klassik" arxeoloji abidələrdən bəhs edir. Kemerovsk vilayətində daimi olaraq arxeoloji qazıntılar aparılır və onların nəticələri region muzeylərində və qazıntı sahələrində görünməkdədir. Müəllif Kuzbass ərazisindəki arxeoloji irs potensialının turizm ehtiyatı kimi göstərməyi məqalədə öz öhdəsinə götürür. Eləcə də, onun istifadəsi və arxeoloji turizmin inkişafı perspektivləri imkanlarını təhlil edəcəkdir. Kuzbassda 700 tarixi abidə və 135 arxeoloji abidə vardır. Onlar Paleloit dövründən e.ə. XV əsrə qədər olan dövrə aiddir. Qazıntıların nəticələri və xüsusi elmi nəticələr alınır, bu elmi məlumatı yaymaq tapşırığı verilir. Bizim dəyərli elmi tədqiqat materiallarımız vardır. Onun nəticəsində yeni turist martşrutları yaratmaq olur ki, o, bütün regionu əhatə edə bilər. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, arxeoloji turizm marşrutları bir neçə aspektdə koqnitiv turizmin xüsusi növləri ilə əlaqədar olur. Arxeoloji abidələri ekskursiya marşrutlarına daxil etməklə kifayətlənmək olmaz. Arxeoloji irsin eyni elmi-ekspedisiya ekskursiya, turizm proqramlarının inkişafı üçün ciddi imkanları vardır və çox illik xarici və qismən Rusia təcrübəsi ilə təsdiqlənir. Bundan başqa, arxeoloji abidələr tam şəkildə standard ekskursiya proqramları çərçivəsində istifadə olunur. Həmçinin arxeoloji obyektlər turistik proqramların resursu kimi çoxlu xarakteristik keyfiyyətə malikdir. Onları bu əlamətlərə görə ayrımaq mümkündür: təbii mediumda hazırlıq, əlçatmaz regionlarda zəif inkişaf etmiş infastruktur. Bu faktor arxeoloji mərhələləri aktiv və ekoloji, eləcə də turizmin digər formaları ilə birləşdirir. Arxeoloji abidələrin dəyəri hər zaman əlamətlərin sayına görə yüksək olmur. Arxeoloji abidələrin dəyəri qeyd olunmalıdır ki, onun potensialı elmi ekskursiya prosesinin əsasında formalaşır. Kemerovsk vilayətinin ərazisində abidələrin çoxu bu xarakterə malik deyil. Arxeoloji abidələrin xüsusi keyfiyyətlərinin mümkünlüyü və onlara nəzarət və onların mühafizəsini təmin edir. Beləliklə təhlil bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, arxeoloji abidələr turizm obyektləri kimi onların istifadəsinə dair əsaslı limitin çox olmasında görünən

spesifik xarakter ifadə edir. Bu fakta əsasən onların aşağı faizi turist proqramları və ekskursiya marşrutları çərçivəsində izah olunur.

В последнее время археологический туризм как инновационный вид туризма стал очень популярен за рубежом. Эта тенденция наблюдается и в отечественной индустрии туризма. Археологическое наследие на территории большинства регионов России традиционно занимает весомое место среди недвижимых памятников истории и культуры. По нашему мнению, у нас в стране, и в Кузбасском регионе тоже, есть все возможности для его развития. В отдельных локальных территориях памятники археологии составляют основную часть всех историко-культурных объектов.

С точки зрения использования историко-культурного наследия, и в частности памятников археологии, как туристических объектов в рамках туристских программ, к сожалению, занимают одно из последних мест. Конечно, есть ряд исключений из этой общей нормы, когда речь идет, прежде всего, о «классических» археологических памятниках европейской части России. Но на территории Кемеровской области картина совсем иная, несмотря на то, что здесь велись и ведутся археологические раскопки в большом объеме, результаты которых в первую очередь можно увидеть в музеях области, а также на местах раскопок.

Автором статьи предпринята попытка выявить потенциал археологического наследия в качестве туристского ресурса на территории Кузбасса, и проанализирована возможность по его использованию и перспективы развития археотуризма в регионе.

В Кузбассе насчитываются множество археологических памятников, которые могут быть включены в туристические маршруты. Кемеровская область богата памятниками далекого исторического прошлого. Археологи открыли на территории области 135 памятников археологии от палеолита до 15 века н.э. Это группы курганов, могильники, стоянки, городища, поселения, наскальные рисунки - “писаницы” эпохи неолита и бронзы с изображениями животных, сцен охоты далеких предков, населявших Кузнецкую землю.

Результаты раскопок обрабатываются, делаются определенные научные выводы, затем возникает потребность популяризации данной научной информации. Таким образом, мы обладаем ценными материалами научных исследований. Вследствие чего, можно создать ряд новых туристических маршрутов, которые бы охватили всю территорию региона.

Необходимо отметить, что туристские маршруты по археологическим памятникам во многом относятся к особой разновидности познавательного туризма, с понятием научные или научно-экспедиционные туры. Однако недостаточно просто включить археологические памятники в экскурсионные маршруты. Туристов впечатляет в первую очередь визуальное восприятие. И здесь возможности археологических объектов многогранны.

Археологическое наследие, безусловно, имеет серьезный потенциал для развития подобных научно-экспедиционных и экскурсионно-туристских программ, маршрутов, что подтверждается многолетним зарубежным и отчасти российским опытом. Помимо этого, памятники археологии вполне могут использоваться и в рамках стандартных экскурсионно-туристических программ. В тоже время, объекты археологии в качестве ресурсов туристских маршрутов имеют ряд характерных особенностей, которые следует отметить. Прежде всего, необходимо учитывать специфику расположения памятников археологического наследия. В качестве базовых признаков можно выделить: расположение в природной среде, часто в труднодоступных районах, в местах со слабо развитой инфраструктурой, что затрудняет их показ.

Но, музеефикацию археологических объектов надо рассматривать обязательно вместе с природной средой, объект истории и ландшафт – неразделимы. Этот фактор обуславливает сопряженность археотуров с активным, экологическим и другими видами туризма.

Необходимо учитывать коммуникативные условия – это удаленность в пределах 10-15 км. от города или другого населенного пункта, наличие дороги, и т.д.

Памятник или группа археологических памятников должны иметь определенную известность в научном мире и среди местного населения.

Начинать развивать археологический туризм, на наш взгляд, следует в местах, уже известных туристам, где, в какой-то степени развита инфраструктура. Такой «экспериментальной» площадкой могла бы стать «Томская Писаница» и места настоящих археологических раскопок. Кроме того, можно организовывать экскурсионные туры, во время которых туристы могли бы наблюдать за работой профессиональных археологов и тут же ознакомиться с интересными находками, а возможно и попробовать себя в роли археолога-исследователя.

Также следует остановиться на экскурсионной ценности самих археологических памятников. Проводя оценку потенциала данных объектов на базе методики, разработанной в рамках экскурсионной науки, можно констатировать тот факт, что ценность археологических памятников не всегда достаточно высока по ряду признаков. Прежде

всего, страдает такой признак как выразительность памятника. Можно с уверенностью утверждать, что на территории Кемеровской области абсолютное большинство памятников данной характеристикой не обладает.

Практически все типы памятников за исключением городищ с отчетливо выраженной оборонительной системой, крупных жилищных впадин на территории поселений, а также отдельных групп святилищ (писаниц и пещерных памятников), как правило, вообще остаются незамеченными в естественной природной среде и не подготовлены к показу.

Идея археологических «скансэнов» не нова в нашей стране. Опыт в странах Европы показал возможности потенциала археологических «скансэнов», где по материалам археологических исследований вырастают целые поселения с улицами и домами, в которых «идет» жизнь: возобновляется старинная традиционная кухня, ремесла, быт древних людей.

Археологический туризм, бесспорно, нуждается в развитии и его популяризации. В настоящее время Кемеровская область, несмотря на свой высокий туристический потенциал, занимает незначительное место на общероссийском туристическом рынке, а тем более в плане археологического туризма.

В связи с этим, Администрация области рассматривает туризм в качестве одного из приоритетных направлений экономики Кузбасса.

Несомненный интерес на территории Кемеровской области представляют археологические раскопки, где обнаружены поселения древнекаменного века (палеолита), об этом говорят находки каменных орудий Кузедеевской стоянки и других.

Археологический комплекс поселений и могильников на Танае в Промышленновском районе, где ведутся многолетние раскопки (палеолетического периода 2 тыс. до н.э. – 1 тыс. н.э.).

В разное время совершались палеонтологические открытия. Так, в районе «Шестаковских болот» (Чебулинский район) найдено уникальное захоронение скелетов динозавров, так называемое «Кладбище динозавров», и других вымерших животных раннемелового периода. Шестаковский археологический и палеонтологический комплекс: 4 поселения исследованных в разные годы (6 в.до н.э.- 8 в.н.э.); палеонтологическое кладбище; объекты геологических периодов; русские этнографические комплексы и поселения в Чебулинском районе. [1]

На территории области многочисленны находки неолитических могильников и стоянок. Для этого времени характерно появление наскальных рисунков - писаниц (Томская, Новороманoвская, Тутальская). Древние охотники и рыболовы на крутых скалистых берегах реки высекли изображения сцен охоты и быта, животных и птиц того времени. Историко-культурный и природный музей-заповедник “Томская Писаница”- это уникальный музей-заповедник под открытым небом внесенный в перечень особо охраняемых объектовЮНЕСКО. [3]

“Томская писаница”- первый в Сибири музеефицированный памятник наскального искусства, уникальный комплекс истории и культуры народов Евразии. Древнее природно-историческое святилище содержит около 280 рисунков. Самые ранние относятся к концу неолита 3-4 тыс. до н.э.- это изображения лося, медведя, антропоморфные существа, знаки солнца, птицы, лодки. Рисунки эпохи бронзы 2 тыс. до н.э.: олень-солнце, личины, птице-люди. [3]

Многие изображения уникальны и являются шедеврами первобытного искусства. Это место народных праздников и конференций международного характера. Расположена она в д. Писаная (Яшкинский район);

Таким образом, определенную ценность как объекты развития туризма представляют: памятники древнего наскального искусства на реке Томи: Новороманoвская, Висячий камень, Тутальская писаницы.

Археолого-этнографический (исторический ландшафт) и культовая гора у поселка Яя (Лысая гора), и археологический комплекс на берегу реки Кии около города Мариинска, также представляют туристическую ценность.

Можно реконструировать и подготовить как объекты туризма два исследованных памятника: Михайловское поселение гуннского времени (2 в. до н.э. – 4 в.н.э.), единственное в Сибири большое, полностью раскопанное поселение (12тыс.кв.м. площадь раскопок). [2]

Курганы скифской эпохи – музей –заповедник «Барандат» в Тисульском районе.

В целом на территории Кемеровской области насчитывается около 700 памятников истории.

В ходе раскопок открыты многочисленные археологические памятники бронзового и железного веков. Они представлены в виде одиночных курганов или их групп. Материалы, полученные в результате раскопок, говорят о том, что территорию Кемеровской области занимали тюрки-кочевники. Из этих племен сформировались народы Кемеровской области - шорцы и телеуты. Телеуты - кочевые тюрки издавна селились по Кузнецкой степи и занимались скотоводством.

Богатая событиями история Кемеровской области, ее достопримечательности открывают большие

возможности для развития экскурсионно-туристской деятельности и в частности археологического туризма.

Определенный интерес представляют памятники не столь древние, но имеющие культурно-историческую значимость, наиболее известные из которых: остатки Кузнецкой крепости, построенной в 1780-1790 г.г., в г.Новокузнецке (часть крепостных стен и надвратной церкви из камня и кирпича, продолжение стен - земляные валы, полу засыпанные подземные ходы и лабиринты); здания культовой архитектуры в городах Салаире (построенные до 1831 г.), Тайге (1905 г.); в селах Ильинское (1768 г.), Ишимское (начало XVIII века); ансамбли застройки улиц в г. Мариинске (каменные и деревянные здания, построенные в конце XIX - начале XX веков в стиле «Сибирского барокко» с элементами модерна).

Первоочередные задачи в области использования культурно-исторического потенциала Кемеровской области в интересах развития туризма состоят в следующем:

разработка реестра памятников истории и культуры; разработка системы мер по дальнейшему выявлению, реставрации и музеефикации памятников археологии, истории и культуры;

разработка мероприятий по благоустройству территорий, на которых размещаются достопримечательные историко-культурные, археологические объекты, с целью их рационального использования в интересах археологического туризма;

разработка сети областных экскурсионных маршрутов, имеющих общерегиональное значение;

разработка региональной маркетинговой стратегии в области развития археотуризма.

Историко-архитектурный музей “Кузнецкая крепость” - памятник истории и архитектуры федерального значения, особо ценный объект культуры. Она построена как оборонительное сооружение Китая “циньского” периода и венчает целый этап в развитии фортификации на юге Сибири и является единственной в своем роде за Уралом. Кузнецкая крепость входила в систему укреплений, главным предназначением которой было сдерживание агрессивных планов Цинского Китая в отношении Южной Сибири. Ни разу с момента постройки не участвовала в военных действиях. В настоящее время в состав музеефицированной Кузнецкой крепости входит более десятка архитектурных и военно-фортификационных объектов разной степени сохранности.

Ближайшая перспектива - создание на территории Таштагольского района музея-заповедника Трехречье.”

Музей предполагается расположить в шорском посёлке Усть-Кабырза, в одном из живописнейших мест Горной Шории. В настоящее время п.Усть-Кабырза является местом начала многих пеших и водных маршрутов по Горной Шории. В непосредственной близости от поселка имеется туристская инфраструктура и ряд разведанных археологических памятников. Археологические исследования обнаружили на территории поселка - 3 поселения бронзового века и уникальное поселение древних металлургов. Именно здесь в эпоху средневековья обрабатывалась железная руда.

Уже сейчас в Усть-Кабырзе есть много интересных, культовых, таинственных мест со своей историей, легендой и особым духом. Это и Гора Любви, Сагинский водопад, Хомутовские пороги, пещеры, в которых жили древние шаманы.

Таким образом, приведенный нами анализ позволяет сделать вывод, что Кузбасс– территория повышенной изученности археологического наследия, а памятники археологии в качестве туристских объектов имеют ярко выраженную специфику, которая проявляется, прежде всего, в наличии ряда существенных ограничений по их использованию. Этим фактом, отчасти, и объясняется такой низкий процент их популяризации и использования в рамках туристских программ и экскурсионных маршрутов на территории Кузбасса.

Необходимо также учитывать некоторые общие положения в использовании археологического наследия через разные типы музеефикации:

- создание на базе археологического памятника музея-заповедника
- археологического парка
- туристического объекта
- комплексного музея-заповедника
- заповедной территории

REFERENCES

Мартынов А.И. Абсалямов М.Б., 1978
Раскопки Шестаковского городища // АО 1977 года. М. С. 255-256

Мартынова Г.С., 1987
Новые поселения эпохи раннего железа в Мариинской лесостепи// Проблемы археологических культур степей Евразии. Кемерово., С.61-69

Мартынов А.И., 1987
Писанница на Томи. – Кемерово. 64 с

РОЛЬ МУЗЕЕВ В ИЗУЧЕНИИ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ДАЛЬНЕГО ВОСТОКА РОССИИ

THE ROLE OF MUSEUMS IN THE RESEARCH AND POPULARIZATION OF THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF THE RUSSIAN FAR EAST

Elena Popravko
Smolny Institute of the Russian Academy of Education, St. Petersburg, Russia

ABSTRACT
The first Russian settlements in the Far East of Russia began to appear in the second half of the XIX century. But the systematic development and research of the region began in 1860-s. At the same time began the study of archaeological sites in the region. One of the first archaeological surveys I.A. Lopatin conducted in the 1860-s.. According to its results were compiled handwritten «Some information about 49 ancient tracts in the Amur country.» The interest generated by these research prompted the Russian geographical society to create the special Commission, as well as to send to the region in 1870 - 1871 historical-ethnographic expedition under the rule of P.A.. Gafarov. The objects of historical and cultural heritage, collected by expeditions entered the museum collections in European Russia, including because in the region museums have not yet appeared.
The first Museum in the Russian Far East - the Museum of the Society for study of Amur territory appeared in 1884, in Vladivostok. By the end of the XIX century in the region began to work museums in Blagoveshchensk (1891), Khabarovsk (1894) and in Aleksandrovsk-on-Sakhalin (1896). Almost every one of them had the department of antiquities, replenishing archaeological finds. Only the most well-known researcher of the region V.K. Arseniev by the end of the 1920-s it was opened more than 200 archaeological monuments (mostly medieval settlement of the periods Bohai and Golden Empire, and also carried out the exploration work, for example on the Peninsula Peschany in 1921.
In the 1940-s researcher of the Amur regional local lore museum G.S. Novikov (Daursky) attempted to form a permanent archaeological expedition, held a number of intelligence services in the Amur and Chita regions (at the end of the XIX century – 1922 Chita included in the Far East). These materials have attracted the attention of the famous archaeologist, A.P. Okladnikov. But implement of these plans failed.
Until the second half of the 1940-s museums mainly performed passive role: they took things from researchers, organized their exposure show, but his expeditions did not conduct a systematic arrangement of archaeological collections were doing.
Activation of the archaeological research of the forces of museums in the region account for the post-war period. In 1946 Okhotsko-Kolymsky museum of local lore (founded in 1934) actively started to replenish the archaeological collection. The museum's staff took an active part in the expeditions of the Academy of Sciences of the USSR, and in 1955 – 1961 were held the first own expedition and additions to the funds of the Museum of unique materials on the Paleolithic and Neolithic age.
In the 1950-s begins to work the far Eastern expedition of the Academy of Sciences of the USSR. Local museums have shown interest in its activities, including on Sakhalin island, in the Primorsky territory the staff of museums included in the units of this expedition. The museums have not forces to organise their own archeological expeditions.
Nevertheless, the museums begin to play a huge role in the surveys of archaeological monuments, their initial identification. It was of great significance, since the official registration of archaeological sites has not been established: for example, in the Primorsky territory, where only Arseniev were able to identify more than 200 objects, in 1957 4 monuments of archeology were officially registered, in 1958 this number had risen to 39. This led to the loss of the objects of archaeological heritage, what anxiously told employees of the museums. Worse case with the monuments of archeology. Museum reports paint a picture of the systematic destruction of archaeological sites in the Primorsky territory with the full connivance of the local authorities: in the Lazo area of 33 sites 22 «completely destroyed buildings, gardens and is no longer suitable to study»; in the oblast area of 50 archeological sites

«only 13 are suitable as yet for the study, the others were destroyed»; in the Khasan district had 44 archeological sites, 22 were completely destroyed. On this background, the «lidership» looked Chuguev district, where «from 10 sites of only 2 are in poor condition. In other regions of the Far East the situation was no better. To 1960-s on the initiative of the museums are compiled the first plans for the protection of the archaeological monuments of the region.

In the 1970-s university and academic museums formed. The first specialized museum of archeology in the region got the Far Eastern National University. Funds on the archeology began to be formed at the University since 1963. when D.L. Brodyansky became the head of the archaeological practices of students of History depertment. In 1973, the head of the Chair of World History A.G. Chernykh petitioned in front of the University authorities to allocate premises for the organization of the archaeological and ethnographic museums, it supported the pro-rector of the P.S. Dagel. With 1975 archaeological and ethnographic museums worked on the historical faculty. Although they had a lot to move together with the faculty (in the 1970-s. FENU actively built, which caused frequent movement). Recognition of the work the staff of far Eastern state University works on creation of the museums became the order of the Ministry of higher and secondary special education № 334 of July 2, 1981 «On the organization of the Zoological and Archeological-Ethnographical Museums FENU», in accordance with which the museum received the official «registration» as a structural subdivision of the University, and they have been allocated the rate of scientific staff.

In the state museums of the idea to make the specialized archaeological museum received no implementation before the end of the XX century. The main reason was the staffing situation: the transformation of museums in the Soviet period in propagandistic institutions has led to the gradual elimination of the scientific-research work, «wash away» of scientific personnel, consigned to the high school and the academic system. The first (and so far the only one), the state Museum of archeology appeared in Khabarovsk in 1998. - Archaeological Museum, the branch of the Khabarovsk Regional Local Lore Museum them. The creation of the Museum is connected with the forming of scientific school I.D. Shevkomuned. A logical stage of the creation of the scientific school of archaeology in Khabarovsk was the creation of the specialized Museum. There were defined main directions of scientific work:

1) evolution of the ancient societies of the South of the Far East of Russia: areas of distribution and placement of monuments, stratigraphy and chronology, periodization, topology and dynamics of the variability of the ancient cultures;
2) the interaction of man and nature from the stone age to the «paleoethnographic» period: paleoeconomy, methods of adaptation of cultures of the region;
3) paleoethnoculture processes and the genesis of epochs and cultures in the South of the Far East of Russia;
4) the preservation of archeological heritage: methodological foundations and practice;
5) archaeological localization as a socio-cultural phenomenon;
6) Priamursky archeo-ecological niche in the light of experimental research;
7) ancient cultural links of Amur and Aldan-Lena tribes (the Paleolithic and Neolithic age);
8) production and fishery model of the ancient Amur region.

The reserch work found in the rapid implementation of the expositions of the Museum and its educational work.

РЕЗЮМЕ

Первые русские поселения на Дальнем Востоке России начали появляться во второй половине XIX в. Но систематическое освоение и изучение региона начались в 1860-е гг. В этот же период началось изучение археологических памятников в регионе. Одно из первых археологических обследований было проведено в 1860-е гг. И.А. Лопатиным. По его итогам были составлены рукописные «Некоторые сведения о 49 древних урочищах в Амурской стране». Интерес, вызванный этими изысканиями, побудил Русское географическое общество создать специальную комиссию, а также направить в регион в 1870 – 1871 гг. историко-этнографическую экспедицию П.А. Кафарова. Объекты историко-культурного наследия, собранные экспедициями пополняли музейные собрания в европейской России, в том числе и потому что в регионе музеи еще не появились.

Первый музей на российском Дальнем Востоке – Музей Общества изучения Амурского края возник в 1884 г. во Владивостоке. К концу XIX в. в регионе начали работу музеи в Благовещенске (1891), Хабаровске (1894) и в Александровске-на-Сахалине (1896). Практически каждый из них имел отдел древностей, пополнявшийся, в том числе, и археологическими находками. Только самым известным исследователем региона В.К. Арсеньевым к концу 1920-х гг. было открыто более 200 археологических памятников (в основном средневековые городища периодов Бохай и Золотой империи чжурчжэней), а также проведены разведочные работы, например на п-ове Песчаном в 1921 г.

В 1940-е гг. научный сотрудник Амурского областного краеведческого музея Г.С. Новиков (Да-

урский) пытался сформировать посточнно действующую археологическую экспедицию, провел ряд разведок в Амурской и Читинской областях (в конце XIXв. – 1922 г. Чита включалась в Дальний Восток). Эти материалы привлекли внимание известного археолога А.П. Окладникова. Но реализовать эти планы не удалось.

До второй половины 1940-х гг. музеи в основном выполняли пассивную роль: они принимали предметы от исследователей, организовывали их экспозиционный показ, но своих экспедиций не проводили и систематическим комплектованием археологических коллекций не занимались.

Активизация археологических исследований силами музеев региона приходится на послевоенный период. С 1946 г. Охото-Колымский краеведческий музей (создан в 1934 г.) начал активно пополнять археологическую коллекцию. Сотрудники музея принимали активное участие в экспедициях Академии наук СССР, а в 1955 – 1961 гг. были проведены первые собственные экспедиции, пополнившие фонды музея уникальными материалами по палеолиту и неолиту.

В 1950-е гг. начинает работать Дальневосточная экспедиция Академии наук СССР. Местные музеи проявили интерес к ее деятельности, в том числе на Сахалине, в Приморском крае сотрудники краеведческих музеев включались в состав отрядов этой экспедиции. Сил на организацию собственных археологических экспедиций у музеев не было. Тем не менее музеи начинают играть огромную роль в обследовании состояния археологических памятников, их первоначальном выявлении. Это имело большое значение, т.к. официальный учет археологических объектов не был налажен: например, в Приморском крае, где только Арсеньеву удалось выявить более 200 объектов, на учете в 1957 г. официально состояло 4 памятника археологии, в 1958 г. это число увеличилось до 39. Это приводило к гибели объектов археологического наследия, о чем с тревогой говорили сотрудники музеев. Еще хуже дело обстояло с памятниками археологии. Музейные отчеты рисуют картину систематического разрушения археологических объектов в Приморском крае при полном попустительстве местных властей: в Лазовском районе из 33 памятников 22 «совершенно разрушены постройками, огородами и теперь уже не пригодны для изучения»; в Ольгинском районе из 50 археологических памятников «только 13 пригодны пока еще для изучения, остальные разрушены»; в Хасанском районе из 44 памятников археологии 22 были разрушены полностью. На этом фоне «флагманом» выглядел Чугуевский район, где «из 10 памятников только 2 находятся в плохом состоянии». В других регионах Дальнего Востока ситуация была не лучше. К 1960-м гг. по инициативе музеев составляются первые планы музеефикации археологических памятников региона.

В 1970-е гг. формируются вузовские и академические музеи. Первым в регионе специализированным музеем археологии обзавелся Дальневосточный государственный университет. Фонды по археологии начали формироваться в университете с 1963 г., когда Д.Л. Бродянский стал руководителем археологических практик у студентов истфака. В 1973 г. заведующая кафедрой всеобщей истории А.Г. Черных ходатайствовала перед руководством университета о выделении помещений для организации археологического и этнографического музеев, ее поддержал проректор П.С. Дагель. С 1975 г. на историческом факультете работали археологический и этнографические музеи. Хотя им пришлось много переезжать вместе с факультетом (в 1970-е гг. ДВГУ активно строился, что вызывало частые перемещения). Признанием проделанной сотрудниками ДВГУ работы по созданию музеев стал приказ Министерства высшего и среднего специального образования РСФСР № 334 от 2 июля 1981 г. «Об организации зоологического и археолого-этнографического музеев ДВГУ», в соответствии с которым музеи получили официальную «прописку» как структурные подразделения университета, и им были выделены ставки научных сотрудников.

В государственных музеях идея выделения специализированного археологического музея не получала реализации до конца XX в. Основной причиной была кадровая ситуация: превращение музеев в советский период в пропагандистские учреждения привело к постепенной ликвидации научно-исследовательской работы, «вымыванию» научных кадров, уходивших в вузовскую и академическую системы. Первый (и пока единственный) государственный музей археологии появился в Хабаровске в 1998 г. – Музей археологии, филиал Хабаровского краевого краеведческого музея им. Н.И. Гродекова. Создание музея связано с формированием научной школы И.Д. Шевкомунда. Логическим этапом создания научной школы по археологии в Хабаровске стало создание специализированного музея. Были определены основные направления научной работы:

1) эволюция древних обществ юга Дальнего Востока России: ареалы и размещение памятников, стратиграфия, хронология, периодизация, типология и динамика изменчивости древних культур;
2) взаимодействие человека и природы от эпохи камня до «палеоэтнографического» периода: палеоэкономика, способы адаптации культур региона;

3) палеоэтнокультурные процессы и генезис эпох и культур на юге Дальнего Востока России;
4) сохранение археологического наследия: методические основы и практика;
5) археологическая локализация как социокультурное явление (на материалах эворон-горинской группы памятников);
6) приамурская археолого-экологическая ниша в свете экспериментальных исследований;
7) древние культурные связи амурских и алдано-ленских племён (палеолит – неолит);
8) производственные и промысловые модели древнего Приамурья.

Научная работа находила быстрое воплощение в экспозициях музея и его просветительской работе.

XÜLASƏ

İlk rus düşərgələri Uzaq Şərqdə XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlmişdir. Lakin regionun sistematik öyrənilməsi və mənimsənilməsi 1860-cı ildən etibarən başlanmışdır. Həmin dövrdən etibarən regiondakı arxeoloji abidələrin öyrənilməsinə başlanmışdır. İlk arxeoloji araşdırmalardan biri də 1860-cı ildə İ.A.Lopatin tərəfindən başlanmışdır. Onun isləri əsasında "Amur vilayətində 49 qədim sahə haqqında bəzi məlumatlar" əlyazması tərtib olunmuşdur. Bununla rus cəmiyyətində araşdırma üçün xüsusi komissiya yaradılması gündəmə gəldi və 1870-1871-ci illərdə P.A.Qafarovun rəhbərliyi altında regiona tarixi-etnoqrafik ekspedisiyanın göndərilməsinə qərar verildi. Tədqiqatlar əsasında tapılmış eksponatlar ilə Rusiyanın Avropa hissəsində muzeylər zənginləşir. Bu da regionda muzeyin olmaması ilə əlaqədar idi. Rusiyanın uzaq şərqində ilk muzey 1884-ci ildə Vladivostokda – Amur əyalətini öyrənən ictimai muzey adı altında yaradılmışdır. XIX əsrin sonunda Blaqoveşinskdə (1891) və Aleksandrovskna-Saxalində (1896) muzeyler yaradılmışdır. Demək olar ki, onların hər biri qədimliyi əks etdirən bölmələrə malik idi və daima yeni tapıntılar ilə zənginləşirdi. Təkcə ən məşhur tədqiqatçı V.K.Arsenov tərəfindən 1920-ci illərdə 200-ə yaxın arxeoloji abidələr kəşf olunmuşdu (əsasən orta əsrlərdə Cjurcjenlerin Qızıl İmperiyası dovründəki şəhərə təsadüf edir) və 1921-ci ildə Peskanin yarımadasındakı tədqiqatları göstərmək olar. 1940-cı ildə Amur vilayətinin diyarşünaslıq muzeyinin elmi işçisi Q.S.Novikov Amur Və Cta vilayətlərində arxeoloji eskpedisiya yaratmış və tədqiqatlar aparmışdır (XIX əsrin sonu – 1922-ci ildə Cita uzaq Şərqə daxil edildi) . Həmin materiallar məşhur arxeoloq A.P.Okladnikovun marağına səbəb olmuşdur. Lakin həmin planları reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. 1940-ci illərin ikinci yarsına kimi muzey əsasən passiv rol oynayırdı və yalnız gətirilmə eksponatların nümayişi ilə məşğul idi və öz tədqiqatları demək olar ki, yox idi. Muzeylərin aktivləşdirilməsi müharibədən sonrakı dövrə 1946-cı ildən sonraya təsadüf edir. Oxoto-Kolim diyarşünaslıq muzeyi (1934-cü ildə yaradılıb) öz arxeoloji kolleksiyasını genişləndirməyə başladı. Muzeyin əməkdaşları SSRİ Elmlər Akademiyası ekspedisiyalarında iştirak etməyə başlamış və 1955-1961-ci illərdə ilk şəxsi ekspedisiyalarını təşkil etmiş, nəticədə muzey yeni eksponatlarla zənginləşmişdi.

1950-ci illərdən etibarən SSRİ Elmlər Akademiyasının Uzaq Şərq ekspedisiyası çalışmağa başlamışdı. Bu fəaliyyətə yerli muzeylər də maraq göstərmiş və yaxında iştirak etmişlər. Yerli muzəylərin fərdi ekspedisiya təşkil etməsi üçün gücləri olmadığından, yerli arxeoloji irsin araşdırılıb öyrənilməsində mühüm rol oynamışlar.

1970-ci illərdə ali və akademik muzeylər formalasmağa başlamışdır. Regionda ilk arxeologiya üzrə ixtisaslaşmış muzey Uzaq Şərq Dövlət Universiteti nəzdində yaranmışdır. Arxeologiya üzrə fondlar 1963-ci ildən etibarən D.L.Brodyanskinin rəhbərliyi ilə tarix fakültəsi üzrə praktikaların başlanması ilə formalaşmağa başlanmışdır. Tarix fakültəsinin rəhbəri A.Q.Cernixin fəaliyyəti nəticəsində universitetdə arxeoloji və etnoqrafik muzeylər üçün xüsusi ərazilər ayrılmışdır.

XX əsrin sonunadək dövlət muzeylərində ixtisaslaşmış arxeoloji muzeylərin yaradılması lazımi cavab tapmırdı. Buna əsas səbəb kadr vəziyyəti idi. Sovet dövründə muzeylərin təbliğat müəssisəsinə çevrilməsi elmi-araşdırma fəalliyətlərini ləğv olma dərəcəsinə gətirdi. İlk (bəlkə də yeganə) dövlət arxeoloji muzeyi Xabarovskda 1998-ci ildə yaradıldı. Muzeyin yaradılması I.D.Sevkomundun elmi məktəbinin formalaşması ilə bağlı idi. Əsas elmi istiqamətlər:

Rusiyanın uzaq şərqinin qədim icmaların evolyusiyası. Abidələrin əhatəsi və yerləşməsi, stratiqrafiya, xronologiya , dövrləşdirmə , tipologiya və qədim mədəniyyətlərin dəyişilmə dinamikası.

Daş dövründən"paleoetnoqrafik" dövrədək insanla təbiətin əlaqəsi və region mədəniyyətinin adaptasiyası. Rusiyanın uzaq şərqində mədəniyyətlərin paleoetnikmədəni proseslər və genezisi Arxeoloji irsin qorunması , metodik əsaslar və praktika Arxeoloji lokallaşma sosial-mədəni hadisə kimi Eksperimental araşdırma müstəvisində arxeoloji-ekoloji vəziyyət Amur ve Aldano-pen tayfaların qədim mədəni münasibətləri (Paleloit-Neolit) Qədim Amur ətrafının istehsal modelleri. Elmi fəailiyyət tezliklə öz əksini muzeyin ekspozisiyasında və maarifləndirmə işində tapırdı.

Первые русские поселения на Дальнем Востоке России начали появляться во второй половине XIX в. Но систематическое освоение и изучение региона начались в 1860-е гг. В этот же период началось изучение археологических памятников в регионе. Одно из первых археологических обследований было проведено в 1860-е гг. И.А. Лопатиным. По

его итогам были составлены рукописные «Некоторые сведения о 49 древних урочищах в Амурской стране» (Лопатин И.А., 1862 – 1869). Интерес, вызванный этими изысканиями, побудил Русское географическое общество создать специальную комиссию, а также направить в регион в 1870 – 1871 гг. историко-этнографическую экспедицию П.А. Кафарова. Объекты историко-культурного наследия, собранные экспедициями пополняли музейные собрания в европейской России, в том числе и потому что в регионе музеи еще не появились (Приморский край, 1991. С. 279-280).

Первый музей на российском Дальнем Востоке – Музей Общества изучения Амурского края возник в 1884 г. во Владивостоке. К концу XIX в. в регионе начали работу музеи в Благовещенске (1891), Хабаровске (1894) и в Александровске-на-Сахалине (1896). Практически каждый из них имел отдел древностей, пополнявшийся, в том числе, и археологическими находками. Только самым известным исследователем региона В.К. Арсеньевым к концу 1920-х гг. было открыто более 200 археологических памятников (в основном средневековые городища периодов Бохай и Золотой империи чжурчжэней), а также проведены разведочные работы, например на п-ове Песчаном в 1921 г. (Хореев В.А., 1978. С. 3-5)

В 1940-е гг. научный сотрудник Амурского областного краеведческого музея Г.С. Новиков (Даурский) пытался сформировать постоянно действующую археологическую экспедицию, провел ряд разведок в Амурской и Читинской областях (в конце XIXв. – 1922 г. Чита включалась в Дальний Восток). Эти материалы привлекли внимание известного археолога А.П. Окладникова. Но реализовать эти планы не удалось (Комарова Н.А., 2004. С. 118-120).

До второй половины 1940-х гг. музеи в основном выполняли пассивную роль: они принимали предметы от исследователей, организовывали их экспозиционный показ, но своих экспедиций не проводили и систематическим комплектованием археологических коллекций не занимались.

Активизация археологических исследований силами музеев региона приходится на послевоенный период. С 1946 г. Охото-Колымский краеведческий музей (создан в 1934 г.) начал активно пополнять археологическую коллекцию. Сотрудники музея принимали активное участие в экспедициях Академии наук СССР, а в 1955 – 1961 гг. были проведены первые собственные экспедиции, пополнившие фонды музея уникальными материалами по палеолиту и неолиту (Магаданский музей, 2006).

В 1950-е гг. начинает работать Дальневосточная экспедиция Академии наук СССР. Местные музеи проявили интерес к ее деятельности, в том числе на Сахалине, в Приморском крае сотрудники краеведческих музеев включались в состав отрядов этой экспедиции. Сил на организацию собственных археологических экспедиций у музеев не было. Тем не менее, музеи начинают играть огромную роль в обследовании состояния археологических памятников, их первоначальном выявлении. Это имело большое значение, т.к. официальный учет археологических объектов не был налажен: например, в Приморском крае, где только Арсеньеву удалось выявить более 200 объектов, на учете в 1957 г. официально состояло 4 памятника археологии, в 1958 г. это число увеличилось до 39. Это приводило к гибели объектов археологического наследия, о чем с тревогой говорили сотрудники музеев. Еще хуже дело обстояло с памятниками археологии. Музейные отчеты рисуют картину систематического разрушения археологических объектов в Приморском крае при полном попустительстве местных властей: в Лазовском районе из 33 памятников 22 «совершенно разрушены постройками, огородами и теперь уже не пригодны для изучения»; в Ольгинском районе из 50 археологических памятников «только 13 пригодны пока еще для изучения, остальные разрушены»; в Хасанском районе из 44 памятников археологии 22 были разрушены полностью. На этом фоне «флагманом» выглядел Чугуевский район, где «из 10 памятников только 2 находятся в плохом состоянии» (Справка, 1960. Л. 5). В других регионах Дальнего Востока ситуация была не лучше. К 1960-м гг. по инициативе музеев составляются первые планы музеефикации археологических памятников региона.

В 1970-е гг. формируются вузовские и академические музеи. Первым в регионе специализированным музеем археологии обзавелся Дальневосточный государственный университет. Фонды по археологии начали формироваться в университете с 1963 г., когда Д.Л. Бродянский стал руководителем археологических практик у студентов истфака. В 1973 г. заведующая кафедрой всеобщей истории А.Г. Черных ходатайствовала перед руководством университета о выделении помещений для организации археологического и этнографического музеев, ее поддержал проректор П.С. Дагель. С 1975 г. на историческом факультете работали археологический и этнографические музеи. Хотя им пришлось много переезжать вместе с факультетом (в 1970-е гг. ДВГУ активно строился, что вызывало частые перемещения). Признанием проделанной сотрудниками ДВГУ работы по созданию музеев стал приказ Министерства высшего и среднего специального образования РСФСР № 334 от 2 июля 1981 г. «Об организации зоологического и археолого-этнографического музеев ДВГУ», в соответствии с которым музеи получили официальную «прописку» как структурные подразделения университета, и им были выделены ставки

научных сотрудников (ДВГУ, 1999. С. 202-203; Бродянский Д.Л., 2005. С. 52-53; Зоологический музей, 1998. С. 11).

В государственных музеях идея выделения специализированного археологического музея не получала реализации до конца XX в. Основной причиной была кадровая ситуация: превращение музеев в советский период в пропагандистские учреждения привело к постепенной ликвидации научно-исследовательской работы, «вымыванию» научных кадров, уходивших в вузовскую и академическую системы. Первый (и пока единственный) государственный музей археологии появился в Хабаровске в 1998 г. – Музей археологии, филиал Хабаровского краевого краеведческого музея им. Н.И. Гродекова. Создание музея связано с формированием научной школы И.Д. Шевкомунда. Логическим этапом создания научной школы по археологии в Хабаровске стало создание специализированного музея. Были определены основные направления научной работы:

1) эволюция древних обществ юга Дальнего Востока России: ареалы и размещение памятников, стратиграфия, хронология, периодизация, типология и динамика изменчивости древних культур;

2) взаимодействие человека и природы от эпохи камня до «палеоэтнографического» периода: палеоэкономика, способы адаптации культур региона;

3) палеоэтнокультурные процессы и генезис эпох и культур на юге Дальнего Востока России;

4) сохранение археологического наследия: методические основы и практика;

5) археологическая локализация как социокультурное явление (на материалах эворон-горинской группы памятников);

6) приамурская археолого-экологическая ниша в свете экспериментальных исследований;

7) древние культурные связи амурских и алдано-ленских племён (палеолит – неолит);

8) производственные и промысловые модели древнего Приамурья (ХКМ, 2012).

Научная работа находила быстрое воплощение в экспозициях музея и его просветительской работе. В последней основным направлением стала работа с детьми. Музей Археологии активно внедрял в свою просветительную работу интерактивные формы: мастер-классы, историческую реконструкцию; театральные постановки.

Археологическое изучение российского Дальнего Востока насчитывает уже полтора столетия. Значительное место в этой истории занимают исследования музеев, исследования на базе музейных коллекций. В популяризации археологического наследия региона музеи играют первенствующую роль. Но при этом, сложные условия развития музейного дела в регионе привели к тому, что только в двух центрах Дальнего Востока: Владивостоке (Музей ДВФУ) и Хабаровске (Музей археологии ХКМ) сложились свои научные школы.

REFERENCES

1. **Lopatin I.A. 1862 – 1869**
Lopatin I.A. Nekotorye svedenya o 49 drevnikh urochischakh v Amurskoy strane // Arkhiv Instituta Arkheologii RAN. F. 1. D. 34.

2. **Kratkyi entziklopedicheskyi spravochnik. 1991**
Primorskiy kray. Vladivostok

3. **Khorev V.A., 1978**
Khorev V.A. Arkheologicheskie pamyatniki Primorskogo kraya. Vladivostok

4. **Komarova N.A., 2004**
Komarova N.A. Iz perepiski G.S. Novikova-Daurskogo s A.P. Okladnikovym // Amurskiy kraeved. Blagoveschensk, № 1 (21).

5. **Magadansky musey, 2006**
Gosudarstvennoe uchregdenie kultury: Magadansky oblastnoy kraevedcheskiy musey. – URL: http://www.llr.ru/razdel4php?idr4=1424&idr3=508&simb=M&page. [08.08.2006].

6. **Spravka, 1960.**
Spravka o sostoyanii istoricheskikh i arkheologicheskikh pamyatnikov na territorii Primorskogo kraya // Gosudarstvennyi arkhiv Primorskogo kraya . F. P-1259. Op. 1. D. 348. L. 4-5.

7. **DVGU, 1999**
Dalnevostochnyi gosudarstvennyi universitet: istorya i sovremennost. 1899 – 1999. Vladivostok

8. **Brodyansky D.L., 2005**
Brodyansky D.L. K istorii vozrojdenya arkheologo-etnographicheskogo museya DVGU // Trudy Uchebno-nauchnogo museya DVGU. Vyp. III. Iz istorii vysshego obrazovanya na Dalnem Vostoke. K 105-letiyu Dalnevostochnogo gosudarstvennogo universiteta i 5- letiyu museya DVGU. Vladivostok

9. **Zoologicheskiy musey, 1998**
Zoologicheskiy musey Dalnevostochnogo gosudarstvennogo universiteta. Vladivostok

10. **KHKM, 2012**
Khabarovskiy kraevoy musey im. N.I. Grodekova. Nauka. – URL: http://hkm.ru/nauka/. [26.07.2012].

ВЛИЯНИЕ МАЛОЙ АЗИИ И ЗАКАВКАЗЬЯ НА МОНУМЕНТАЛЬНУЮ АРХИТЕКТУРУ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

EFFECTS OF ASIA MINOR AND TRANSCAUCASIA ON MONUMENTAL ARCHITECTURE OF GOLDEN HORDE

Emma Zilivinskaya
Institute of Archaeology and Ethnography of Academy of Sciences of Russia, Moscow Russia

XÜLASƏ

Monumental memarlıq obyektləri çox komponentli Qızıl Ordu şəhər mədəniyyətinin tərkibində müxtəlif mədəniyyətləri kifayət qədər təsvir edir. Müsəlman şəhərlərinin əsas tikilisi olan məscidlərin planlaşdırmasının analizi göstərmişdir ki, hazırda tanınmış Qızıl Ordu cümə məscidlərinin əsaslı planı olmuşdur. Bu plan Kiçik Asiyada, eyni məscidlərin Səlcuk dövründə yayıldığı Anadoluda iqtibas etmişdir. Krımda əsasən tanınmış kiçik günbəzli məscidlər Səlcuq dövrü və erkən Osmanlı dövrü analoji tikililəri ilə eyniyyət təşkil edir. Məscidlərlə bağlı olan minarələr və onlarla əlaqədar olan vahid memarlıq kompleksi Kiçik Asiya görünüşünə malikdirlər.

Məqbərələrin təqdim etdiyi memorial abidələr çoxsaylı monumental tikili qrupunundan ibarətdir və onların planı kifayət qədər müxtəlifdir. Volj Bolqarıstanda və Krımda erməni-Kiçik Asiya təsiri daha çox ifadə edilmişdi. Bolqarıstanda həmçinin Azərbaycan Şirvan-Abşeron məktəbi elementlərinin mövcudluğu hiss olunurdu.

SUMMARY

Objects of monumental architecture reflect different traditions in the composition of urban culture multicomponent Golden Horde. The analysis of plan mosques, the main buildings of the Muslim cities, showed that all of the currently known Juma Mosques of the Golden Horde had a basilica plan. This layout has been copied in Asia Minor, namely, in Anatolia, where similar mosques have proliferated in the Seljuk period. Small Dome of the mosque, known mainly in the Crimea also replicates a similar construction of Seljuk and early Ottoman periods. Asia Minor had a look of minarets, mosques and a single architectural ensemble associated with them respectively.

Memorials, presented by mausoleums constitute the largest group of monumental buildings and their layout is quite diverse. In the Volga Bulgaria and the Crimea, the Armenian-Asia Minor effect was the most pronounced. In Bulgaria elements of the Shirvan-Absheron school of Azerbaijan are much absent.

АБСТРАКТ

Объекты монументальной архитектуры достаточно отражают различные традиции в сложении многокомпонентной городской культуры Золотой Орды. Анализ планировки мечетей, главных сооружений мусульманского города, показал, что все известные на данный момент джума-мечети Золотой Орды имели базиличную планировку. Такая планировка, была заимствована в Малой Азии, а именно, в Анатолии, где подобные мечети получили распространение в сельджукский период. Небольшие купольные мечети, известные в основном в Крыму, также копируют аналогичные постройки сельджукского и ранне-османского периодов. Малоазийский облик имели и минареты, связанные с мечетями и соответственно образующие с ними единый архитектурный ансамбль.

Мемориальные памятники, представленные мавзолеями, составляют наиболее многочисленную группу монументальных построек и планировка их достаточно разнообразна. В Волжской Болгарии и Крыму наиболее выраженным было армяно-малоазийское влияние. В Болгаре также заметно присутствие элементов ширвано-апшеронской школы Азербайджана.

Исследователи, занимавшиеся историей и культурой Золотой Орды, неоднократно отмечали своеобразие этого государства, включавшего в себя два мира – мир кочевников-скотоводов, населявших бескрайние степные пространства и мир восточных городов, многочисленных, густо населенных, прекрасно благоустроенных для своего времени. Высокий уровень развития золотоордынской городской цивилизации отражает и монументальное зодчество. Состав монументальных построек, дошедших до наших дней, подтверждает тезис о доминировании ислама в городской жизни. С му-

сульманской религией связаны наиболее крупные и значимые городские постройки, такие как мечети, минареты, медресе, мавзолеи, общественные бани-хаммам. Но что представляли собой эти здания, архитектура которых определяла внешний облик города?

Анализ планировки мечетей, главных сооружений мусульманского города, показал, что все известные на данный момент джума-мечети Золотой Орды имели базиличную планировку, то есть представляли собой прямоугольные в плане здания, внутреннее пространство которых разделено на нефы рядами колонн. В центре зала мог быть сделан небольшой внутренний дворик с водоемом. Колонны были каменными или деревянными, они опирались на каменные базы или кирпичные основания, заглубленные ниже уровня пола, и поддерживали плоское перекрытие. Крыши были, скорее всего, двускатными или плоскими и могли иметь световой фонарь над внутренним двориком. Такая планировка, без сомнения, была заимствована в Малой Азии, а именно, в Анатолии, где подобные мечети получили распространение в сельджукский период. Небольшие купольные мечети, известные в основном в Крыму, также копируют аналогичные постройки сельджукского и раннеоттоманского периодов.

Малоазийский облик имели и минареты, связанные с мечетями и соответственно образующие с ними единый архитектурный ансамбль. В Золотой Орде, как и в Малой Азии, они имели трехчастную структуру, состоящую из квадратного (прямоугольного) в плане цоколя, переходящего в восьмигранную призму, на которую опирался ствол минарета.

Характерной чертой анатолийского зодчества является объединение мечети и связанных с ней учреждений в единый объем. Ярким примером этому является куллие Хванд Хатун, в котором объединены мечеть, медресе, баня и мавзолей. Тот же принцип использован в мечети-медресе Солхата, памятника, в котором наиболее явственно прослеживается малоазийское влияние. Этот же принцип положен в основу плана джума-мечети Сарая, в которой к основному объему молельного зала пристроено небольшое помещение явно общественного характера. Возможно, здесь проводились занятия для студентов расположенного рядом медресе или же оно служило для каких-то иных целей.

На связь с Анатолией вполне определенно указывают также каменные архитектурные детали, украшенные искусной резьбой. Такие детали присутствуют в мечетях и минаретах Болгара, Крыма, Старого Орхея. В орнаментальных мотивах этой резьбы отчетливо прослеживается сельджукское влияние. Остается лишь сожалеть, что до сих пор каменный архитектурный декор этих памятников не стал предметом специального исследования.

Как уже отмечалось восприняв анатолийский тип мечетей в общем и целом, золотоордынские зодчие внесли много нового в его воплощение. Наиболее ярким примером этого является укрепление углов Болгарской мечети мощными многогранными башнями-контрфорсами. Для мечетей Нижнего Поволжья характерной чертой стало выделение площадки перед михрабом. В мечети Водянского городища она окружена деревянными столбиками, а в центре ее находится подставка под коран. Возможно, в этом месте крыша была выше, и в ней находился световой фонарь. В Белой мечети Сарая пространство перед михрабом обнесено ганчевой решеткой. Мощный портал здания также отличает его от остальных золотоордынских мечетей. В мечети Кучугурского городища портал превращается в дополнительное тамбурное помещение с суфами вдоль стен. Выбивается из общего ряда Большая мечеть Верхнего Джулата, сильно вытянутая в широтном направлении. Такие пропорции характерны для мечетей Кавказа и Закавказья.

О планировочных принципах других учреждений, связанных с мусульманской религией, таких как медресе и ханака, в пределах всей Золотой Орды говорить еще рано, так как они известны только в единичных экземплярах. Возможно, этот вопрос прояснят будущие раскопки.

Мемориальные памятники, представленные мавзолеями, составляют наиболее многочисленную группу монументальных построек. Они известны, и не в единичном числе, во всех крупных городах и регионах Золотой Орды. Планировка мемориальных построек достаточно разнообразна. Это многогранные и круглые в плане башенные мавзолеи с порталами и без них, здания с квадратной усыпальницей, перекрытой куполом, фасадные или с порталами различной формы, достаточно редкие пирамидальные постройки. Среди мавзолеев простого плана есть даже один центрический (Черная палата), хотя такая форма не характерна для XIV в. Многокамерные здания бывают вытянутыми – продольноосевыми и поперечноосевыми, Т-образной планировки, то есть развивающиеся в обоих направлениях, и конгломераты нерегулярного плана. Перекрывались золотоордынские мавзолеи в большинстве случаев шатровыми куполами. По крайней мере, такой вариант покрытия во многих случаях подтверждается документально.

Однако, можно предположить, что существовали здания с полусферическими куполами.

Многочисленность мемориальных памятников является причиной того, что именно они наиболее показательны для определения влияний различных архитектурных школ и выделения архитектурных провинций внутри Золотой Орды. Так в Волжской Болгарии и Крыму наиболее выраженным было армяно-малоазийское влияние. В Болгаре также заметно присутствие элементов ширваноапшеронской школы Азербайджана. В то же время в близких к Волжской Болгарии мордовских землях известен памятник практически идентичный хорезмийскому мавзолею Наджмеддина Кубра. Среднеазиатские традиции превалировали в Нижнем Поволжье и степной части Северного Кавказа. В этих же регионах среди мемориальных построек присутствуют формы характерные для кочевнических (кипчакских) надгробных памятников. На некоторых памятниках Поволжья и в предгорьях Северного Кавказа отчетливо прослеживаются традиции азербайджанского зодчества, представленного нахичеванской школой.

На примере мавзолеев хорошо видно, что в Золотой Орде происходит не прямое заимствование принесенных извне традиций, а их творческая переработка. Так, например, в Волжской Болгарии в результате некоторой трансформации форм малоазийских башенных мавзолеев появляется достаточно единообразный тип усыпальниц, который распространяется и в других районах (в Приуралье). Непосредственно в Золотой Орде возникает оригинальная форма двухкамерного фасадного мавзолея, состоящего из квадратной в плане усыпальницы (гур-ханы) и небольшого прямоугольного в плане тамбурного помещения, используемого как комната для обрядов (зиорат-хана). Такая планировка получается в результате «закрывания» айвана и превращения его в дополнительное помещение. В некоторых случаях такие двухкамерные мавзолеи имеют пештак и становятся портальными. Интересно, что здания этой планировки фиксируются и в Западном Казахстане, где достаточно сильно было влияние хорезмийской строительной школы.

Еще одним примером ярко выраженного сельджукского влияния на архитектуру Золотой Орды являются общественные бани-хаммам, предназначенные для обслуживания социальных верхов золотоордынского города. Форма их массажного зала в виде креста с четырьмя угловыми мыльнями по углам и открытым водоемом в центре характерна именно для сельджукской Малой Азии. Такая планировка продолжала сохраняться в этом регионе в «турецких» банях длительное время и дошла практически до наших дней.

Таким образом, анализ архитектуры общественных зданий указывает на значительную роль выходцев из Малой Азии в формировании золотоордынской культуры. Этот факт требует объяснения. Мне представляется, что истоки общегосударственной золотоордынской архитектуры следует искать не только за пределами государства, но и в наиболее развитых в культурном отношении его областях. Такими областями были Крым и Волжская Болгария. Тесную связь Крыма с Малой Азией в отмечали многие исследователи (Башкиров, 1926:.110; 1927:.30-52; Якобсон, 1964: 106-108; Крамаровский, 1990; 2005: 112-116). В домонгольское время эти связи были обусловлены, прежде всего, торговыми отношениями между соседними государствами, расположенными на противоположных берегах Черного моря. В золотоордынский период они получили новый импульс. Известно, что в 1265 г. выходцы из Анатолии во главе с потерявшем власть султаном Изз ад-Дином Кейкавусом II переселись в Крым (Райс, 2004: 67, 77; Крамаровский, 2009: 403). Часть их осела в Добрудже, что объясняет присутствие резьбы сельджукского стиля в постройках Старого Орхея.

Вероятно, были и другие волны миграций из разоренной вторжениями внешних врагов и междуусобными войнами Малой Азии в Золотую Орду, жизнь в которой была спокойной и стабильной, а рост городов постоянно требовал притока искусных строителей и ремесленников. В зодчестве Волжской Болгарии также отчетливо заметно малоазийское влияние. Представляется вероятным, что корни его уходят в домонгольский период. Так, например, самая ранняя соборная мечеть Волжской Болгарии, раскопанная в Биляре, представляла собой большой колонный зал и не имела внутреннего двора. Сопоставление всего комплекса билярской мечети с аналогичным комплексом в Конье указывает на их типологическое сходство (Саттарова, 2002: 479, 480). Имеются также данные о наличии как в Крыму, так и в Болгаре значительных по численности армянских колоний (Смирнов, 1951: 185-191; Крамаровский, 2005: 118-120; 2009: 421-423). Вполне возможно, что определенный вклад в развитие каменной резьбы в Золотой Орде внесли и мастера из Армении.

И наконец, не последнюю роль в выборе в качестве эталона мечетей именно анатолийского образца сыграло, вероятно, сходство климатических условий. Как уже упоминалось, исследователи

объясняют перекрытие внутреннего двора в мечетях Малой Азии суровыми зимами, характерными для данного региона. Однако, на большей части территории Золотой Орды зимние температуры еще ниже, что неизбежно влечет за собой строительство зданий закрытого типа.

REFERENCES

Башкиров А.С., 1926
Сельджукизм в древнем татарском искусстве, Крым, № 2.

Башкиров А.С., 1927
Художественные памятники Солхата, Крым, № 1.

Крамаровский М.Г., 1991
Солхат и Амасья в XIV в. К итогам археологического изучения архитектурного комплекса медресе и мечети Узбека в г. Крым (Старый Крым), Проблемы истории архитектуры, тез. докл. Всесоюзной конференции, Суздаль, М, 1990.

Крамаровский М.Г., 2005
Золотая Орда как цивилизация, Золотая Орда. История и культура, СПб.

Крамаровский М.Г., 2009
Религиозные общины в истории и культуре Солхата XIII-XIV вв., Archeologia Abrahamica, M

Райс. Т.Т., 2004
Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии, М.

Саттарова Л.И., 2002
Сельджукское искусство, Очерки истории распространения исламской цивилизации. От рождения исламской цивилизации до Монгольского завоевания, Т.1, М.

Смирнов А.П., 1951
Волжские Булгары, Труды Государственного Исторического музея, вып.XIX, М.

Якобсон А.Л., 1964
Средневековый Крым, М-Л.

A 3D MODEL USED AS REFERENCE BASE FOR RECORDING CONDITION ASSESSMENT OF A CULTURAL HERITAGE OBJECT OR COLLECTIONS: THE EXAMPLE OF A TERRACOTTA LION (HALF 17TH CENT.) AND A RHYTON (2ND-3RD CENT. B.C.)

3D MODELİ MƏDƏNİ İRS OBYEKTİ VƏ YA KOLLEKSİYALARI ÜÇÜN ŞƏRAİTİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN İSTİNADƏSASI KİMİ: SAXSIŞİR (XVII ƏSRİN ORTALARI) VƏ RİTON (E.Ə. II-III ƏSRLƏR) NÜMUNƏSİNDƏ

Ernesto Borrelli, Davide Fodaro, Angelo Raffaele Rubino
Istituto Superiore per la Conservazione ed il Restauro, Rome, Italy

XÜLASƏ
"Şəraitin qiymətləndirilməsi" konsepsiyasına əsasən, başlanğıc mərhələ kimi artefaktın bütün görünən müdaxiləsini araşdırmaq, kateqoriyaya bölmək və fotosunu çəkmək (ötən və yeni konservasiya tarixi), fenomenin bütöv dəyişikliyi və köhnə yaxud aktiv korlanmasını nəzərə alaraq, məqalədə ondan bəhs olunur ki, yuxarıda adı çəkilmiş 2 ölçülü qrafik formatın məlumatının obyektin 3D komputer modeli sahəsinə keçməsi üçün ənənəvi yollar mövcuddur.
3D sənədləşdirmə sisteminin bütün dəyişmə sahələrinin qeydə alınması üçün çürümə, əlavələr, təmir, müdaxilə, və s. metrik və məkan informasiyası ilə istinad bazası kimi tətbiq olunması təklif olunmuşdur.
Həmin metodologiya ritona (Avrasiya regionu, e.ə. II-III əsrlər) tətbiq olunub. O da Roma "G.Tucci" Şərq İncəsənət Muzeyinin kolleksiyasına məxsusdur (Bernini, XVII əsr, S. Luca Akademiyası, Roma).
Burada vurğulanan nümunə vasitəsilə (konservasiyanın sənədləşdirilməsi məqsədilə) açıq mənbəli proqramın istifadəsi və adaptasiyası, eləcə də muzey kolleksiyalarına tətbiq olunmuş sistemlərin asan tətbiqi konservasiyaçıya imkan yaradır ki, o, real obyekti yoxladıqdan sonra hər hansı bir xəta, korlanma və başqa hallar baş verdikdə onun gələcək yaddaşı üçün virtual modelin qeydini aparsın.

SUMMARY
Starting from the concept that the "condition assessment" is a primary process to start to identify, categorize and record all visible intervention on an artifact (past and recent conservation history) including all modification and old or active deterioration phenomena, this paper is a proposal to overcome the traditional way to record the above listed data on a bi-dimensional graphical format to pass to the field of 3D computerized model of an object.
It is proposed a 3D documentation system as reference base for recording all the areas of alteration, decay, additions, repair, intervention etc. with all metric and spatial information.
The described methodology has been applied on a Rhyton (Eurasian region, 2nd – 3rd cent. b.C) that belong to the collection of Oriental Art Museum "G. Tucci" of Rome and on a terracotta lion (Bernini, 17th cent., Academia of S. Luca, Rome).
In the example here stressed (for the purpose of conservation documentation) the use and the adaptation of open source software and easy to use systems applied to museum collections, allow the conservator, after having examined the real object, to annotate any pattern of damage, deterioration etc. on the virtual model for future memory.

Introduction. As stated in the European Standard EN 16095 "Conservation of cultural property: Condition recording for movable cultural heritage" , the organizations responsible for the conservation of tangible cultural heritage are required to maintain a record of its condition. A "condition record" is an essential tool for the management of tangible cultural heritage. It is of historical value and it shall contain all essential and relevant information in a logical and well organized order.
As it is well known the main reporting information shall refer primarily to the object identification in terms of: inventory or accession number, date of classification, author or attribution, origin, civilization, etc. followed by the object description, the nature of the object, constituent material/s structure/surface,

measured dimensions, execution technique. The historical information, the context, the archival records and the existing historical photographs are equally fundamental part of the records. All the mentioned data are part of the so called "background information" but what about the recording of "condition assessment"?

Fig. 1 - Terracotta lion (Bernini,17th cent., Academy

Fig. 2 - Rhyton, (Eurasian region, 2nd-3rd cent., .b.C. of S. Luca , Rome) National Oriental Art Museum, Rome).

The condition assessment is a process addressed to identify, categorize and record all visible intervention (past and recent conservation history), modification and old or active deterioration phenomena. The aim of this paper is a proposal to overcome the traditional way to record all the above listed data on a bi-dimensional graphical format to pass to the field of 3D computerized model of an object. A 3D documentation system as reference base for recording all the areas of alteration, decay, additions, repair, intervention etc. with all metric and spatial information.

3D laser scanning application. The laser scanning technology has been applied in the field of cultural heritage overpassing all expectation and more recently became to be considered a mature technology. Although constantly evolving (for example the use of "Structured light scanning systems" seems to be much more reliable of a laser beam use) the 3D digitalization technique, after reaching great accuracy and precision, is going to be simplified and lowering the initial investment and management costs. In addition other non-contact 3D modelling systems are going to be developed to obtain an object reconstruction less precise (in terms of spatial coordinate and metric parameter) but still enough reliable to be used as support base for the mentioned condition recording of a museum artefact. Is this the case of the use of recently diffused software for 3D model generation from still images .

The 3D modelling technique exhales the purpose of this communication but here represents the intermediate phase to present a more effective method of recording information.

Condition assessment data on a 2D and 3D model. Going back to condition assessment process, the close observation of an object normally done by a conservator allows to collect a numerous series of data that are in close relationship with the surface examined, the precise position and related spatial parameters. These data are normally mapped superimposing a number of different layers of information (the so called thematic maps) that contribute to the final record of any possible mechanical damage, abrasion, disaggregating, fissure, surface deposits, staining etc. There are several and efficient examples of two-dimensional graphic documentation to record any kind of alteration, decay, additions etc. of museum objects, but when compared with a three-dimensional documentation the limitation are evident. A part from the necessity of close observation of the real object under study, a virtual reconstruction of a full resolution three dimensional model, as near as possible to their original resolution, allow a continuous viewing inspection of the same at any time.

The method adopted to get the possibility to have a continuous viewing of the objects on a scan model is shown below with the examples on the terracotta lion (Fig.1) and the rhyton (Fig.2).

Following the acquisition of a 3D base map (through the use of a laser scanner Konica Minolta Vi -9i) and the subsequent data processing to produce a polygonal surface model (Fig.3 and Fig.4) it has been done a photographic survey capturing a sufficient number of high resolution digital photographs with two purposes: a) improve the limited resolution of color information

captured by the scanner
b) combine (by projection) the last with the polygonal model assigning the pixels of a two-dimensional bitmap image precisely to a three-dimensional model.

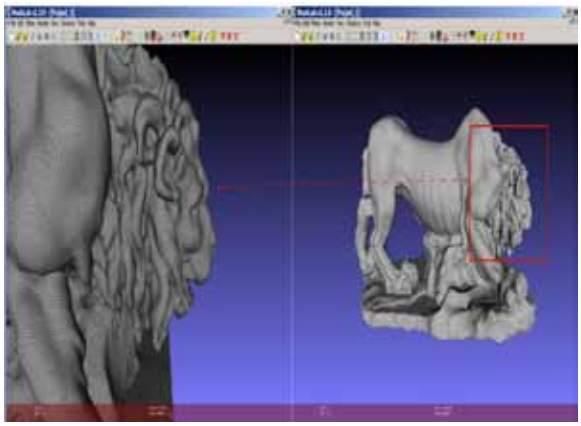

Fig.3 - Acquisition of 3D base

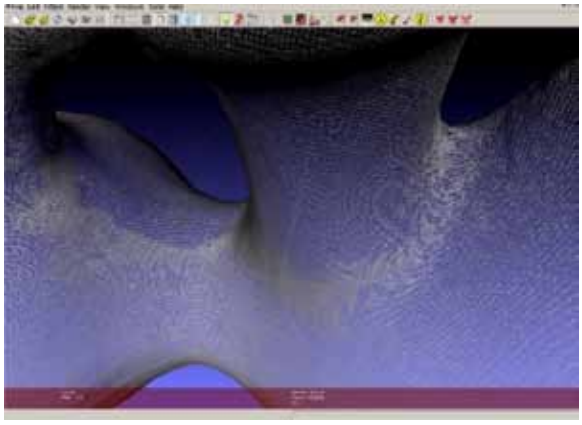

Fig.4 - Polygonal surface

The process of projection of the HD photographs on the solid has been possible thanks to the use of an open source software: MeshLab , developed by the Institute of Information Science and Technology (ISTI) of the Italian Research Council . It is a system for the processing and editing of unstructured 3D triangular meshes providing a set of tools for editing, cleaning, healing, inspecting, rendering and converting this kind of meshes.

Creation of real-time three-dimensional viewing environment. Today there is a sufficient supply of a number of "quality inspection software" developed in the engineering field to monitor manufacturing defects. These kind of software when applied in the field of Cultural Heritage, although with some adaptation, have proven to be enough interesting in the process of condition recording of a Cultural Heritage object. The software used to categorize and record all visible intervention, modification and deterioration phenomena applied on the terracotta lion and on the rhyton is an easy system available with the Trade Mark "Rapidform 2006" . A freeware viewer is also available to support the visual inspection, and some manipulation, of a three dimensional object simulating a close observation of the real object.

In the example here stressed (for the purpose of conservation documentation) the use and the adaptation of this system on museum collections allow the conservator, after having examined the real object, to annotate any pattern of damage, deterioration etc. on the virtual model for future memory and/or to quantify the extension of the damage with a precise location and parameterization of it.

The software (Rapidform) allows the possibility to map specific points on the surface of the object, graphically, through a colour-coded overlay system (Fig. 5) and to annotate texts (through the insertion of text 'bubbles' as shown in fig. 6) anchored to precise coordinates on the model.

Fig. 5 - 3D scan model graphically and textually annotated with condition information

Fig.6 - The text annotations are then stored in the file, where they are viewed as 'flag and stick' objects.

In the context of conservation, the advantages to annotate any kind of information as file linked with the object and, when necessary, update or interrogate full-resolution three-dimensional data (with high accuracy of almost as a live viewing environment) represent an useful and valuable conservation documentation tool.

Conclusion. Using close-range three-dimensional laser scanning technology or the new simplest low cost systems for 3D model generation from still images, combined with the suggested use of a software as the showed Rapidform system, could provide conservators and museums with a user-friendly method for computerized documentation systems, including images capture, color image mapping, material simulation and virtual reconstruction, powerful enough and easy-to-use for the care of their collections.

Acknowledgements

Paola D'Amore (Museo Nazionale d'Arte Orientale, Roma), Roberto Scopigno and Stefano Delle Piane (Visual Compiuting Lab, ISTI CNR , Pisa-Italy), Angela Cipriani (Accademia Nazionale di San Luca, Roma).

Bibliography

Three-dimensional documentation and virtual restoration of the Lichfield Angel, Angela Geary & Emily Howe in Journal of the Institute of Conservation Vol. 32, No. 2, September 2009, 165–179.

La conservazione dell'arte egiziana. Percorsi di formazione per il restauro delle collezioni del Museo Egizio del Cairo, Donatella Cavezzali (Ed.), pp. 145-153, Rome, January 2014.

L'argilla e il tornio: tecniche e tipologie vascolari iraniche dal Periodo del Ferro all'età dell'impero sasanide : Roma, Palazzo Brancaccio, 12 aprile-19 dicembre 1999 / Ed. Paola D'Amore, Rome: Museo Nazionale d'arte orientale, [1999].

GraDoc: Graphic Documentation Systems in Mural Painting Conservation,ed. W. Schmid, Research Seminar,Rome, 16–20 November 1999 (Rome: ICCROM, 2000).

REFERENCES:

Angel, Angela Geary & Emily Howe. September 2009
Three-dimensional documentation and virtual restoration of the Lichfield in Journal of the Institute of Conservation Vol. 32, No. 2, pp165–179

Donatella Cavezzali (Ed.). January 2014
La conservazione dell'arte egiziana. Percorsi di formazione per il restauro delle collezioni del Museo Egizio del Cairo, pp. 145-153, Rome

Paola D'Amore (Ed). 12 aprile-19 dicembre 1999
L'argilla e il tornio: tecniche e tipologie vascolari iraniche dal Periodo del Ferro all'età dell'impero sasanide : Roma, Palazzo Brancaccio, /, Rome: Museo Nazionale d'arte orientale, [1999]

W. Schmid (Ed.) 16–20 November 1999
GraDoc: Graphic Documentation Systems in Mural Painting Conservation, Research Seminar,Rome, (Rome: ICCROM, 2000)

AĞSU TƏCRÜBƏSİ – MİRAS İCTİMAİ BİRLİYİNİN ARXEOLOJİ QAZINTILAR NƏTİCƏSİNDƏ AŞKARA ÇIXARILAN MƏDƏNİ İRS NÜMUNƏLƏRİNİN KONSERVASİYASI, MÜHAFİZƏSİ VƏ TƏBLİĞİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİ

AGSU PRACTICE – ACTIVITY OF MIRAS ORGANIZATION IN CONSERVATION, PROTECTION AND PROMOTION OF CULTURAL HERITAGE SAMPLES DISPLAYED BY ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

Fariz Khalilli
MIRAS Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi 2010-cu ilin yanvar ayının 6-da Bakı şəhərində tarixçi, arxeoloq və mühəndislər tərəfindən yaradılmışdır. Az müddətdə üzvlərinin sayı artan ictimai birlik 2010-cu ilin mart ayının 31-də Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyata alınmışdır. Üzvlərinin hazırladığı müxtəlif layihələr ictimai birliyin ianələr və qrantlar yolu ilə Azərbaycanda mədəni irsin öyrənilməsi, mühafizəsi və təbliği üçün şərait yaratmışdır. İctimai Birliyin fəaliyyəti dövründə ən böyük layihəsi "Orta əsr Ağsu şəhəri arxeoloji turizm kompleksi layihəsi"dir.

Orta əsr Ağsu şəhəri arxeoloji turizm kompleksi layihəsi hazırlananda son məqsədin Azərbaycanın turizm marşurutundan kənarda qalmış bu bölgəsinə ölkənin və dünyanın alimlərin və mədəni irslə maraqlanan turistlərinin diqqətini çəkmək idi. Hər şeydən əvvəl 200 il əvvəl tərk edilmiş şəhəri yenidən oyatmaq lazım idi. Ağsu arxeoloji ekspedisiyası 2010-2012-ci illərdə 15000 kv.m. ərazidə 5 qazıntı sahəsi qoyaraq qala divarı, cümə məscidi, hamam, sənətkar dükanları, yaşayış evləri, su xətləri, kanalizasiya sistemi, iri küçələri aşkar etməklə mərkəzi muzeylərdə belə oxşarı olmayan minlərlə eksponatı da gün üzünə çıxardı. Layihənin ikinci mərhələsi aşkar olunmuş qalıqların konservasiyası və turistlərin yaxından görə bilmələri üçün nümayişə hazır vəziyyətə gətirilməsi idi. Az bir vaxtda III, IV və V qazıntı sahələrinin üzəri örtüldü və ətrafı abadlaşdırıldı, sərgi kompleks yaradıldı. Turistlərin rahat yetişə bilmələri üçün müasir Ağsu şəhərindən orta əsr Ağsu şəhərinə asfalt yol çəkildi.

Layihənin paralel aparılan üçüncü mərhələsi 3 cildlik ikidilli "Ağsu şəhəri orta əsrlərdə" kitab-albomu, agsuexpedition.org internet səhifəsi, minlərlə eksponatın elektron pasportlaşdırılması, rayon, paytaxt və xarici ölkələrdə "Ağsu möcüzəsi" sərgilərinin keçirilməsi, III və IV qazıntı sahələrinin 3D formatında vizuallaşdırılması, İTV və ATV-nin tarixə dair silsilə verilişlərində nümayiş olunan televiziya sənədli filmlərinin istehsalı, KİV-lərin qazıntı yerinə infoturunun təşkil edilməsi, Bakıda universitet, orta məktəb, muzey və kitabxanalarda tanıtım seminarlarının keçirilməsi və s. təbliğat işləridir.

ABSTRACT

MIRAS Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage was established on 6th January 2010 in Baku City by historians, archaeologists and engineers. The Organization increased the number of its members was registered by the Ministry of Justice on 31 March 2010. Various projects elaborated by its members through donations and grants created conditions for study, protection and promotion of cultural heritage in Azerbaijan. The greatest project of the Organization is "Medieval Agsu Town Archaeological Tourism Complex" during its activity.

Our last purpose while elaborating the project of medieval Agsu archaeological tourism complex was to implicate the attention of our country and world tourists to the region kept beyond the Azerbaijani tourism route. First of all the town left 200 years ago needed to be enlivened. Agsu Archaeological Expedition displayed 5 excavation sites in 15 000 sq/ms area in 2010-2012 years revealing fortress wall, Juma Mosque, bath-house, craftsmen shops, houses, water lines, sewerage and large streets, as well as thousands of exhibits with no analogue in central museums.

The second stage of the project needed to be shown at the exhibition for conservation of the revealed rests and tourists' short distance watch. The 3rd, 4th and 5th excavation sites were covered up; the surrounding flourished

and the exhibition complex created. For tourists' comfortable reach an asphalt road was laid up from modern Agsu town up to medieval Agsu town.

Parallel 3rd stage of the project covered publication of 3-volume "Medieval Agsu town" book-album in two languages; setting up Internet page "agsuexpedition.org"; electron passport of thousands of exhibits; "Agsu Wonder" exhibitions in regions, the capital and foreign countries; 3D views of 3rd and 4th excavation sites; producing TV documentaries shown in series programs on history on ITV and ATV Channels; arrangement of info-tour of mass media representatives to the excavation site; holding introductory seminars to Baku universities, secondary schools, museums and libraries, etc.

Giriş. MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi Azərbaycan tarixində mədəni irs sahəsində bir sıra ilklərlə yada düşür. Bu ilklərin başında Ağsu mədəni irs təcrübəsi gəlir. 2010-cu ilin mart ayında başlanılan «Orta əsr Ağsu şəhəri arxeoloji turizm kompleksi» layihəsi müxtəlif elm sahələrini bir tədqiqat meydanında birləşdirdiyi kmi Azərbaycan turizminə də yeni obyekt qazandırmışdır. Heç zaman ziyarət olunmayan və alimlərin də diqqətindən kənarda qalan bu orta əsr şəhərini 2012-ci ildə 4000-dən çox ziyarətçi gəzmişdir. Əsas tikili qalıqlarını təbii və antropogen təsirlərdən qoruyan bu təcrübə eləcə də hər fəsildə ziyarətə açıq sərgi kompleksinin yaranmasına da şərait yaratmışdır.

Arxeoloji tədqiqatlar. Orta əsr Ağsu şəhərində ilk arxeoloji kəşfiyyat işləri 1983-cü ildə Fazil Osmanovun rəhbərliyi ilə Ağsu-İsmayıllı ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqatlar Ağsu şəhərinin birtəbəqəli (XVIII əsr) abidə olduğunu üzə çıxarmış, xanlıqlar dövrünü arxeoloji baxımdan öyrənmək üçün önəmi anlaşılmışdır (Osmanov F.L. 2006).

Orta əsr Ağsu şəhərində genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlara 2010-cu il mart ayından Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi ilə Ağsu arxeoloji ekspedisiyası başlamış və 2012-ci ilin sonlarına qədər davam etmişdir. 3 illik arxeoloji qazıntılar nəticəsində 1,5 hektar sahə açılmış, Azərbaycan və dünya tarixi üçün maraqlı tapıntılar üzə çıxmışdır (Jabiyev.G.J., Khalilli F.S. 2012).

Sürətlə tikilməsinə baxmayaraq, dövrünün ən mükəmməl şəhər planlaşdırması tətbiq edilmişdir. Qazıntılar zamanı, daş döşənmiş küçə və yollar, su və kanalizasiya xətləri, zibil çeşidləri üçün ayrıca quyular, sənətkarlıq emalatxanaları və s. aşkar edilmişdir (Cəbiyev.Q.C., Xəlilli F.S. 2010).

Topoqrafik plan hazırlandıqda məlum olmuşdur ki, düzbucaqlı şəkildə üzü qiblə istiqamətinə tikilmiş şəhərin şimalı ilə cənubu arasında dəniz səviyyəsindən 10 metr hündürlük fərqi var. Şəhərdə arxeoloji tədqiqatlar aparılanda bu fərqin evlərin və məhəllələrin su ilə təchiz edilməsində mühüm rol oynadığı görünmüşdür.

Şəhərin kommunikasiya şəbəkəsində əsas yerlərdən birini hamamlardan çıxan çirkab su kanalları tutmuşdur. Belə bir xətt IV qazıntı sahəsində aşkar olunmuş və ictimai yeraltı hamamdan şimala - şəhərin qala divarından bayıra çəkildiyi müəyyən edilmişdir. İstər içməli, istərsə də çirkab su xətləri yan divarları çaydaşından tikilməklə, yerinə qum verilmiş və üzərinə iri sal çaydaşları döşənmiş kəhrizlərdən ibarətdir. Su xətləri əksərən irili-xırdalı quyulara və iri anbarlara qoşulmuşdur.

Şəhərin bütün yolları çaydaşı ilə döşənmişdir. Yollar şərq-qərb istiqamətində bir-birinə paralel çəkilmişdir. Bir yerdə şimal-cənub istiqamətində iri küçə qeydə alınmışdır. Küçələrlə yanaşı kiçik və böyük olmaqla çaydaşı ilə döşənmiş meydanlar da üzə çıxmışdır. III qazıntı sahəsində boyaqçı dükanı qarşısında, IV qazıntı sahəsində hamam yaxınlığında, V qazıntı sahəsində Cümə məscidinin yanında meydanlar açılmışdır. Meydanlarda bir zamanlar əkilmiş və indi kökü belə qalmayan ağacların çuxurları da müəyyən edilmişdir.

Şəhərin bütün evlərinin bünövrəsi çaydaşından, divarları çiy kərpicdən tikilmişdir. Evlərin bir küncündə və ortasında kürsülər və ya ocaqlar aşkar edilmişdir. Şimal qala divarına bitişik iki otaqlı evin otaqlarının birində kürsünün bütün konturları aydın şəkildə müəyyən olunmuşdur. Digər otağın tən ortasından isə ərzaq saxlandığı ehtimal edilən və 6 metr dərinliyi olan quyu üzə çıxmışdır. Quyunun divarlarının və otaqların döşəməsinin torpaqla möhkəmcə döyüldüyü bəlli olmuşdur. Bütün evlərin damı ağac və qarğıların köməyi ilə bağlanmış, onların da üzərinə qalın torpaq qatı verilmişdir. Torpaq damı ilin müxtəlif fəsillərində daş diyircəklər vasitəsilə döymüşlər. Qazıntılar zamanı həmin diyircəklərdən bir neçəsi üzə çıxmışdır. Evlərin istər iç və çöl divarları, istər döşəməsi, istər damı, istərsə də təndir və ocaqları Şirvanda xüsusi süxurdan alınan və şirə adlandırılan məhlulla boyanmışdır. Nisbətən boz rəngə çalan bu boyaq məhlulu evlərə xüsusi gözəllik verməklə yanaşı, onları yağışdan qorumaq üçün təbəqə də yaratmışdır. İçərisi bəzədilmiş evlərdən birinin şimal divarında bu boyaq məhlulu aydın şəkildə izlənmişdir.

Sənətkarlıq dükanları əsasən evlər formasında tikil-

miş, bəzən çardaqları da olmuşdur. Belə çardaqlardan biri III qazıntı sahəsində dərmirçi emalatxanasında müəyyən edilmişdir. Həmin emalatxanada xeyli sobalar, ocaqlar və daş dəzgahlar aşkar olunmuşdur. Bu qurğularla yanaşı, qazıntı sahəsində 150 kq-dan çox dəmir çıxarlar toplanmışdır. Bu həmin emalatxananın necə intensiv fəaliyyət göstərdiyini göstərir. Bu iri dəmirçi emalatxanasının yanında kiçik misgər emalatxanası və sümük sexi üzə çıxmışdır. Misgərlərin əşyalarla yanaşı, hətta mis pullar üçün qəlpələr hazırladıqları da müəyyən edilmişdir. Sümük işləyən ustalar isə əsasən iribuynuzlu heyvanların lülə sümüklərini, ceyran və maral buynuzlarını istifadə etdikləri bəlli olmuşdur. Sümükdən daraq, bıçaq və xəncər dəstəyi, bəzək əşyaları, düymələr və s. hazırlanmışdır. Ən maraqlı emalatxanalardan biri boyaqçının dükanıdır. Bu tapıntı şəhər əhalisinin verdiyi verginin əsasən boyaqçılıqdan gəldiyini qeyd edən yazılı vergi sənədlərini də təsdiqləyir. Aşkar olunan boyaq küpləri və ətrafına səpələnmiş boyaq tozları analiz üçün Mərmərə Universitetinin professoru Rəcəb Qaradağa göndərilmişdir. Analiz nəticəsində bəlli olmuşdur ki, həmin boyaq təbii bitki mənşəli olub, boyaqotudur (latın dilində Rubia Tinctorium L.) Boyaqotu istehsalı və ixracı XVIII əsrin əsas hadisələrindəndir, bəzən həmin əsri bu səbəbdən Boyaqotu əsri də adlandırırlar (Cəbiyev.Q.C., Xəlilli F.S. 2010).

Şəhərin evləri və dükanları ilə yanaşı çox maraqlı memarlıq həlli olan iri ictimai binaları da üzə çıxmışdır. Onlardan yeraltı hamam, Cümə məscidi və buzxananı xüsusilə qeyd edə bilərik. Yeraltı hamamın giriş qapısı, hamama düşən pilləkən, hamama gələn daş döşənmiş yol, hamama bitişik yardımçı otaqlar, həmin otaqlar qarşısındakı daş döşənmiş geniş meydan və çarhovuzu tədqiq edilmişdir. Hamam mərkəzində çarhovuzu, kənarlara doğru hücrələrə bənzər bölmələri olan istirahət otağından, soyunub-geyinmə otağından və vanna-otaqlardan ibarətdir. Hamam döşəmənin altı boyunca işlənmiş mükəmməl isitmə sisteminə malikdir. Tüstü və istiliyin hərəkəti, dövr etməsi üçün səliqə ilə yonulmuş mədən daşlarından və bişmiş kərpicdən şəbəkə işlənmişdir. Başlanğıcını hamamın şərq kənarında yerləşən və üstü tağvarı formada bağlanan ocaqdan götürən isitmə şəbəkəsi hamam otaqlarının döşəməsinin altı ilə soyunub-geyinmə otağının qərb divarınadək uzanır və oradan iki ədəd baca ilə binanın üstünə qalxır. Hamamın üstü demək olar ki, bütünlüklə çökub. Yalnız bəzi yerlərdə qalan tikinti hissələri binanın üstünün bişmiş kərpicdən tağvari formada hörülmüş örtüklə bağlandığını deməyə əsas verir. Hamam-kompleksin digər hissələrinin, xüsusən də istirahət otağındakı çarhovuzun dövrəsində olan hücrə-mərtəbələrin də üstü bişmiş kərpiclə tağvari formada bağlanmışdır. Soyunub-geyinmə otağından istirahət otağına keçidin üstünün də məhz bişmiş kərpiclə tağvari formada bağlandığı aydın müşahidə olunur. Hamamın içərisinin işıqlandırılması onun üstündəki daş günbəzlərdə oyulmuş gözlük-pəncərələrdən düşən günəş işığı vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Tədqiqatlar zamanı hamamın içərisindən bir ədəd iri, daha bir ədəd isə nisbətən kiçik ölçülü daş günbəz aşkar olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar, müşahidə, müqayisə və təhlillər özünün mükəmməl memarlıq həlli, daxili strukturu, xüsusilə oradakı çarhovuz, istirahət otağı, habelə ətrafdakı nisbətən elitar binalar və meydan IV sahədə aşkar edilən hamam-kompleksin şəhər elitasına aid məişət obyekti olduğunu söyləməyə əsas verir (Cəbiyev.Q.C., Xəlilli F.S. 2010).

V qazıntı sahəsində aşkar olunan və şərti olaraq şəhərin Cümə məscidi adlandırılan nisbətən iri ölçülü binanın ümumi sahəsi 576 kvadratmetr (36x16 m) təşkil edir. Bu, hələlik Ağsuda aşkar edilən ən möhtəşəm tikinti qalığıdır. Məscidin divarlarının bünövrə hissəsi çay daşından, divarları isə çiy kərpicdən inşa edilmişdir. Tikintidə istifadə olunan çiy kərpiclərin ölçüsü 20x20x5 sm-dir. Məscidin tikintisində həmçinin çoxlu sayda ağac materialdan da istifadə olunmuşdur. Axtarışlar zamanı məscidin ağac sütunlarının, qapı altlıqlarının, kətillərin qalıqlarından ibarət olan çoxsaylı ağac materiallarının qalıqları qeydə alınmışdır. Ağac materiallar bir-birinə əsasən iri dəmir mismar və qarmaqlar vasitəsilə bərkidilmişdir. Məscid binası möhtəşəm divarlarla yanaşı, həm də bir-birindən 2,5 m məsafədə yerləşən ağac sütunlar üzərində ucaldılıb. Bunu məscidin içərisində aşkar olunmuş daş sütun altlıqları da təsdiq edir. Xatırladaq ki, orada mədən daşından səliqə ilə yonulmuş 56 ədəd sütun altlığı aşkar olunmuşdur. Sütun altlıqları əsas hissə, ağac sütunun bütün dairəsi boyunca oturduğu hamar hissə və sütunların çıxıntısının oturduğu kiçik yuvacıqdan ibarətdir. Mütəxəssislərin təyinatına əsasən məscidin sütunlarının palıd ağacından olduğu müəyyən edilib. Şirvan bölgəsində elə indinin özündə də sakinlər fərdi evlər inşa edərkən sütun kimi daha çox palıd materialından istifadə edirlər. Məscidin döşəməsinin torpağı yaxşıca döyülmüş, səliqə ilə suvanmışdır. Məscidin cənub divarları boyunca olmaqla mehrab yeri aşkar edilmişdir. Məscidin pəncərələri tağvari

formada olub, əsasən bişmiş kərpic və gəclə tikilmişdir. Qazıntılar davam etdirilərkən tikintinin xarici divarları boyunca çoxlu miqdarda kirəmit qalıqları aşkar olunub. Kirəmitlərin hamısı novvari formalıdır. Kirəmitlər məscid dağılarkən binanın ətrafına tökülmüşdür. Aşkar olunan bütöv kirəmit nümunələri azlıq təşkil etsə də, sınıq vəziyyətdə olan nümunələrin sayı minlərlədir. Kirəmitlərin çəkisi orta hesabla 800-950 qram, uzunluğu 30 sm, eni enli hissədə 12, dar hissədə 8 sm, qalınlığı isə 2 sm-dir. Qeyd edək ki, məscid binası hələlik Ağsu şəhər yerində tapılan və üstü kirəmitlə örtülmüş olan ilk binadır. Təqribi hesablamalara görə Ağsu cümə məscidinin üstünün örtülməsi məqsədilə təqribən 60 min ədəddən çox kirəmit istifadə olunmuşdur. Bu isə təqribən 50 tona yaxın yük deməkdir. Göründüyü kimi, belə bir möhtəşəm tikintini inşa etmək mühəndis-texniki baxımından o qədər də asan bir iş deyildir. Əlbəttə, belə bir tikintinin mövcudluğu XVIII əsrdə Ağsuda tikinti mədəniyyətinin mühəndis-texniki həllinin kifayət qədər yüksək səviyyədə olduğundan xəbər verir (Cəbiyev.Q.C., Xəlilli F.S. 2012a).

V sahədə qazıntı davam etdirilərkən məscidin şimala açılan geniş həyəti aşkar olunub. Maraqlıdır ki, həyət çox yerdə əhəngdaşından yonulan iri həcmli plitələrlə döşənmişdir. Məscidin həyəti qərb tərəfdə əhəngdaşı və bişmiş kərpiclə, şərq və şimal tərəfdə isə çaydaşı ilə hörülmüş hasarla əhatə edilmişdir. Həyətin ortasında məscidə gələnlərin dəstəmaz almaları üçün xüsusi su quyusu olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Məsciddən bir qədər şimal tərəfdə məscidin mollasına məxsus qəbir daşı aşkarlanmışdır. Onun ətrafında isə bir neçə uşaq qəbiri qeydə alınmışdır.

VII qazıntı sahəsi adlandırılan şəhər ərazisindəki ən çökək yerdə aparılan tədqiqat zamanı buzxana-anbar aşkar edilmişdır. Həmin çökəklik kosmosdan çəkilmiş fotolarda belə aydın izlənilir. Buzxana-anbarın ümumi uzunluğu 30 m, eni 8 m təşkil edir. İçərisində çoxlu miqdarda daş töküntüsü vardı. Onların da hamısı tikintidə istifadə olunmuş, yəni, ən azı bir tərəfi yonulmuş daşlardır. Tədqiqatlar davam etdirilərkən tikintinin şərq divarının içəri tərəfdən gəc məhlulu ilə səliqə ilə suvandığı məlum olmuşdur. Şimal tərəfdə isə binaya girişə aid olan daş pilləkən qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Təmizlənmiş pillələrin sayı 20 ədəddir. Pilləkənin eni 1,3 metrdir. Qazıntı işləri davam etdirilərkən qərb və cənub istiqamətlərdə də divar qalıqları aşkar edilmişdir. Diqqət çəkən məqamlardan birisi də odur ki, binanın divarlarının möhkəmliyini təmin etmək məqsədilə bir çox yerdə ağac kəmər işlənmişdir. Sonradan divar suvanarkən həmin kəmər də suvağın altında qalmışdır. Əvvəlcə şimal tərəfdə binanın içərisi döşəməyədək təmizlənib. Təmizləmə işi davam etdirilərkən tikintinin döşəməsinin bişmiş kərpicdən ibarət olduğu üzə çıxıb. Kərpiclərin ölçüsü 22x22x4 sm və 22,5x22,5x4 sm-dir. Tikintinin şimal hissəsində qazıntı davam etdirilərkən kərpic döşəmənin üzərində qalınlığı 70-80 sm olmaqla lil təbəqə qeydə alınıb. Tədqiqatın sonrakı mərhələsində lil təbəqəsinin eyni ilə bütün ərazini əhatə etdiyi müəyyən olunub. Bu o deməkdir ki, XVIII əsrin sonlarında güclü leysan yağışları və ərazini sel basması nəticəsində binanın içərisinə lilli su dolmuşdur. Suyu çəkildikdən sonra isə orada qalın lil təbəqəsindən ibarət çöküntü qalmışdır. Tikintidən və onun ətrafından tapılmış xeyli miqdarda top mərmisi və güllələr binanın rus ordusunun Şirvana hücumu zamanı tamamilə dağıdıldığını düşünməyə əsas verir.

Təbiidir ki, dörd tərəfi möhtəşəm divarlarla əhatə olunan və yer səthindən 7 metr dərində olan sahənin torpağını, tör-töküntü vəziyyətdə olan daş və kərpicləri təmizləmək və onları kənara çıxarmaq ekspedisiya heyəti üçün getdikcə daha artıq çətinlik yaratmışdır. İçərisi tam şəkildə təmizləndikdən sonra anbar-buzxananın ümumi görünüşü və bütün ölçüləri tam şəkildə müəyyən edilmişdir. Binanın ümumi sahəsi 243.3 kv.m, içəridən uzunluğu 30 m, çöldən-çölə uzunluğu 34.6 m, daxildən eni 8 m, çöldən eni 11.7 m, divarlarının qalınlığı 1.9 m-dir. Döşəmədə hər sırada eninə 34, uzununa 127 ədəd kərpic döşəməklə cəmi 4318 ədəd kərpicdən istifadə olunmuşdur. Tikili xanlığın baş buzxana-anbar funksiyasını daşımış, birbaşa şəhər və ya xanlığın rəhbərliyinin sərəncamında olan strateji məhsulların, həm də daha çox ərzaq məhsullarının saxlanılması üçün istifadə edilmişdir. Məlum olduğu kimi, Ağsu kifayət qədər isti iqlimə malik ərazidə yerləşir. Yay aylarında orada hərarət xüsusilə yüksək olur. Belə çətin iqlim şəraiti olan yerdə ərzaq məhsullarının, xüsusən də gündəlik tələb olunan ərzaq məhsullarını saxlamaq olduqca çətindir. Qədim və orta əsrlər dövründə bu qəbildən olan ərzaq məhsullarının saxlanması məqsədilə buna bənzər yeraltı tikili və qurğulardan geniş istifadə olunduğu bəllidir. Ağsuda aşkar edilmiş XVIII əsrə aid buzxana-anbar hələlik Azərbaycan ərazisində elmə məlum olan bu növ tikintilərin demək olar ki, ən nəhəngi və ən mükəmməlidir.

Buzxana-anbarda aşkar olunan tapıntılar içərisində misdən hazırlanmış qazan, satıl, cam, sini, piyalə və dar boğaz bardaq nümunələri xüsusi maraq doğurur.

Bu tip əşyalardan buzxana-anbara nəzarət edən insanlar daha çox məhz ölçü qabları kimi istifadə etmişlər. Buzxana-anbarda iki ədəd qızıl və gümüş sikkə dəfinəsi də tapılmışdır (Arxeoloqlar... 2012).

Konservasiya və örtük işləri. Azərbaycanda uzun illər arxeoloji tədqiqatlar aparılsa da konservasiya və bərpa işləri diqqətdən kənarda qalmışdır. Odur ki, bu gün arxeoloji tədqqiatlar aparılan Qəbələ, Gəncə, Beyləqan, Şamaxı kimi iri şəhər yerlərində arxeoloji tədqiqatların izləri belə qalmamışdır. Arxeoloqların açdığı iri çuxurlar isə bəzən məişət və təsərrüfat tullantılarının atıldığı yerlərə çevrilmişdir.

Orta əsr Ağsu şəhəri arxeoloji turizm kompleksi layihəsi Azərbaycanda arxeoloji baxımdan öyrənilməsinə əhəmiyyət verilməyən son orta əsr tarixini araşdırmağa imkan verdiyi kimi əsas hissəsi çiy kərpicdən olan tikili qalıqlarından ibarət arxeoloji sahələrin üzərinin örtülməsi və konservasiyası məsələsini gündəmə gətirmişdir.

İlkin mərhələdə Türkiyə Çatal-Höyük nümunəsi əsas alınaraq layihə hazırlanmış və III qazıntı sahəsinin, yəni sənətkarlıq məhəlləsinin üzərinin örtülməsi qərarlaşdırılmışdır. Çatal-Höyük nümunəsindən fərqli olaraq qazıntı sahəsində beton kəmərlər və plastik örtüklər istisna edilmiş, dəmir-beton sütunlar və metal konstruksiyalar, eləcə də metal örtüklərdən istifadə olunmuşdur. Tanınmış memar və mühəndislərin məsləhətləri nəzərə alınmış, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Mədəni İrs şöbəsi ilə bütün layihə təklifləri razılaşdırılmışdır. Sənətkarlıq məhəlləsi layihəsi nəinki arxeoloji tikili qalıqlarını, eləcə də arxeoloji tapıntıları da sərgiləməyə imkan yaratmışdır. Taxta döşəməli marşurut boyunca ekspozisiyanı izləyən ziyarətçilər panellərdən də qazıntılarla bağlı informasiya ala bilirlər.

2012-ci ildə hamamın da daxil olduğu IV qazıntı sahəsinin üzəri metal konstruksiya və örtüklə örtülmüşdür. Məqsəd qazıntı sahəsinin böyüklüyünü nəzərə çatdrmaqla yanaşı, buradan aşkar olunmuş tikili qalıqlarını konservasiya edərək şəhər topoqrafiyasını əyani şəkildə təqdim etmək olmuşdur. Yaşayış evlərindən sənətkar dükanlarına, paralel küçələrdən kiçik dalanlara, məhəllə divarlarından şimal qala divarına, içməli su kəhrizlərindən kanalizasiya xətlərinə, yeraltı hamamdan şəhər meydanı və ictimai iaşə obyektlərinə qədər qalıqlar sanki bir müstəvi üzərində təqdim edilir. Bütün ərazidə qazıntının başa çatdığı torpaq təbəqə tozlanmasın deyə palçıqla suvanmış, küllənmiş və şirələnmişdir. Bu yanaşma arxeoloji qalıqları qoruduğu kimi, bölgənin etnoqrafiyasını da ziyarətçilərə təqdim etməyə imkan verir.

Hamamın divarları italyan professor Luigi Scrinzinin məsləhəti və MİRAS İctimai Birliyinin Konservasiya və Bərpa şöbəsinin üzvlərinin iştirakı ilə konservasiya olunmuşdur. Heç bir kənar müdaxilə olmadan, müasir konservasiya üsullarına əsaslanaraq divarlar təmizlənmiş, aşınmaya və dağılmağa meylli hissələr məhlullar vasitəsilə bərkidilmişdir.

2012-ci ilin sonlarında Cümə məscidinin üzəri metal konstruksiya və örtüklə örtülmüş, içərisində "Orta əsr Ağsu şəhərində mədəniyyət" mövzusunda ekspozisiyanın hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur.

Məscidin çiy kərpicdən divarları məhlullarla möhkəmləndirilmiş, çay daşından bünövrəsi və mədən daşından sütun altlıqları olduğu kimi saxlanılmışdır. Məscidin həyətinin ətrafına çəkilmiş hasar gəc məhlulla işlənmiş, üzərinə sudan qoruyan və şəffaf görünən, alman istehsalı olan məhlul çəkilmişdir.

Konservasiya edilmiş sahələr MİRAS İctimai Birliyinin Ağsu təcrübəsinin əsas hissəsi olmaqla yanaşı, kompleksin saxlanılması və idarə edilməsi kimi başqa bir problemi də yaratmışdır. Kompleksin konservasiya edilmiş və edilməmiş hissələrinin saxlanılması üçün xüsusi işçilər müəyyən edilmişdir ki, onlar da mütəmadi olaraq kompleksdə təmizlik işləri aparırlar.

Təbliğat və nəşriyyat işləri. MİRAS İctimai Birliyi Ağsuda görülən elmi tədqiqat və konservasiya işləri ilə yanaşı, layihəyə uyğun olaraq təbliğat və nəşriyyat işləri də görmüşdür. 2010-2012-ci illərdə geniş şəkildə təbliğat və nəşriyyat işlərinin aparılması kompleksin nəinki Azərbaycanda, eləcə də dünyada tanınmasına imkan yaratmışdır.

2010-cu il may ayının 7-də Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümü münasibətilə Ağsuda «Tarixi-mədəni irsə qayğıkeş münasibətin Heydər Əliyev nümunəsi» mövzusunda respublika konfransı keçrilmişdir. Konfrans iştirakçıları ilk dəfə olaraq Orta əsr Ağsu şəhəri və orada aparılan arxeoloji qazıntılarla tanış olmuşdur. Ekspedisiyanın rəisi Qafar Cəbiyev və ekspedisiyada təmsil olunan digər mütəxəssislər abidə barəsində, habelə III qazıntı sahəsində aşkara çıxarılmış tapıntılar barədə qonaqlara geniş məlumat vermişdir. AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik Nailə Vəlixanlı, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru Maisə Rəhimova, akademik Teymur Bunyadov, AMEA-nın muxbir üzvü İlyas Babayev, habelə tanınmış arxeoloq və etnoqraf alimlər tədqiqatlar haqqın-

da fikirlərini bölüşmüşlər. Ağsu Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində orta əsr Ağsu şəhərindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələrindən ibarət «Ağsu möcüzəsi» sərgisinin açılışı olmuşdur. Sərgidə orta əsr Ağsu ustalarının istehsal etdiyi rəngarəng çeşidli sənətkarlıq məmulatı nümunələri, yerli əhalinin məişət və təsərrüfat həyatının göstəricisi olan əşyalar, zəngin numizmatik materiallar, o cümlədən yerli pullar, dünyanın ən müxtəlif ölkələri və şəhərləri ilə olan intensiv ticarət və mədəni əlaqələrindən xəbər verən nadir tapıntılar nümayiş etdirilmişdir. Qonaqlar, ziyalılar, rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri sərgi ilə ətraflı tanış olmuşlar. Ağsu şəhəri Mədəniyyət Sarayında «Tarixi-mədəni irsə qayğıkeş münasibətin Heydər Əliyev nümunəsi» mövzusunda respublika konfransının iclası keçirilmişdir. İclası giriş sözü ilə Ağsu rayon İcra hakimiyyətinin başçısı Ənvər Seyidəliyev açmış, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru Maisə xanım Rəhimova, Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyev, Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəis müavini, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlilli məruzə etmişlər.

Konfransda "Ağsu şəhəri orta əsrlərdə" kitab-albomunun I cildi təqdim edilmişdir. Kitab-albomu tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyev (Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar) və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlilli (Orta əsr Ağsu şəhərinin tarixinə dair) nəşrə hazırlamışdır. Kitab-albomda çox sayda arxeoloji materialın təsviri və fotosu verilən kataloq da yer almışdır. Kitab-albomla yanaşı, ikidilli (azərbaycan və ingilis) www.agsuexpedition.org internet səhifəsinin hazırlanması və təqdimatı da mühüm hadisə olub, komplekslə və tədqiqatlarla bağlı zəngin resursa malikdir. İnternet səhifə mütəmadi olaraq yenilənir və genişlənir.

2010-cu ilin may ayının 18-də Beynəlxalq Muzeylər günü münasibətilə Ağsuda "Arxeoloji turizm və muzeylər" mövzusunda seminar keçirilmişdir. Günün birinci yarısında Ağsu məktəblərinin müəllim və şagirdləri orta əsr Ağsu şəhər yerində aparılmaqda olan arxeoloji qazıntılarla yaxından tanış olmuş, açıq dərslər keçilmişdir. Günün ikinci yarısında Rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində Ağsu arxeoloji ekspedisiyası üzvlərinin, Ağsu Rayon İcra Hakimiyyəti nümayəndələrinin, rayonun muzey işçiləri və ziyalıların iştirakı ilə baş tutan seminarda Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyev, Ağsu rayon İcra Hakimiyyəti başçısının müavini Akif Mirzəyev, İtaliyadan dəvət olunmuş bərpaçı-memar Luigi Scrinzi, Ağsu rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin direktoru Sevda Dəmirova, Heydər Əliyev Mərkəzinin direktoru Reyhanə Tacızadə rayon ərazisində aparılan son arxeoloji qazıntılardan, üzə çıxmış bina və emalatxanaların sonrakı taleyindən, bərpa və konservasiyasından, tədqiqindən, arxeoloji turizmin Azərbaycanda yayılması zərurətindən, Ağsunun turizm imkanlarından, muzeylərin arxeoloji turizmin inkişafında tutduğu mövqedən danışmışlar.

2010-cu il avqustun 6-da Ağsuda "Ağsuda arxeoloji tədqiqatların ən yeni nəticələri" mövzusunda seminar keçirilmişdir. Seminarda Ağsu rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri və mətbuat təmsilçiləri iştirak etmişlər. Seminar iştirakçıları əvvəlcə Orta əsr Ağsu şəhəri və orada aparılan arxeoloji qazıntılarla tanış olmuşlar. Ekspedisiya rəhbərliyi qonaqları III, IV və V qazıntı sahələrində aparılan axtarışlar və aşkara çıxan ən yeni tapıntılarla tanış etmiş, onların coxsaylı suallarına cavab vermişlər. Qazıntılarla tanışlıqdan sonra Ağsu Tarix Diyarşunaslıq Muzeyində arxeoloji tədqiqatların ən yeni nəticələrini əks etdirən «Ağsu möcüzəsi» sərgisinin açılışı olmuşdur. Sərgi ilə tanışlıqdan sonra mətbuat və ictimaiyyət nümayəndələri üçün geniş brifinq keçirilmişdir. Ağsu rayonu İcra Hakimiyyəti başçısının birinci müavini Rasim Novruzov brifinqi giriş sözü ilə açmış, Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyev, ekspedisiyanın rəis müavini və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlilli məruzə etmişlər. Seminarda "Medieval Agsu town" kitab-albomu da təqdim edilmişdir.

2010-cu il sentyabr ayının 14-də AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində "Ağsu şəhərində arxeoloji tədqiqatlar və Azərbaycanda son orta əsr şəhər problemi" mövzusunda elmi-nəzəri respublika konfransı keçirilmişdir. Əvvəlcə "Ağsu şəhəri orta əsrlərdə" kitab-albomunun II cildinin təqdimatı baş tutmuşdur. Konfransı açan AMEA prezidenti, akademik Mahmud Kərimov təqdim edilən kitabın əhəmiyyətindən danışmış, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən materiallar əsasında hazırlanan kitab-albomun Ağsu rayonu ərazisində aparılan irimiqyaslı arxeoloji qazıntı işlərinin nəticəsi olduğunu bildirmişdir. Kitab-albom Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu ilin may-avqust ayları ərzində Ağsu şəhər yerində - IV qazıntı sahəsində apardığı genişmiqyaslı arxeoloji qazıntıların ilkin nəticələrinə həsr edilmişdir. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru Maisə Rəhimova 2010-cu ilin mart ayından başlayaraq Ağsu rayonu

ərazisində aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində yüzlərlə maddi-mədəniyyət nümunəsinin tapılaraq sistemləşdirildiyini diqqətə çatdırmışdır. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyev ekspedisiyanın işinə yardımçı olan şəxslərə və media qurumlarına təşəkkür edərək, onların «Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının Dostu» diplomları ilə mükafatlandırıldığını bildirmişdir. Konfransda ”Ağsuda aparılan arxeoloji tədqiqatlar və Azərbaycanda son orta əsr şəhər problemi” (Qafar Cəbiyev, Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, tarix elmləri doktoru), “Azərbaycan-Avropa əlaqələri”(Fariz Xəlilli, tarix üzrə fəlsəfə doktoru), “Ağsuda sikkə zərbi və pul tədavülü” (Akif Quliyev, tarix üzrə fəlsəfə doktoru), “Ağsu möcüzəsi” (Luigi Scrinzi, professor), “Ağsu tapıntıları və onların etnoqrafik paralelləri” (Gülzadə Abdulova, tarix üzrə fəlsəfə doktoru) və başqa mövzularda məruzələr dinlənilmişdir.

Həmin gün AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində “Ağsu möcüzəsi” sərgisinin açılışı da baş tutmuşdur. Sərgidə 2010-cu ilin mart ayından başlayaraq Ağsu şəhərində aparılan geniş arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən və bu diyarın qədim yaşayış məskəni olmasına dəlalət edən gümüş pullar, rus-alman pulları, manqal qəlibi, bıçaqlar, qaşıq, qolbaq, deşici alətlər, dəhrə, iri qab və qazan hissələri, daş kitabə, Misir və İran istehsalı olan müxtəlif kasa və boşqablar, hamam günbəzi, daş və saxsı məmulatları, Azərbaycan-Avropa əlaqələrinə aid şüşə qablar, Londonda istehsal olunmuş şüşə butulkalar, süd şüşə parçası, metal məmulatları, küpə, şirsiz saxsı məmulatları, güləbətin tel, pasta amuletlər, sümük məmulatları, kaşılar nümayiş etdirilmişdir. Sərgi 14 sentyabr - 10 oktyabr tarixlərində ziyarətçilərə açıq olmuşdur.

«Ağsu möcüzəsi» sərgisi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində açıq olduğu günlərdə Bakının müxtəlif məktəbləri və gənclər təşkilatları ilə «Azərbaycan arxeologiyası məktəblilərin gözü ilə» seminarları keçirilmişdir. Baş tutan 4 seminarın sonuncusu 2010-cu il oktyabrın 8-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Ağsu arxeoloji ekspedisiyası, MİRAS İctimai Birliyi, Azərbaycan Tələbə Gənclər Təşkilatları İttifaqı, “Yeni istedadlar” Uşaq və Gənclər təşkilatı və Nəriman Nərimanov adına Kütləvi kitabxananın birgə təşkilatçılığı muzeydə keçirilmişdir. Seminar iştirakçıları və məktəblilər Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin sərgi zalında nümayiş etdirilən “Ağsu möcüzəsi” sərgisi ilə tanış olmuşlar. Seminarda akademik Nailə Vəlixanlı “Muzeylərdə mədəni irsin mühafizəsi və təbliği”, tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyev “2010-ci ildə Ağsuda arxeoloji tədqiqatların nəticələri”, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlilli “Miras Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi”, «İrəli» İctimai Birliyi Tarix Mərkəzinin rəhbəri Aliyə Qurbanova “Mədəni irsin qorunması və təbliğində Azərbaycan gənclərinin rolu”, “Müasir İnkişaf” İctimai Birliyinin sədr müavini Tariyel Vəliyev “Cəmiyyətin müasir inkişafında mədəni irsə münasibət və qayğı”, Azərbaycan Tələbə Gənclər Təşkilatları İttifaqının sədri Şahin İsmayılov “Tələbə Gənclər Təşkilatları və mədəniyyət ocaqlarımız” mövzusunda məruzə ediblər. Seminarın sonunda məktəblilər arasında açıq diskussiya aparılıb. Diskussiyada fərqlənən şagirdlər mükafatlandırılıb. Nəhayət sonda Əməkdar Artist Məcnun Kərimovun rəhbərlik etdiyi Qədim musiqi alətləri ansamblı maraqlı konsert proqramı ilə çıxış etmişdir.

2011-ci ilin fevral ayının 5-də Ağsu şəhərində “Arxeoloji turizmin inkişaf perspektivləri” mövzusunda elmi seminar, “Orta əsr Ağsu şəhəri: Sənətkarlıq məhəlləsi” sərgi kompleksinin açılış, “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomu III buraxılışının və eyniadlı 3D filmin təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Mərasimdə Ağsu rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı Ənvər Seyidəliyev, AMEA-nın birinci vitse-prezidenti Arif Həşimov, vitse-prezident Nailə Vəlixanlı, akademik-katib Vaqif Fərzəliyev, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm nazirinin müavini Ədalət Vəliyev, Sosial Müdafiə Fondunun sədri Səlim Müslümov, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru Maisə Rəhimova, AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, millət vəkili Yaqub Mahmudov, İtaliyadan professor Luigi Scrinzi, respublikanın tanınmış alimləri, ziyalılar, çoxsaylı media nümayəndələri iştirak etmişlər. “Orta əsr Ağsu şəhəri: Sənətkarlıq məhəlləsi” sərgi kompleksinin açılışına qatılan elmi seminarın iştirakçıları Ağsu şəhər Mədəniyyət Sarayında “Arxeoloji turizmin inkişaf perspektivləri” movzusunda seminarı dinləmişlər. Seminarda icra başçısı Ənvər Seyidəliyev, akademik Nailə Vəlixanlı, akademik Arif Həşimov, nazir müavini Ədalət Vəliyev, professor Maisə Rəhimova, AMEA-nın müxbir üzvü Yaqub Mahmudov, ağsulu ziyalılar adından Səlim Müslümov və Ağsu arxeoloji ekspedisiyası adından Fariz Xəlilli çıxış ediblər. Sonda “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” filmi nümayiş olunub.

Orta əsr Ağsu şəhərinin tanıtımı məqsədilə Bakının müxtəlif orta məktəb, universitet, kitabxana və muzeylərində seminarlar keçirilmişdir. “Azərbaycanın

son orta əsr şəhər mədəniyyəti və Orta əsr Ağsu şəhəri" silsiləsindən keçirilən seminarlar Orta əsr Ağsu şəhəri arxeooji turizm kompleksinin tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Orta əsr Ağsu şəhəri arxeoloji turları və «Şirvan xəzinəsinə aparan yollar» mədəni irs turlarını elan edən MİRAS İctimai Birliyi tanıtımı aktiv hala gətirməyə başlamışdır.

2011-ci il iyun ayının 11-də Ağsu şəhərində KİV nümayəndələri üçün "Ağsuda aparılan arxeoloji tədqiqatların ən yeni nəticələri" və "Şirvan xəzinəsinə aparan yollar" mədəni irs turlarının təqdimatına həsr olunmuş brifinq keçirilmişdir. Brifinq iştirakçıları yolüstü Diri Baba türbəsini (Qobustan şəhəri) və Şamaxı rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyini ziyarət etmiş, Orta əsr Ağsu şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılarla, bərpa və konservasiya işləri ilə tanış olmuşlar. Brifinqdə Azərtac, APA, Azadinform, Azpress, Səs, Trend informasiya agentliklərinin, "Azərbaycan", "Xalq qəzeti", "Mədəniyyət", "İki sahil", "Yeni Azərbaycan", "Həftə içi", "Mərkəz" qəzetlərinin, Lent.az, Qhtxeber.az, Gün.az informasiya portallarının, AzTV, İTV, Lider TV, ATV, Xəzər TV, Kanal S (Şəki), Mərkəz TV-nin (internet) və Araz radiosunun nümayəndələri iştirak etmişlər. Sonda mədəni irsin təbliğində fərqlənən media təmsilçilərinə MİRAS İctimai Birliyinin Dostu fəxri diplomları təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümünə həsr olunmuş "Ağsu Möcüzəsi" sərgisinin açılışı, "Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani və Qafqazlı Müridlər" kitabının təqdimatı və "Azərbaycandan Amasiyaya Şirvanlılar" konfransı 14 oktyabr 2011-ci ildə Saraydüzü Qışlası Kültür Mərkəzində keçirilmişdir. Tədbirdə Amasiya valisi Dr. Abdilcelil Öz, Amasiya bələdiyyəsinin sədri Cafer Özdemir, Amasiya Universitetinin rektoru Prof.Dr. Metin Orbay, Dairə müdirləri, Amasyalılar Dərnəyinin sədri, memar Hakkı Göztaş, Amasiya Memarlar odasının sədri Husamettin Seçilmiş, Azərbaycan Türkləri Kültür, Sanat və Dayanışma Dərnəyinin sədri Muttalip Ulutanrıverdi, Amasiyanın Şirvanlı əsilli sakinləri, məruzəçilər - Cərrahpaşa Universitetinin professoru İbrahim Yıldırım, Azərbaycan Qafqaz Universitetinin dosenti Mehmet Rıhtım, MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin sədri Dr. Fariz Xəlilli və Ağsu şəhər bələdiyyəsi sədrinin müavini Əlməhəmməd Usubəliyev qatılmışdır. «Ağsu möcüzəsi» sərgisində tanınmış fotoqraf Məmməd Rəhimovun sənədləşdirdiyi Ağsu tapıntıları, qazıntı prosesi və tədbirlərdən ibarət 84 ədəd fotopanel nümayiş olunmuşdur. Bərpaçı-rəssam Cahangir Əhmədovun konservasiya müddətində müşahidə etdiklərini rəssam fırçası ilə tamaşaçıların diqqətinə çatdırdığı 12 ədəd rəssamlıq nümunəsi də sərgilənmişdir. Gənc heykəltəraş Vüqar Quliyevin metal tovuzquşu və at fiqurlarının bənzərlərini tökmə üsulu ilə yenidən hazırladığı plastika nümunələri də maraqla qarşılanmışdır. Sərgi 14 oktyabr - 3 noyabr tarixlərində Amasiyada ziyarətçilərə açıq olmuşdur.

Əvvəlcə Amasiya bələdiyyəsi sədrinin müavini Osman Akbaşın rəhbərliyi altında Amasiya bələdiyyəsi konservatoriyasının musiqi qrupu Türk təsəvvüf müsiqisindən nümunələr, o cümlədən Seyid Həmzə Nigarinin şeirlərinə bəstələnmiş musiqi parçaları təqdim etmişlər. Əslən Amasiya şirvanlısı olan Prof. Dr. İbrahim Yıldırım daha çox xatirələrə əsaslanan və bu xatirələr işığında apardığı tədqiqatında İsmayıl Şirvani, Həmzə Nigari və Hacı Mahmud başlıqları altında maraqlı məruzə etmişdir. Dosent Mehmet Rıhtım İsmayıl Şirvani və onun xəlifəsi Həmzə Nigarinin həyat və fəaliyyəti haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. MİRAS İctimai Birliyinin sədri Dr. Fariz Xəlilli müəllifi Mehmet Rıhtım və Fariz Xəlilli olan "Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani və Qafqazlı müridlər" kitabını təqdim etmişdir. Ağsu şəhər bələdiyyəsi sədrinin müavini Əlməhəmməd Usubəliyev Ağsuda aparılan arxeoloji qazıntılara dövlətin diqqətindən və ictimai qayğıdan danışmışdır.

2011-ci il noyabrın 24-27-də Türkiyə Cümhuriyyətinin Trabzon şəhərində II Qara dəniz Turizm və Səyahət sərgisində Azərbaycanı alternativ turizm, xüsusilə arxeoloji turizmin təbliği sahəsində geniş fəaliyyət göstərən MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi təmsil etmişdir. MİRAS İctimai Birliyi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə sərgiyə qatılmış, Azərbaycanın turizm potensialını əks etdirən kitab, broşür, xəritə, film nümayiş etdirmişdir. «Ağsu möcüzəsi" sərgisinin materialları – fotoqraf Məmməd Rəhimovun fotoları, rəssam Cahangir Əhmədovun rəsmləri, heykəltəraş Vüqar Quliyevin heykəlləri sərgi iştirakçılarında maraq doğurmuşdur. MİRAS İctimai Birliyinin kitab və broşürləri, filmlərinin CD-ləri sərginin ziyarətçiləri arasında yayılmışdır.

2012-ci il fevralın 15-də Türkiyə Cümhuriyyətinin Muğla şəhərində Muğla Universiteti Atatürk Kültür mərkəzində "Ağsu möcüzəsi" sərgisinin açılışı olub.

Sərginin açılışında Muğla vali yardımçısı Faruk Necmi Kurt, Muğla İl kültür və turizm müdiri Dr. Kamil Özer, Muğla Universiteti Rektor Başdanışmanı Prof. Dr. Mustafa Volkan Coşkun, Muğla Universiteti Arkeoloji bölüm başkanı Prof.Dr. Adnan Diler, Muğla Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəyinin sədri Atacan Sayılan iştirak edib. Dr. Fariz Xəlilli sərgi və Ağsuda aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında geniş məlumat verib. Sərgidə peşəkar fotoqraf Məmməd Rəhimovun iki il ərzində Orta əsr Ağsu şəhərində bütün tapıntıları, qazıntı prosesi və keçirilən tədbirləri professional şəkildə sənədləşdirdiyi 90 ədəd fotopanel, bərpaçı-rəssam Cahangir Əhmədovun 12 ədəd rəsm əsəri, gənc heykəltəraş Vüqar Quliyevin 3 ədəd tökmə üsulu ilə hazırladığı plastika nümunələri nümayiş olunmuşdur. Sərginin açılışından sonra Muğla Universiteti Atatürk Kültür mərkəzində tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlillinin "Azərbaycanın mədəni irsi və Ağsu möcüzəsi" mövzusunda məruzəsi dinlənilib. O, Azərbaycanın maddi və mənəvi irsi, orta əsr Ağsu şəhəri tədqiqatları, 1-5 oktyabrda Ağsuda keçirilməsi planlaşdırılan IV Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası konfransı haqqında danışıb, türk alimlərini əməkdaşlıq üçün Azərbaycana dəvət edib. Tədbir Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında QHT-lərə Dəstək Dövlət Şurasının dəstəyi ilə çəkilmiş MİRAS İctimai birliyinin "Azərbaycan abidələr diyarıdır" sənədli filminin nümayişi ilə başa çatıb.

2012-ci il aprel ayının 17-də Ağsu şəhərində Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Ağsu Rayon İcra Hakimiyyəti və MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin birgə təşkilatçılığı ilə 18 aprel - Beynəlxalq Abidələr və Tarixi Yerlər Gününə həsr olunmuş "Tarixi şəhərlərimizdə kərpic memarlığı" mövzusunda Respublika konfransı keçirilmişdir. Konfrans iştirakçıları əvvəlcə 2010-cu ilin mart ayından Orta əsr Ağsu şəhərində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri, burada görülən konservasiya işləri və sərgi ilə tanış olmuşlar. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Mədəni İrs şöbəsinin sektor müdiri Arif Əliyev kərpic memarlığının əhəmiyyətindən danışaraq qeyd etdi ki, Çin Səddi qədər əhəmiyyətli abidəmiz olan Gilgilçay Səddi də məhz çiy kərpicdən tikilmişdir. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, professor Qafar Cəbiyev Şirvan memarlıq məktəbinin daş memarlığı olmasına baxmayaraq son arxeoloji qazıntılar zamanı burada kərpic memarlığının da geniş yayıldığını üzə çıxardığını bildirmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Əliyev Azərbaycanda erkən şəhər mədəniyyəti haqqında danışaraq kərpic memarlığının qədim dövrdə geniş yayıldığını qeyd etmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi Səlcuq memarlığında bəzək elementlərinin hazırlanmasında kərpicdən ustalıqla istifadənin örnəkləri haqqında məlumat vermişdir. Türkiyə Respublikasının "Arxeologiya və sənət" jurnalının redaktoru, professor Mustafa Nezih Başgelen son arxeoloji tədqiqatlar zamanı dünyada çiy kərpicdən istifadənin ən qədim örnəyini Anadoluda aşkar etdiklərini və bunu radiokarbon analizlərlə müəyyən etdiklərini bildirmişdir. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlilli son orta əsr (XIV-XVIII əsrlər) şəhərlərində nəinki adi yaşayış binalarının, hətta qala divarları, saraylar, məscidlərin də çiy kərpicdən tikildiyni konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdır. Memarlıq və İnşaat Universitetinin doktorantı Uğur Qiyasi son zamanlar bərpa və konservasiya olunan kərpic memarlığı abidələrindən və gələcək layihələrdən danışmışdır.

2012-ci il may ayının 3-də Türkiyənin Uşak şəhərində MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi və Uşak Universitetinin 2023 Təhsil İnkişaf Klubunun birgə təşkilatçılığı ilə Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş "Azərbaycanın Mədəni İrsi" elmi-praktik konfransı keçirilmiş, Uşak Universitetinin Sənət Qalereyasında "Ağsu möcüzəsi" adlı sərgi açılmışdır. Sərgidə Ağsu qazıntılarından görüntüləri, oradan tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələrini əks etdirən fotolar, rəsm və heykəltəraşlıq işləri nümayiş etdirilmişdir. Böyük marağa səbəb olan sərgi 10 gün ərzində fəaliyyət göstərmişdir. Açılış mərasimindən sonra rektor Prof.Dr. Sait Çelik Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etmişdir. Qəbul zamanı Prof.Dr. Sait Çelik Uşak şəhəri və rəhbərlik etdiyi təhsil ocağı barəsində qonaqlara məlumat vermişdir. Günün ikinci yarısında Universitetin iclas salonunda konfrans öz işinə başlamışdır. Konfransı giriş sözü ilə rektorun köməkçisi Prof.Dr. Sayın Dalkıran açaraq Azərbaycan və Türkiyə dostluq və qardaşlıq münasibətləri, ortaq mədəni dəyərlərin güclü olmasını vurğulamışdır. Daha sonra Dos.Dr. Murat Öntuğ konfransın əsas məqsədini və Azərbaycanın mədəni irsinin qardaş Türkiyənin hüdudlarında tanıdılması yollarının genişləndirilməsinin zərurliyini açıqlamışdır. Konfransda Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi Prof.Dr. Qafar Cəbiyev "Azərbaycanda şəhər mədəniyyətinin arxeoloji cəhətdən araşdırılması:

uğurlar, problemlər, vəzifələr", Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin sektor müdiri Könül Cəfərova "Azərbaycanda mədəni irs siyasəti", MİRAS İctimai Birliyinin sədri Dr. Fariz Xəlilli "Azərbaycanda mədəni irsin öyrənilməsi, qorunması və tanıtımı fəaliyyətlərində yeni addımlar", Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının üzvü, arxeoloq Elmira Abbasova "Ağsuda sənətkarlıq" və MİRAS-ın Beynəlxalq Əlaqələr və İnformasiya şöbəsinin müdiri Şölə Bayramova «MİRAS İctimai Birliyinin mədəni irs layihələrinin tanıtımı" mövzusunda çıxış etmişlər.

2012-ci ilin iyun ayının 18-20-də Belçikanın Antverpen şəhərində İtaliya Konservasiya Alimləri Assosiyasiyası, Antverpen Universiteti, Roma La Sapienza Universiteti, ICCROM, İtaliya Milli Araşdırma Şurası, SMATCH, İtaliya Ali Bərpa və Konservasiya İnstitutu, CNR-ITABC və digər qurumların təşkilatçılığı ilə Mədəni İrsin Konservasiyasında Gənclər - YOCOCU 2012 konfransı keçirilmişdir. Konfransda İtaliya, Belçika, Azərbaycan, İspaniya, Portuqaliya, Rumıniya, Yunanıstan, Almaniya, Avstriya, Sloveniya, ABŞ, Türkiyə, Hindistan, Argentina, Meksika və digər ölkələrdən olan gənclər müvafiq bölmələrdə - daş, piqmentlər, mədəni irs təcrübələri, saxsı məmulatı, metal, şüşə, divar bəzəkləri, heykəltəraşlıq və s. üzrə məruzə ilə çıxış etmişlər. Məruzələrdən sonra müzakirələr aparılmış, konservasiya, bərpa işlərində yol verilən qüsurlar, kimyəvi proseslərin təsiri, müxtəlif ölkələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar və memari strukturunda tətbiq olunan beynəlxalq təcrübələr əhatə olunmuşdur. Azərbaycandan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Radiasiya Problemləri İnstitutunun əməkdaşları ilə yanaşı, MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin arxeoloq və bərpaçıları da konfransa qatılmışdır. MİRAS İctimai Birliyinin sədri Dr. Fariz Xəlilli, Şölə Bayramova və Emil Səfərov "MİRAS İctimai Birliyi və Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının Azərbaycanda mədəni irs fəaliyyətləri" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişlər. Poster sessiyası ilə davam edən konfransda MİRAS-dan bərpaçı-rəssam Cahangir Əhmədov "Fayans və farfor məmulatının bərpa təcrübəsi (Orta əsr Ağsu şəhəri materialları əsasında)", metal üzrə bərpaçı Vüqar Quliyevin "Orta əsr metal məmulatının bərpa və konservasiyası" mövzulu posterləri sərgilənmişdir. MİRAS İctimai Birliyinin sədri Dr. Fariz Xəlilli xüsusi bölmə olan beynəlxalq dəyirmi masada çıxış edərək YOCOCU-nun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin növbəti YOCOCU tədbirinin Azərbaycanda, Ağsu şəhərində keçirilməsi təşəbbüsünü konfrans iştirakçılarına elan etmişdir. Konfransın son günü YOCOCU Təşkilat Komitəsinin sədri Andrea Macchia və YOCOCU 2012-nin təşkilatçısı Simone Cagno Ağsu şəhərinin 2014-cü il YOCOCU konfransının keçirilməsi üçün namizədliyinin qəbul olunduğunu elan etmişlər. Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü Şölə Bayramova Azərbaycan haqqında konfrans iştirakçılarına geniş məlumat vermişdir (www.yococu.com).

Beləliklə, Orta əsr Ağsu şəhəri Arxeoloji turizm kompleksi layihəsinin Azərbaycanın diqqətdən kənarda qalmış və öyrənilməmiş bir abidəsindən başlayan yolçuluğu Bakıya, Türkiyəyə, oradan Avropaya yetişmişdir. 2012-ci ildə vaxtından əvvəl layihəni sona çatdıran MİRAS İctimai Birliyi görülən işləri daha da irəliyə apararaq yeni "Elmin, mədəniyyətin və iqtisadiyyatın dialoq mərkəzi - Ağsu" layihəsinə başlamışdır. Orta əsr Ağsu şəhəri təcrübəsini inkişaf etdirmək və bütün Ağsuda yaymaq bu layihənin əsas qayəsidir.

ƏDƏBİYYAT:

Bakıxanov A.A. 1991
Gülüstan-i İrəm. Bakı: Elm, 1991, s. 304.

Cəbiyev.Q.C., Xəlilli F.S. 2010
Ağsu şəhəri orta əsrlərdə. I-III cildlər. Bakı: CBS, 2010-2011

Cəbiyev.Q.C., Xəlilli F.S. 2011
Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar (I məqalə). Miras jurnalı, № 1, Bakı, sentyabr 2011

Cəbiyev.Q.C., Xəlilli F.S. 2012
Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar (II məqalə). Miras jurnalı, № 2, Bakı, mart 2012

Cəbiyev.Q.C., Xəlilli F.S. 2012
Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar (III məqalə). Miras jurnalı, № 3, Bakı, iyun 2012

Arxeoloqlar... 2012
Arxeoloqlar qızıl dəfinəsi aşkar etdilər. Miras jurnalı, № 4, Bakı, sentyabr 2012

Jabiyev G.J., Khalilli F.S. 2010
Medieval Agsu Town. 1st vol. Baku: CBS, 2010, p. 177

Jabiyev.G.J., Khalilli F.S. 2012
Archaeological excavations in Agsu, Azerbaijan // Archaeology Times, Online Magazine, İssue 2, Jan-Feb, 2012, p. 62-65

Osmanov F.L. 2006
Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Adiloğlu, 2006, s. 180

www.miras.az
www.yococu.com
www.agsuexpedition.org
Qeyd: Məqalənin fotoları Məmməd Rəhimova aiddir.

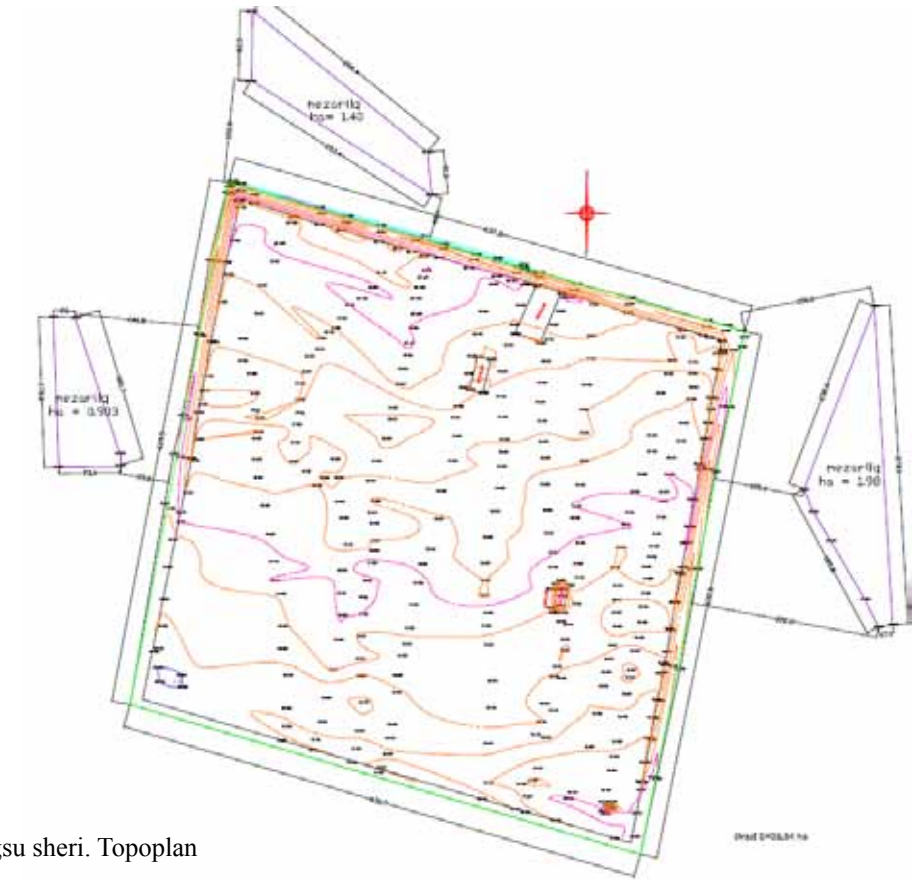

Orta esr Agsu sheri. Topoplan

1 - III qazıntı sahəsi

2 - IV qazıntı sahəsi

2 - IV qazıntı sahəsi

4 - Divar bəzəyi

5 - Qala divari

6 - Şəhər küçələrindən biri

7 - Məscidin qərb divarından məscid və həyətinin umumi görüntüsü

8 - Buzxana

9 - Qızıl sikkə dəfinəsi

10 - Örtüklər. Orta əsr Ağsu şəhəri Arxeoloji turizm kompleksi

11 - Ağsu məktəbliləri üçün açıq dərs. 2010

12 - Ağsuda konfrans zamanı. 7 may 2010

13 - Ağsu möcüzəsi sərgisinin açılışı. Ağsu 2010

14 - Respublika konfransına dəvətnamə. 14 sentyabr 2010

15 - Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Ağsu möcüzəsi sərgisinin aşılışı. 14 sentyabr 2010

16 - Azərbaycan arxeologiyası məktəblilərin gözü ilə. 18 sentyabr 2010

17 - Sənətkarlıq məhəlləsi sərgi kompleksinin açılışı. 5 fevral 2011

18 - Sənətkarlıq məhəlləsi sərgi kompleksinin açılışı. 5 fevral 2011

19 - Arxeoloji turizmin inkişaf perspektivləri elmi seminarı. 5 fevral 2011

20 - Ağsu möcüzəsi sərgisi. Muğla, 2012

21 - Mis heykəlciklər. Müəllifi Vüqar Quliyev

"PALIDLI" NEKROPOLUNDA ARXEOLOJI TƏDQIQATLARIN ILKIN NƏTICƏLƏRI

FIRST RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE NECROPOLIS "PALIDLY"

Hidayat Jafarov
Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

Qarabağda son illərdə aşkar olunaraq arxeoloji xəritəyə əlavə olunmuş yeni abidələr sırasında Ağdamın Yuxarı Yüzbaşlı və Mirəşelli kəndləri arasında yerləşən son tunc və ilk dəmir dövrünə aid "Palıdlı" nekropolu xüsusilə seçilir. İlkin araşdırmalara görə nekropol suyu qurumuş adsız çay yatağının hündür sol sahilini əhatə edir. Sərhədləri hələlik tam dəqiqləşməyib.

2009-2010-cu çöl tədqiqatları gedişində 8 (səkkiz) torpaq qəbiri açılıb öyrənilmişdir. Nekropol təpəcik, daş yığını və s.-dən ibarət yerüstü əlamətə malik deyil. Dəfn mərasimi bir qayda olaraq kənarları qövsvari olan, düzbucaqlı konstruksiyalı torpaq qəbirlərdə həyata keçirilmişdir. Qəbirlər yer üstü örtüksüzdür və səthi bağlanılmayıb.

Qəbirlərdə dəfn olunmuş ölülər yeniyetmə (2) və yaşlı (6) insanlara məxsus olmuşdur. Burada həm qadın, həm də kişi dəfni müşahidə olunmuşdur.

Dəfn mərasimində sol və ya sağ yanı üstə, uzacıq və ya çox bükülü vəziyyətdə - bir halda (2 saylı) qurşaqdan yuxarı hissəsi düz olmaqla - qaydalar izlənilib. 4 və 6 saylı qəbirlər dəfn mərasimi və maddi qalıqlar baxımından başqalarından əhəmiyyətli olaraq fərqlənir.

Maddi-mədəniyyət nümunələri müxtəlif tip və ölçülü, qara, qırmızı, boz rəngli keramikadan (çaynikvari qablar, küpə, cam, xeyrə, nehrə, kuzə və s.), tunc məmulatdan (qolbaqlar, sırğalar, üzüklər) bəzək əşyalarından (əqiq, firuzə, pasta və s.), dəmir bıcaq və xəncərdən ibarətdir. Qarabagda ilk dəfə olaraq bimetal (dəstəyi tunc, tiyəsi dəmir olan) silah nümunəsinin tapılması (4 saylı qəbir) diqqətəlayiqdir.

İlkin nəticələr. Palıdlı nekropolu Qarabağın çoxillik arxeoloji tədqiqatlar tarixində heç bir yerüstü əlaməti olmayan ilk bu tip abidədir. Arxeoloji materialların xarakterik əlamətləri nekropolda dəfn olunmuş insanların sağlığında fərqli sosial statusa malik olduqlarını sübut edir. Maddi dəlillər qəbir kompleksinin eyni vaxtda, e.ə. XII-XI əsrlərdə mövcud olmasını söyləməyə imkan verir. Nekropol materialları Xocalı- Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin Qarabağ qrupu üçün xarakterik əlamətləri özündə əks etdirir.

SUMMARY

"Palidly" necropolis on last Bronze and First Iron Age located between Yukhari Yuzbashli and Mirashelli villages of Aghdam is particularly distinguished among new monuments added to archaeological map after being displayed in Garabagh. According to primary researches, necropolis water covers high left coast of dry unnamed river channel. The borders are not thoroughly defined yet. Eight mounds were explored in the course of field explorations in 2009-2010. Necropolis does not have overhead sign consisted of the hill. Stone pile, etc. burial rite were implemented as a rule in mounds which have bow-shaped edges and rectangle construction. The graves are without overhead cover and its surface is not covered. The corpses buried at the mounds belonged to adults and grown-ups. Both women and men buried there. In the burial rite rules including over left or right side, in lying and wrapped form and upper part from girdle straightforward are followed. Graves No. 4 and 6 are distinctive from others for burial and artifacts. Artifacts consist of various kind and size black, red, gray ceramics (kettle-shaped dishes, jug, basin, churn, etc.), bronze wares (bracelets, earrings, rings), decor items (agate, turquoise, paste and so on), or knife and dagger. Display of bimetal weapon for the first time in Garabagh (grave No. 4) is notable.

Primary results: Palidly necropolis is the first this kind monument having no overhead sign in numerous archaeological researches of Garabagh. Characteristic signs of archaeological materials prove possession of people buried at necropolis of distinctive social status in their life. Material finds substantiate existence of the grave complex in 12-11 B.C. Necropolis materials reflect signs characteristic of Khojaly-Gadabay archaeological culture for Garabagh group.

РЕЗЮМЕ

После двадцатилетнего перерыва Гарабахская археологическая экспедиция Института Археологии и Этнографии Национальной Академии Наук

Азербайджанской Республики в 2009г. возобновила полевые археологические исследования на территории Агдамского района и прилегающей зоне.
Основным объектом исследования экспедиции был некрополь эпохи поздней бронзы и раннего железа «Палыдлыг». Некрополь находится между селениями Юхары Юзбашлы и Мирашелли Агдамского района. Наземные признаки в виде холма, ямы или же каменного скопления отсутствуют. На глубине 80см - 1,2м выявлены грунтовые погребения. За более чем столетний период археологических исследований на территории Гарабаха подобный тип погребальных памятников выявлен впервые.
В 2009-2010 г.г. на площади 300м2 исследованы остатки восьми грунтовых погребений. Размеры погребения различные (2,5х1,5х0,8; 3х1,7х1м; 3,5х2,5х1,2м). Обряд захоронения: на левом или на правом боку, головой на северо-запад (№ 1, 2, 7), на восток (№3), или же без захоронения покойника (№4).
Археологические материалы в основном состоят из керамических сосудов различного типа, назначения и размеров. Это хозяйственные кюпы, одноручные и без ручек кувшины, чайниковидные сосуды с двумя ручками, снабженными сливносиками, маслобойка, широкогорлые с глубоким дном блюда, кухонные горшки, миски, миниатюрные узкогорлые кувшинчики и т.д. Цветовые гаммы колеблятся от серего, блестящего черного до красного. Некоторые сосуды покрыты сетчатыми, желобчатыми, спиралевидными, нарезными или же лощенными линиями, насечками, конелюрами.
Другие археологические находки представлены железным кинжалом с бронзовой навершией, бронзовыми браслетами, серьгами, кольцами, медальоном. Среди многочисленных украшений выделяются крупные шаровидные и рубленые бусы из красного сердолика, а также постовые, бирюзовые, перламутровые бусины, изделия из раковина крупных морских моллюсков.
На основе анализа всего археологического комплекса грунтовые погребения некрополя «Полыдлыг» предварительно датируются ХИ-Х1 вв. до н.э. Весь комплекс хронологически хорошо вписывается во второй этап развития Ходжлалы-Гедабекской археологической культуры.

Son illərdə Qarabağda aşkar olunmuş qədim arxeoloji abidələr içərisində son tunc və ilk dəmir dövrünə aid "Palıdlı" nekropolu xüsusi yer tutur. Nekropol Ağdam rayonunun Mirəşelli və Yüzbaşlı kəndləri arasında, su qurumuş köhnə çay yatağının hündür sağ sahilindədir. Nekropoldan bir qədər qərbdə eneolit dövrünün Şomulu təpə, Kültəpə, Çardaxlıtəpə yaşayış məskənlərinin qalıqları yerləşir. Yaxınlıqda nekropolla həmdövr yaşayış məskəninin aşkar olunması istiqamətində bizim apardığımız axtarışlar hələlik nəticəsiz qalıb.
Nekropol heç bir yerüstü əlamətlərə (torpaq topasına, daş yığının, kromlexə və s.) malik deyil.
Dəfn etmə bir qayda olaraq, küncləri ovalvari quruluşlu olan adi düzbucaqlı torpaq çalalarda aparılmışdır. Qbirlərin üstünə heç bir örtük qoyulmamışdır. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Qarabağda yüz ildən çox müddətdə aparılmış arxeoloji araşdırmalar tarixində ilk dəfə olaraq yerüstü əlaməti olmayan dəfn abidəsinə təsadüf olunur. İndiyə qədər məlum olan qəbir abidələri torpaq və ya daş örtüklü kurqanlardan, daş qutulardan, dolmen, kromlex, üstü ağac bağlılı qəbirlərdən ibarət olunmuşdur.
2009 – 2010 cu illərdə aparılmış arxeoliji tədqiqatlar gedişində 300 m2 sahədə qazıntılar aparılmış, 8 torpaq qəbir açılıb öyrənilmişdir.

2009-cu ilin tədqiqatları. 1 saylı qəbir yeniyetməyə məxsus olunmuşdur. Üstdən 1m. dərinlikdə açılmış qəbir çalasının uzunu 1,7 m, eni 70 sm-dir. Ölü sağ yanı üstə, başı qərbə olmaqla çox bükülü vəziyyətdə - qolları dirsəkdən üzünə tərəf, ayaqları dizdən altına doğru qatlanmış halda – dəfn olunmuşdur. Başı sarı rəngli kiçik xeyrənin içərisinə qoyulmuşdur. Ətrafında daha iki saxsı qab yerləşdirilmişdir: dizi ilə qarnı arasında üstdə "zənbivari" qulpu və "çaynikvari" lüləsi olan qara rəngli qazan qoyulmuşdur. Qolunun lülə sümüyünün hər birində nazik tunc məftildən qolbaq, barmağında tunc məftildən spiralvari üzük, sol qulaq nahiyəsində içərisinə firuzədən muncuq taxılmış tunc məftildən bir ədəd sırğa, boyun nahiyəsində əqiq və paştadan muncuq düzümü var idi.

2 saylı qəbir. 1 saylı qəbirdən 3 m. şimal – şərqdə, üst qatdan 90 sm-1m dərinlikdə aşkar olunmuşdur. Burada ölü sağ yanı üstə, çoc bükülü vəziyyətdə, başı qərb istiqamətində olmaqla (qərb-şərq) dəfn olunmuşdur. Skeletdən yalnız qılça sümükləri və qol sümüyünün bir hissəsi qalmışdır. Qabırğa sümükləri tamam çürümüşdür. Ölünün başı önündə 1 saylı qəbirdən tapılan tərkibi qum dənəli, astarı sarı, səthi qara rəngli mətbəxt qazanı, qarın nahiyəsi yaxınlığında qara rəngli tək qulp kuzə qoyulmuşdur. Qəbrin təxmini ölçüləri: 1,7m x 80-90sm x 90sm-1m.

3 saylı qəbir. Əvvəlki iki qəbidən xeyli aralıda, üstdən 1-1,2m dərinlikdə aşkar olunmuşdur. Qəbrin təxmini ölçüləri: 2,5m x 1,5m x 1-1,2m. Ölü sağ yanı üstə, başı şərqə olmaqla, qolları dirsəkdən qatlanaraq üzü istiqamətində, ayaqları dizdən bükülərək altına yığılmış halda dəfn olunmuşdur. Bel sütunu düz qalmış,

bükülməmişdir. Bu baxımdan çox bükülü halda dəfn olunmuş əvvəlki iki qəbirdə ki dəfn mərasimindən fərqlənir.
Dəfn olunmuş şəxs orta yaşlı, uca boylu olmuşdur. Sağlam dişləri salamat qalmışdır. Başı "braxikefal"- "girdə başlı" şəxsə məxsusdur.
Qəbir avadanlığı: qulaq nahiyəsində tapılmış, içərisinə göy rəngli (firuzə?) muncuq salınmış nazik tunc məftildən sırğa bu qəbrin yeganə tunc əşyasıdır. Qalanları saxsı qablardan ibarətdir: qalın divarlı, qırmızı rəngli xeyrə; qara rəngli, səthində yolkavari süyrələmə naxışları olan kiçik ölçülü kuzə; qırmızımtıl-sarı çalarlı 2 ədəd çox kiçik küpəcik.

4 saylı qəbir. Ölçüləri: uzunu 3,5m, eni-2,5m, dərinlik 1-1,2m. Cənub-şərq, şimal-qərb istiqamətlidir. İnsan skeleti tapılmamışıdır. Cənub şərq hissədə topa halında qaramal və davara məxsus sümüklər təmizlənmişdir.
Qəbir avadanlığı: cənub şərq hissədə kiçik ölçülü, qara rəngli, qoşa qulplu küpəciklər; tək qulp kiçik parça; şar gövdəli, qara rəngli tək qulp küpə; şimal-qərb istiqamətində cənub hissədəki kiçik küpələrin analoji nümunələri ilə yanaşı, qara rəngli kiçik cam, qara rəngli tək qulp kuzə, qara rəngli bərni, qara, qırmızı rəngli küpələr, nehrə, xeyrə, küpə və zənbilvari qulplu çaynikvari lüləsi olan orijinal quruluşlu qab-cəmisi 18 ədəd keramika qəbrin varlı şəxsi üçün nəzərdə tutulduğunu göstərir.
Nehrə olan hissənin alt qatından əqiq, sədəf və gətirilmə balıqqulaqların qabığından muncuqlar, nazik tunc məftildən sırğa, diametri 4 sm olan kiçik tunc medalyon tapılmışdır.
Cənub-şərq hissədə çox kiçik hissələrə parçalanmış, nazik tunc lövhədən hazırlanmış kəmərin fraqmentləri, onun yanında tuncdan şəbəkəli başlığa malik dəstəyi və dəmirdən tiyəsi olan kiçik xəncər; şarvari, yaxşı cilalanmış əqiq muncuqlar qoyulmuşdur.
Bütövlükdə qəbir avadanlığı, xüsusilə keramika nümunələri və bəzək əşyaları inci zövq və yüksək peşəkarlıqla hazırlanmışdır. Saxsı qablar bir qayda olaraq dulus çarxında düzəldilmiş, səthi səliqəli sığallanmış, süyrələnərək cilalanmış, müxtəlif süjetli naxışlarla (torşəkilli, rombvari, dalğalı, batıq-paralel, meandra, ziqzaqlar və s.) bəzədilmişdir. Keramika nümunələri süfrə, məişət və mətbəxt üçün nəzərdə tutulan müxtəlif tipləri özündə cəmləşdirir.

2010 –cu il tədqiqatların nəticələri. 2010-cu ilin çöl tədqiqatları gedişində 200m2 sahədə 4 torpaq qəbri açılıb öyrənilmişdir. Qəbirdə ümumi sıralma ilə qeydə alınıb.

5 saylı qəbir. 2009 –cu ildə öyrənilmiş 1-3 saylı qəbirlərdən 20 m qəbrdə, köhnə çay yatağına yaxın sahədə aparılan araşdırmalar zamanı aşkar olunmuş qəbrin bir hissəsi təsərrüfat işləri zamanı qismən dağıdılmışdır. Bu səbəbdən onun ölçülərini dəqiqləşdirmək mümkün olmayıb. 80 sm dərinlikdə parçalanmış, formasız sümük fraqmentləri, daş parçaları, saxsı qablara məxsus kiçik qırıqlar formalaşmışdı. Tapıntılar içərisində 2009 –cu ildə 4 saylı qəbir kompleksinə daxil olan dəmir xəncərin analoji nümunəsi diqqəti cəlb edir.

6 saylı qabir. 6 saylı qəbir 5 saylı qəbirdən azacıq qərbdə aşkar olunmuşdur. Düzbucaqlı quruluşlu qəbir kamerasının uzunluğu 2,5 m, eni - 1,6 m, dərinliyi 1 m olmuşdur. Burada yeniyetmə dəfn olunmuşdur. Ölü sağ yanı üstə, başı qərb istiqamətində, çox bükülü vəziyyətdə, qolları dirsəkdən bükülərək üzünə doğru, ayaqları dizdən qatlanaraq yançağı istiqamətində bükülməklə dəfn edilmişdir. Əfrafın mütəmadi suvərılması nəticəsində torpağa hopan su sümüklərin çürüməsinə səbəb olmuşdur. Qəbir avədanlığı mərhumun ailəsinin kasıb olmasını sübut edir. Onun qarın nahiyəsində qoyulmuş qara rəngli şar gövdəli küpə salamat qalmışdır. Qalan qab nümunələri fraqmentlər halında idi. Bu qəbir Palıdlı nekropolunda öyrənilmiş ən kasıb abidədir.

7 saylı qəbir. 5 və 6 saylı qəbirlərdən 30 m şərqdə, o qədər də 1-4 saylı qəbirlərdən cənubda, su arxının kənarında açılmışdır. Avədanlığın çoxluğu, dəfn olunmuş ölünün sümüklərinin yaxşı qalması ilə 5 və 6 saylı qəbirlərdən əhəmiyyətli dərcədə fərqlənir. Torpaq qəbirin uzunluğu 3,5 m, eni 1,6 m, dərinliyi 1,2 m olub qərb-şərq istiqamətində (başı qərbə olmaqla) qazılmışdır. Ölü sol yanı üstə, qaməti düz, qolları dirsəkdən bükülərək əlləri ovcunun açılması ilə üzünə doğru, ayaqları dizdən yançağı istiqamətində bükülərək dəfn olunmuşdur. Təmizləmə gedişində aydın oldu ki, əslində əllər başın altına qoyulmuşdur (çox insarılar yatarkəm əllərini başının altına qoyduğu kimi).
Qabir avədanlığın zənginliyi ilə 2009 –cu ildə tədqiq olunmuş 4 saylı qəbri xatırladır. Buradakı keramika nümunələri müxtəlifliyi ilə seçilir. Onların əksəriyyəti ayaq nahiyyəsində, qurşaqdan aşağı hissədə yerləşdirilmişdir. Bunlar ayaq
nahiyəsinin həm qarşısı, həm ayaq barmaqları olan sahədə, həm də dizdən aşağıda düzülmuş tək qulp qulpsuz, şar və uzunsov gövdəli, kiçik dopu, cam, bərni, kuzə, qazan tipli, yaxşı bişirilmiş, dulus çarxında hazırlanmış qablardan ibarətdir. Qablardan biri (bu qab çanaq sümüyündən şimala doğru yerlaşmişdir) sarımtıl rəngli olub ağzının kənarı antik dövr qablarında daha çox müşahidə olunan lüləkvəri yarımbükülmüşdür. Bu tip qablara son tunç və ilk dəmir dövrü

abidələrində nadir hallarda təsadüf olunur. Ayaqların qatlanan hissəsində qoyulmuş boz rəngli başqa bir qab şar gövdəli olub zənbilvəri qulplu və lüləklidir. Bu tip qablar 2009-cu ildə Palıdlı nekropolunun 1 və 4 saylı qəbirlərində, habelə Mingaçevirin torpaq qəbirləri və kurqunlarından məlumdur 3. Qoşa qulplu bir qab iri ölçüləri ilə fərqlənir. Bütövlükdə bu hissədə müxtəlif tip 7 saxsı qab qoyulmuşdur. Ölünün qurşaqdan yuxarı hissəsində də xeyli miqdar artefakt aşkar olunmuş. Kəllə sümüyünün qarşısında qara rəngli kiçik cam qoyulmuşdur. Qulaqlarının hər birində içərisində şarvəri əqiq muncuq keçirilmiş, girdə
tunç çubuqdan hazırlanmış sırğalar, sağ qolunda yastı tunç lövhədən, səthi relyef naxışlı incə qolbaq, barmaqlarında sprialvəri tunç məftildən hazırlanmış üzüklər qalmışdır.
Uca boylu (sümüklərin ölçüləri vaxtilə bu insarın boyunun 1 m 90 sm-ə yaxın olmasını güman etməyə imkan verir), ortayaşlı (dişləri salamat qalmış, sümükləri möhkəm idi) qadına məxsus olan (bəzək əşyaları bunu deməyə imkan verir) bu abidədə ümumi sayı min ədədi adlayan müxtəlif tip muncuqlar səpələnmişdir.
Onların daha incə və formaca mükəmməl olanları qara, göy, sarı, ağımtıl-boz rəngli şüşə, sədəf və pastadan hazırlanmışdır. Bunlar qadının boğaz və sinə nahiyəsini bəzəmişdir. Şarvəri, uzunsov, yastı, çəlləkvəri, qırmızı və çəhrayı rəngli əqiq muncuqlar boğaz və qollara keçirilmişdir. Domino, mixakvəri, yastı, şarvəri sədəf və pasta muncuqlar, balıqqulaqlarından olan bəzəklər onun sinəsini örtmüşdür. Güman ki, çoxsaylı biserlər qadının paltarına xüsusi yaraşıq vermişdir.

8 saylı qabir. 2009 -cu ildə öyrənilmiş 4 saylı qəbirdən şimala doğru hissədə aşkar olunmuşdur. Burada 1,3 m dərslikdə aşkar olunmuş qəbirə vaxtilə dəfələrlə rütubət keçdiyi üçün burada dəfn olunmuş ölünün sümüklərinin vəziyyətini tutmaq mümkün olmadı. Qəbir uzunsov düzbucaqlı olub eni 1,6 m, uzunluğu 3,2 m, dərinliyi 1m olmuşdur. Aşkar olunmuş arxeoloji materiallar yalnız müxtəlif ölçülü saxsı qablardan ibarətdir. Bunların sırasında orta qalınlıqlı divara malik küpələr, qoşa qulplu kiçik küpəciklər, badya xüsusi yer tutur.
Materiallar içərisində 2009-cu idə tapılmış nehrənin analoqu və arxeoloji praktikada çox nadir hallarda təsadüf olunan kiçik ölçülü nehrəcik diqqəti cəlb edir.

Arxeoloji materialların təhlili. Bütövkdə nekropol materialları Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Qarabağ qrup üçün xarakterik əlamətləri özündə əks etdirməklə, Dağlıq Qarabağın Gülyataq, Canyataq, habelə Mingəçevirin həmdövr materialları ilə daha çox yaxınlığa malikdir;
Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən tunc kəmər, habelə dəmir tiyəli, şəbəkəli tunc başlıqlı dəstəyi olan xəncərin tapılmasıdır. 4 saylı Palıdlı torpaq qəbirindən tapılmış bu bimetal əşyaya həmdövr abidələrdə çox az təsadüf olunur. İki eranın qovşağının (tuncun sonu və dəmirin əvvəli) göstəricisi olan bu əşyaların dəmirdən təkcə məişətdə deyil, habelə hərb işində də, silahların hazırlanmasında istifadəsi də, silahların hazırlanmasında istifadəsi erasının başlanğıc göstəricisi kimi bu tip maddi dəlillərin böyük əhəmiyyəti var. Qarabağın yüz ildən çox arxeoloji tədqiqatlar tarixində ilk tapıntı olan bimetal silahın oxşar nümunələrinə Abşeronda (Ağdaşdüzü-2)1, habelə son illər aşkar olunmuş Goranboyun Muncuqlu nekropolunda2 təsadüf olunmuşdur. Bimetal əşyaların Ermənistanın Carxeçi, Noyanberyan (Dilican)3, Basarkeçər-Vardeniş abidələri kompleksinə daxil olması faktı da məlumdur4.
Xatırladaq ki, e.ə. II minilliyin axırlarına aid edilən (əsasən XII-XI, daha çox XI əsrə) bir sıra abidələrdən az miqdarda olsa dəmir əşyalar tapılmışdır. Belə tapıntılara XIX əsrin 90-cı illərində qonşu Dəmqolu və Güyataq abidələrində (Ağdamın dağlıq hissəsi ilə qonşuluqda olan Ağdərə rayonunda) təsadüf olunmuşdur5. Dəmir əşyalar (xəncər və nizə ucu) həmçinin Mingəcevirin həm dövr abidələrindən məlumdur6.
Yeri gəlmişkən xatirladaq ki, hələ XX əsrin 40-cı illərində görkəmli Qafqazşünas alim akad. B.A.Kuftin göstərmişdir ki, Qafqazda dəmirdən istifadəyə təxminən e.ə. XI əsrin əvvəllərindən başlnmışdır7.
Sonrakı vaxtlarda, xüsusilə Mingəçevirdə aparılan kompleks tədqiqatların materiallarının təhlili nəticəsində alimlər dəmridən istifadənin, xüsusilə alət və silahların geniş Ön Asiya regionunda e.ə. XII əsrdən başlaması ideyasını irəli sürmüşlər8. Son illərin tapıntıları (xüsusi bimetal əşyaların) bunun bir daha doğru olmasını sübut edir.
Bəzi fərqli xüsusiyyətlər nəzərə alınmazsa, "Palıdlı" nekropolundan tapılmışdı arxeoloji materialların əksər hissəsi Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin ikinci inkişaf dövrü – e.ə. XII-XI əsrləri əhatə edən mərhələsi üçün xarakterik əlamətləri özündə əks etdirir. "Palıdlı" nekropolunun avadanlığı, xüsusilə müxtəlif çeşidli keramika məmulatının analoji nümunələrinə Azərbaycanın həmdövr qəbir abidələrində dəfələrlə təsadüf olunmuşdur. Məsələn, oxşar nehrələr qonşuluqdakı Borsunlu nekropolunda 15 saylı kurqanda9 Palıdlıdan məlum olan keramika nümunələrinin oxşarların daha çox Mingəçevirin kurqan və "Palıdlı" ilə eyni tip torpaq qəbirlərindən məlumdur. Məsələn, nehrələr Mingəçevirin 2 saylı kurqanının 5 və 10 saylı sallama qəbirlərindən; qulpsuz və təkqulp küpələr 53, 100, 110, 132, 161 saylı torpaq qəbirlərindən; kiçik ölçülü küpəciklər 40, 65, 75, 111, 118 saylı torpaq qəbirlərindən dərin xeyrələr 2 saylı kurqandan, 43,

78, 110 saylı torpaq qəbirlərindən; orijinal quruluşlu, zənbilvari qulpu və çaynikvari lüləsi olan qablar 4 saylı kurqandan və s. aşkar olunmuşdur10.

Palıdlı nekropolunda aparılan tədqiqatların ilkin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

Palıdlı nekropolu Qarabağın çoxillik arxeoloji tarixində torpaq qəbirlərinin aşkar olunduğu ilk bu tip abidədir;

Arxeoloji materialların xarakterik əlamətləri burada dəfn olunmuş insanların sağlığında fərqli sosial statusa malik olduqlarını sübut edir; burada həm sada, həm də təm-təraqlı dəfn adəti ilə müşayət olunan qəbirlərin varlığı bunu sübut edir;

Arxeoloji materialların əksəriyyətini müxtəlif tip keramika nümunələrindən ibarətdir. Buraya iri təsərrüfat küpələri, mətbəxt keramikası (qazan, badya, boşqab və s.), ağartı məhsulları üçün qablar (sərnic, nehrə, bərni, tayqulp, parç), habelə kuzə, bardaq, çaynikvari saxsı qab nümunələri daxildir.

Arxeoloji materialların (xüsusilə firuzə, sədəf balıqqulaqlarından muncuqlar və s.) təhlil əhalinin ətraf aləmlə, o cümlədən uzaq ərazilərlə iqtisadi-mədəni əlaqələr saxlamalarını göstərir;

Avadanlığın böyük əksəriyyəti metal əşyalardan (qolbaq, üzük, sırğa, toqqa, muncuq və s.) ibarətdir. Bu metal işləmənin yüksək səviyyəsini göstərir.

Arxeoloji materiallar qəbir komplekslərinin eyni vaxtda, e.ə. XII-XI əsrlərdə mövcud olmasını söyləməyə imkan verir;

Bir çox əlamətləri ilə Qarabağın son tunç va ilk dəmir dövrünün öyrənilməsində yeni mənbələr verən Palıdlı nekropolunda arxeoloji tədqiqatların davam etdirilməsi çox vacibdir.

Malumdur ki, dəmirin meydana gəlməsi, dəmir əşyalardan ilkin istifadənin başlaması məsələsi indiyə qədər mübahisəli və mürəkkəb elmi problemlərdən biri olaraq qalır. Hərçənd e.ə. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəlləri son tunç və ilk dəmir dövrü adlanır, lakin praktiki işdə bunu heç də həmişə sübut etmək olmur.

Azərbaycanın başqa həm dövr abidələri (Xocalı, Gulyataq, Damqolu, Mingəçevir, Qalakand və s.) ilə yanaşı "Palıdlı" nekropolundan dəmir əşyanı tunc başlıqlı xəncər tiyəsi) tapılması ərazidə dəmirdən ilkin istifadənin tarixi köklərini izləmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Arxeoloji materialların kompleks təhlili, Azərbaycanın başqa həmdövr abidələri ilə müqayisəli araşdırması indiyə qədər məlum olan bir sıra faktları təsdiq edir. Bunların sırasında həm düzən və həm də Dağlıq Qarabağ ərazisinin tarixin bütün dövklərində vəhdət təşkil etməsi, vahid etnik-coğrafi mühitin məhsulu olmasını təkzibedilməz faktlarla bir daha sübut edir. Yeni tip arxeoloji abidələrin aşkar olunması bəhs edilən dövrdə fərqli dəfn mərasiminin varlığını, bu isə öz növbəsində xalqımızın ən qədim dövrlərdən zəngin maddi-mənəvi aləmə sahib olmasına dəlalət edir. Bütün bunlar isə Qarabağın əzəli və ədəbi Azarbaycan torpağı olmasına şübhə ilə yanaşanlara tutarlı cavabdır. Bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdiriləcək.

REFERENCES

1. Ağdaşdüzü 2 nekropolunda Qardaşxan Aslanovun qazıntıları.

2. **Hüseyinov.M., 2009**
Goranboyda Muncuqlutepe nekropolu. Azərbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar. Bakı, s. 134-135.

3. **Есаян С.А., Оганесян Г.А., 1969**
Каталог археологических предметов Дилиджанского Краеведческого музея. Ереван, Табя. XXVII, 6.

4. **Есаян С.А., 1976**
Древняя культура племен Северо-Восточной Армении. Ереван, с. 124, 125.

5. **Ивановский А.А., 1911**
По Закавказью. МАК, М., вып. VI, с.145-146.

6. **Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И., 1959**
Древний Мингечаур. Баку, с.121.

7. **Куфтин Б.А., 1940**
Археологические раскопки в Триалети. Тиблиси, с.55.

8. **Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И., 1959**
Древний Мингечаур. Баку, с.121.

9. **Cəfərov.H.F., 2000**
Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı -e.ə. I minilliyin əvvəllərində. Bakı, tabıl. 64,2.

THE PROBLEM OF RELATIONSHIP BETWEEN TRADITIONS OF HOME ARTS AND SONGS FOLKLORE AT SETTLERS OF STEPPE ALTAI (ON MATERIALS OF ETHNOGRAPHIC EXPEDITIONS 2000-2012 ON TERRITORY OF SHIPUNOVO DISTRICT)

ПРОБЛЕМА ВЗАИМОСВЯЗИ ТРАДИЦИЙ ДОМАШНИХ РЕМЕСЕЛ И ПЕСЕННОГО ФОЛЬКЛОРА ПОТОМКОВ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ СТЕПНОГО АЛТАЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЭКСПЕДИЦИЙ 2000–2012 ГОДОВ НА ТЕРРИТОРИЮ ШИПУНОВСКОГО РАЙОНА)

Irina Aksenova
Novosibirsk State University, Novosibirsk, Russia

XÜLASƏ

Altay vilayətinin Şipunov bölgəsində yaşayanların xalq folklor ənənələri zəngin və unikaldır ona görə ki, bir neçə köç dalğasının təsiri nəticəsində formalaşmışdır. 2000-2012-ci illərdəki etnoqrafik ekspedisiyanın materialları əsasında hazırlanan təqdimatda mədəniyyətin 3 qolunun - eston, alman və rus folklorunun bir birinə qarşılıqlı təsiri sualllarına aydınlıq gətirilir, köç nəticəsində gələnlərin dialektləri analiz edilir, xalq mahnılarının xarakteristikası verilir (ifa tərzi, musiqi quruluşu, ritmləri və s). Müəlliflər tərəfindən 4 əsas istiqamət müəyyənləşdirilir hansı ki, eston, eston-rus, alman və əvvəldən burada yaşayan rus sakinlərin folklor ənənələrinin inteqrasiyasi nətcəsində inkişaf etmişdir.

Bundan başqa, ilk müşahidə ərazisində ev təsərrüfatı və xalq folkloru arasındakı əlaqəyə toxunulub. daxili sənətkarlıq və xalq mahnıları arasında qarşılıqlı var. Müasir Şpinov bölgəsinin ərazisində(2000-2012 etnoqrafik ekspedisiyaya əsasən) Çöl Altay ərazisinə köçənlərin nəsillərinin folklor yaradıcılığının incəsənət və sənətkatrlıq sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilir. Yeni məskunlaşanlar tərəfindən gətirilən musiqi variantları ifaçıların dialekti və ifa tərzi sayəsində vahid forma alaraq onların həyat ritmi və qaydaları ilə üst üstə düşürdü. Etnoqrafik tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək, incəsənət və sənətkarlıq fəaliyyətinin hər hansı bir növü ilə musiqilərin ifa tərzi arasında (mahnının ölçüsü, musiqi quruluşu, mətnin məna yükü və s) qanunauyğunluqlar haqqında danışmaq olar. Aşkar olunmuşdur ki, musiqi növlərinin yeni üslub xüsusiyyətlərinin formalaşması müəyyən əmək prosesi fəaliyyətinin xarakterini yaradır.

SUMMARY

National songs traditions at inhabitants of Altay Territory are rich and unique by that were formed as a result of merge of several waves of resettlements. In the publication on the basis of materials of ethnographic expeditions 2000–2012 years are opened questions of interaction among themselves of two branches of cultures – old settlers and settlers, who come later. We give the analysis of languages on which songs was made, the characteristic of song folklore (manner of performance, structure of a melody, music rhythmic and other). The author allocate basic directions which was typical as a result of integration songs traditions of these groups resettlements.

More then that, the problem of interrelation of home crafts and songs folklore is mentioned for the first time in considered territory. The analysis songs folklore of creativity in comparison to labour traditions of decorative-applied art of the population of Steppe Altai on an example of modern territory of Shipunovo district (on materials of ethnographic expeditions 2000–2012 is spent at first time). Established, that under influence of time are formed song variants with new style features, which execution forms character of performance behind the certain labour processes.

АБСТРАКТ

Песенные народные традиции переселенцев Алтайского края богаты и уникальны тем, что формировались в результате слияния нескольких волн переселений. В публикации на основе материалов этнографических экспедиций 2000–2012 гг. раскрываются вопросы взаимовлияния между собой двух ветвей культур – старожильческой и переселенческой, производится анализ говора переселенцев, дается характеристика песенного фольклора (манера исполнения, строение мелодии, ритмические рисунки и т. д.). Автором выделяются основные направления, сложившиеся в результате интеграции песенных традиций этих переселенческих групп.

Более того, проблема взаимосвязи домашних ремесел и песенного фольклора затронута впервые на рассматриваемой территории. Проводится анализ песенного творчества в сопоставлении с трудовыми традициями декоративно-прикладного искусства потомков переселенцев Степного Алтая на примере современной территории Шипуновского

района (по материалам этнографических экспедиций 2000–2012 гг.). Установлено, что под влиянием времени формируются песенные варианты с новыми стилевыми особенностями, исполнение которых формирует характер исполнения за определенными трудовыми процессами.

The relationship of arts and crafts, and songwriting of the Russian people is noted by many researchers. The similarity of scenes and images in the Russian ethnic environment in Siberia, including the Altai Steppe, descrabed and disclosed by (Abramova, 1999), (Fursova, 1992), (Lipinskaya, 1996), (Shcherbakova, 2003), (Palevkina, Sigareva, 2003), (Vykhristyuk, 2009) and other researchers on specific manifestations of traditional culture.

Regional specificity Altai can serve as a good example of the diversity of cultural expressions multinational culture (Abramova, 1999: 3). The territory of the center of modern Steppe Altai considered by us – basins of the rivers Charysh also Alei, was exposed to settling almost at the same time with fixing of these places to Russia. Group of repatriates was called "settlers", "novoselgi" (Fursova, 1992:128). The population of the modern territory of Shipunovo rigion were different in ethnic and cultural traditions of the Russian people - came from the North, Middle and South Russian regions (Novgorod, Kostroma, Yaroslavl, Ivanovo, Ryazan, Kursk, Tambov, Voronezh, Poltava area, and others). Was also a significant part in the settlement of Estonians (come to Altai area from Estonia to the 90s. XIX c.), Germans ("Russian Germans" who came from the villages of the Rostov region in the 40-ies. XX c.), more less significant - the participation of a number of other nationalities.

Moving and adaptation to changing conditions demanded continuous acquisition a new knowledges and their translation. As a result of adaptation and transformation brought folk traditions formed and began to operate a local set of household skills match the varying natural area. As a result of adaptation and transformation brought folk traditions was formed and began to operate a local set of household skills according to varying natural area (Lipinskaya, 1996:7). The same it is possible to tell about folding uniform system of a song tradition complex – the brought by immigrants song options developed in the uniform system, corrected performers under the dialect, the manner of performance etc. that corresponded to laws and rhythms of life the groups of settlers.

The specifics of settlement of the territory created especially folding "Shipunovo culture" as an emerging system of cultural diversity, especially Russian. Later settlement layer of Russian folk traditions recorded sporadically and represented mainly immigrants from southern territories. Traditions "mix tradition" have not attention from different scientists (Shcherbakova, 2003:295). Therefore, the currency of the research topic is determined by peculiar manifestations tradition of later Shipunovo settlers, the specific existence of material culture and songs folklore, unexplored issues in this region (specifics of the considered issues weren't studied by other authors), and the urgent need of preservation and promotion of traditional culture, especially, among youth.

Scientific novelty include using the new sources (ethnographic expeditions 2000-2011), the opportunity to consider the relationship of material and spiritual culture in the traditional arts and crafts and folk songs at first time, to follow certain processes of commodification. The purpose of research is to identify the relationship of tradition home crafts and folk songs on the example of the Russian population of Steppe Altai area.

Song - one of the most prolific genres of modern popular culture, so it is important to record all facts of her living existence (Kruglov, 1986:46). In relation to the chosen topic, considering this approach, it is necessary to focus attention on the musical structure of the songs, the text content of the work, linking them to the peculiarities on the production process in the field of arts and crafts, self-awareness of people involved in labor activities, etc.

Studying the tradition of arts and crafts and music culture in this area, we must first of all look at the history of its settlement. As know, in Siberia developed the original ethnic and accompanying complex cultural situation where the part of dominant Russian population has a noticeable effect on the cultural different group (Kochkina, Vyhristyuk, 2009:309).

It was noted that the work is generally performed in a singing accompaniment when ethnographers observe forms and how to perform household work. K. Buher noted that the content of the songs has a secondary role, sometimes compose an employee at work, songs rhythm is of major importance, and the musical accompaniment rhythm depends on the character of work, is subject to them, not vice versa (Byuher, 1924:11). We can not fully agree with this opinion, as we believe that the text has a major problem, in a sense "hex" or "tune" for the occupation, "the installation of meaning", the creation of a specific situation for the manufacturing process, as evidenced by the data received from our informants, for example, with a bad mood do not sit down for a needle" (N.N. Orlova, vil-

lage Estonia), etc. We can now assume that the execution of a particular song is comparable to the work of prayer, reading the water . The phrase "put your heart" includes the creation of a certain attitude and charge at the master before, and in the process, keeping in mind good wishes and the concentration on the final functional use of the subject. Performance of songs, singing phrases in encryption in chants carries a certain sense, a kind of attitude on the which master works.

K. Buher collected various types of labor songs, written by different nations of the world: Master at work on a manual mill, production and dressing yarn; weaving and lace, with drawing water from deep wells, in the performance of agricultural work (collecting herbs, etc.) (Byuher, 1923). When handicraft songs are at the stage of action monotonous and repetitive, prolonged. However, the songs, except monotonous rhythm, there are other characteristic features: resize at execution process (called failure rhythmic pattern) multiple "knees" (in the manner of performance - it's porches, reels, voice descents, etc.) , polyphony (up to 4 or 5 votes in the song), changing the pitch, and the transition from minor to major, especially the structure of the song (the modulation transitions, interval jumps, the way of holding tunes considered areas, especially the sound - pitch, tone, strength) and so on .

After analyzing the features of the musical structure of the songs immigrants Shipunovo area, we can talk about the applicability of K. Buher's main conclusions the performance over various home needlework different kinds of songs. We have identified three main occupations, behind which songs are performed - embroidery, weaving, wickerwork twigs and bark. Engaged in the production as needed, in their spare time from daily work. Songs were sung in a circle (at meetings) and alone (which is much more common). The choice of singing was intuitive, "at will." Complex structure of songs match the complex processes of production, produced by human hands. Character songs depended on the activity.

In the performance of songs during the embroidery their size varies several times (sizes of the song 2/4, 3/4, 4/4). The plot of the song is usually based on the love and lyrical characters relationship between a guy and girl. There are smooth transitions between sentences, intravoice chants (dominated by long intervals), songs sound in the middle register («Vorob'evskie gory», «Ty orel moi sizokrylai», «Kudy, Vanya, edesh'», «U rodimoy mamen'ki», «V ogorode verba ryasna», «Sklonilas' ivushka», «Stoit ryabina list'ya opustila», «Kak na toi gore» etc.)

Process's pace of embroidery is not constant that's why the songs's pace is not constant too we can speak of dependence to each other the process of production and performance. Performance similar nature songs to a melodic structure seems logical. One of the main functions of the songs here is to create a certain sound resonance to set up to work embroidery, combining them "one sound field", so fatigue was absent, and minor problems associated with hard work, smoothed to themselves. In addition, during the singing appear the identified character traits character brighter traits of each of the singers, peculiarities his temperament, the originality of talent, beauty and strength of voice (Shurov, 1987:5).

If embrodary's process could combine masters group, the performance of songs for the weaving of twigs - is often the work of one man, fully immersed in the work. Here the pace of a songs is not so change and often arbitrarily given performer, with pauses, stops, reprises at will; story songs - some "home" situation, a story about life in general, an episode of life («Zelenyj dubochek», «Korolik ty korolik», «Cvetochek, ty cvetochek», «Vyuydu ja na gorku», «Zachem ya tebja spoljubila», «Mamonka, mamonka, che tebe skazhu»). Performance of a song depends on the voice of the performer, usually a middle and lower case. Possible performance of the song with the replacement text phrases voice "moo". This is due to the simultaneous operation of the items made it difficult places or parts. The pace of the songs sining at the same time for a process of weaving, mainly, 2/4, 4/4, 6/8, there are melody's jumps (kvarta, kvinta), the sound in the middle register. The very energetic performance, accurate tempo work is customizable. Songs are narrative in nature (there are: the story of any process, on the same weaving («Vy kumushki», «Ni hodi-ka mil kudrjavyj», «Ogon' gorit tak zharko», «Chto-to skuchno chto-to grustno», «Vhody solnca u vikonca», «Posadila rozu u okna» etc).

The predominance of certain song's genres for this or another laboure process is not strictly fixed, so can we find the song to three categories considered of the process. Transformation of Russian folklore in the area, in general, appears to simplify the melodies are increasingly using two-part form of execution. This is not surprising, since a variety of song genres are constantly interacting with each other and sometimes follow each other in the national repertoire (Pomerantsev, 1977:29).

Thus, relatively migrants of Russian living in Shipunovo district Altai Region, we can see the patterns relationship of music performance of one type (of the song, a musical composition, the semantic content of the lyrics, and so on) for a certain type of occupation and crafts arts (embroidery, weaving, weaving twigs and tree bark).

Feature of songs folklore Russian immigrants Shipunovo area, is a combination of culture veteran with the cultural characteristics of immigrants, that was noted before us earlier. As a consequence, folklore has special features. First of all, it is connected with the history of folding local dialect, which is caused by history of settlement in this region. As a result are several types of speech functioned on the terriorory of Shipunovo district (Abramova, 1999:8).

Research carried out by us in the villages Komariha, Kachusovo, Kuznechikha, Ozyorki, Zerkaly, Eltsovka and others, broaden and complement changes in the dilect speech of the people, wich we can see in songs folklere. It is the loss of consonants [t] verbs third person, singular (for example: [beret–bere], [budet–bude], [edet–ede] etc.); the inflection ending softened at singular and plural verb the third person [t'] (for example: [poyut–poyut'], [seuyt–seyut'], [znaet–znaet']); and it sometimes supplemented softened [ts'] and [c] (for example: [govoryat – govoryatts']); pronunciation of the sounds "ch" and "zh" similar to "sh" (for example: [chavo–shavo], [zvezdochki–zvezdoshiki], [chyornyi–shyornyi], [bednyazhechkam–bednyazheshkam]); the existence of [s] before consonants at the beggining word (for example: [polyubila–spolyubila]); replacing the consonants to vowels at the beginning of word (for exmple: [vsyako–usyako], [gde – ide], [k nim – k yim]); replaced the consonants [k] and [g] according to [h] and [gkh] (for example: [dama krestova – dama hrestova], [govorit–gkhovorit]); uttering [ts] so softened (for example: [rukavitsy – rukavisy], [tsaluet–saluet]); pronunciation some words in " own way" (for example: [ne mogu–managkhu, [kuda poshel - koi poshel], [tebe–tabi], [konechno–kaneshe]).

We note vocalization of consonants: consonants can sing by vowels such us [y], [i] (for example: [chornyi voron–shchoranai voyarony], [storonka–storonyka], [rodnyye–rodynyya], [stoyal –stoyaly); the loss of some consonants (for example: [kak zhe – ka zhe], vyidu–vydu); replaced of some consonants to vowels (for example: [devki–deuki], replaced the vowels another vowels (for example: [rakitovyi–rakitovoi).

As to the musical part, here we can speak about integration different elements of songs folklore wich came were from different territory during different time. Talking about the features of traditional singing, we must firstly consider charakter of sining: strict concentration, severity of performance; sounding in the meddle register. There are syllable's chants which are connected among themselves and often fall on the middle of a word that change of rhythmic drawing – pauses, «voice's arrivals», «braking stop» etc.

The execution have a three-four voices, manner of performance is peculiar – the mouth is half-open, lips are collected, sound extraction «from the head» with slightly protruding jaw, so the performer as though presses a sound, doing it muffled, but very strong. Transformation of folklore in this area, in general, reflected in next position: the extraction of the sound is more open, chants simplified strict and not observed, the rhythm shifts, there is a three-two-voices form of performance. However, as before, remains the leading first voice. For a melody typical simplicity, clarity and proportionality structure. According to content, music and poetic images, samples of folklore relate mainly to the urban songs of the new tonal system, with harmonic-homophonic texture and poetic texts of modern origin.

The beginning of the XX century distinguished by a special historical direction in the history of Russian song and song village repertoire. Intensification of the city's "cultural expansion" and the flow of agitation and propaganda texts during the First World War and the Civil War, the rapid increase in the level of literacy among farmers and cheap reproduction of printed songbooks, flowering variety performance culture and spread on a phonograph record, strengthening the cultural influence of the criminal and semi-criminal environment and relevance of recruiting and military subjects - all combined formed a specific sociocultural context that defined look peasant song tradition in those years, which has never been completely "sealed", but never become so susceptible to all sorts of influences (Lurie, Senkina, 2010:264).

Referring to the tradition of the resettlement late XIX - early XX century, we fix some changes in her variability performance today. Transformation of Russian folklore in the area, in general, reflected in the fact that the extraction of the sound is more open, strict chants is not observed, the rhythm shifts, there is a three-two-part form of execution.

Thus, the results of our research, except particular features outlined above, you can give a general description of tradition folk songs of Estonian, German, Russian immigrants living in the center of the Steppe Altai. It is to form the main branches of song culture, which can be described as a Russian-old resident resettlement, Estonian, German - basic, Estonian-Russian and German-Russian - how formed "cultural branch" do not show clearly, however, the analysis of materials field expeditions, is clearly traced. Actually Estonian and German song traditions over time have been little changed in comparison with other foreign cultures in one geographical area.

Based on analysis of the collected data, we can identify some of the principles underlying the formation of

the currently existing "Shipunovo culture":
1. Integration of cultures that occurred as a result of forced coexistence of different ethnic groups in the same habitat (as a result of intermarriage with the dominance of Russian traditional culture, the existence of friendly relations with the neighbors to the interest lifestyles of migrant groups, including culturally).
2. "Joint singing creativity." The process of borrowing from each other immigrants song variants, and sometimes individual song melodies. Interesting for us is the performance with almost exact reproduction of the original chants songs, with features of dialect, style of performance, etc.
3. Transformation of the songs (lyrics, melody, manners), up to change the original meaning of the song, which is reflected infrequently, and only in songs that contain facts, information (for example, historical songs).
4. Disinterest and indifference with regard to customs inter-migrants groups. Furthermore, there is also a direct rejection of foreign cultures, ignoring the song traditions.
Considering the relationship of arts and crafts with art song, we talk on the existence of certain images and themes, as well as music performance characteristics of certain songs in the works of different activities. We can conclude that the embroidery and wickerwork performance went mainly lyrical songs with alternating sizes (3/4, 4/4), and for weaving - songs with narrative content and size 2/4, which is a feature of this territory, after analyzing the song options for different labor activity. Execution of the work rhythmically songs tuned to the emotional side of man working mood. The value of rhythm, she started to facilitate and improve the work is so important and universal, that it is impossible to doubt his presence in those jobs where there is no sound (Byuher, 1927:27).
Given the information on the processes of settlement (documentation, archives, stories of informants), the relationship of the historical processes of mixing of various waves of immigrants in the area Shipunovo, material culture monuments, comparing the information with the real situation today, we can talk about changes in the outlook of the descendants of immigrants. The loss of their national traditions, morals and spirituality in general, the roots of folk customs and rituals, intergenerational relationships and the respect for children and their parents is observed across the country, including the Altai (Shcherbakov, Fomin, 1998:4). Therefore, an important point in the study is to address the roots and customs of the residents, their accumulated wealth, part of which is singing traditions.
V.P. Anikin speaks about the real underlying cause of the common traditions as artistic concepts and ideas of the people, which are equally divided by all its members, and in addition, there are individual and personal, that is in every human being. He also stresses that this is not evidence of the social and psychological uniformity of traditional environment, and the expression of community philosophical, aesthetic concepts and ideas of the people. (Anikin, 1987:7).
In the study of the individual ethnic groups integration, we refer primarily to the worldview of the people expressed in the traditions, customs, rituals, traditional songs, games and dances. In this respect, K. Buher says that especially work songs saved in the working mass memories of historical events, absorbed elements of myths, stories and novels, and no doubt would be a reflection of the inner spiritual life of the lower classes, when most of the its creation was not lost forever (Byuher, 1927. Pp. 263). This suggests that the loss of these important cultural treasures of ethnic groups, their natural death in connection with prevailing circumstances that arise due to some reasons (whether global or civil war, crop failure, famine, economic crisis, etc.), resulting in the degradation of the nation, scattering of its national value orientations. Blurred cultural platform of the people can not be fully transferred to the next generation for the correct perception that knowledge and apply it in life. Familiarity with the customs of the people - is a necessary process of personal development and the formation of his society, especially today. Must take account of all knowledge and skills that have reached us in not original-preserved form, however, having a non-judgmental sense, which at all times will be the landmark in the formation of the next generation's moral foundations.

REFERENCES

Abramov, O.A. 1992
Tradicionnaya kultura «polyakov»-staroverov sela Sibiryachiha Soloneshenskogo rayona Altayskogo kraya, Materialy folklornyh ekspediciy. Barnaul
Абрамова О. А. 1992
Традиционная культура «поляков»-староверов села Сибирячиха Солонешенского района Алтайского края, Материалы фольклорных экспедиций. Барнаул

Fursova E.F. 1992
Ornamentacya zhenskogo rukodeliya u russkih yuzhnoy Sibiri, Ornament narodov Zapadnoy Sibiri. Tomsk, 127–146
Фурсова Е. Ф. 1992
Орнаментация женского рукоделия у русских Южной Сибири, Орнамент народов Западной Сибири. Томск, 127–146

Lipinskaja V. A. 1996
Starozhily i pereselency. Russkie na Altae (XVIII – nachalo XX veka), Moskva Липинская В. А.
Старожилы и переселенцы. Русские на Алтае (XVIII – начало XX века), Москва

Sperbakova O. S. 2003
Russkiy folklor Altaya: istoriya sobraniya i izucheniya, etnografiya Altaya i sopredelnyh territoriy. Materialy mezhdunar. nauch.-prak. konf. Barnaul, 5: 291–297
Щербакова О. С.
Русский фольклор Алтая: история собрания и изучения, Этнография Алтая и сопредельных территорий. Материалы междунар. науч.-прак. конф. Барнаул, 5: 291–297.

Palevkina E. V., Sigareva M. N. 2003
Folklorno-etnograficheskaya specializaciya v sisteme srednego professionalnogo obrazovaniya, Etnografiya Altaya i sopredelnyh territoriy. Materialy mezhdunar. nauch.-prak. konf. Barnaul, 5:289–295
Палевкина **Е. В.,** Сигарева **М. Н. 2003**
Фольклорно-этнографическая специализация в системе среднего профессионального образования, Этнография Алтая и сопредельных территорий. Материалы междунар. науч.-прак. конф. Барнаул, 5:289–295

Vyhristyuk O. I., Kochkina I. Ju., 2009
Osobennosti bytovaniya pesennogo folklora estonskih, nemeckih i russkih pereselencev Shipunovskogo rayona Stepnogo Altaya (po materialam sborov 2005–2009 godov), Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. 8:309–315.
Выхристюк О. И., Кочкина И. Ю., 2009
Особенности бытования песенного фольклора эстонских, немецких и русских переселенцев Шипуновского района Степного Алтая (по материалам сборов 2005–2009 годов), Вестник Новосибирского государственного университета. 8:309–315.

Kruglov Ju. G. 1986
Folklornaya praktika. Moskva
Круглов Ю. Г. 1986
Фольклорная практика. Москва

Byucher K. 1923
Rabota i ritm. Moskva
Бюхер К. **1923**
Работа и ритм. Москва

Shurov V. M. 1987
Pesnya, tradiciya, pamyat. Moskva
Щуров В. М. 1987
Песня, традиция, память. Москва

Pomeranceva Je. V. 1997
O russkom folklore. Moskva
Померанцева Э. В**. 1997**
О русском фольклоре. Москва

Lurie M. L., Senkina A. S. 2010
Pesni derevni Vershinino Tomskogo okruga, Folklor: tekst i kontekst. Moskva: 264–284
Лурье М. Л., Сенькина А. С. 2010
Песни деревни Вершинино Томского округа, Фольклор: текст и контекст. Москва: 264–284

Fomin V.E., Shcherbakova O.S. 2002
Materinskaya poeziya kak atribut pervichnoi inkulturacii (po materialam kolybelnyh vostochno-slavyanskih pereselencev Altaya). Tradicionnaya kultura v sisteme obrazovaniya, ee rol v formirovanii nacionalnogo soznaniya, Materialy mezhregion. nauch.-prakt. konf. Barnaul, 91–97
Фомин В.Е., Щербакова О.С. 2002
Материнская поэзия как атрибут первичной инкультурации (по материалам колыбельных восточно-славянских переселенцев Алтая). Традиционная культура в системе образования, ее роль в формировании национального сознания. Материалы межрегион. науч.-практ. конф. Барнаул, 91–97

Anikin V.P. 1987
Russkiy folklor. Moskva
Аникин В.П. **1987**
Русский фольклор. Москва

NEW FINDS FROM THE EXCAVATIONS OF THE TURKISH FORTRESS AZAK

НОВЫЕ НАХОДКИ ИЗ РАСКОПОК ТУРЕЦКОЙ КРЕПОСТИ АЗАК

Irina Gusach
Azov State Historical-Archaeological and Paleontological Museum Reserve, Azov, Russia

XÜLASƏ

2012-ci il çöl mövsümü zamanı Azov qalasında və ona ətraf ərazilərdə 3 arxeoloji sahə öyrənilmişdir: Lermontov küşəsi 6-da yerləşən Muzeyin uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş əyləncə mərkəzinin ərazisində qala modelinin tikintisi üçün torpaq planı, Yaroslavski küçəsi 10-da su kəməri və Kalinin küçəsi 38-də özəl ev tikintisi üçün yer. Bütün bunlar yeni və maraqlı tapıntıları üzə çıxardı. Lermontov küçəsi 6-da yerləşən torpaq planında ən azı iki türk evinin qalıqları və XVII-XVIII əsrlərə aid zibillik tapılmışdır. Türk evlərinin damlarının örtülməsi üçün istifadə olunmuş 'Krım' kirəmitlərinin çox sayda qırıntıları və dəmirdən top mərmilərinin də sübut etdiyi kimi, bunlar hərbi əməliyyatlar zamanı dağıdılmışdır: evlərin içində toplanmış keramik kompleks, Krımda istehsal olunmuş şirli və şirsiz saxsı məmulatının birləşmiş hissələri, Osmanlı dövlətinin digər dulusçuluq mərkəzləri, rənglənmiş kofe fincanları dəsti (Kütahya, Kiçik Asiya), mavi və ağ boyalarla şirlənmiş kasa hissələri (Iznik, Kiçik Asiya), Türkiyənin gildən olan tüstü boruları.

Kalinin küçəsi 38-də aparılan araşdırma zamanı XVII-XVIII əsrlərə məxsus böyük hərbi qurğuların qalıqları ventilyasiya şaxta sistemi ilə birlikdə tapılmışdır.

Osmanlı keramikası və qəlyandan əlavə Yaroslavski Küçəsi 10-da yerləşən xəndəkdən qalanın Türkiyə dövrünə məxsus Krımda düzəldilmiş şirli gildən olan kiçik heykəlin parçası tapılmışdır. Kiçik heykəl at çapanın bədən quruluşunun yuxarı hissəsidir.

SUMMARY

During the field season of 2012, there were studied three archaeological sites in the fortress of Azak and the surrounding area: the land plot for construction of the fortress model in the territory of the museum's children's entertainment center at 6 Lermontov Street, water conduit trench at 10 Yaroslavsky Street, and land plot for private house construction at 38 Kalinin Street. All the objects brought new and interesting finds. In the land plot at 6 Lermontov Street, remains of at least two Turkish houses and a dusthole of 17 - 18 centuries were found. The buildings were destroyed during military actions as evidenced by the presence of cast-iron cannonball fragments and a large number of broken "Crimean" tiles, which were used for covering the roofs of Turkish houses. The ceramic complex, assembled inside the houses, comprised fragments of glazed and unglazed pottery produced in Crimea and other ceramic centers of the Ottoman Empire, a set of painted semifaience coffee cups (Kütahya, Asia Minor), a fragment of semifaience bowl with blue and white painting (Iznik, Asia Minor), Turkish clay smoking-pipes.

During the research at 38 Kalinin Street, remains of large military installations of 17-18 centuries were found with a system of ventilation shafts (obviously of a powder magazine).

From the trench at 10 Yaroslavsky Street, in addition to fragments of Ottoman ceramics and tobacco pipes, originates a piece of glazed clay statuette made in Crimea which is probably also related to the "Turkish" period of the fortress. The statuette is an upper part of a figurine of a rider.

РЕЗЮМЕ

В ходе полевого сезона 2012 г. были изучены три археологических объекта в Азакской крепости и ее округе: участок под строительство макета крепости на территории музейного детского развлекательного центра по ул. Лермонтова, 6, траншея под водопровод по ул. Ярославского, 10 и участок под строительство частного жилого дома по ул. Калинина, 38. Все объекты принесли новые интересные находки.

На участке по ул. Лермонтова, 6 были обнаружены остатки как минимум двух турецких жилищ и одна хозяйственная яма XVII – XVIII вв. Строения, по-видимому, были разрушены в ходе боевых действий, о чем свидетельствует наличие фрагментов пушечных чугунных ядер и большого

количества битой «крымской» черепицы, которой покрывались крыши турецких домов. Керамический комплекс, собранный внутри жилищ, состоит из: фрагментов поливной и неполивной керамики, произведенной в Крыму и других керамических центрах Османской империи, целого набора полуфаянсовых расписных кофейных чашечек (г.Кютахья, Малая Азия), фрагмента полуфаянсовой чаши с сине-белой росписью (г. Изник, Малая Азия), турецких глиняных курительных трубок. Из хозяйственной ямы происходит профиль китайской фарфоровой чашечки с сине-белой росписью и коричневой глазурью на внешней поверхности. На раскопе встречен фрагмент белоглиняной голландской трубки с клеймом.

Из траншеи по ул. Ярославского, 10, помимо фрагментов османской керамики и курительных трубок, происходит фрагмент поливной глиняной статуэтки крымского производства так же, вероятно, относящейся к «турецкому» периоду существования крепости. Статуэтка представляет собой верхнюю часть фигурки всадника (?) в усеченно-коническом головном уборе и с грубо проработанными чертами лица.

При исследовании участка по ул. Калинина, 38 обнаружены остатки большого военного сооружения XVII-XVIII вв. с системой вентиляционных шахт (очевидно, порохового погреба). В заполнении этого сооружения и рядом с ним встречены фрагменты поливной и неполивной турецкой посуды, фрагменты турецких курительных трубок (некоторые из них – с клеймами).

In 1475, the troops of Turkish Sultan Mehmed II the Conqueror seized the Italian fortress of Tana, located at the mouth of the Don River, which flows into the Sea of Azov (modern territory of Southern Russia, Azov). Having rebuilt and strengthened this fortress at their own discretion, the Ottomans settled in it for

Fig.1. The location of town Azov (Russia), the former Italian Tana fortress and Turkish Azak fortress.

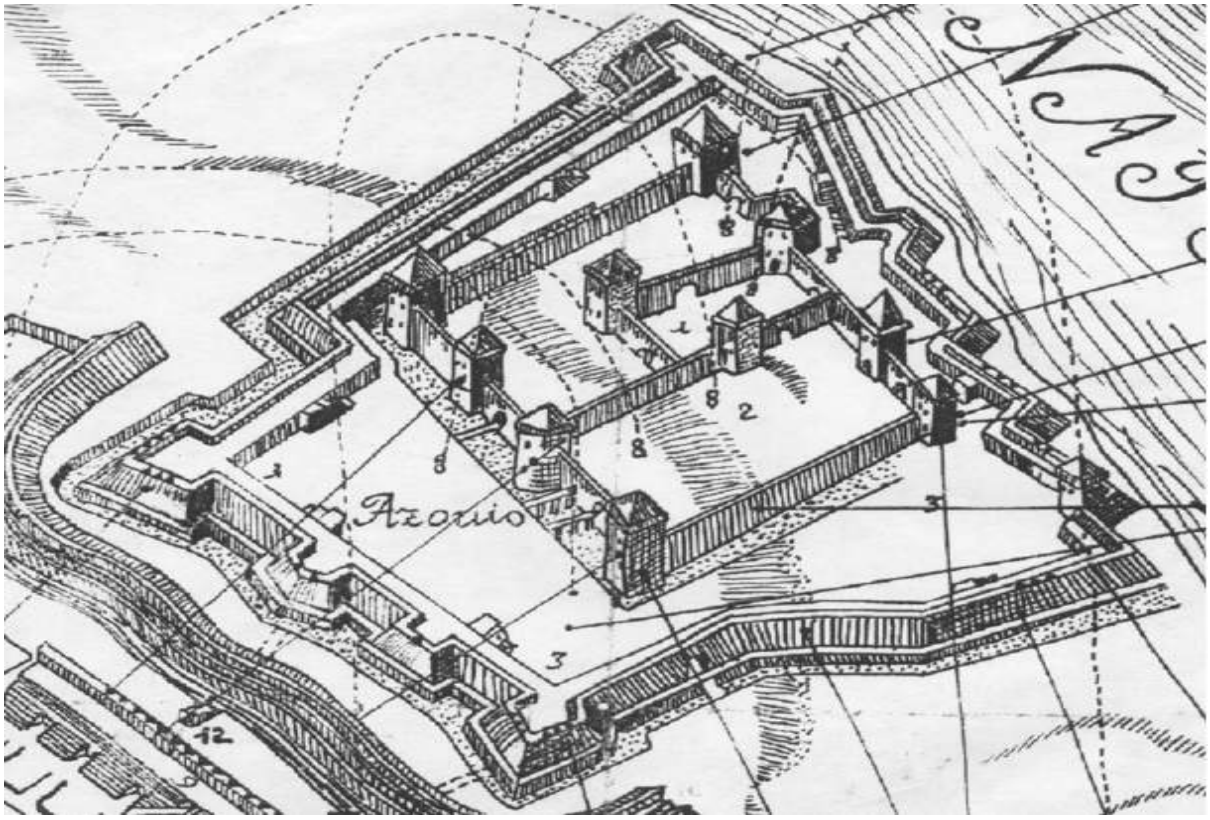

Fig.2. The Turkish Azak fortress on the map of the end of the 17th century.

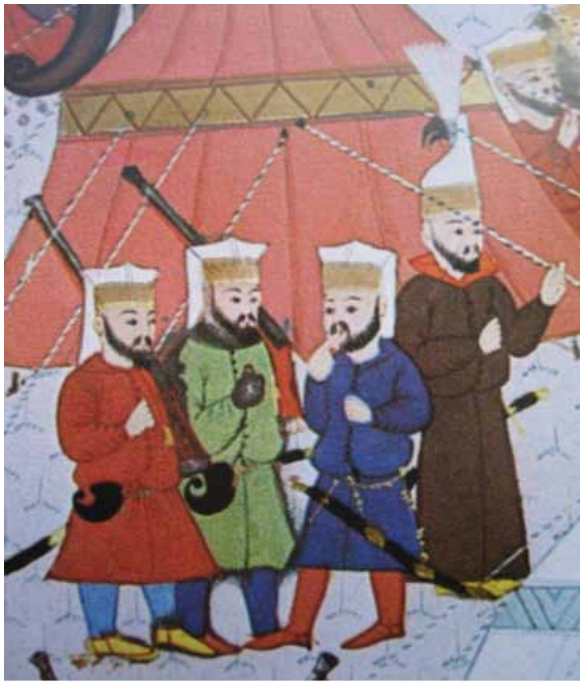

Fig.3. The Turkish Army of 17th century.

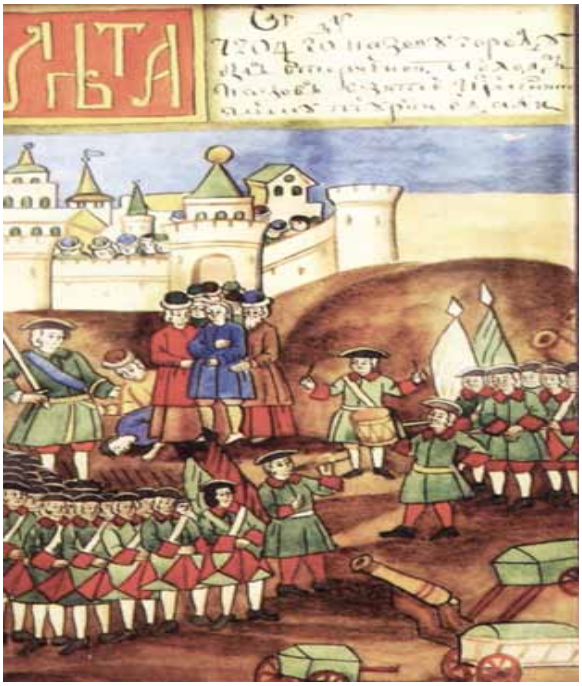

Fig.4. The Russian troops of 17th century.

Fig.5. The archeological studies on the territory of the Turkish Azak fortress in 2012.

as long as three hundred years, giving it a different (Turkic) name - Azak.

In 17-18th centuries the Azak fortress caused serious military clashes between the Ottoman Empire and Russia fighting for the right to own it as a strategically advantageous point. In the period from 1637 (taking of the Turkish fortress Azak by the Cossacks) to 1774 (the signing of Küçük Kaynarca peace treaty between Russia and Turkey on the condition of Russian take-over of the Azak fortress) it is a stone and earth fort that repeatedly passed from hand to hand, being called alternately either Turkish fortress of Azak or Russian fortress of Azov. In 1695 and 1696, the Russian Tsar Peter I came here with military campaigns. Only the second time he was able to take this fortification, largely due to the support of the Russian fleet that he had built.

Rich variety of military events of the fortress' past can be traced through the archaeological research in its territory which has been periodically conducted here since 1960s. Excavations in the Turkish Azak, however, are complicated due to the dense population of this oldest district in the modern town. Recent major work was carried out by archaeologists in the Turkish fortress in the summer and autumn of 2004 (excavation director Gusach I.) [Gusach, 2005, p.127-141], [Gusach, 2011, p.43-44]. The following research in Azak and its surroundings was held in the spring and summer of 2012 (excavation director Maslowski A.).

During the field season of 2012 researchers studied three archaeological sites in Azak fortress and its area: the site for construction of the fortress model in the museum's children's entertainment center at 6 Lermontova St., the trench for the water conduit at 10 Yaroslavskogo St. and land plot for construction of a private house at 38 Kalinina St. All the objects brought new and interesting finds.

Remains of two Turkish houses, a powder (?) cellar and one rubbish pit of 17-18 cc were found in a land plot (total area of 50 sq. m.) at 6 Lermontova street. The buildings were apparently destroyed in the fighting, as evidenced by the presence of fragments of cast-iron

Fig.6. The cast-iron cannonballs.

Fig.7. The Crimean tiles.

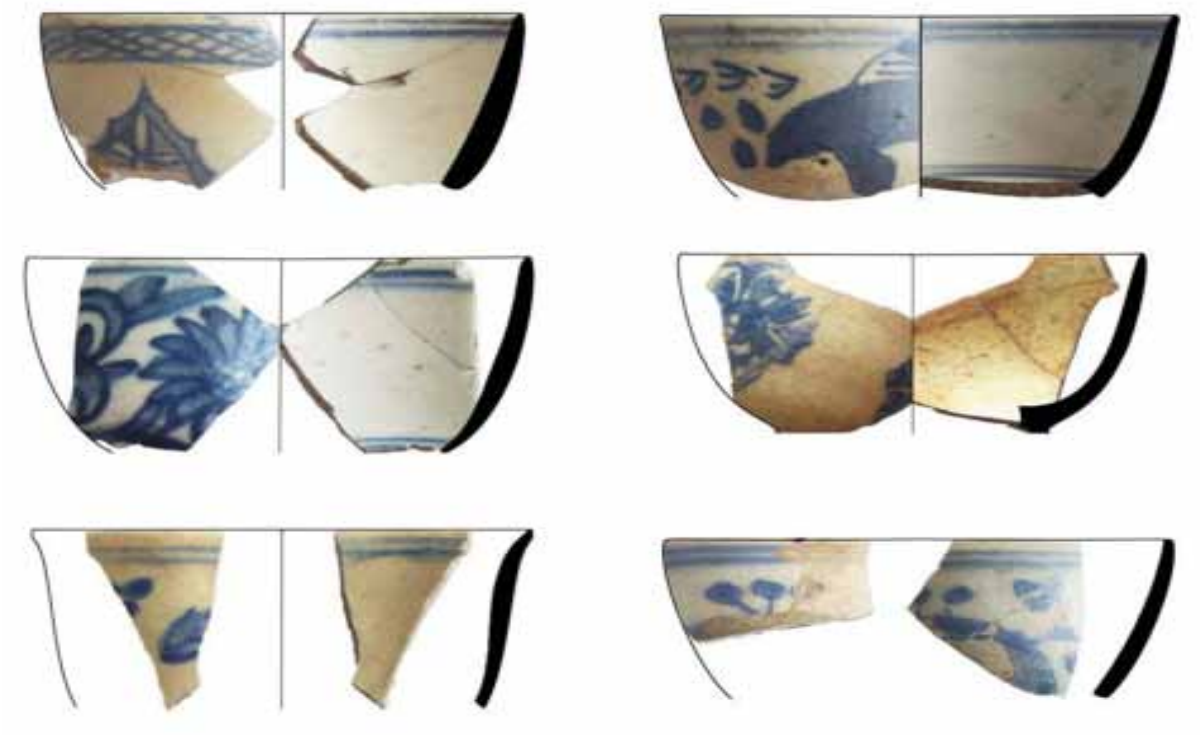

Fig.8. The semifaience coffee cups with blue-and-white painting. Kütahya, the 17th–18th centuries.

cannonballs and a large number of broken "Crimean" tiles, which covered the roofs of Turkish houses.

Remains of two Turkish houses, a powder (?) cellar and one rubbish pit of 17-18 cc were found in a land plot (total area of 50 sq. m.) at 6 Lermontova street. The buildings were apparently destroyed in the fighting, as evidenced by the presence of fragments of cast-iron cannonballs and a large number of broken "Crimean" tiles, which covered the roofs of Turkish houses.

The ceramic complex, assembled inside the homes and next to them, consists of fragments of glazed and unglazed pottery made in the Crimea and other ceramic centers of the Ottoman Empire, as well as a whole set of semifaience painted pottery produced in Asia Minor and Turkish clay pipes of various "styles". Of particular interest are the fragments of semifaience coffee cups, brought into the fortress of Azak from the town of Kütahya (Anatolia) - a large ceramic center of the Ottoman Empire in 17-18 cc. Coffee cups from Kütahya are often found during excavations in the fortress and its surrounding area. They have hemispherical (more rarely – bell-shaped) form and low narrow ring-like bottom. Their height does not exceed 4.5 cm, diameter of the opening - 6.5-7.0 cm

Fig.9. The semifaience coffee cups with blue-and-white painting with coating in brown color. Kütahya, the 17th–18th centuries.

Fig.10. The semifaience coffee cups with polychrome painting. Kütahya, the 17th–18th centuries.

(sometimes 8.0-12.0). The wall thickness of the cups is 0.2-0.4 cm, ring-like bottom diameter is 4.0-4.5 cm, height of the bottom is 0.5-1.0 cm. The potsherd seen in fracture is either white or white-and-beige without visible admixtures. The cups are painted by hand directly on the surface of the crock in three basic color schemes:

1) cobalt painting or the so-called "blue-white" painting (done usually with light blue paint, coupled with a dark blue outline, more rarely - entirely with dark blue or light blue paint);

2) blue-and-white painting in combination with coating in dark brown color;

3) polychrome painting made with yellow, red, green, blue, and black (outline) colors.

Semifaience products painted on the former two color schemes are an imitation of painted Chinese porcelain bowls of Ming dynasty (1368-1644) (with blue-and-white painting) and the Qing Dynasty of Emperor Kangxi era (1662-1722) (with blue and white painting, combined with brown glazing - so called "Batavian paint") [Gusach, 2011: 406], [Jörg, 1997: 134, 136-137].

Imitation of China is also seen through the vegetation geometric pattern of the cups containing the "Chinese" motifs images of lotuses, peonies, rosettes, thin shoots with swirls and narrow oval leaves, diamond-shaped grids, concentric circles at the bottom, on the tray and the opening occasionally diluted by "Turkish" painting elements: images of tree fruits as well as flowers - tulips, asters, carnations.

The coffee cups painted in the third color scheme (polychrome) in their basic ornamentation mainly contain "Turkish" motifs: garlands and bouquets of flowers, native to Asia Minor (tulips, hyacinths, carnations, etc.), compositions of curved thin curling shoots with trefoil at the ends. But the techniques of Chinese porcelain cups decoration such as concentric circles at the bottom, at the tray and the opening are still used.

Sometimes Kütahya potters in the ornamentation of their products, besides polychrome painting, used relief carved diamond-shaped grid decoration. Finds such as those utensils are very rare in the Azov fortress. Very often on the outer surface of the Kütahya semifaience painted cup bottoms one can see the mark (brand) resembling the shape of 4, 6 or 8-beam "star."

Fig.11. The fragment of a cup.

Fig.12. The fragment of a cup with prominent grids.

Such brands were put on the blue-and-white painted cups with blue paint, and on polychrome-painted cups usually with black paint.

According to some researchers, it is a common brand of Kütahya products that resulted from imitation of European porcelain brands of the early 18th century (and first of all, "Meissen" brands in the shape of crossed swords) [Miller, 1972: 168-169]. The author of the article has serious doubts on that score, related to the fact that in 2004, in the dig at 3 Genuezskaya St. in Azov she found fragments of four Kütahya semifaience coffee cups with blue-and-white painting, in their body wall decoration there were 6-beam and 8-beam "stars", similar to those usually found on the bottom of the cups. And, in one of the cups the same "stars" were present at the same time on the bottom and on the body of the vessel. Besides, the archaeological finds of 2004 in Azak, thanks to the collected coin material, are dated late 17th – early 18th century (1690-92 - 1740-43). This means that the "stars" may have been put on Kütahya coffee cups as early as in the 17th century, and so they are unlikely to imitate the "Meissen" stamps of early 18th century.

At excavation site at 6 Lermontova St., in 2012, archaeologists found a total of 20 fragments of Kütahya semifaience painted coffee cups, most of which (17 pieces) originate from the territory of a single object - Turkish home № 1.

Interesting is the fact that archaeologists found in the rubbish pit of 17-18th centuries a fragment of Chinese porcelain cup, dating back to the time of above-mentioned Emperor Kangxi (with blue and white painting under transparent colorless glaze on the inner surface and dark brown glazing on the outer surface). Its ornamental plot served as a model for the painting on one of the Kütahya semifaience coffee cups encountered in the cultural layer of the same excavation.

Fig.13. The marks "stars" at the bottom of a cup.

Fig.14. The porcelain painted (China) and semifaience (Kütahya) painted cups.
The 17th–18th centuries.

On the inner surface of the bottom of both cups, in a round medallion of two thin circles, a woven basket on the truncated cone-shaped leg is depicted, with a high trapezoidal handle, filled with large round fresh fruit. The "freshness" of the fruits is indicated by the presence of vertically oriented oval leaflets fixed to them. At the bottom of the Kütahya coffee cup there is a brand-mark in the form of 8-ray "star", placed in a round medallion of two concentric circles. The shape and size of the both cups are almost identical.

Besides the Kütahya semifaience coffee cups, among the finds from the excavation at 6 Lermontova St. attention should be paid to richly ornamented Ottoman ceramic smoking pipes and a fragment of semifaience deep bowl with blue and white painting, obviously made in Iznik (Asia Minor).

In the 16-17th centuries Iznik was the largest ceramic center of the Ottoman Empire. Iznik semifaience products were very expensive both in domestic and foreign trade markets, so they were delivered even to the most remote parts of the country (such as the fortress of Azak), and far beyond it [Gusach, 2007:

Fig.15. The fragment of semifaience cups with blue-and-white painting.
Iznik, the 16th–17th centuries.

Fig.16. The Turkish ceramic pipes.
The 17th–18th centuries.

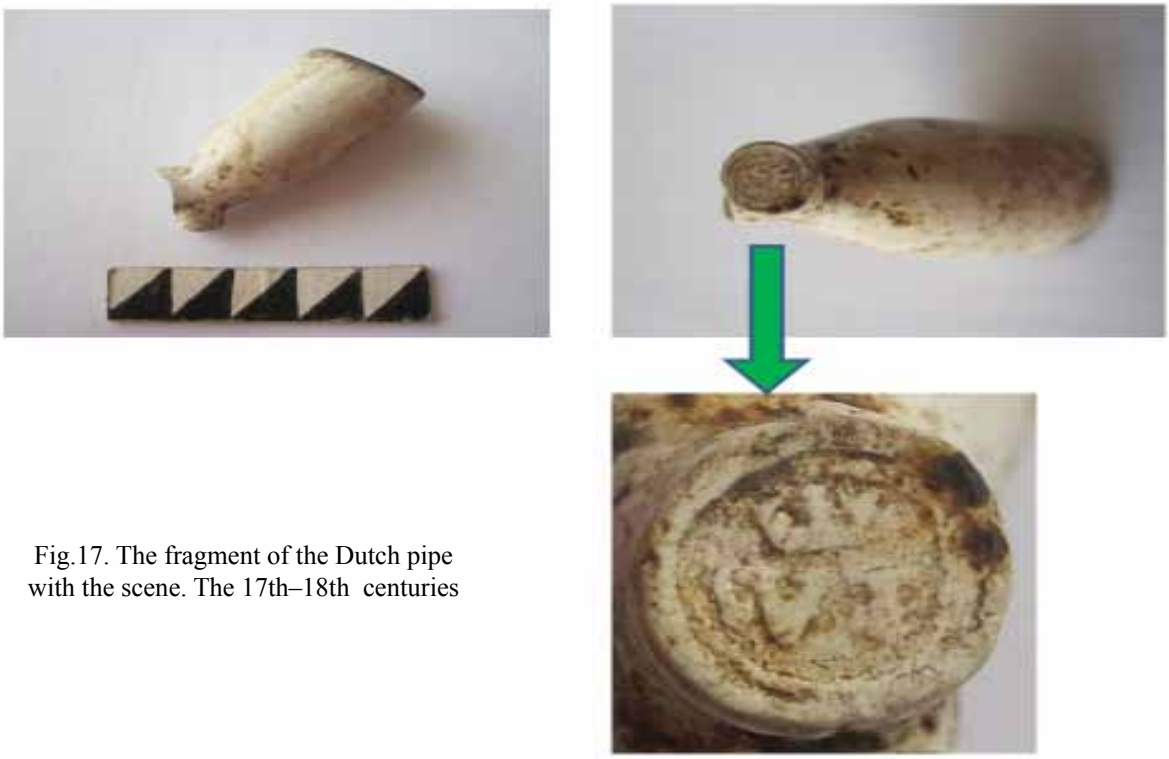

Fig.17. The fragment of the Dutch pipe
with the scene. The 17th–18th centuries

Fig.18. The glazed jar. Crimea.

Fig.19. The glazed candle holder. Crimea.

Fig.20. The glazed candle holder. Crimea.

Fig.21. The glazed cup. Crimea.

345], [Fehner, 1956: 93], [Lane, 1957: 44]. Painted jugs, vases, bottles, dishes, bowls from Iznik are still kept in private and museum collections around the world [Victoria & Albert, 1955].

Of the eight Ottoman pipes found in the same Home number 1, three were of beige clay, one of white clay, one of gray clay, two of gray clay with "cherry" engobe and one of gray clay with green glaze. Five pipes were coated with glazing.

All the pipes are decorated, they have different shapes ("style"): "narcissus", "seminarcissus", "chrysanthemum" and. Such the pipes were met during excavations not only at the Azak fortress others [Gusach, 2002: 368-389], [Volkov, 2006: 486-494] but also at Lutik fortress located near the city of Rostov-on-Don (southern Russia) [Volkov, 2005: 488, Fig. 4], as well as in the former Turkish fortresses in the Crimea and in the South-West coast of the Black Sea (Ukraine), Bulgaria, Romanian, Israel, Syria and finally in Turkey [Ilcheva, 1975], [Haralambieva, 1986], [Hayes, 1980: 391-395], [Robinson, 1983], [Robinson, 1985].

Often pipes were stamped with the master's brand who made them. However, among our specimens of the Ottoman buildings № 1 branded pipes were not found. But we found in the cultural layer a fragment of white-clay Dutch pipe cup with a round mark on the base of the "leg", consisting of two Latin letters «W» and «P» (?). Above the letters, there was an image of a crown.

Glazed and unglazed ceramics of Crimean production are widely represented in the dig. Mostly it is fragmented material. Among the whole glazed vessels one should note the following findings form the Turkish homes number 1 and number 2: one-handed pitcher with incised ornamentation on the shoulders, the cup on the ring-like tray and two candlesticks of different forms.

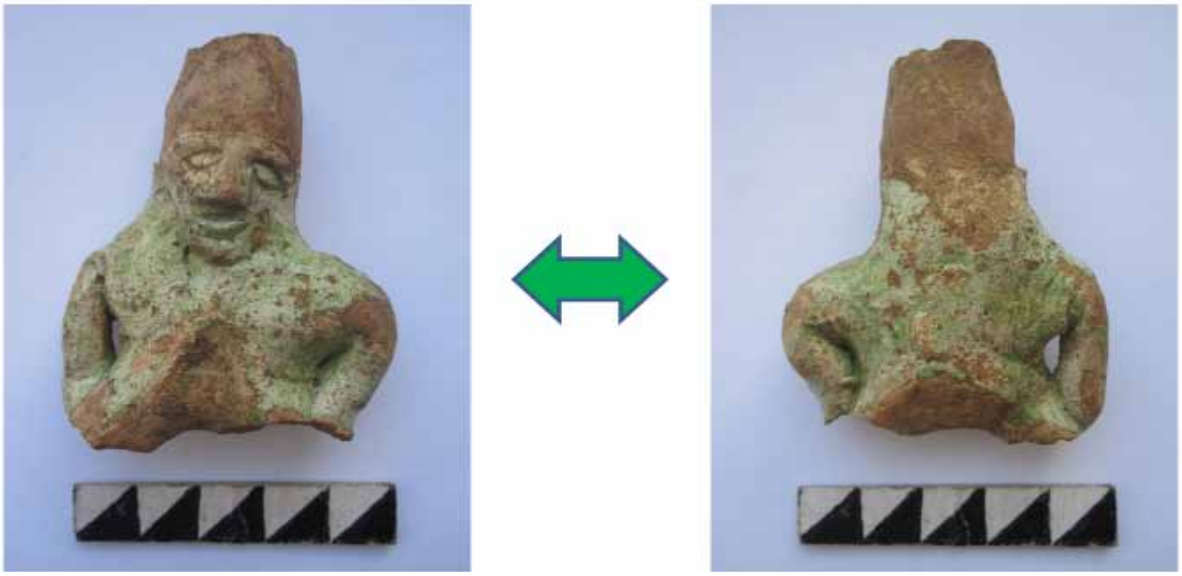

Fig.22. The glazed ceramic statuette (The horseman ?). Crimea. The 17th–18th centuries (?).

Fig.23. The fragments of the semifaience vessels. Iznik. The 16th–17th centuries.

Fig.24. The Turkish ceramic pipe. The 17th–18th centuries.

At Yaroslavskogo 10 besides fragments of cast-iron cannonballs, Crimean tiles, as well as the Ottoman glazed and unglazed pottery, there originates a fragment of beige-clay figurine with lettuce green glazing on white engobe on the outer surface, manufactured in South-Eastern Crimea, and related probably to the "Turkish "period of the fortress.

The figurine represents the upper part of a roughly and clumsily made human figure (horse rider?) in a truncated conical headdress. The upper part of the headdress was broken off, the surface is not covered with engobe and glaze. Facial features are applied carelessly: asymmetric almond-shaped eyes, crooked nose, mouth with thick lips, a long narrow chin. Ears are not shown. Massive neck blends with the shoulders. The hands rest on the sides, one of which is bent at the elbow. The torso is broad and flat. The legs are lost, but judging from the preserved places of their attachment, they were stretched sideways (as with a rider) and had a circular cross section.

One more thing that pushes to the idea that an image

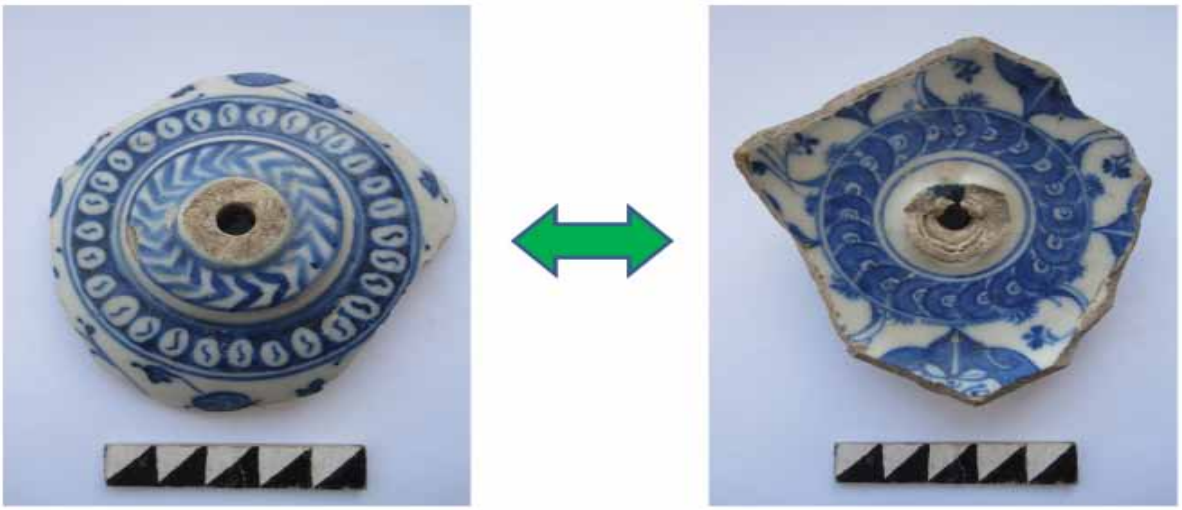

Fig.25. The fragment of the semifaience vessel with blue-and-white painting.
Iznik. The 16th–17th centuries.

of a rider is in front of us is a triangular notch in front and behind the lower part of the body between the legs (apparently a chopped piece from the saddle). There is an assumption that this human figure was the "handle" of a large glazed vessel (it is not by chance that there is no glazing on the head piece of the rider – obviously it was used for gripping by lifting the cover up.)

The ornament of semifaience products is plant-geometric and floral (tulips, carnations). Chinese motifs can be traced in painting: image of the lotus, "Chinese clouds", etc.

During the research of the site at 38 Kalinina St. with a total area of about 100 square meters, remains of a large military installations of 17-18th centuries with a system of ventilation shafts (apparently, a powder magazine) were found. In the filling of this facility and close to it pieces of cast-iron cannonballs, clay tiles, glazed and unglazed earthenware dishes and Turkish pipes (some of them with scenes) were found.

REFERENCES

Gusach, I.R. 2006
Arheologicheskie issledovaniya na territorii tureckoj kreposti Azak, Istoriko-arheologicheskie issledovaniya v Azove i na Nignem Donu 21, Azov

Гусач, И.Р. 2006
Археологические исследования на территории турецкой крепости Азак, Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону, Вып. 21, Азов

Gusach, I. 2011
Archaeological Study of Turkic Fortress Azaq, Third International Congress of Eurasian Archaeology, Ethno Cultural History of the Turkic Speaking People of Eurasia, Abstracts, 23rd-25th May 2011, Demirci, Turkiye

Gusach, I.R. 2011
Kitajskij farfor XVII-XVIII vv. Iz raskopok na territorii tureckoj kreposty Azak, Istoriko-arheologicheskie issledovaniya v Azove i na Nignem Donu 25, Azov

Гусач, И.Р. 2011
Китайский фарфор XVII-XVIII вв. из раскопок на территории турецкой крепости Азак, Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону, Вып. 25, Азов

Jörg, C.J.A. 1997
Chinese Ceramics in the Collection of the Rijksmuseum, Amsterdam (The Ming and Qing dynasties). Amsterdam

Miller, J. 1972
Hudogestvennaja keramika Turtsii. Leningrad

Миллер, Ю. 1972
Художественная керамика Турции. Ленинград

Gusach, I.R. 2007
Raspisnye polufajansy iz Iznika v tureckoj kreposti Azov, Srednevekovye drevnosti Dona: Materialy I issledovanija po arheologii Dona II, Moskva-Ierusalim

Гусач, И.Р. 2007
Расписные полуфаянсы из Изника в турецкой крепости Азов, Средневековые древности Дона: Материалы и исследования по археологии Дона II, Москва-Иерусалим

Fehner, M.V. 1956
Torgovlia Russkogo gosudarstva so stranami Vostoka v XVI veke. Moskva.

Фехнер, М.В. 1956
Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке. Москва

Lane, A. 1976
Later Islamic Pottery. London

Victoria & Albert, 1955
Turkish Pottery. London

Gusach, I.R. 2002
Zakrytye kompleksy s «tureckimi» kuritelnymi trubkami iz Azova, Istoriko-arheologicheskie issledovaniya v Azove i na Nignem Donu 18, Azov

Гусач, И.Р. 2002
Закрытые комплексы с «турецкими» курительными трубками из Азова, Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону, Вып. 18, Азов

Volkov, I.V. 2006
Zakrytyj kompleks turetskogo vremeni iz Azova, Istoriko-arheologicheskie issledovaniya v Azove i na Nignem Donu 21, Azov

Волков, И.В. 2006
Закрытый комплекс турецкого времени из Азова, Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону, Вып. 21, Азов

Volkov, I.V. 2005
Krepost Lutik – Sed-Islam (predvaritelnoe soobshenie i keramisheskij kompleks), Polivnaja keramika Sredizemnomoria i Prishernomoria X-XVIII vv. Kiev

Волков, И.В. 2005
Крепость Лютик – Сед-Ислам (предварительное сообщение и керамический комплекс), Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв., Киев

Илчева, В. 1975
Глинени лули от Великово Търново, Годишник на музеите от Северна България. Книга 1. Варна

Хараламбиева, А. 1986
Лули за чибуци от градския музей в Провадия, Известия на народния музей – Варна. Книга 22 (37). Варна

Hayes, J.W. 1980
Turkish clay pipes: a provisional typology, The archaeology of the clay tobacco pipe. IV. Europe. Oxford: BAR International Series 92

Robinson, R.C.W. 1983
Clay tobacco pipes from the Kerameikos, Mittelungen des Deutschen Archaologischen Instituts Athenische Abteillung. Bd. 98. Berlin.

Robinson, R.C.W. 1985
Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora, Hesperia. Journal of the american school of classical studies at Athens. Volume 54: number 2 – April-June

İÇƏRİŞƏHƏRDƏ ARXEOPARKIN AÇILMASI TURİZM İLİNƏ TÖHFƏDİR

ICHERISHEHER ARCHAEO-PARK AS CONTRIBUTION TO TOURISM YEAR

Kamil Ibrahimov
Administration of State Historical-Architectural Reserve "Icheri sheher", Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

"İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi tərəfindən İçəri Şəhərdə "Arxeoloji Park"adlı istirahət guşəsi açılmış və bu parkda məşhur rəssam Əzim Əzimzadənin büstü qoyulmuşdur. "Arxeoloji Park" Bakı sakinlərinin və şəhərimizin qonaqlarının İçəri Şəhərdə vaxtlarını xoş və səmərəli keçirmələri, tarixi irsimizi və zəngin mədəni keçmişimizi təbliğ etmək məqsədi ilə yaradılmışdır.

Burada 1982-85 və 2010-cu illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş, X-XIII əsrə aid olan arxeoloji tapıntı sahələri konservasiya olunmuş, ətrafı abadlaşdırılmışdır. Parkın mərkəzində məşhur heykəltəraş Ömər Eldarovun müəllifi olduğu Azərbaycanın xalq rəssamı, karikatura sənətinin banisi Əzim Əzimzadənin büstü və qəhrəmanlarının fiqurlarından ibarət kompozisiya yer alır. Bu qəhrəmanlar köhnə şəhər tipajlarını özündə əks etdirir və İçəri Şəhərin abu-havası ilə vəhdət təşkil edir.

SUMMARY

Recreational area "the Archeological Park" was opened by State Historical Reserve "Icherisheher". It was put the monument to well-known painter Azim Azimzada. The Archeological Park was laid out for fine and productive time of Baku residents and guests of Icherisheher, and to propaganda the historical heritage and our rich cultural past.

Here the archeological excavation areas which considered to X-XIII centuries discovered during archeological excavations in 1982-85 and 2000 years have been preserved and beatified its surroundings. The statute (of author famous sculptor Omar Eldarov) of the founder of the caricature, Azerbaijan national painter Azim Azimzada and the composition consist of heroes figures are situated in the center of the park. These heroes reflects the old city prototypes and form unique harmony of Icherisheher.

2011-ci ilin Respublika prezidenti tərəfindən turizm ili elan edilməsi, tarix-mədəniyyət abidələrini öyrənən, təbliğ edən, onları konservasiya edib gələcək nəsillərə ərmağan edən və bununla da turizm sektorunu inkişaf etdirən peşə sahiblərini daha da ruhlandırır. Çünki abidələri öyrənən, onları qoruyan hər kəs həm də turizmə xidmət edir. Bu sahədə daima mədəni irsin keşiyində duran tarixi-memarlıq, həmçinin etnoqrafik qoruq kompleksləri və İdarələri həm abidələri qoruyurlar, həm də turizmin inkişafına zəmin yaradırlar.

Son illər ərzində İçəri Şəhərdə turizm infrostrukturu fərq ediləcək dərəcədə təkmilləşmişdir. "İçərişəhər" tarix-memarlıq Qoruğu İdarəsi bu sahədə böyük işlər görmüşdür. Turizmə xidmət edən sektorun inkişafı göz qabağındadır. İki əsr bundan öncə qədim Bakı olan, indi İçəri Şəhər adlandırdığımız tarixi məkan hal-hazırda müasir turizm mərkəzinə çevrilmişdir. Qoruq İdarəsi tərəfindən tədqiq olunmuş memarlıq abidələri və tarixi yerlər konservasiya edilir, yeni görkəm alaraq turist marşrutlarına salınır, məhz turizm məqsədləri üçün istifadə edilir. Buna misal olaraq orta əsr karvan ticarət yolu olan - indiki A.Zeynallı küçəsi boyu yerləşən, orta əsr abu-havasına uyğun yeni görkəm almış tarixi-memarlıq abidələrini, Məhəmməd məscidini, Məktəb-məscidi, Sıratağlı dini-memarlıq kompleksini, o cümlədən Qədim bağ kompleksini, Çin məscidini və digər rekreasiya zonalarını qeyd etmək olar.

Hal-hazırda şəhərimizin unikal memarlıq incisi olan Qız Qalasında muzey konservasiyası işləri gedir. Bu işləri Almaniyanın "Remmers" və Avstriyanın "Atelyer Erix Pummer" şirkətləri aparır. Konservasiya işləri yeni texnaloji metodlara əsaslanaraq abidədən bir daş belə qoparmadan, qalanın vizual görüntüsünə xərər yetirilmədən aparılır. Dünyada analoqu olmayan bu abidədə konservasiya işləri 2013-cü ilə kimi davam edəcək və Qalanın daxılında çox maraqlı elmi-tarixi ekspozisiya yaradılacaqdır.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, İCOMOS 2011-ci ili su mühiti turizm ili elan etmişdir. Dünyanın bir çox olkələrində su mühütü ilə əlaqəli turizm obyektləri vardır. Məsələn: dəniz kənarı bulvarlar, çimərliklər, turizm məqsədləri üçün dəyərləndirilən kiçik ada-

lar və s. Bu baxımdan, Xəzər dənizində, İçəri Şəhər yaxınlığında kiçik bir adada yerləşmiş, orta əsrlərdə Bayıl qəsri adlandırılmış bir abidənin öyrənilməsi, bərpa və konservasiya edilməsi, yaxın gələcəkdə turizm məqsədləri üçün istifadəsi də böyük əhəmiyyətə malıkdir.

Son zamanlar İçəri Şəhərdə gedən torpaq-təmizlik işləri zamanı çoxlu sayda su kəhriz quyuları aşkar olunmuşdur. Bilavasitə su mühiti ilə bağlı olan bu mühəndis texniki qurğuların əksəriyyəti konservasiya olunur, tarixi araşdırılır, texniki pasportu işlənilir, içərisi işıqlandırılır, üzəri orqanik şüşə ilə örtülür və turizm məqsədləri üçün istifadə olunur.

Son illərdə İçəri Şəhərin konservasiyası üzrə master plana uyğun olaraq bu qədim məkanda gedən yenidənqurma və muzey konservasiyası işləri ilə bərabər qədim bağ kompleksində arxeoparkın yaradılması turizm infrostrukturunun təkmilləşməsi yolunda atılmış daha bir addımdır. Turizm ilində istifadəyə verilən arxeoloji turizmə töhfə olan abadlaşdırılmış arxeoparkın açılışı məhz turizmin inkişafına zəmin yaradır.

Dünyada geniş yayılmış turizm sahələrindən biri arxeoloji turizmdir. Azərbaycanda arxeoloji turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar var. Arxeoloji turizmin inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə arxeoloji qazıntılar aparılmış ərazi konservasiya olunmalı, daha sonra arxeoloji abidələrin ətrafında infrastruktur yaradılmalı və həmin adibələr turizm məhsulu halına gətirilməlidir. Turistlər hər hansı ölkəni gəzərkən oradakı tarixi abidələri, qədim yaşayış yerlərini görməyə üstünlük verirlər. Məhz arxeoloji qazıntılar aparılmış sahələri görmək üçün gələn turistlər də çoxluq təşkil edir. Azərbaycanda da bu cür arxeoloji qazıntı aparılan çox sayda abidələrimiz var. Azərbaycanda Qəbələ, Şəmkir, Göytəpə və Ağsu abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatların arxeoloji turizmin inkişafına yönəldiyini deyə bilərik və hal-hazırda bu sahədə geniş miqyaslı işlər gedir.

Dünya praktikasında arxeoloji turizm infrostrukturu, eləcə də arxeoparkların yaradılması təcrübəsi bizə məlumdur. Məsələn: İtaliyanın Roma şəhəri yaxınlığında "Roma forumu" adlı abidəni Romaya gələn bütün turistlər ziyarət edir. "Roma forumu" memarlıq abidəsi deyil, arxeoloji abidədir. Çünki həmin abidə vaxtilə tamamilə dağılıb və arxeoloji qazıntılar nəticəsində yenidən aşkar edilib. Arxeoloji turizmə xidmət edən İtaliyanin "Pompey", "Qerkulanum", "Stabii" arxeoparklarını da qeyd etmək yerinə düşərdi. Arxeoloji turizmin lider olduğu ölkələr siyahısına Fransa, Almaniya, Çexiya və Türkiyə də aiddir. Turkiyənin Antalya şəhəri yaxınlığındakı antik şəhərlərdə aparılan çoxillik arxeoloji qazıntılardan sonra həmin ərazilər konservasiya olunmuş və halhazırda da arxeoloji turizm məqsədlərinə qulluq edir.

Arxeoloji turizmin həm Dünya təcrübəsi, həm də Azərbaycandakı perspektivlərinə arxalanaraq İçəri Şəhərdəki arxeoparkın açılması məhz bu sahədə görməyə çalışdığımız yeni təcrübədir.

Arxeoparkın mərkəzində Xalq rəssamı – Azərbaycan karikatura məktəbinin banisi Əzim Aslan oğlu Əzimzadənin (7 may 1880 – 15 iyun 1943-cü il) büstünün qoyulması parkın mənəvi dolğunluğunu artırır. Görkəmli rəssam vaxtilə Köhnə Bakının küçələrini, bu şəhərdə yaşayan müxtəlif tipləri öz əsərlərində, həmçinin "Molla Nəsrəddin" jurnalında vəsf etmiş və yaşatmışdır.

Onu da xatırlamaq yerinə düşərdi ki, arxeoloji qazıntı aparılmadan öncə bu ərazidə zərgərlik fabriki fəaliyyət göstərirdi. Məhz fabrikdə çıxan yanğın nəticəsində qəza vəziyyətinə düşən bina söküldükdən sonra bu ərazidə elmi axtarışlara başlanılmışdır. 1980-85-ci illər ərzində aparılan arxeoloji qazıntılar bu ərazidə qədim yaşayışın olduğundan xəbər verir. Qədim bağ kompleksindəki arxeoparkda müxtəlif illərdə açılmış üç arxeoloji qazıntı sahəsi vardır. Qazıntılar nəticəsində torpaq altından yeraltı gizli yol, qayada oyulmuş su yolları, kəhriz və təsərrufat quyuları, təndir yerləri, müxtəlif dövrlərə aid memarlıq tikililəri aşkarlanmışdır. Konservasiya olunmuş arxeoloji qazıntı sahələrinin ikisi Bakı arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, mərhum arxeoloq Fərhad İbrahımov tərəfindən aparılmışdır.

I. Qədim Bakının tikildiyi təpənin şərq ətəyində, 1982-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş, konservasiya edilmiş qazıntı sahəsi. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində buradan şəhərin sosial-iqtisadi və mədəni həyatını əks etdirən unikal maddi-mədəniyyət abidələri - keramik və fayans təsərrüfat qabları, metal alətlər, şirli və şirsiz (monoxrom, polixrom) qab qırıqları, boşqab, bardaq və qara çıraqlar aşkar olunmuşdur. Qayaüstü təbəqəyə qədər qazılmış qazıntı sahəsindən həmçinin qayada ovulmuş bir neçə təsərrüfat quyuları açılmışdır.

Qazıntı sahəsi ərazisindən şimal-cənub istiqamətində uzanan üstü tava daşlarla örtülmüş yeraltı yol da aşkarlanmışdır. Yeraltı yol, 1925-ci ildə arxeoloq V.M.Sısoyev tərəfindən Qız Qalası qarşısında aşkarlanmış yeraltı yolun və həmçinin Multan karvansarayının altından keçən həmin yeraltı yolun bir hissəsi olub Qoşa Qala qapılarına doğru gedir. Yeraltı yol iki hissədən ibarət olub məqsədyönümlü tikilmişdir. Yeraltı yolun aşağı hissəsində bir-birinə kecirilmiş tüng (keramik) borulardan ibarət su kəməri uzanır.

Bu qazıntı sahəsindən əldə olunan maddi-mədəniyyət qalıqları, memarlıq abidələri, həmçinin mühəndis-inşaat qurğuları İçəri şəhərin orta əsr həyatının

öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.
II. Cənub-şərq qala divarlarının yaxınlığında 1984-85-ci illərdə qazılmış və hal-hazırda konservasiya olunmuş arxeoloji qazıntı sahəsi.
Bu qazıntı sahəsi şəhərin XIV-XVII əsrlərə aid tarixini əks etdirən birinci mədəni təbəqədə kompleks tikinti qalıqlarının aşkar edilməsi cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu ərazidə qoşa memarlıq tikilisi və böyük təsərrüfat kompleksi üzə çıxmışdır. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, qoşa memarlıq tikilisinin şərq və cənub tərəfləri burada vaxtilə zərgərlik fabrikinin tikilməsilə əlaqədar dağıdılmışdır. Qoşa memarlıq tikilisinin döşəməsi, qərb tərəfinin divarları və ortada iri daş şəbəkə salamat qalmışdır. Düzbucaqlı formaya malik bu tikilinin şimal tərəfindəki kiçik otaq yerinə yaxşı yonulmuş hamar daş plitələr döşənmişdir. Otağın şimal sərhəddində iki daşdan ibarət hörgü qalığı saxlanılmışdır. Onun üstünə isə kvadrat formalı şəbəkə qoyulmuşdur. Simmetrik şəkildə işlənmiş bu şəbəkə beş və altıguşəli ulduzlardan, romb, dairə və s. fiqurlardan ibarətdir.
Bu təsərrüfat kompleksində yerləşən qoşa memarlıq tikilisinin təsərrüfatda işlənilən ən vacib atributlardan biri olan su və neft anbarı olduğunu da ehtimal etmək olar. Bu ərazidə uzun müddət yaşayış zamanı bərpa və yenidənqurma işləri, xüsusilə XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində yeni iri binaların tikilməsi ilə əlaqədar qədim mədəni təbəqələr dağıdılaraq alt-üst edilmişdir. Buradan aşkar olunmuş tapıntılar Qala divarlarının yaxınlığındakı ərazinin zəngin arxeoloji irsə malik olduğunu təsdiqləyir. Bunlardan – şirli və şirsiz qab qırıqlarını, gil qab oturacaqlarını, gil qalyan başlıqlarını, gil qab qapaqlarını, heyvan sümüklərini və s. qeyd etmək olar.
İçəri Şəhərin "Qədim bağ kompleksi" ərazisində, qoşa memarlıq tikilisi kompleksində aparılan son torpaqtəmizlik işləri bu sahədə qayaüstü mədəni təbəqədən aşkar olunmuş arxeoloji materialın təyinatına və qarışıq memarlıq tikililərinin, həmçinin mədəni təbəqənin stratiqrafiyasına görə bu ərazidə IX-XII əsrlərdə yaşayışın olduğunu söyləməyə əsas verir.
2010-cu ilin may-iyun ayları ərzində "Qədim bağ kompleksi" ərazisində Qoşa məqbərə adlanan kompleksdə arxeoloji-kəşviyyat və torpaq-təmizlik işləri aparılmışdır. Xilasedici arxeoloji-kəşviyyat və torpaq-təmizlik işlərinin məqsədi İçərişəhərin ən qədim ərazisində yerləşən "Qədim bağ"da aparılacaq arxeoloji konservasiya ilə bağlıdır. Qısa müddət ərzində arxeoloji torpaq-təmizlik işləri öz işini uğurla başa vurmuşdur. İçəri Şəhərin "Qədim bağ kompleksi" ərazisindəki, Qoşa məqbərə kompleksində aparılan torpaq-təmizlik işləri bu sahədə qayaüstü mədəni təbəqədən aşkar olunmuş arxeoloji materialın təyinatına və qarışıq memarlıq tikililərinin, həmçinin mədəni təbəqənin stratiqrafiyasına görə bu ərazidə XI-XII əsrlərdə yaşayışın olduğunu söyləmk olar.
III. 2010-cu ilin mart ayında ərazidə yeni parkın salınması ilə bağlı bərpa və yenidənqurma işləri zamanı təsadüfən tağlı tikilinin aşkar olunması ilə əlaqədar burada aparılmış, inkişaf etmiş orta əsrlərə aid olan (b.e. XI-XIII əsrləri) konservasiya olunmuş arxeoloji qazıntı sahəsi.
Arxeoloq T.Dostuyev tərəfindən aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bu ərazidən aşkar olunmuş şirli və şirsiz qab qırıqları, gil qab oturacaqları, qalyan başlıqları, keramik qablar, işlənmiş heyvan sümükləri, mus sikkələr bu ərazinin zəngin arxeoloji irsə malik olduğunu təsdiqləyir. Qayaüstü balıqqulağı təbəqəsi vaxilə bu ərazinin su altında olduğundan xəbər verir.
Qayaüstü mədəni təbəqədən tapılmış maddi-mədəniyyət abidələrinin təyinatına və qarışıq memarlıq tikililərinin, həmçinin mədəni təbəqənin stratiqrafiyasına görə bu ərazidə XI-XV əsrlərdə yaşayışın olduğunu söyləmək olar.
İçərişəhər bu gün öz tarixi simasını özünə qaytarır. İçərişəhərin ərazisində tarixi araşdırmalar və mütəmadi olaraq aparılan qazıntı işləri nəticəsində əldə olunmuş arxeoloji materialların zənginliyi nümayiş etdirir ki, İçərişəhər Azərbaycan xalqının tarixinin, o cümlədən onun milli dövlətçilik tarixinin bir çox açılmamış səhifələri haqqında, zəngin maddi və mənəvi sərvətlər xəzinəsi barədə dəyərli, mötəbər məlumatlar verən və tədqiqinə hələ də ehtiyac duyulan tükənməz mənbədir.

References:

1. **K.Ibrahimov. 2011**
Archaeopark - Down in the Inner City.
Visions of Azerbaijan.

2. **K.Fərhadoğlu. 2006**
Bakı İçərişəhər. Bakı.

3. **İbrahimov K.F., İbrahimov E.F. 2003**
About results of Archaeological excavations carried out in "Icheri Sheher" (Old City)
Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı.

4. **Ибрагимов Ф.А., Исмизаде О.Ш., Фоменко С.Б. 1986**
Археологическое исследование территории Ичери шехер в 1980 году. Аархеологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981 гг.). Баку, Элм.

5. İçərişəhər. Kitab-toplu. 2012. İstanbul

6. Qədim qalanın yuxuları. 2012. Dubay

KAŞ SUALTI ARKEOPARK PROJESİ

KAŞ UNDERWATER ARCHAEOPARK PROJECT

Koray Alper
Pamukkale University, Denizli, Turkey

Eda Güngör
Dokuz Eylul Unuversity, Izmir, Turkey

ÖZET
Dünyanın bilinen en eksi ticaret gemisi olan Uluburun teknesi batığı 1982 yılında Bodrumlu bir sünger avcısı olan Mehmet Çakır tarafından Antalya ili, Kaş ilçesi, Uluburun mevkiinde bulunmuş olup, kazıları Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi, INA (Institute of Nautical Archaeology) ve Natıonal Geographıc Socıety işbirliği ile 1984-2004 yılları arasında 20 yıllık bir periyotta gerçekleştirilmiştir.

XÜLASƏ
Kaş Sualtı Arxeopark layihəsi bir növ canlandırma layihəsidir. İlk öncə biz 1982-ci ildə yaşlı dalğıc Mehmet Çakır tərəfindən Türkiyədə, Antalya yaxınlığındakı ərazidə Uluburunda tapılmış tunc dövrünə aid gəminin batmasını təqlid etdik. Burada 1984-cü ildən 1994-cü ilə qədər 10 il ərzində İNA tərəfindən qazıntı işləri aparılmışdır. Təqlid prosesindən sonra biz suyun dibində batma ərazisi yaratdıq və həmin təqlid gəmisini batırdıq. Bu ərazi əsasən turistlərin suya dalma ərazisi və sualtı qazıntı texnikaları üçün nəzərdə tutulmuş kurslar kimi tədris məqsədləri üçün istifadə edilir.

SUMMARY
"Kaş Underwater Archaeopark Project" is a kind of reanimation project. Firstly, we have imitated a shipwreck from bronze age which was found at Uluburun area near Antalya at Turkey by Mehmet Çakır who was old a sponge diver, in the 1982. It was excavated from 1984 to 1994 during ten years by INA. After the imitation process, we have established a wreck area on the bottom of the sea and we sunk the imitation ship. This area is used for educational purposes such as courses for underwater excavation techniques and as a touristic diving spot.

Araştırma ve çalışmalarında Anadolu deniz tarihini konu alan ve bu alandaki çalışmalarında canlandırma yöntemini benimsemiş olan 360 Derece Tarih Araştırmaları Derneği, kazılarda elde edilmiş bilgilerden yola çıkarak, antik dönem gemi yapım ve denizcilik teknikleri üzerine deneysel bir çalışma gerçekleştirmek için Uluburun batığının bir replikasını yapmıştır. Uluburun II adı verilen bu yelkenli tekne ile yaklaşık 4000 deniz mili yol kat edilmiştir.

Çalışmaların devamında 360 Derece Tarih Araştırmaları Derneği, Kaş Deniz Tarihi Araştırmaları Derneği ve Sualtı Araştırma Derneği iş birliği ile Uluburun batık alanının 1982 yılında bulunduğu hali ile gerçek planlara bağlı kalınarak bir canlandırmasının oluşturulması hedeflenmiştir. Kaş'ta Hidayet Koyu Mevkiinde 18 metre derinlikte oluşturulan bu canlandırma Sualtı Arkeopark Projesi olarak adlandırılmıştır. Sualtı Arkeopark'ı için Uluburun batığı kazılarından elde edilen buluntuların imitasyonları ile Uluburun III adı verilen ikinci bir replika yapılarak batırılmıştır.

Bu proje ile Sualtı Arkeopark'ında sualtı kazılarında kullanılan tekniklerin uygulamalı olarak gösterilerek bilimsel çalışmalara hizmet edilmesi ve her seviyeden dalıcının dalış gerçekleştirebileceği değişik ve ilgi çeken bir dalış noktası oluşturularak dalış turizmine katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Kaş Sualtı Arkeopark Projesi, 360 Derece Tarih Araştırmaları Derneği ve Sualtı Araştırmaları Derneğinin ortak projesi olarak 2006 yılında tamamlanmıştır. Bu projenin kaynak noktasını 1982 yılında keşfedilmiş olan Uluburun Batığı oluşturur. Bu batık, 1982 yılında Mehmet Çakır isimli bir süngerci tarafından görülmüş[1] ve 1984 yılında INA tarafından bilimsel kazılar başlamıştır[2]. Onbir yıl devam eden kazılar 1994 yılında son bularak batık gün ışığına çıkartılmıştır. Batıktan çıkarılan eserler Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte ve korunmaktadır.

Uluburun Batığı, Antalya'nın Kaş ilçesinin 8.5 km. güneydoğusunda Uluburun yarımadasının doğusunda, kıyıya 60-70 m. uzaklıkta bulunmaktadır. Batık

1 Bu çalışmada bizi destekleyen Osman ve Mualla ERKURT'a, bilimsel katkılarından dolayı Prof. Dr. Hayat ERKANAL ve Prof. Dr. Cemal Pulak teşekkürü bir borç biliriz. Bass, 1985: 622.
2 Bass, 1986: 269.

40 ile 60 metre derinlikte bir alana yayılmıştır[3]. Uluburun gemisi hemen hemen bütün antik çağ yük gemileri[4] gibi yelkenlidir. Yapılan kazılar sonucunda, batıkta ele geçen korunmuş ahşap parçaları geminin yapım tekniği hakkında bilgi vermektedir. Bu veriler ışığında geminin iskeletinden önce kabuğunun yapıldığı anlaşılmıştır[5]. M.Ö. 15. yüzyıl sonu ya da M.Ö. 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen batıkta geminin en yoğun yükünü bakır ve kalay külçelerin oluşturduğu anlaşılmıştır. Ele geçen 10 ton bakır ve 1 ton kalaydan 11 ton tunç elde edilmektedir ki bu oran tunç yapımında optimal bir oran olan 1/10 oranını vermektedir[6]. Balık ağı olarak kullanılan bükülmüş kurşun levhalar, altın ve gümüş takılar, silahlar madeni buluntulardan bazılarıdır. İşlenmemiş cam külçeler de dikkat çekici buluntular arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra gemide ticareti yapılan çok çeşitli seramik kapların dışında gemiciler tarafından kullanıldığı anlaşılan kandiller de mevcuttur[7]. Farklı merkezlere ait ağırlıklar, mühürler[8], kişisel eşyalar ve çok çeşitli mallar ele geçen buluntular arasında yer almaktadır[9]. Bunların dışında badem, palamut, çam fıstığı, çam kozalağı parçaları, şam fıstığı, zeytin ve zetin yağı, nar ve çekirdekleri, üzüm çekirdekleri ve meyve parçaları gibi organik maddelerin de gemi de varolduğu araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır[10].

Araştırma ve projelerini Anadolu etrafında kurgulayan 360 Derece Tarih Araştırmaları Derneği araştırma ve uygulama birlikteliğini hedef almıştır. Bu hedeften yola çıkarak öncelikle 2004 yılında Uluburun II Reanimasyon Projesi adı altında bir proje gerçekleştirilmiştir. Bu projede, Uluburun batığında oraya çıkan bilgilerden yararlanılarak Uluburun gemisinin yapım tekniği ile bire bir örtüşen bir gemi inşa edilmiştir. Ancak, imalat yapılırken özellikle su kesiminde bu kurala uyulmuş, tehlikeli görülen yerlerde ise metal bağlantılar kullanılmıştır[11]. Günümüz ahşap tekneleri iskelet üzerine kabuk yöntemiyle yapılmaktadır[12]. Antik Çağdaki diğer gemiler de olduğu gibi Uluburun gemisi de omurga etrafına kaplama tahtaları kavela zıvana tekniği[13] yani ahşap geçme ve çivilerle birleştirilir. Geminin bedeni ortaya çıktıktan sonra içine iskeleti yerleştirilir. Bu teknik önce kabuk tekniği olarak isimlendirilir. Geminin inşasının tamalanmasının ardından Urla İskele'de denize indirilmiş ve gemi mavi sulara yelken açmıştır (Resim 1). İlk rotası Marmaris üzerinden Kıbrıs olmuştur. Bu seyahatini başarıyla tamamlamasının ardından İstanbul'a doğru yola çıkmış ve Boğazlardan geçerek varış noktasına ulaşmıştır. Tüm bu seyahatlerinin ardından Urla'ya geri dönen Uluburun II gemisi, Ankara Üniversitesi'nin Urla İskele'de bulunan aynı zamanda 360 Derece TAD'ın da çeşitli proje çalışmalarına devam ettiği Sualtı Arkeolojik Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne ait uygulama alanında karaya çekilerek ziyarete açılmıştır.

Tüm bu bilgiler ışığında Kaş'ta bir sualtı arkeopark projesi fikri doğmuştur. Bu proje, 360 Derece Tarih Araştırmaları Derneği ve Sualtı Araştırmaları Derneği'nin ortak projesi olarak 2006 yılında gerçekleştirilmiştir. Projenin amacı, birçok dalış noktası ile dalış turizminde önemli bir yeri olan Kaş'ta hem turistik ve sprotif amaçlar için dalış noktası olabilecek hem de bilimsel sualtı kazısı eğitimlerinin verilebileceği yapay bir batık alanı oluşturmaktır. Aynı zamanda bu proje için Kaş'ın seçilmesinde, bu ilçenin tarihin bilinen en eski ticaret gemisi olan Uluburun batığına ev sahipliği yapıyor olması da önemli bir etken olmuştur. İlk etapta maketi hazırlanan (Resim 2) batık alanı için kollar sıvanmış ve Uluburun III olarak isimlendirilen, bir Uluburun gemisi daha inşa edilmiştir. Geminin bu seferki hedefi ise uzak diyarlara yelken açmak değil, inşa edildiği Kaş ilçesinin en güzel dalış noktalarından biri olan Hidayet Koyunda (Resim 3) batarak, ziyaretçilerini mavi suların derinliklerinde karşılamaktı.

Uluburun batığının en önemli ve yoğun yükünü oluşturan ingot ve amphoraların imitasyonları üretilerek bir kısmı gemiye yüklenmiş; bir kısmı ise oluşturulacak batık alanı için hazırlanmıştır. Orjinalinde bakır ve kalay olan ingotlar, pahalı ve çalınabilir olmasından dolayı betondan yapılmış ve üzerleri neredeyse orjinalinden farksız biçimde boyanarak korozyona uğramış imajı yaratılmıştır. Amphoralar ise önemli bir seramik üretim merkezi olan İzmir'in Menemen İlçesinde yapılarak Kaş'a getirilmiştir.

Geminin inşasının tamamlanmasının ardından Kaş limanına getirilen gemi karada Kaş'a gelen yerli ve yabancı ziyaretçilerin meraklı bakışları arasında hazırlıklarını tamamlayarak, görkemli bir şekilde suya indirilmiştir. 15 m. ye 5 m. olan boyutlarıyla göze çarpan bu ihtişamlı gemi batacağı koya doğru yola çıkmış ve suyun maviliğinde kaybolmuştur (Resim 4-5). 18 m. ye batmış ve her seviyeden serbest ve scuba dalıcıların ziyaretçilerini beklemeye başlamıştır. Uluburun III gemisi ile batık alanı (Resim 6) arasında yaklaşık 10 m. lik bir mesafe bırakılmıştır. Bunun

3 Pulak, 1995: 217, 226, Resim 1.
4 Landels, 1996: 174.
5 Pulak, 1995: 223.
6 Pulak, 2006: 65.
7 Pulak, 2006: 94.
8 Collon, 2006: 111-116.
9 Pulak, 2006: 57-104.
10 Haldane, 1993: 352.
11 Erkurt, 2006: 327-332.
12 Landels, 1996:152.
13 Casson, 1995: 201-213; Casson, 2002: 28, Resim 24.

nedeni, oluşturulacak olan yapay batık alanında araştırmacıların deneysel çalışmalar ile sualtı arkeolojisi eğitim çalışmaları yapabilmesidir. Uluburun Batığı planına bağlı kalınarak hazırlanan karelaj içerisine ayrılan ingot ve amphoralar yerleştirilerek yapay bir kazı alanı oluşturulmuştur. Böylece, sadece turizm açısından değil aynı zamanda Sualtı Arkeolojisi eğitim çalışmalarının da yapılabileceği bir alan yaratılmıştır. Bu alanda, eserlerin yerlerinin belirlenmesi ile belgelenmesi, ölçüm ve fotoğraflama çalışmalarının yapılabilmesi, eserlerin su yüzüne taşınması gibi bir sualtı kazısında kullanılabilcek tüm tekniklerin kursiyerlere aktarılması amaçlanmıştır.

Tüm bunların yanı sıra, Arkeopark sadece turizm ve arkeolojik çalışmalar için değil, birçok deniz canlısına ev sahipiliği yapması nedeniyle deniz biyolojisi alanında da çalışmalar yapılamasına olanak sağlamıştır. 2006 yılından bu yana, pek çok yerli ve yabancı turist batık alanına dalarak ayrı bir deneyim yaşamıştır. Ayrıca, Sualtı Araştırmaları Derneği çeşitli eğitim çalışmaları düzenlemiştir.

Sonuç olarak, Uluburun gemisinin günümüzden yaklaşık olarak 3300 yıl önce battığı ve kargonun dağıldığı alanın 40 ile 60 metreler olduğu ayrıca batık alanlarının sportif veya gezi amaçlı dalışlara kapalı oldukları düşünülerek hazırlanan bu proje sayesinde sualtına ve aynı zamanda arkeolojiye meraklı birçok insanın yapay da olsa 18 metre de kolayca ulaşabilecekleri bir alanın olması yerli yabancı bir çok turisti bölgeye çekmiş ve olumlu yönde geri dönüşleri olmuştur.

REFERENCES:

Bass, G. F. 1985
"The Ulu Burun Shipwreck", VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 619-635.

Bass, G. 1986
"A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kaş): 1984 Campaign", American Journal of Archaeology, Vol. 90, No. 3, 269-296.

Casson, L. 1995
"Ships and Seamanship in The Ancient World", The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.

Casson, L. 2002
"Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler", Homer Kitabevi, İstanbul.

Collon, D. 2006
"Uluburun Batığı'ndaki Silindirik Mühürler", Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 111-116.

Erkurt, O. 2006
"Deneyden Öte: Uluburun II", Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 327-332.

Haldane, C. 1993
"Direct Evidence for Organic Cargoes in the Late Bronze Age", World Archaeology, Vol. 24, No. 3, Ancient Trade: New Perspectives, 348-360.

Landels, J. G. 1996
"Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik", Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

Pulak, C. 1995
"Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) 1993 Kampanyası", XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 219-237.

Pulak, C. 2006
"Uluburun Batığı", Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 57-104.

RESİMLER

Resim 1. Uluburun II Gemisi (Fotoğraf: Selva EGELİ)

Resim 2. Kaş Sualtı Arkeopark Projesi Maketi (Fotoğraf: Koray ALPER)

Resim 3. Uluburun III Gemisinin Batırıldığı Hidayet Koyu

Resim 5. Uluburun II Gemisinin Batırıldıktan Sonraki Durumu (Fotoğraf: A. Şeyda MARAŞ)

Resim 4. Uluburun III Gemisinin Batırılış Anı (Fotoğraf: 360 Derece TAD-SAD)

Resim 6. Arkeopark Batık Alanı (Fotoğraf: Güzden VARİNLİOĞLU)

AZƏRBAYCANDA ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİNİN ARXEOLOJİ CƏHƏTDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNƏ DAİR (QƏBƏLƏ MATERİALLARI ƏSASINDA)

HISTORY OF STUDY OF URBAN CIVILIZATION IN AZERBAIJAN FROM ARCHAEOLOGICAL ASPECT (BASED ON QEBELE MATERIALS)

Gafar Jabiyev
Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

Məqalədə Qəbələ şəhərinin tarixindən, orada aparılan arxeoloji tədqiqatlardan əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrindən söhbət açılır. Müəllifin şəhərin qala divarları, su təchizatı sistemi və sənətkarlar məhəlləsinə dair mülahizələri elmi cəhətdən maraq doğurur. Məqalədə, həmçinin XV əsr müəllifi Bədr Şirvaninin "Qəbələ" şeri və XVI əsr müəllifi Asəfinin Qəbələyə həsr olunmuş "Şücaətnamə" əsəri və onun motivləri əsasında çəkilmiş miniatürlər barədə məlumat verilir.

SUMMARY

The article deals with history of Qebele city, the artifacts obtained from archaeological explorations implemented there. The views of the author on fortress walls of the city, water supply system and handicraft estate drew attention from scientific aspect. "Qebele" poem by 15th century poet Badr Shirvani and "Shujaetname" work by 16th century author Asefi devoted to Qebele and miniatures drawn on the basis of its motifs are covered in the article.

Miladdan əvvəl IV əsrdən başlayaraq ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan, eramızın I əsrindən etibarən yazılı mənbələrdə adı çəkilən Qəbələ Albaniyanın ilk paytaxt şəhəri olub. Alban hökmdarlarının baş iqamətgahı orada yerləşirdi. I əsr müəllifi Böyük Plininin və II əsr müəllifi Klavdi Ptolemeyin əsərlərində "Kabalaka» və "Xabala» kimi adı çəkilən Qəbələ orta əsr mənbələrində də tez-tez xatırlanır [1, 25-27]. Lakin mənbələrin Qəbələ ilə bağlı məlumatlarının bir qismi olduqca qeyri-dəqiq və ziddiyyətlidir. Məsələn, XI əsr müəllifi İbn-əl-Hauqəl Qəbələnin Şəki-dən qərbdə olduğunu yazır [9, 110]. Görünür, elə N.Karaulov da Qəbələni Alazan çayı vadisində lo-kalizə edərkən məhz orta əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının məlumatlarına istinad edib [14]. A.Yanovski Qəbələnin Türyançayın kənarında [19, 97-120], B.Dorn Nic kəndinin cənubunda [13, 341], S.Yuşkov Dağıstan ərazisində olduğunu yazıblar [18, 136-145]. Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, elmi ictimaiyyət tərəfindən Qəbələnin lokalizəsi ilə bağlı uzun müddət ziddiyyətli fikirlər söylənil-mişdir.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Qəbələnin lokalizəsi ilə bağlı fikir ayrılıqlarına birdəfəlik son qoyulmuşdur. D.Şərifov, İ.Şeblıkin, S.Qazıyev, Ö.İsmizadə, Q.Əhmədov, İ.Babayev, F.Qədirov və digər alimlərin tədqiqat-ları nəticəsində Qəbələ şəhəri tarixinin bir çox qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir. Son 80 il ərzində orada aparılmış geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş çox zəngin maddi mədəniyyət kolleksiyası Azərbaycanda şəhər mədəniyyəti tarixinin dərindən və hərtərəfli öyrənilmə-si üçün misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

Qəbələ şəhəri Qala, Səlbir və Çaqqallı adı ilə bəlli olan üç əsas hissədən ibarətdir. Qaraçay və Qoçalan çayları arasında Çaqqallı (ərazisi 50 ha-dır) adı ilə tanınan sahədə aparılmış tədqiqatlar nəti-cəsində e. ə IV əsrdən başlayaraq eramızın I əsrinin sonlarınadək orada intensiv şəhər həyatı olduğu sübuta yetirilmişdir. Xatırladaq ki, görkəmli arxeoloq İ.A.Babayevin rəhbərliyi ilə ardıcıl olaraq 40 ildən artıq bir müddət ərzində orada tədqiqatlar aparılmaqdadır [11]. Hansı ki, həmin axtarışlar nəticəsində Qəbələnin erkən dövr tarixinə dair çox mühüm tapıntılar əldə olunub. Bu yazıda şəhərin daha çox orta əsrlər tarixindən bəhs edildiyindən İ.A.Babayevin tədqiqatları üzərində dayanmağı lazım bilmədik. Bəri başdan qeyd edim ki, Qəbələnin möhtəşəmliyi elə ilk baxışdan Qala və

Səlbirin timsalında daha aydın hiss olunur. Məlumat üçün bildirək ki, şəhərin Səlbir adlanan hissəsində (əra-zisi təqribən 13 ha-dır) I-X əsrlərlərə, Qalada (ərazisi təqribən 12 ha-dır) isə I-XVII əsrlərə aid bir neçə metr qalınlığında zəngin mədəni təbəqə olduğu müəyyən edilmişdir. X əsrdən etibarən isə şəhə-rin ancaq Qala hissəsində həyat davam edib.

Qəbələ şəhərinin tarixi uzun müddətdir ki, arxeoloji cəhətdən öyrənilir və bu sahədə çox bö-yük uğurlar qazanılıb. Albaniyanın qədim paytaxtının tarixinə dair bir sıra ümumiləşdirici əsərlər və çoxsaylı elmi məqalələr nəşr edilib. Lakin, Qəbələ tarixinin qaranlıq səhifələri də az deyildir. Məsə-lən, paytaxtın hansı zərurət ucbatından Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsi məsələsi hələlik elmi cəhət-dən araşdırılmayıb. Halbuki, Albaniyanın siyasi tarixinin öyrənilməsi baxımından bunun çox mühüm əhəmiyyəti var-dır. Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar paytaxtın Bərdəyə köçürülməsini 461-ci ildə Sasani-lər tərəfindən mərzbanlıq üsul-idarəsinin tətbiqi nəticəsində ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında Bər-dənin rolunun artması, Qəbələnin mövqeyinin isə zəifləməsi ilə əlaqələndirməyə səy ediblər. Əslində isə bu cür düşünmək üçün ciddi əsaslar yoxdur. Ona görə ki, paytaxt Bərdəyə köçürüləndən sonra Qəbələdə V əsrə qədər olduğundan daha intensiv şəhər həyatı olub. Şəhərin Qala və Səlbir hissəsin-də aşkar edilən ən möhtəşəm tikintilər, o cümlədən bu günədək öz əzəmətini qoruyub saxlayan qala divarları və bürcləri də məhz V əsrdən sonrakı dövrdə inşa edilib.

Məlumat üçün bildirək ki, Qəbələ şəhərinin Qala adlanan ərazisində ilkin arxeoloji tədqiqatlar XX əsrin 20-ci illərində görkəmli arxeoloq D.B.Şərifov tərəfindən aparılıb [16]. 50-ci illərdən başlayaraq orada ardıcıl və sistemli işləyən kompleks ekspe-disiyalar fəaliyyət göstərib. Təcrübəli arxeoloqlar olan S.M.Qazıyev və Ö.Ş.İsmizadə tərəfindən Qa-lanın mərkəzində və cənub-şərq hissəsində geniş ərazi öyrənilib [7;15]. 70-ci illərdən etibarən orta əsr şəhər mədəniyyətinin tədqiqi üzrə tanınmış arxeoloq Q.M.Əhmədovun rəhbərliyi ilə tədqiqatlar daha ge-niş miqyasda davam etdirilib [2; 10].

70-80-ci illərdə bu sətirlərin müəllifinin rəhbərliyi ilə Qala ərazisində aparılan arxeoloji təqdiqatlar zamanı son orta əsr şəhər probleminin tədqiqi pri-oritet istiqamət olmuşdur. 70-ci illərdə arxeoloq F.V.Qədirov tərəfindən Qalanın cənub müdafiə di-varlarının öyrənilməsinə cəhd olunmuş, nəticədə qala qapısı önündə I-III əsrlərə aid çoxsaylı küp qəbirləri aşkar edilmişdir [10].

2008-2009 və 2011-ci illərdə SEBA-nın maliyyə və təşkilati dəstəyi ilə tərəfimizdən Qala ərazisində bir neçə yerdə qazıntı aparılıb. Şəhərin cənub qapısına yaxın ərazidə öyrənilən 1600 kvadratmetirlik sahədə X-XVIII əsrlərə aid çoxsaylı yaşayış evləri, yardımçı binalar, hamam otağının qalıqları, dulus kürələri, digər istehsalat ocaqları, küçə və yollar, habelə zəngin və rəngarəng çeşidli digər maddi mədəniyyət nümunələri aşkara çıxarılmışdır [5; 6]. Hansı ki, həmin tapıntılar Qəbələdə şəhər həyatının müxtəlif sahələrinin tədqiqi, digər şəhərlər və ölkələrlə ticarət və mədəni əlaqələri, əhalinin məişəti, məşğuliyyəti, mədəni səviyyəsi və inancları barədə fikir söyləməyə əsas verir.

2009-cu ildə Qalanın şimal-qərb tərəfində qala di-varlarının öyrənilməsi məqsədilə aparılan kiçikmiq-yaslı qazıntılar nəticəsində saxsı borulardan ibarət çoxşaxəli su şəbəkəsi, gözətçi məntəqəsi, qala qapı-sının açarı və XII əsrə aid üzərində döyüşçü-gözətçi təsviri olduğu güman edilən şirli kasa tapılmışdır.

Qəbələnin qala divarları özünün möhtəşəmliyi ilə Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərinin mü-dafiə sistemindən xeyli fərqlənir. Səlbirin divarları əsasən Sasani dövrü arxitekturası üçün xarakterik olan çiy kərpicdən və yonulmuş çay daşından istifadə olunmaqla inşa edilib. Orada qala divarlarının xa-rakterini və dövrünü öyrənmək məqsədilə 1967-ci ildə tanınmış arxeoloq S.Qazıyev tərəfindən tədqiqatlar aparılıb. Bu məqsədlə şimal divarlarında yerüstü əlamətlərinə görə nisbətən daha əzəmətli görünən bürc öyrənilmişdir. Yarımdairəvi forma-da olan bu burc möhrədən və tərkibində saman qa-tı-şığı olan çiy kərpicdən tikilmişdir. Bürcün daxili hissəsinin diametri 3 m-dir. Həm qala bürcünə, həm də onun davamı olan divarlara xaric tərəfdən çiy kərpiclə üzlük vurulmuşdur. Qala divarlarının da-xili tərəfində isə çay daşı, bişmiş kərpic və əhəng məhlulu ilə tikilən köməkçi divar qalıqları olduğu mü-əyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə 6 m uzunluğu olan bu divar əsas qala divarlarından son-ra, bərpa məqsədilə tikilib. Görünür, bəzi orta əsr müəllifləri Qəbələnin Sasani şahı Qubad tərəfindən tikildiyini yazarkən məhz şəhərin qala divarlarında aparılan bərpa işlərini nəzərdə tutublar [4, 125-134].

1974-1978-ci illərdə arxeoloq F.Qədirov tərəfindən Səlbirin cənub-qərb küncündə tədqiqatlar aparılarkən orada çay daşından inşa edilmiş möhtəşəm qala bür-cü aşkar edilmişdir. Hündürlüyü 14 m olan bu bürc düzbucaqlı formasındadır. Yonulmuş çay daşı və

əhəng məhlulu ilə tikilib, daha sonra isə tuf daşdan üzlük vurulub. Mütəxəssislərin fikrincə, e.ə I əsrdə tikilən bu bürc əsrlər boyu şəhərin etibarlı müdafiə sisteminə xidmət etmişdir. Qeyd olunan bürcdən bir qədər şimal tərəfdə tədqiqatlar davam etdirilərkən orada uzunluğu 35 m, hündürlüyü 1 m, qalınlığı isə 2,4 m olan divar qalıqları aş-kar edilmişdir. Həmin divar da yonulmuş tuf daşdan və əhəng məhlulundan istifadə olunmaqla inşa edilib [4, 128-129].

80-ci illərin ortalarında təcrübəli arxeoloq Q.Əhmədov tərəfindən Səlbirin cənub və cənub-şərq küncündə qala divarları öyrənilmişdir. Bu zaman qalanın cənub-şərq küncündə yarımdairəvi formada olan daha bir nəhəng bürcün qalıqları aşkara çıxarılmışdır [4, 128].

Şəhərin Qala hissəsinin müdafiə divarları elə ilk baxışdan möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu günə qədər özünün ilkin görkəmini saxlamış olan cənub divarları xüsusilə daha əzəmətlidir. Yeri gəlmişkən deyək ki, qalanın cənub divarında 4 bürc qalıb. Onların hamısı yarımdairəvi formadadır. Hündürlüyü təqribən 10-14 m, diametri 6-8 m, divarlarının qalınlığı isə 4 m olan qala bürclərində 70 cərgəyədək bişmiş kərpicdən istifadə olunub. Qalanın əsas giriş qapısı cənub tərəfdəndir. Qapı yeri-nin sağında və solunda olan nəhəng bürclər demək olar ki, tam salamat vəziyyətdə qalmaqdadır. Yalnız bəzi yerlərdə bünövrə hissəsini möhkəmləndirmək məqsədilə ötən əsrin ortalarında orada mü-əyyən bərpa işləri aparılmışdır. Qala divarlarının bünövrə hissəsi dördkünc formada yonulmuş iri tuf daşlardan, yuxarı hissəsi isə müxtəlif ölçülü bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmaqla hörülüb. Tikinti-də ölçülərinə görə fərqlənən 15 növ kərpicdən istifadə olunub. Maraqlı burasıdır ki, qalanı tikən usta-lar bişmiş kərpiclərin ölçü və düzülüş müxtəlifliyindən məharətlə istifadə etməklə sözün əsl mənasın-da nadir memarlıq nümunəsi yarada bilmişlər.

Qalanın qərb tərəfində müdafiə divarlarının yerüstü qalıqları yalnız bəzi yerlərdə bilinir. Şərq tərəfdə isə Govurlu çay qala divarlarını demək olar ki, bütünlüklə yuyub aparmışdır.

Qəbələnin tədqiqatçıları uzun müddət belə hesab edirdilər ki, Qala ərazisində antik təbəqə olmayıb. Lakin 70-ci illərin əvvələrində görkəmli arxeoloq Q.Əhmədovun rəhbərliyi ilə IV sahədə tədqiqatlar davam etdirilərkən orada I əsrə aid çaxır anbarı və içərisində qiymətli avadanlıqlar, o cümlədən qızıl məmulatı olan qəbir aşkar edildi. 2009-cu ilin çol-tədqiqt mövsümündə isə Qala ərazisində antik dövrə aid tikinti qalıqları aşkar edildi. Belə ki, tərəfinmizdən XII-XV əsrlərə aid mədəni təbəqədəki bəzi quyular təmizlənərkən e.ə. I və bizim eranın I əsrlərinə aid çoxlu miqdar kirəmit və iri təsərrüfat küplərinin parçaları üzə çıxdı. Bu tapıntılar, həmçinin qazıntının ayrı-ayrı kvadratlarında nisbətən daha qədim dövr tikintiləri üçün səciyyəvi olan iri tuf daşlara təsadüf olunması, yaxın ərazidə, çox güman ki, öyrənilməkdə olan mədəni təbəqənin alt qatlarında antik dövrə aid tikinti qalıqlarının mövcudluğundan xəbər verirdi. Qalanın cənub-şərq tərəfində, Covurlu çayın sahilində, şəhərin cənub qala divarlarından təqribən 50-60 metr şimalda aparılan yoxlama qazıntısı zamanı aşkar edilən e.ə I və b.e. I əsrlərinə aid tikinti qalıqları bunu bir daha təsdiqlədi. Əsasən iri ölçülü mədən daşlarından inşa edilən və qalınlığı 3 metrə çatan bu tikinti fikrimizcə Qəbələnin ilkin qala divarlarının qalıqları idi. 2010-cu ilin tədqiqatları zamanı isə Cənibi Koreya arxeoloqları Səlbirin şimal tərəfində eyni dövrə aid və eyni üslubda inşa olunmuş qala divarı qalıqları olduğunu müəyyən etdilər. Beləliklə, fikrimizcə 70-ci illərdə F.Qədirov tərəfindən Səlbirin cənubi-qərbində, 2009-cu ildə tərəfimizdən Qalanın cənub-şərq tərəfində və nəhayət, 2010-cu ildə koreyalı arxeoloqlar tərəfindən Səlbirin şimal tərəfində aşkar olunan tikinti qalıqları bütövlükdə şəhərin vahid müdafiə sistemindən ibarət olan ilkin qala divarlarının ayrı-ayrı hissələridir. Bu, onu deməyə əsas verir ki, e.ə I və bizim eranın I əsrində Qəbələ şəhəri bütövlüklə Qala və Səlbiri əhatə edən möhtəşəm qala divarlarına malik olmuşdur.

Qala ərazisində arxeoloji tədqiqatlar aparılarkən orada orta əsrlərə aid çoxsaylı yaşayış binaları, ictimai binalar və istehsal ocaqları üzə çıxarılmışdır. Məsələn, 1960-cı ildə Qalanın şərq hissəsində, Govurlu çayının sahilində Ö.İsmizadə tərəfindən ilk orta əsrlərə aid bir neçə tikinti qalığı aşkar edilib. 1961-ci ildə S.Qazıyevin rəhbərliyi ilə Qalanın mərkəzi hissəsində açılan ictimai bina indiyədək Qəbələ qazıntılarından bəlli olan ən nəhəng ictimai bina qalıqlarından hesab edilir. Binanın bünövrə-yə yaxın hissələri iri ölçülü yonulmuş əhəng daşından, üst hissəsi isə kvadrat formalı bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmaqla inşa edilib. Ö.İsmizadə və S.Qazıyev tərəfindən aşkar edilən hər iki tikinti-nin IX əsrə aid olduğu güman edilir [7].

Qəbələdə aparılan tədqiqatlar şəhərin su təchizatı şəbəkəsini öyrənmək baxımından da maraq doğurur. Məsələn, S.Qazıyev tərəfindən Səlbir ərazisində bir neçə yerdə su arxları aşkar edilmişdir [7]. Həmin

arxlardan birinin eni və dərinliyi 40 sm-dir. Kvadrat formalı bişmiş kərpiclə səliqə ilə hö-rülmüş arxın içərisinə bir-birinə geydirilmiş saxsı su tüngləri düzülüb. Tünglərin uzunluğu 42 sm, di-ametri dar tərəfində 10, enli tərəfdə isə 16 sm-dir. 60-cı illərdə arxeoloqlar tərəfindən Səlbirin şərq tərəfində, Govurlu çaya yaxın hissədə daha bir su arxının qalıqları aşkar edilib. Bu arx şəhər ərazisini qərb tərəfdən kəsərək Govurluçay istiqamətində uzanır.

80-ci illərin sonunda ölkədə yaranmış böhranlı vəziyyət əksər abidələrdə olduğu kimi Qəbələ-də də arxeoloji tədqiqatların dayanması ilə nəticələnib. Məlumat üçün bildirək ki, 70-80-ci illərdə Qəbələdə hər il ən azı 4 ekspedisiya işləyirdi. 1990-cı ildən etibarən həmin ekspedisiyaların fəaliyyə-ti tam dayandırıldı və yalnız uzun fasilədən sonra, yəni 2006-cı ildə Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının dəstəyi ilə AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası yenidən şəhərin antik və orta əsrlərə aid ərazilərində tədqiqatlara başlamışdır. Qala ərazisində tədqiqat işləri əvvəlcə abidənin cənub qala divarlarından təqribən 300-350 m. şimal-da, 600 kvadratmetrlik ərazidə aparılmışdır. Hansı ki, bu tədqiqatlar şəhərin orta əsrlər tarixinin bir sıra məsələlərinin öyrənilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Üzə çıxarılan çoxsaylı tikinti qalıqları və inşaat materialları Qəbələdə, ümumilikdə Azərbayca-nın orta əsr şəhərlərində şəhərsalmanın və memarlıq sənətinin inkişaf səviyyəsini daha dərindən və əhatəli şəkildə araşdırmaq üçün geniş imkanlar açır. Yeni açılan istehsalat xarakterli qalıqlar, metal, keramika, şüşə və sümük nümunələri ayrı-ayrı sənət sahələrinin vəziyyəti, habelə şəhər əhalisinin mə-işəti və mədəni səviyyəsi barədə ətrafl təsəvvür yaradır. Tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş sikkələr fayans, farfor və seladon qab nümunələri Qəbələnin orta əsrlərdə dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlə-dən İran və Çinlə olan intensiv ticarət əlaqələrəindən xəbər verir.

2008-ci il mövsümündə Qalanın şimal qərb hissəsində aparılan kəşfiyyat qazıntısı da uğurlu nə-ticələr vermişdir. Oarda ilk dəfə olaraq Qalanın kiçik qapı yerlərindən biri və onun yanında keşikçi məntəqəsi aşkar edilərək öyrənilmişdir. Oradan, həmçinin ilk dəfə olaraq qala qapısının açarı, saxsı borulardan ibarət çoxşaxəli su xətti şəbəkəsi, XII əsrdə istehsal olunan və üzərində döyüşçü-mühafizəçi təsviri olduğu güman edilən şirli kasa, üzərində ərəb əlifbası ilə "Allahın adı ilə...» kəlamı olan və çox güman ki, ritual məqsədlər üçün istifadə olunan şirli piyalə, habelə elmi cəhətdən olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən çoxsaylı digər qiymətli tapıntılar əldə olunmuşdur [6].

Qəbələdə su təchizatına xidmət edən qurğuların qalıqları Govurlu çayının yuyaraq əmələ gətir-diyi dərin yarğanda daha aydın müşahidə edilir. Oradakı çoxsaylı su tüngləri, kərpicdən hörülmüş arx və quyu yerləri də şəhərin su təchizatı şəbəkəsi barədə təsəvvür yaradır. Bunlardan əlavə 80-ci il-lərdə Səlbir ətrafındakı yol genişləndirilərkən orada şəhəri içməli su ilə təmin edən ana su xəttinin qalıqları aşkara çıxıb. 2009-cu ildə isə bu sətirlərin müəllifinin rəhbərliyi ilə Səlbir ərazisindən təqribən 150-200 metr şimalda şəhərin IX əsrə aid baş su xətti aşkar olunaraq tədqiq edilmişdir. Uzunluğu 40, diametri 20 sm olan saxsı borulardan ibarət su xətti ilə sutka ərzində şəhərə 350-370 kubmetr su verildiyi ehtimal olunur.

2009-cu ildə Səlbirin qərb kənarı boyunca Qaraçayın terrasında tərəfimizdən aşkar edilmiş VIII-IX əsrlərə aid tunel-kəmər isə şəhərin Qala hissəsinin içməli su ilə təchizatına xidmət etmişdir. Yer səthindən təqribən 5-6 m dərinliyində, eni 1-1,2, hündürlüyü 1,7-1,8 m olan lağımın içərisi ilə uzunluğu 37, diametri 18 sm olan saxsı borularla çəkilmiş bu xəttin Qalanın qərb hissəsində 2008-ci ildə aşkar olunmuş çoxşaxəli şəbəkəyə qoşulduğu ehtimal olunur. Nəhayət, 2011-2012-ci illərin tədqiqatları zamanı koreyalı arxeoloqlar Səlbir ərazisində qərb-şərq istiqamətində olan daha bir su xətti aşkar etmişlər [6].

Xatırladaq ki, yazılı mənbələrdə də Qəbələnin orta əsr tarixi və su təchizatı barədə məlumatlara rast gəlirik. Məsələn, XV əsr müəllifi Bədr Şirvaninin Qəbələ hakimi, vəzir Əmir Şücaəddin Ərdəşiri vəsf etmiş olduğu 268 beytdən ibarət şerləri içərisində Qəbələnin tərifinə xüsusi yer ayrılıb. Onun 26 beytdən ibarət "Qəbələ" rədifli şeri qədim paytaxt şəhərimizin XV əsrin birinci dönəmindəki mənzərəsini öyrənmək baxımından son dərəcə dəyərli mənbədir. Bədr Şirvaninin təbirincə "Qəbələ sarayı behişt bağından daha gözəldir". O, şəhərin su təchizatının ideal səviyyədə olduğuna işarə edərək yazırdı "Qəbələnin səfası və suyu necə də xoşagələndir". Orada "duru su saflığından ürəyi işıqlandırır, o saflığının çoxluğundan Qəbələni özündə əks etdirir". Fikrimizcə, bu halda söhbət ya şəhərdəki hovuzlardan, yaxud da şəhər ətrafındakı içərisi su ilə dolu olan xəndəklərdən gedə bilərdi.

Son vaxtlar Türkiyə kitabxanalarında Qəbələ tarixinə

dair daha bir çox mühüm mənbə aşkar edilərək tarix üzrə fəlsəfə doktoru F.S.Xəlilli tərəfindən "Miras" jurnalında nəşr olunmuşdur. Söhbət 1582-ci ildə Osmanlı ordusunun Qəbələ qalasında mühafizəçisi olmuş şair Asəfinin 6982 beytdən ibarət "Şücaətnamə" əsərindən və onun mötivləri əsasında işlənmiş 4 miniatürdən gedir. Xatırladaq ki, əsərdə və miniatürlərdə Qəbələ qalasının təsviri və qala uğrunda gedən döyüşlərdən bəhs olunur. Asəfi Qəbələ qalasını belə təsvir edir:

...Qələdir namı, vəli divarı yok
Küçə, yok divarı, amma darı çok...

...Alur imiş qələnin su çevrəsin
Qələ ortada alur su devrəsin

Böylə yazmışlar bilənlər ol dəmi
Şəhrə sandalla varırmış adəmi...

Virmədik ol qələnin bir taşını
Düşmənin taşilə yardıq başını...

Qəbələ antik dövrdə olduğu kimi, orta əsrlərdə də çox mühüm sənətkarlıq mərkəzi olaraq qal-maqda idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış zəngin maddi mədəniyyət nümunələri orada daşişlə-mə, metalişləmə, sümükişləmə, ağacişləmə, dulusçuluq, şüşə istehsalı, zərgərlik, boyaqçılıq, dabbaq-lıq, toxuculuq və bir sıra digər sənət sahələrinin geniş inkişafından xəbər verir. Görünür, Qəbələ regi-onun mərkəzi kimi, həm də ətraf yaşayış məntəqələrinin əhalisinin sənətkarlıq məhsullarına olan ehti-yaclarını ödəyirmiş.

Qəbələdə tikinti-abadlıq işlərinin miqyası həmişə böyük olub. Təbiidir ki, bu məqsədlə istifadə olunan kərpic, əhəng, kirəmit, üzlük material, metal və xarratlıq məmulatı şəhərin özündə və yaxud da ətrafında istehsal olunurdu.

Qəbələnin sənətkarlıq məhəlləsinin yeri barədə Ö.İsmizadə, Q.Əhmədov və F.Qədirov tərəfindən müxtəlif mülahizələr söylənilib. Məsələn, Q. Əhmədovun fikrincə, şəhərin sənətkarlar məhəlləsi Govurlu çayın sol sahilində "Yanıq yer» adı ilə bəlli olan ərazidə yerləşib. F.Qədirov isə sənətkarlar məhəlləsinin "Yanıq yerdən" bir qədər şərqdə yerləşən "Şərif açığı» adı ilə tanınan ərazidə olduğunu güman edir [4,131]. Əlbəttə, bu mülahizələrlə qeyd-şərtsiz razılaşmaq qeyri-mümkündür. Yəni, "Ya-nıq yer»də və "Şərif açığı»nda sadəcə olaraq saxsı məmulatı istehsal olunub. Şəhərin dulusçuluq mə-mulatı istehsalının bütünlüklə həmin yerdə cəmləşdiyini də söyləmək doğru olmazdı. Çünki, digər yerlərdə, o cümlədən qala divarları daxilində, yəni, həm Səlbirdə, həm də Qala ərazisində bir neçə yerdə kürə qalıqları, istehsal ocaqları, çoxsaylı istehsal çıxarları tapılıb. Bu, o deməkdir ki, dulusçu-luq məmulatı istehsalı həm şəhərin içərisində, həm də ətraf ərazilərdə mövcud olub. Ehtimal ki, kər-pic, kirəmit və su tüngləri qala divarlarından kənarda, daha doğrusu, bilavasitə gil ehtiyatlarına yaxın ərazilərdə cəmləşib. Məişət keramikası isə daha çox məhz şəhərin içərisindəki emalatxanalarda isteh-sal olunub və elə oradakı kürələrdə də bişirilib. Bütün bunlar isə dulusçuluq istehsalı sahəsində dərin ixtisaslaşma olduğundan xəbər verir. Bu cəhətdən 2011-ci ildə Qala ərazisində tərəfimizdən aparılmış olan tədqiqatların nəticələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumat üçün bildirim ki, 2011-ci il tədqiqatları zamanı VI qazıntı sahəsində bir-birinin yaxınlığında 7 ədəd dulus kürəsi qeydə alınıb. Kürələrin bəziləri hətta biri-digərini kəsib. Bu, o deməkdir ki, həmin ərazidə uzun müddət dulusçuluq məmulatı bişirilib və kürələrdən biri köhnəlib sıradan çıxdıqda ya onun yerində, yaxud da yanında yeni, növbəti kürə tikilib. Aşkar olunmuş kürələrdən birində əsasən kirəmid bişirildiyi, digər kürələrdən isə məişət keramikası bişirilməsi məqsədi ilə istifadə olunduğu müəyyən edilib. Dulus kürələrindən 2 ədədi içərisi bişirilmiş məmulatla dolu vəziyyətdə aşkar olunub. Onlardan birində çoxlu miqdarda enliboğazlı süzgəcli bardaqlar, digərində isə lüləkli çıraqlar tapılıb. Hər iki kürədəki məmulat demək olar ki, bütünlüklə yanaraq ötüb və deformasiyaya uğrayıb. Görünür, məmulat bişirilərkən şəhərdə hansısa fövqalədə hadisə baş verib və bu səbəbdən də ustalar kürəyə nəzarəti unudublar. Fikrimizcə, kürələrdən birində ancaq enliboğzalı süzgəcli bardaqların, digərin də isə lüləkli çıraqların bişirilməsi Qəbələdə dulusçuluq istehsalında dərin ixtisaslaşma olduğuna dəlalət edir [6].

Diqqəti cəlb edən məqamlardan birisi də budur ki, tapılan saxsı məmulatına aid bir çox nümunələr üzərində yazı olduğu müəyyən edilib. Bu isə öz növbəsində şəhər əhalisinin, hətta dulusçu ustaların belə savadlı olduğundan xəbər verir.

Arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, ölkənin paytaxtı olmaq statusunu itirəndən sonrakı dövrdə Qəbələnin dünyanın bir çox ölkələri və iri ticarət

mərkəzləri ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrinin miqyası da nəzərə çarpacaq dərəcədə genişlənib. Şəhər xarabalıqlarında və onun ətrafında aparılan tədqiqatlar zamanı tapılmış çoxsaylı sikkələr, Çindən, İrandan, Roma imperiyasından gətirilmiş rən-garəng çeşidli maddi mədəniyyət nümunələri də bunu təsdiq edir. Məsələn, Qəbələ və onun ətrafın-dan indiyədək bir neçə pul dəfinəsi tapılıb. Onların xeyli hissəsi Sasanilər dövrünə (226-551-ci illər) aid pullardır. Məsələn, 1964-cü ildə Qəbələ şəhəri xarabalıqlarından 2-3 km cənub-qərbdə taxıl ək-mək üçün yer şumlanarkən içərisində Sasani şahı II Bəhramın (276-293-cü illər) adına kəsilmiş gü-müş draxmalar olan nadir dəfinə tapılmışdır. Maraqlıdır ki, 200 ədəd sikkədən ibarət olan bu dəfinə-də Sasani pulları ilə yanaşı Parfiya hökmdarı Qotarsın (41-51-ci illər), Roma imperatorları Otonun (69-cu il), Vaspasianın (69-79-cu illər), Trayanın (98-117-ci illər) və Adrianın (117-138-ci illər) dena-riləri də olduğu qeydə alınmışdır. Bu tapıntılar Albaniyanın İran və Roma imperiyası ilə ticarət əla-qələrində Qəbələnin fəal iştirakından xəbər verir. Şəhər xarabalıqlarının yaxınlığında yerləşən Tovla kəndinin cənub tərəfində tapılmış dəfinə də bunu bir daha təsdiq edir. Əfsuslar olsun ki, təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən üzə çıxmış bu dəfinədəki pulların əksəriyyəti əldən-ələ keçərək itirilmişdir. Həmin pullardan əldə edilərək tədqiq olunan nümunələr isə Sasani hökmdarları adından VI əsrdə zərb olunduğu bildirilir.

Göründüyü kimi, IV-VII əsrlərdə Qəbələnin ticarət əlaqələrində daha çox Sasani pullarından istifadə olunub. VIII əsrdən başlayaraq isə şəhərin ticarət dövriyyəsində ərəb pullarının xüsusi çəki-sinin artdığı müşahidə olunur. Səlbirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış ərəblərə məxsus çoxsaylı gümüş və mis pullar bunu təsdiq edir. Xatırladaq ki, Qəbələ və onun ətrafından yerli pullar da tapılmışdır. Bu isə Qəbələnin Albaniyanın digər şəhərləri və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələri ilə olan qızğın ticarət əlaqələrinin mövcudluğuna dəlalət edir. Nəhayət, Qəbələ qazıntıları zamanı dün-yanın ən müxtəlif ölkələrində istehsal olunmuş məişət və bəzək əşyalarına da təsadüf olunmuşdur. Bütün bunlar isə ona dəlalət edir ki, paytaxtın Bərdəyə köçürülməsi heç də Qəbələnin ölkənin əsas şəhəri olmaq funksiyasını itirməsinin nəticəsi kimi izah oluna bilməz. Əksinə, həm yazılı mənbələr, həm də arxeoloji tədqiqatlar Qəbələnin V əsrdən sonrakı dövrdə də intensiv inkişafından, ölkənin iq-tisadi, mədəni və siyasi həyatında onun daha fəal iştirakından xəbər verir. Elə isə paytaxt hansı zə-rurət nəticəsində ölkənin əsas şəhərindən aran ərazidə yerləşən Bərdəyə köçürülüb? Bizə belə gəlir ki, bu, hər şeydən öncə Mehranilərin gəlişi, Girdman vilayətinin hərbi-siyasi cəhətdən güclənməsi və faktiki olaraq onun Sasani İranından asılı olmaması ilə əlaqədar olmuşdur. Gəlin, tarixə nəzər salaq. V əsrin II yarısında Albaniya artıq Sasani imperiyasının nüfuz dairəsinə daxil idi. Ermənistan və İbe-riya ilə müqayisədə o, nisbətən daha müstəqil siyasət yeritsə də, hər halda Sasani mərzbanları tərəfin-dən idarə olunurdu. Belə bir vaxtda şah Xosrovun intiqamından qorxan Mehran böyük bir qüvvə ilə Albaniyaya gələrək Mehrəvan adlı şəhər salıb. Bunun ardınca Girdiman vilayətinin yuxarı əyalətləri-nin sahibi olan 12 əyanı hiylə ilə öz yanına dəvət edərək onları qılıncdan keçirib. Aradan bir müddət keçəndən sonra Mehranın nəvəsi Cəsur Varden qonaqlıq adı ilə Girdman feodallarından daha 60 nə-fərini öz iqamətgahına dəvət edərək onların başını vurdurub. Təbiidir ki, Sasani hökmdarları özləri Mehranilərə yazılı şəkildə tam sərbəstlik verdiyindən onların yerli əyanlara bu cür divan tutmasına qarşı çıxa bilməzdilər. Bununla belə, Sasanilər Mehranilərin getdikcə daha da güclənməsinin və yeni-yeni ərazilər ələ keçirməsinin məntiqi nəticəsi olaraq, bütövlükdə, mərzbanlığa nəzarəti də əldən ver-mək niyyətində deyildilər. Hadisələrin inkişafı isə buna doğru gedirdi. Odur ki, belə bir şəraitdə mərzbanlığın mərkəzini Qəbələdən Bərdəyə köçürmək Sasanilər üçün yeganə çıxış yolu ola bilərdi. Çünki, Bərdə imperiyanın mərkəzinə daha yaxın idi. Qəbələ isə Mehranilərin demək olar ki, lap əli-nin altında idi.

Paytaxtın Bərdəyə köçürülməsi əslində Giridman ərazisində sərbəst hökmranlıq edən Mehrani-lərin əlqolunu daha da açmış oldu. Odur ki, onlar tədricən Göyçay çayının qərb sahilində olan ərazi-lərin, daha sonra isə Türyançay hövzəsinin torpaqlarını da ələ keçirdilər. Nəticə etibarı ilə, nəinki Qə-bələ şəhəri, bütövlükdə Qəbələ mahalı da Mehranilərin təsir dairəsinə düşdü. Qəbələ və Oğuz ra-yonları ərazilərindəki bir sıra toponimlər də həmin yerlərin Mehranilər nəslindən olan feodalların şəxsi mülkləri olduğunu düşünməyə əsas verir. Buna misal olaraq Oğuz rayonundakı Vardanlı kəndi-ni göstərmək olar. Fikrimizcə, "Vardanlı» toponimi Vardanın kəndi, Vardanın mülkü mənasını bildi-rir.

Ağsuçay, Göyçay və Girdimançay hövzələrində Alban hökmdarı Cavanşirin adı ilə bağlı toponimlər daha geniş yayılıb. Məsələn, Ağsu şəhərindən bir neçə kilometr şimal-şərqdə vaxtı ilə Cavanşir kəndi olub. Keçən əsrin 50-ci illərində Azərbaycan hökumətinin

qərarı ilə həmin kəndi köçürərək yerində Cavanşir su anbarını tikiblər. Ərazidə torpaq işləri aparılarkən oradan antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid çoxlu maddi mədəniyyət qalıqları aşkara çıxıb. Sözsüz ki, həmin ərazidə "Cavanşir" toponimi təsadüfdən yaranmayıb. Bu ondan xəbər verir ki, Mehranilərin hakimiyyəti dövründə Girdiman feodallarının Ağsuçaydan şərqdə də mülkləri olub. Bütün bunlar isə Mehranilə-rin timsalında Girdiman feodallarının güclənərək öz ərazilərini həm qərbə, həm də şərqə doğru genişləndirdiyindən və beləliklə də əslində dövlət içərisində dövlətə çevrildiyindən xəbər verirdi. Və çox güman ki, bu dövrdə Mehranilərin mərkəzi iqamətgahı da artıq Mehrəvanda deyil, elə Qəbələnin özündə yerləşirdi. Fikrimizcə, Mehrəvanın sonrakı mərhələdə tədricən sönərək tarix səhnəsindən getməsi də məhz bu amillə əlaqədar ola bilərdi. Yəni, vilayətin idarəçiliyi və onu qoruyan hərbi qarnizonun Qəbələyə köçməsi qədim paytaxt şəhərində həyatın daha qaynar məcraya düşməsinə, Mehrəvanın isə ölkənin mədəni, iqtisadi və siyasi həyatında arxa plana keçməsinə və nəticə etibarı ilə iflasına gətirib çıxarıb.

Uzun illər ərzində tarixçilər güman edirdilər ki, Qəbələ axırıncı dəfə monqollar tərəfindən çox ciddi surətdə dağıntıya məruz qalıb və bir daha dirçəlməyib. Lakin bu sətirlərin müəllifinin rəhbərliyi ilə 70-ci illərin sonu -- 80-ci illərin əvvəllərində şəhərin Qala hissəsində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı orada XIV-XVII əsrlərə aid təqribən 1-1,5 m. qalınlığa malik zəngin mədəni təbəqə olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu o deməkdir ki, monqol istilasından sonra təqribən 4 əsr ərzində Qəbələdə intensiv şəhər həyatı olmuşdur. Üstəlik həmin dövrün şəhərsalma elementlərində, istehsal olunan sə-nətkarlıq nümunələrinin bədii-texniki göstəricilərində də çox ciddi təbəddülat baş verib.

Qəbələ bir çox cəhətdən Azərbaycanın digər qədim və orta əsr şəhərlərindən fərqlənən abidə-dir. Bu abidə hələ 70-ci illərin ortalarında Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə tarix və mə-dəniyyət qoruğu elan edilib. Bunun da çox maraqlı və ibrətamiz bir tarixçəsi var. Yaxşı olardı ki, oxucular da bu tarixçəni bilsinlər. Belə ki, 70-ci illərin ortalarında Mingəçevirdən Qəbələ RLS-nə çə-kilməkdə olan yüksək gərginlikli elektrik xəttlərindən biri layihəyə görə abidə ərazisindən keçməli idi. Hərbçilər bu məqsədlə əraziyə ağır texnika cəlb edərək şəhərin Qala hissəsində və ona bitişik olan Kamaltəpə nekropolunda iki yerdə elektrik dirəkləri üçün quyu qazıblar. Tarix İnstitutunun di-rektoru mərhum akademik İqrar Əliyev bu xəbəri eşidən kimi dərhal Mərkəzi Komitəyə, şəxsən Hey-dər Əliyevə vəziyyət barədə məlumat çatdırır. O isə öz növbəsində dərhal vəziyyəti yerindəcə araş-dırmaq məqsədilə Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri Qurban Xəlilovun sədrliyi ilə Qəbələyə nü-fuzlu komissiya göndərib. Elə ertəsi günü də komissiyanın hesabatını MK Bürosunda müzakirəyə çıxarıb və şəxsən Ulu öndərin təkidi ilə abidənin dağıdılmasında birbaşa günahı olan bir neçə gene-ral, bu məsələdə seyrçi mövqe tutan, yaxud da dağıntıların qarşısını almaq üçün axıradək prinsipiallıq göstərməyən digər şəxslər çox ciddi sürətdə cəzalandırılıb. Gələcəkdə bir daha bu cür hadisələr baş verməsin deyə, elə həmin Büro iclaslarında Qəbələnin tarix və mədəniyyət qoruğu elan edilməsi üçün əlaqədar dövlət orqanlarına tapşırıqlar verilib. Hesab edirəm ki, bu, hakimiyyətin bütün pillələ-rində vəzifə tutan hər bir məmur üçün də, tarixi abidələrin mühafizəsi, tədqiqi və təbliği üçün məsul olan insanlar üçün də son dərəcə ibrətamiz bir nümunədir.

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi Qəbələdə 1926-cı ildən başlayaraq arxeoloji tədqiqatlar aparılır. Bu isə o deməkdir ki, uzun illər ərzində Qəbələnin tarixinə dair çox zəngin arxeoloji material toplanıb. Əfsuslar olsun ki, həmin materiallar hələlik kompleks şəkildə işlənməyib. Məlumat üçün bil-diririk ki, bir sıra ölkələrdə Qəbələyə bərabər şəhər-abidələrin tarixi xüsusi institutlar tərəfindən öy-rənilir. Fikrimizcə, artıq vaxtdır ki, Qəbələ materiallarının da tam həcmdə, həm də sistemli şəkildə tədqiqinə və nəşrinə başlanılsın.

Qəbələ həqiqətlərini geniş ictimaiyyətə çatdırmaq istiqamətində görülən işlər də qənaətləndirici səviyyədə olmayıb. Halbuki, uzun illər ərzində toplanmış materiallar əsasında Qəbələnin tarixinə dair çox sanballı, həm də silsilə əsərlər yazmaq, filmlər çəkmək olardı. Bu, indi xüsusilə aktualdır. Ona görə ki, Qəbələ təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Qafqazın turist marşrutu üzərində yerləşir. Bu sahənin imkanları və inkişaf perspektivini nəzərə alaraq son illər Qəbələdə müasir beynəlxalq stan-dartlara cavab verən geniş infrastruktur şəbəkəsi yaradılıb. Bunun nəticəsi olaraq Qəbələyə turist axı-nı da güclənib. Fikrimizcə, gələcəkdə Qəbələdə arxeoloji tədqiqatlar aparılarkən bu amil nəzərə alın-malıdır. Bu məqsədlə də hər şeydən öncə orada aparılan tədqiqatların miqyası genişləndirilməlidir. Yəni, Qəbələ şəhərinin qalıqları ilə yanaşı, rayon ərazisinldəki onlarla digər çox mühüm abidələr də həm arxeoloji, həm də memarlıq baxımından kompleks şəkildə öyrənilməlidir. Arxeo-

loqlar tərəfin-dən yeni öyrənilən sahələrin konservasiya olunaraq turistlərə nümayiş etdirilməsi üçün də zəruri təd-birlər görülməlidir. Diqqətəlayiq haldır ki, SEBA-nın təşəbbüsü ilə Qəbələ tarix və mədəniyyət qoru-ğunun ətrafı hasarlanmış, oraya gedən yola asfalt örtüyü vurulmuş, Səbir ərazisində aşkar edilmiş qala divarı qalıqları konservasiya edilərək üstü örtülmüş, ərazidə müasir beynəlxalq standartlar səviyyəsində oln muzey-sərgi kompleksi tikilərək istifadəyə verilmişdir. Bu o deməkdir ki, arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri, necə deyərlər, elə isti-isti həmin muzey-kompleksdə nümayiş etdiriləcəkdir. SEBA tərəfindən ilk dəfə Qəbələ materiallarının sistemli kataloqunun və orada aparılmaqda olan arxeoloji qazıntıların hesabatlarının mükəmməl səviyyədə işlənərək geniş tirajla nəşr olunmasını da xüsusi minnətdarlıq hissi ilə qeyd etmək istərdim.

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, bu gün Qəbələnin tədqiqinə beynəlxalq səviyyədə maraq göstərilməkdədir. Cənubi Koreyadan olan arxeoloqların artıq neçə ildir ki, orada aparılan tədqiqatlarda iştirak etmələri buna sübutdur. Son illər mədəni irsin tədqiqi, mühafizəsi və təbliği mövzusunda SEBA tərəfindən orada təşkil olunan konfrans və simpoziumlar da təbiidir ki, Qəbələnin tarixinə beynəlxalq səviyyədə maraq olduğundan xəbər verir.

2500 illik tarixi olan qədim Qəbələ 8 əsrdən çox müddət ərzində Albaniyanın - qədim Azər-baycanın paytaxt şəhəri olub.Təbiidir ki, ilk paytaxt şəhəri kimi onun tariximizdə xüsusi rolu və yeri olub. Bu tarixi öyrənmək, yaşatmaq hər birimizin təkcə vəzifə borcu yox, həm də vətəndaşlıq borcumuzdur.

References:

1. **Azərbaycan tarixinə dair qaynaqlar. 1984.** Bakı

2. **Babayev İ.A., 1981**
Əhmədov Q.M. Qəbələ. Bakı

3. **Cəbiyev Q.C. 1983**
Qəbələnin son orta əsr şirsiz saxsı məmulatı. Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri", № 3.

4. **Cəbiyev Q.C. 2010**
Girdiman tarixi. Bakı

5. **Cəbiyev Q.C. 2012**
Azərbaycanda orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqi: uğurlar, problemlər, vəzifələr. IV Beynəlxalq Avrasiya konfransının materialları, Bakı

6. **Cəbiyev Q.C. 2012**
Qəbələdə arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar toplusu, Bakı

7. **Qazıyev S.M. 1964**
Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi. AMM, V cild, Bakı, s.7-67

8. **Qədirov F.V. 1984**
Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları. Bakı

9. **Vəlixanlı N.M. 1974**
IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı

10. **Ахмедов Г.М., Кадыров Ф.В. 1974**
Раскопки средневекового города Кабалы в 1971-1973 гг. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане. Баку

11. **Бабаев И.А. 1990**
Города Кавказской Албании в IV в до н.э. – III в. н.э. Баку

12. **Геюшев Р.Б. 1962**
Керамика города Кабалы. Автореферат канд. дис. Баку

13. **Дорн Б.А.**
Опыт истории Ширваншахов. НАИИ НАН Азербайджана, дело № 1741

14. **Караулов Н.А. 1903**
Сведения арабских писателей о Кавказе. СМОМПК, вып. 32, Тифлис

15. **Исмизаде О.Ш. 1964**
О раскопках в Кабале на территории Южной части городища в 1960 г. МКА, т V, Баку, с.68-130

16. **Шарифов Д.Б. 1927**
Обследование развалин Кабалы. Изв. общ. обсл. и изучения Азербайджана. Баку, № 4, с. 174-184

17. **Щеблыкин И.П. 1945**
Остатки крепостных стен Кабалы. ДАН Азерб. ССР., т. 2, с. 90-94

18. **Юшков С.В. 1937**
К вопросы о границах древней Албании. Исторические записки АН СССР, т. 1, с. 124-148

19. **Яновский А. 1946**
О древней Кавказской Албании. ЖМНП, , ч. LII, с. 97-103

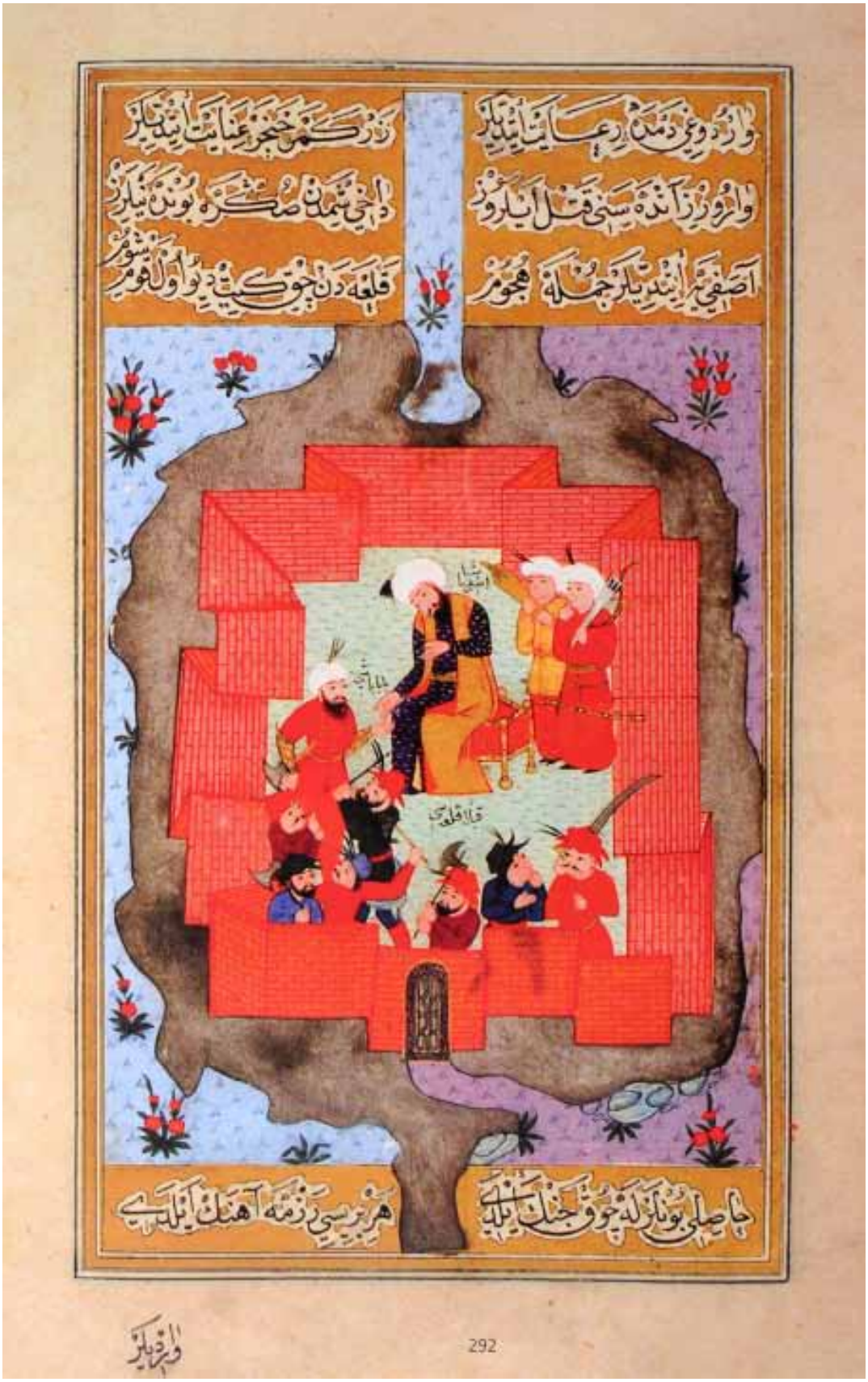
292

О НЕКОТОРЫХ НУМИЗМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНАХ ПЕРЕХОДЯЩИХ ИЗ ТЮРКСКОГО В РУССКИЙ ЯЗЫК

SOME NUMISMATIC TERMS TRANSFERRED FROM THE TURKIC LANGUAGE TO RUSSIAN

Ganira Pirguliyeva
Administration of State Historical-Architectural Reserve "Icheri Sheher", Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

XVIII əsrdən etibarən dünya çapında tanınmış rus və Avropanın mütəfəkkir alimləri türk dünyasının elmi araşdırmalarını öyrənməyə başlayarkən sikkə və sikkə işi ilə əlaqədar olaraq bəzi kəlmələrin mənşəyini də öyrənməyə başlamışlar. Parodaksal olsa da bütün dünya xalqlarının inkişafında, mədəni və siyasi əlaqələrinin yaranması və formalaşmasında əsas yerlərdən birini tutan ticarət münasibətləri ilə bağlı söz kökləri , onların leksikologiyaya daxil olma prosesləri məhz numizmatik terminlərlə bağlı olmuşdur.Bu mövzu ayrılıqda araşdırılmasa da, XIX-XX əsrlərdə bu barədə bəzi fikirlər çap olunmuşdur.

Rus dilində türk sözlərinin istifadə olunmasının etimologiyasının və tarixinin araşdırılmasında rus numizmat-alimlərinin çox böyük rolu olmuşdur.1854-cü ildə dilçi-filoloq İ.İ.Sreznevskinin redaktəsi altında Mockvada çap olunan bir kitabda bu barədə araşdırmalar aparan rus şərqşünas alimlərdən İ.N.Berezin, A.A.Babrovnikov, V.V.Qriqoryev, İ.M.Kovalevskinin adları ilə yanaşı, həmin illərdə Qazan Universitetində çalışan Mirzə Kazım bəyin də adları çəkilir. Araşdırmalara görə rus numizmat alimi M.R.Fasmerin sikkə nominallarının araşdırılmasında əsasən akademik V.V.Radlovun "Опыт словаря тюркских наречий " adlı fundamental əsərində öz mülahizələrini irəli sürmüşdü.

SUMMARY

Well-known Russian and European thinkers famous in the world since 18th century started to study th origin of some words in connection with coins and coin minting upon exploring scientific researches of Turkic world. Though paradoxal, the roots of the words on trade relations occupying a place in creation and formation of cultural and political relations and development of all world peoples, the process of their tranformation to the lexicology were connected with mainly numismatic terms. Despite non-study of this topic respectively, some thoughts on this were published in 19-20th centuries.

Russian numismats-scientists had great role in research of ethymology and history of usage of Turkish words in Russian language. In 1854 along with Russian orientalists I.N.Berezin, A.A.Babrovnikov, V.V.Griqoryev, I.M.Kovalevski who made explorations about this, Mirza Kazim bey working at Kazan University was mentioned in the book published in Moscow under edit of linguist-philologist I.I.Sreznevski. According to researches, Russian numismatic scientist M.R.Fasmerin shared his views on exploration of coin nominals in foundamental work "Опыт словаря тюркских наречий" by Academician V.V.Radlov.

РЕЗЮМЕ

Начиная с XVIII века в начальном этапе изучении тюркского мира - ее культуры, истории, некоторые всемирно известные ученые особо обратили внимание на некоторые термины, слова и словосочетании, используемые в русском языке имевшее корни на тюркских языках и диалектах. Эти термины в основном имели место в названии денежных единицах, соответственно, в товаро-денежных отношениях славянских народов. Общеизвестно, что в формировании и развитии экономических взаимоотношений особое место принадлежит именно нумизматическим терминам, которые имели взаимные влияния между различными народами. Эта проблема не было изучено учеными обособленно, но имеются некоторые весьма ценные работы.

Этимологией и историей изучении тюркских слов, используемые на русском языке и имевшие корни на тюркских языках в основном занима-

лись ученые- нумизматы, филологи – языковеды, историки. Среди них особое место принадлежит И.И.Срезневскому, который 1854 году опубликовал ценные мысли в данной области науки. Автор ссылаясь на труды таких известных русских востоковедов, как И.Н.Березина, А.А.Бобровникова, В.В.Григорьева, И.М.Ковалевского, М. Казым – бека написал статью, где имеется место исследовании терминологии связанные с нумизматическими терминами.(2). Востоковед-нумизмат М.Р.Фасмер ссылаясь на труд В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий» выдвинул некоторые интересные тезисы по указанной проблеме.

Среди этих ценных тезисов следует особо отметить его исследования связанные со словом «казна». Так, автор пишет, что это слова перешло из Алтайско -тюркской языковой семьи, конкретно из диалекта тюрков- ногайов. В этом языке, как и в азербайджанском языке, который относится к огузской группе данной языковой семьи слова казна -хезине видоизменном состоянии означает место, где содержали сокровища или денег. М. Фасмер отмечает, что он впервые встречал слова казна в одном из указов подписанный Дмитрий Донской в 1389 году (5.с.340;6.с.385). Впервые именно М. Фасмер указал, что слова теньга в древнерусском языке первоначально означал в понятии кожа- кун, тин. По мнению автора соединение слова тин-кун приобретал форму теньга-деньга. Следует отметить, что среди домонетных средств обмена на Руси особое место и самое долгая «жизнь» принадлежал именно пушнину ценных пород животных. Возможно, торговцы эту пушнину так и называли. Предположение автора соответствует исторической действительности. Но если обратить внимание на время, когда это слова повсеместно вошло в употреблении среди славянских народов, то происходит несовпадение. Итак, слова деньга -теньга имеет корни из тюркско-монгольских языков. Великий полководец и правитель из Самарканда Амир Теймур при проведении государственных реформ особое внимание уделил денежному хозяйству империи. По его указу стали чеканить серебряные денежные единицы -теньга и мири. Корни названия крупной денежной единицы теньга относится к монголам, а мири- мелкой единицы его титулу-амир, в укороченном виде. Таким образом, названия этой денежной единицы перешла на русский язык именно в XV-XVI веках. И настолько был популярно, что на аверсе новых типов монет крупными и ясными старославянском языке на кириллице чеканили это слова-деньга.

С того времени по сегодняшний день все денежные единицы на языке славьянских народов полисемантические, так и называются. Хотелось бы обратить внимание, на этнографические данные связанные с этим словом использованное по настоящее время у анатолийских тюрков. Так, в некоторых тюркских диалектах используют слова тингя-дингя как важный элемент головного убора. Порой чтобы выразить неудовольствие в разговорной речи или в спорах произносится как «дингялар позулду»- в смысле «изменились мысли». Если иметь ввиду, что денежные единицы в целом с самого начала появление государств относился к главным государственным атрибутам, то становится понятно, почему по сей день в лексикологии тюркских народов сохранились эти понятия. То же самое относится и в понятии изменении денежных единиц в период средневековья в тюркских государствах. Слова «тамга» или налог тамга Русские завоеватели знали это слова как понятие знак, или налог, взимаемый с определенных товарных знаков. Этот налог взимался деньгами, особенно в период развитого средневековья на территории России.

Понятия «алтын»- интересовал русских ученых до недавнего времени. Имеются некоторые труды, посвященные к исследованию этого слова. В письменной русской литературе впервые это слова встречается в XIV веке. Позже известный русский историк, ученый В.Н.Татищев отмечал свои версии о происхождении этого слова (3.с.36). Как названия денежного номинала слова «алтын» впервые упоминается в известном указе русского царя Алексея Михайловича (1645-1676), когда он проводил денежную реформу. При Петра I вторично монеты с названием алтын, алтынник-алтынлык, алтылык выпускали 1688-1718 годы. В 1654 году выпускали также медные алтынныки, ввиду нехватки денежных средств во внутреннем рынке. В тюркских языках слова «алтын» относится к золоте, или же золотым монетам, вещам изготовленные из высокопробной золото. А в русском языке это относится к монетам, которые

имели вес примерно к 6 грамму, т.е. к числу 6. А так как изначально в мусульманской нумизматике классически соотношение серебра к меди и золото к серебру соответствовало 1 к 6 , то понятно причины название этого номинала. В настоящее время слова «алтын» в русской речи означает золото.

Начиная с XIV века вплоть до конца XVI века в денежном хозяйстве России имело место такие номиналы, где на аверсе чеканили слова пул или в некоторых случаях пуло. Слова «пул» чеканился в основном на медных, мелких разменных монетах. В тюркских языках пул-пара означает деньги всех видов (1.с.364-374;4). В эту категорию входить также бумажные ассигнации. Это слово так понравился русским, что в некоторое время они называли своих детей-мальчиков Пул. По статистическим данным на сегодняшний день в России проживают около 100 человек с инициалом - Пулович.

Слова «чекан» также имеет тюркские корни. Следует отметить, что под этим словом имеется ввиду не только процесс производства чекан монет, но и целая область производства, связанное с металлическими изделиями. В словаре составленное М.Фасмером слова «чекан» вошло в русский язык от древнего тюркского слова чагат, чакидж, чакан и означает небольшой топорик с ручкой, с помощью которой чеканили всевозможные предметы обихода и в том числе монет. Сегодня это слова связана больше с монетными изделиями.

Слова «копейка» в современном русском языке означает мелкие денежные единицы. Это слова вошла в употреблении после денежной реформы монгольского правителя Кебеки-хана (1318-1326). Выпущенные в его честь мелкие монеты так и назывались кебеки, в русском языке видоизменном форме-кебеки- копейки, копейка. В XVIII- XIX веке в России выпускали серебряные копейки разного номинала со всеми важными элементами денежных единиц.

В заключении следует отметить, что тюркские народы и языки начиная с периода «восточного ренессанса» имели огромное влияние на культурно-экономическое развитие всех народов проживающие на территории Евразии, в том числе русского. Идентичные названия денежных единиц означает единое экономическое пространства, а значит, многое столетие русский народ имел тесные экономические и культурные связи с тюркскими народами.

REFERENCES:

1. **Добродомов И.Г. 1967**
Некоторые вопросы тюркизмов в русском языке- в кн.: Вопросы лексики и грамматики русского языка. Москва

2. **Срезневский И.И.1854**
Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики. Москва

3. **Татищев В.Н. 1793**
Лексикон российский, исторический, политический, географической и гражданский. Часть 1.Санкт-Петербург

4. **Эрдман Ф. И.1830**
Изьяснение некоторых слов перешедших из восточных языков в российских. Москва

5. **Vasmer M.1853**
Russisches etymologisches. Worterbuch.Vol 1-3. Heydelberq

6. **Радлов В.В.1899**
Опыт словаря тюркских наречий. Т.2.Санкт-Петербург.

АНТРОПОМОРФНЫЕ СТЕЛЫ ЧЕМУРЧЕКА И ХАККАРИ – СТИЛИСТЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

ANTHROPOMORPHIC STELE OF CHEMURCHEK AND HAKKARI - STYLISTIC ANALYSIS

Lyudmila Sokolova
Institute of Archaeology, Saint-Petersburg, Russia

XÜLASƏ
Şimali tayfaların dalğası onun haqqında yazılı mənbələrdə sübut olunmazdan qabaq Avrasiya üzərindən yayılmağa başladı. Məlumdur ki, cənub ərazilər Şimali Avrasiyadan olan mühacirlərlə dolu idi. Daha aşkar innovasiyalar incəsənətdə özünü büruzə verir, belə ki, o, miqrant etnik qrupun mədəni ənənəsini göstərir. Monqolustandan olan kompleks şəkillər Çemurçek arxeoloji mədəniyyətini təqdim edir və karbon tarixləndirməsinə görə e.ə. III əsrin ortalarına təsadüf edən karbona istinad edir. Əksər əlamətərinə görə, o, Hakkari stelası ilə əlaqədardır ki, onlar mühacir dalğasının daha gec və daha inkişaf etmiş formasıdır. Eyni mədəniyyətlər öz növbəsində bəzi xüsusiyyətlərə malikdir ki bu, Okunyev mədəniyyəti ilə bağlıdır. Eyni zamanda yerli əhali və miqrantların qarşılıqlı assimilasiyası quruluş imicinə bir neçə əlamətlərin qorunub saxlanılmasına baxmayaraq mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdı.

SUMMARY
Waves of Northern tribes spread across the steppes of Eurasia long before it became testify written sources. It is now becoming clear that more southern areas also were touched with migrations from Northern Eurasia. Rock art manifested inno-vations most clearly, since it shows the cultural tradition of migrating ethnic group. Complex of images from Mongolia, is Chemurchek archaeological culture and refers by the carbon dates to the middle of the III century BC. By many signs it is related to stelaes of Hakkari, which are likely to be more late and advanced manifestation of the same migration wave. Both cultures, in turn, have some features, associated with Okunev culture. At the same time, a mutual assimilation of the local population and migrants has led to significant changes in the images of sculptures, although some signs are preserved.

АБСТРАКТ
Волны кочевников распространялись по просторам Евразии задолго до того, как об этом стали свидетельствовать письменные источники. Сейчас становится очевидным, что миграционными процессами из Северной Евразии были затронуты и более южные районы. Наиболее ярко инновации проявляются в искусстве, так как они выявляют культурную традицию мигрирующего этноса. Комплекс изображений из Монголии, представляет Чемурчекскую археологическую культуру и относится по углеродным датам к середине III тыс. до н.э. По многим признакам он соотносится со стелами из Хараппы, которые, по всей видимости, являются более развитым и поздним проявлением этой же миграционной волны. Обе культуры, в свою очередь, имеют несомненные связи с Окуневской культурой. В то же время взаимная ассимиляция местного населения и мигрантов привела к значительным изменениям в облике скульптур, хотя некоторые признаки сохранились.

В 90-х годах XX века практически одновременно, в разных районах Азии были сделаны два выдающихся открытия, которые обозначили новые направления в изучении бронзового века на евразийском континенте. В 1996 г. монгольский исследователь Ван Бо выделил новую археологическую культуру, и назвал ее Чемурчекской по названию реки, где эти памятники были зафиксированы впервые (Ван Бо, 1996). Эта культура отличается мегалитическим характером могильных сооружений и каменными антропоморфными стелами, приуроченными к погребальным комплексам. В 1998 г. в центре г. Хаккари на юго-востоке Турции случайно был обнаружен комплекс из 13 великолепно выполненных антропоморфных скульптур (рис. 4) (Sevin, 1999). На первый взгляд эти события не имеют ничего общего, однако в обоих случаях речь идет об особенностях иконографии скульптур, в которой обнаруживаются как общие черты, связанные с происхождением их создателей, так и особенности, связанные с временными

изменениями.

Несомненное своеобразие памятников Чемурчекчкой культуры, как погребальных комплексов, так и статуарных скульптур привлекло внимание энергичного российского исследователя А. А. Ковалева, благодаря которому значительно пополнился банк данных об этом археологическом феномене (Ковалев, 2011). Вне зависимости от позиции А.А.Ковалева в решении вопросов генезиса этой культуры, его вклад в развитие данной темы несомненен. Все погребальные комплексы можно разделить на несколько категорий, исходя из особенностей погребальных конструкций и надмогильных сооружений.

1. Курганы с насыпями, перекрывающими прямоугольную каменную ограду с одной или несколькими грунтовыми могилами, расположенными на одной продольной оси.

2. Каменные ограды с установленными внутри каменными ящиками

3. Отдельные каменные ящики.

Каменные антропоморфные стелы иногда устанавливались внутри ограды, но чаще в ряд перед входом в ограду с восточной стороны. Чемурчекские погребальные памятники дошли до нашего времени, в основном, потревоженными. В лучшем случае, там сохранились разрозненные кости погребенных и керамика. К инвентарю чемурчекской культуры также относят вещи из случайных находок, находящихся в музеях.

К сожалению, чемурчекской антропологический материал, пока не исследован из-за плохого состояния останков. Однако проведенный анализ мтДНК из костей мужчины и женщины, захороненных в чемурчекском кургане Айна-Булак в Восточном Казахстане, показал, что эта популяция принадлежала к западноевразийским гаплогруппам Н и Т (Куликов 2004). Возможно, чемурчекское население входило в обширную популяцию европеоидов Средиземноморского типа, заселивших в раннем бронзовом веке обширные азиатские пространства. К этому же антропологическому типу относились представители Елунинской археологической культуры (республика Алтай) и Чаахольской культуры (республика Тува). Чаахольскую культуру так же называют «окуневской культурой Тувы», так как по погребальному обряду и инвентарю она очень близка минусинской окуневской культуре (Стамбульник, Чугунов 2006), хотя и отличается по антропологическому типу (Козинцев 2009). Минусинские окуневцы представлены метисным европеоидно-монголоидным антропологическим типом, причем доля монголоидных признаков превалирует над европеоидными. Памятники чемурчекского типа и аналогичные стелы широко представлены и в Синцзяне (рис.2: 7, 11), но их исследования пока не опубликованы.

Вопрос о происхождении европеоидной популяции является предметом дискуссий, однако очевидно, что при несомненной близости антропологического типа, эти археологические культуры весьма отличаются друг от друга по погребальному обряду и инвентарю. Это означает, что миграционная волна, принесшая эту популяцию на обширные пространства Восточной Азии, относилась к значительно более отдаленному времени, что позволило к середине III тыс. до н.э. сформироваться на разных территориях различным культурным образованиям.

Стилистический анализ изобразительных памятников позволяет примерно определить историческую эпоху, к которой относится формирование памятников. Комплекс чемурчекских стел демонстрирует признаки, характерные для изобразительной традиции, издревле бытовавшей на огромной территории Восточной Сибири.

1 признак сердцевидные личины. Эта типология была предложена А.П. Окладниковым и используется поныне (Окладников, 1971, с.77). Сердцевидные личины появляются в неолите на Дальнем Востоке, Сикачи-Алян (рис. 1:4,5,8,9, 11-19), (рис.7:1,2), и развиваются из череповидных личин (рис. 1: 1-3,8); (рис.7: 4,5,7,8). Согласно мнению большинства исследователей, этот стиль появился как отражение древнего культа черепа. Более поздние реплики личин на чашах из Баньпо (Китай) датируются IV тыс. до н.э., что определяет примерную дату распространения этого стиля. Вполне сформированные сердцевидные личины украшают полихромные сосуды Вознесеновской культуры (III тыс. до н.э.) (рис.1:17-19), (рис.7: 3,6,10). По всей видимости, в позднем неолите - энеолите носители этой иконографии проникают на Ангару (рис. 1: 14-16), (рис.7: 17, 18, 19). Далее они двигались на запад до Енисея и Западной Сибири (рис. 1: 11-13), (рис.7: 12 – 16). В окуневской культуре этот признак встречается довольно редко (рис. 1: 20-22), (рис.7: 20, 21, 25). Несколько изображений есть в Каракольской культуре (Алтай) (рис. 1: 30), (рис.7: 26, 27). В Чемурчекской культуре этот признак представлен очень ярко – половина изображений с удовлетворительной сохранностью унаследовала этот признак (рис.2: 1,3, 5-7, 9,10) (рис. 7: 28–32, 34). Так же отчетливо сердцевидные личины прорисованы и на стелах из Хаккари (рис.4: 1, 5, 6, 9, 10,) (рис. 7: 36–41).

2 признак – повторение сердцевидного контура. Присутствует на петроглифах Сикачи-Аляна (рис. 1: 1,2,8), (рис.7: 4,5) и сосудах из Вознесеновки (рис. 1: 1, 19) (рис.7: 6, 10). Особенно отчетливо выражен на петроглифах с Ангары (рис. 1: 14-16) (рис.7: 17 – 19). На окуневских стелах довольно часто появляется внутри круглого контура (рис. 1: 22) (рис.7: 24). То же самое в Караколе (Алтай) (рис. 1:3 0), (рис.7: 26). На Чемурчекских изображениях этот признак присутствует только на рис. 7: 34 (рис.2:3). На стелах из Хаккари этот признак ярко выражен на половине всего комплекса изображений.

3 признак – членение личины различными дополнительными чертами или фигурами. Этот признак характерен для неолитических петроглифов Сикачи-Аляна (рис. 1: 1-4), (рис.7: 5, 7-9, 11), и для сосудов Вознесеновки (рис. 1: 19) (рис.7: 10). Хорошо выражен на личине с Томской писаницы (рис. 7: 16). На петроглифах Ангары представлен довольно невнятно. Для окуневской культуры является определяющим признаком практически для всех более чем 300 стел (рис. 1: 23-25), (рис.7: 22-24). Есть в Караколе (рис.1: 26,27,29), (рис.7: 27). Для Чемурчекских изображений выделяются два варианта – круглые валики на скулах (рис. 2: 9; рис.7: 30) и треугольные фигуры на середине личины (рис. 7: 33, 34). На стелах из Хаккари тонкие линии под углом пересекают личину выше крыльев носа (рис. 7: 39, 40, 42). На одной из стел (рис. 7: 41) эти линии изображены округлыми скобками, что сближает это изображение с одной из Чемурчекских стел (рис. 7: 30). Надо отметить, что непонятные круглые выступы отмечены и на личинах некоторых окуневских стел.

4 признак – рога или головные уборы с рогами. На петроглифах Сикачи-Аляна встречается редко (рис. 1:), (рис.7: 11), но присутствует на чашах из Баньпо. Характерен для петроглифов Ангары (рис. 7: 17-19). Характерный признак окуневского божества (рис. 7: 23, 24, 25). Также характерен и для Каракольских изображений (рис. 7: 26, 27). Дважды встречается на Чемурчекских стелах (рис. 7: 34, 35). Этот признак совершенно не характерен для стел из Хаккари.

Таким образом, стилистический анализ показал, что признаки древней сибирской иконографии присутствуют в разных сочетаниях и на стелах чемурчекской культуры, и на стелах из Хакари. Наиболее востребованный признак, характеризующий оба комплекса – это сердцевидная личина. На втором месте по востребованности стоит признак расчленение личины. Расхождения наблюдаются по II и IV признакам. Для Чемурчекских стел совсем не характерно повторение сердцевидного контура, однако этот признак весьма популярен в Хаккари. В то же время, в Чемурчеке еще встречаются изображения рогатых головных уборов, в то время как в Хаккари головные уборы изображены богато орнаментированными тюрбанами или шапками.

Признак объединяющий обе традиции – это положение рук персонажа. Для Чемурчекских стел изображение рук не является обязательным, но появляется на некоторых стелах чтобы подчеркнуть статус изображаемого лица, так как в правой руке он держит предмет, определяющий его положение в обществе. В двух случаях это посох (рис. 2: 5, 6), в двух других – лук (рис. 2: 3, 4) и на стеле из Кайнарла 2, № 2 это вожжи или стрекало для управления ездовым быком (рис.3: 3). В девяти случаях чемурчекские мастера вообще не сочли нужным изображать руки (рис.2: 1, 2, 7, 9 – 11, 13; рис.3: 2, 4, 5). Таким образом, напрашивается вывод, что чемурчекское общество только вступало в период иерархического деления.

Судя по изображениям на стелах это были скромно одетые кочевники, головы которых покрывали объемные платки или башлыки, которые собираются складками на шее и вокруг лица. Эта деталь одежды живо напоминает скифские изваяния, где изображаются такие же закутанные персонажи. Надо отметить, что чемурчекские посохи и жезлы, изображенные на стелах из Хаккари идентичны по форме. Возможно, во времена Хаккари этот сугубо бытовой предмет был переосмыслен как символ власти. В основе этого переосмысления может лежать известная метафора, сравнивающая любого владыки с пастырем, т.е. пастухом.

В двух случаях - на стеле из Актубая (рис. 2: 11) и стелы 3 комплекса Карнайл 1 (рис. 3: 3) выбиты профильные изображения быков, по всей видимости, символизирующие бычью упряжку. Таким образом, чемурчекские стелы демонстрируют тот уровень социальной иерархии, когда владение быками и средствами передвижения способствовало выделению социальной верхушки общества.

Стелы Хаккари отражают более развитую социальную стратиграфию, когда иерарх обладал целым набором инсигний власти: церемониальные жезлы, парадное оружие, парадная одежда. Сюда же можно отнести предполагаемое владение рабами, и проведение «царских» охот. Здесь изображение согнутых в локтях рук является обязательным, и одинаковое положение рук персонажей явно имеет особое значение. Правая рука расположена сверху и сжимает маленький круглый предмет, левая рука

раскрытой кистью прижимает к туловищу какой-то предмет неясных очертаний. Только на одной из стел видно, что это единый предмет, который напоминает кожаный бурдюк – самый удобный сосуд для кочевнического образа жизни (рис. 4: 12). Тогда левая рука, прижимающая к телу раскрытой ладонью кожаную полость бурдюка должна показывать, что он пуст. Таким образом, в погребальной стеле выражается метафора, сравнивающая жизнь, с наполненным сосудом, который заканчивается вместе с жизнью. Та же идея выражена и на скифских, а позже и тюркских стелах, где в руках персонажей изображаются небольшие сосуды. Так изображается последний посмертный пир умершего героя.

Анализ других деталей изображений, продемонстрировал почти полное отсутствие сходства. Стелы Хаккари гораздо более информативны, хотя и не связаны с материальными комплексами. На них детально изображено такое количество предметов (в основном вооружения), что это вполне характеризует носителей этой археологической культуры как людей эпохи вождества (поздней бронзы - начала железного века). По сути стелы Хаккари – это памятники, изображающие людей с высоким социальным статусом, что подчеркивается изображением жезлов. Здесь также отражены приоритетные занятия персонажей – война и охота. Военное искусство призваны подчеркнуть изображения оружия – боевых топоров, копий, кинжалов, мечей. Вполне в духе древневосточной иконографии изображены враги или рабы маленькие фигурки людей, как бы заткнутые за пояс или лежащие под ногами главных персонажей. Охоту олицетворяют фигурки козлов и оленей. На одной из стел изображен всадник, который, по всей видимости, изображает хозяина стелы на конной охоте. Обязательной деталью для всех стел Хаккари является изображение пояса с кинжалом и детали, которую авторы публикаций трактуют, как набедренную повязку. Скорее всего, этот элемент должен демонстрировать жизненную силу и сексуальную мощь персонажа.

Стелы Хаккари значительно различаются профессионализмом исполнения. В этой связи интересно отметить, что именно примитивные стелы ярче демонстрируют архаичные признаки. На стелах, выполненных с большим мастерством можно заметить тенденцию к нивелировке и переосмыслению этих признаков. Так повторение сердцевидного контура оформляется как многочисленные морщины на лбу (рис.4: 7,8) или как неправдоподобно массивные брови персонажей (рис.4: 11, 12). Черты поперечного членения личины переосмысливаются как носогубные складки (рис.4: 7, 11, 12). Эти изменения в иконографии могут свидетельствовать о том, что стелы изготавливались не только разными мастерами, но и с некоторым хронологическим разрывом. Стелы, отличающиеся особым мастерством исполнения, похоже, относятся к более позднему времени, когда знаковый код, отраженный в ранних изображениях становится непонятным (рис.4: 4, 7, 8, 10-12). На смену старым представлениям приходят новые реалии – подчеркиваются признаки социального статуса – богатые головные уборы, роскошное оружие (возможно церемониальное), военные действия с пленением врагов, охота. Если ранние изображения подчеркивали связь правителя с древними божествами, то поздние демонстрируют его богатство и личные достижения.

Авторы публикаций связывают комплекс стел из Хаккари с царской династией государства Хубушкия (Hubuškia), которое известно по ассирийским письменным источникам. Оно было завоевано Салманасаром III (858 – 824 гг до н.э.) в результате трех военных компаний. Однако, комплекс вооружения, изображенного на стелах, относится к более раннему времени. К сожалению, погребальных комплексов, соотносимых с этим памятником, не было найдено. Примечательно, что стелы были поставлены в ряд у подножья отвесной скалы, на которой находилась османская крепость, развалины которой и перекрыли комплекс со стелами, сохранив его в непотревоженном состоянии. Возможно, некрополь находился на этой скале и был уничтожен во время постройки крепости. Такая позиция антропоморфных стел, поставленных в один ряд перед погребальным сооружением, также сближает оба комплекса изображений – Чемурчекский и Хаккари.

Анализируя Чемурчекские изображения, А.А.Ковалев обосновано ставит вопрос о генетической связи чемурчекских и скифских памятников Причерноморья (Ковалев, 2011). Действительно, не смотря на ряд архаичных деталей, чемурчекские стелы вполне могут выступать в качестве далеких и древних предков скифских стел. Рассмотрим стилистические особенности чемурчекских стел, которые находят отражение в скифской антропоморфной скульптуре:

1. головной убор в виде башлыка (рис. 2: 2, 4, 5-13); (рис.3: 2-5);
2. усы с опущенными концами (рис. 2: 1, 3, 4, 8);
3. рельефное изображение груди (рис. 2: 3-5, 12), (Рис.3: 2-5);

4. изображение лопаток на спине (рис. 3: 2, 4);
5. согнутые руки, расположенные одна над другой (рис.2: 3-6, 8, 12) (рис.3: 3).

Однако, не меньшие основания считаться предками скифских изваяний есть и у стел из Хаккари. Признаки изображений из Хаккари, которые соответствуют скифской антропоморфной скульптуре таковы:

1. изображение пояса,
2. оружие, подвешенное к поясу,
3. набедренная повязка или фалл,
4. согнутые руки, причем правая рука выше левой,
5. сосуд (ритон) в правой поднятой руке.

Таким образом, можно предположить, что стилистика скифской скульптуры сформировалась на основе древнего Северо - Азиатского иконографического пласта, воплотившегося в скульптуре памятников Монголии, Синцзяна и Восточной Анатолии. Древние традиции со временем угасли, но открытие новых иконографических памятников Чемурчека и Хаккари позволило восстановить цепочку трансформаций исходных образов в новые стилистические схемы.

Надо отметить, что авторы первых публикаций стел из Хаккари справедливо указали на то, что их стилистика не имеет корней в скульптуре Ближнего Востока и Малой Азии. Их предположение о проникновении в Восточную Анатолию кочевых племен из азиатских степей подтвердилось в результате проведенного нами анализа.

В археологии основным вопросом всегда является хронология, поскольку только реальное соотнесение событий на временной шкале дает верную картину последовательности событий. Далеко не всегда набор 14С дат дает реальное представление о хронологии событий, так как здесь имеет значение сам выбор датируемых объектов и корректность в отборе образцов. В этом случае иконография, не являясь средством абсолютного датирования, тем не менее, может подсказать реальную последовательность явлений. Соотношение чемурчекчких и окуневских памятников представляет реальную проблему, так как окуневский материальный комплекс четко фиксируется на территории Монголии. Даты 14С по чемурчекским памятникам, полученные А.А. Ковалевым, группируются во второй половине IIIтыс. до н.э. Однако, судя по конструкциям курганов и инвентарю, похоже, что в чемурчекскую серию, включены разнокультурные памятники (рис. 3: I – IV).

В отличие от окуневских, Чемурчекские изваяния изображают не богов, а социальных иерархов. Поэтому и устанавливаются в ряд перед курганом, как местом их последнего упокоения. Это само по себе свидетельствует о более позднем времени их создания. Время богов ушло, наступало время вождей и героев. Стелы из Хаккари, в свою очередь, демонстрируют эскалацию признаков социальной элиты, и относятся к еще более позднему времени.

REFERENCES:

Van Bo. 1996
Chemurchek ven'hua chutan' (Predvaritel'nye issledovaniya kul'tury Chemurchek) // Kaogu ven'u yantszyu. Sibey dasyue kaogu chzhuan'e chenli syshi chzhou nyan' ven'tszi (1956 – 1996). (Issledovaniya po arheologii i kulturnomu naslediyu: sbornik statey, posvyaschennyj 40-letiyu fakulteta arheologii Severo-Zapadnogo universiteta (1956- 1996). Lyanchzhou. 239-260. Ван Бо. 1996
Чемурчек веньхуа чутань (Предварительные исследования культуры Чемурчек) // Каогу вэньу янцзю.
Сибэй дасюэ каогу чжуанье чэнли сыши чжоу нянь вэньцзи (1956 – 1996). (Исследования по археологии и культурному наследию: сборник статей, посвященный 40-летию факультета археологии Северо-Западного университета (1956-1996). Лянчжоу, 239-260.

Kozincev A.G. 2009.
O rannih migracijah evropeoidov v Sibir i Centralnuju Aziju (v svjazi s indoevropejskoj problemoj) // Arheologija, jetnografija i antropologija Evrazii. 2009. № 4 (40). S. 125– 136.
Козинцев А.Г. 2009.
О ранних миграциях европеоидов в Сибирь и Центральную Азию (в связи с индоевропейской проблемой) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2009. № 4 (40). С. 125–136.

Kovalev A.A. 2005
Chemurchekskiy kulturnyj fenomen //Zapadnaya i Yuzhnaya Sibir v drevnosti. Barnaul, 178-184.
Ковалев А.А. 2005
Чемурчекский культурный феномен //Западная и Южная Сибирь в древности. Барнаул, 178-184.

Kovalev A.A. 2011
Velikaya chemurchekskaya migratsiya iz Frantsii na Altay. // RAE, SPb, 2011. S. 183-244.
Ковалев А.А. 2011
Великая чемурчекская миграция из Франции на Алтай. // РАЕ, СПб. 183-244.

Kovalev A.A. Erdenebaatar D. 2010
Afanasevsko - chemurchekskaya kurgannaya gruppa Kurgak-govi (Huuray gov') i voprosy vneshnih svyazey afanasevskoy kultury // Afanasevskiy sbornik, Barnaul. 91-108.
Ковалев А.А. Эрдэнэбаатар Д. 2010
Афанасьевско - чемурчекская курганная группа Кургак-гови (Хуурай говь) и вопросы внешних связей афанасьевской культуры // Афанасьевский сборник, Барнаул. С. 91-108.

Kubarev V.D. 2009
Pamyatniki karakolskoy kultury Altaya. Barnaul.
Кубарев В.Д. 2009
Памятники каракольской культуры Алтая. Барнаул, 2009.

Kulikov E.E. 2004
Molekulyarnaya harakteristika drevney DNK cheloveka i zhivotnyh iz kollektsionnogo materiala i arheologicheskih nahodok. Avtoref. dis. … kand. biol. nauk. Moskva.
Куликов Е.Е. 2004
Молекулярная характеристика древней ДНК человека и животных из коллекционного материала и археологических находок. Автореф. дис. … канд. биол. наук. Москва.

Okladnikov A.P. 1971
Petroglify Nizhnego Amura. - Leningrad.
Окладников А.П. 1971
Петроглифы Нижнего Амура. - Ленинград.
Podolskiy M.L. 1997
Dva okunevskih pamyatnika na reke Uzunzhul. Okunevskiy sbornik. SPb, S.113 – 123
Подольский М.Л. 1997
Два окуневских памятника на реке Узунжул. Окуневский сборник. СПб. 113 – 123

Sokolova L.A. 2011
Novaya hronologiya i izuchenie okunevskoy kulturnoy traditsii. Trudy III (XIX) Vserossiyskogo arheologicheskogo sezda v Ctaroy Ruse, IIMK RAN, SPb. 281-282.
Соколова Л.А. 2011
Новая хронология и изучение окуневской культурной традиции. Труды III (XIX) Всероссийского археологиче- ского съезда в Старой Русе, ИИМК РАН, СПб. 281-282
Sokolova L.A. 2012
Sayanskiy blok arheologicheskih kultur kak indikator kross- kulturnogo vzaimodeystviya // Kultury stepnoy Evrazii i ih vzaimodeystvie s tsivilizatsiyami, SPb, (v pechati)
Соколова Л.А., 2012
Саянский блок археологических культур как индикатор кросс-культурного взаимодействия // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с цивилизациями, СПб. (в печати)

Solodovnikov K.N., Tur S.S. 2003
Kraniologicheskie materialy epohi ranney bronzy Verhnego Priob'ya // Kiryushin Yu.F., Grushin S.P., Tishkin A.A. Pogrebalnyj obryad naseleniya epohi ranney bronzy Verhnego Priobya (po materialam gruntovogo mogilnika Teleutskiy Vzvoz-1). Barnaul. 142–176
Солодовников К.Н., Тур С.С. 2003
Краниологические материалы эпохи ранней бронзы Верхнего Приобья // Кирюшин Ю.Ф., Грушин С.П., Тишкин А.А. Погребальный обряд населения эпохи ранней бронзы Верхнего Приобья (по материалам грунтового могильника Телеутский Взвоз-1). Барнаул, 2003. С. 142–176

Sevin V. 1999
Hakkari'nin cipak krallari // Atlas. Ankara, № 79. 46-51

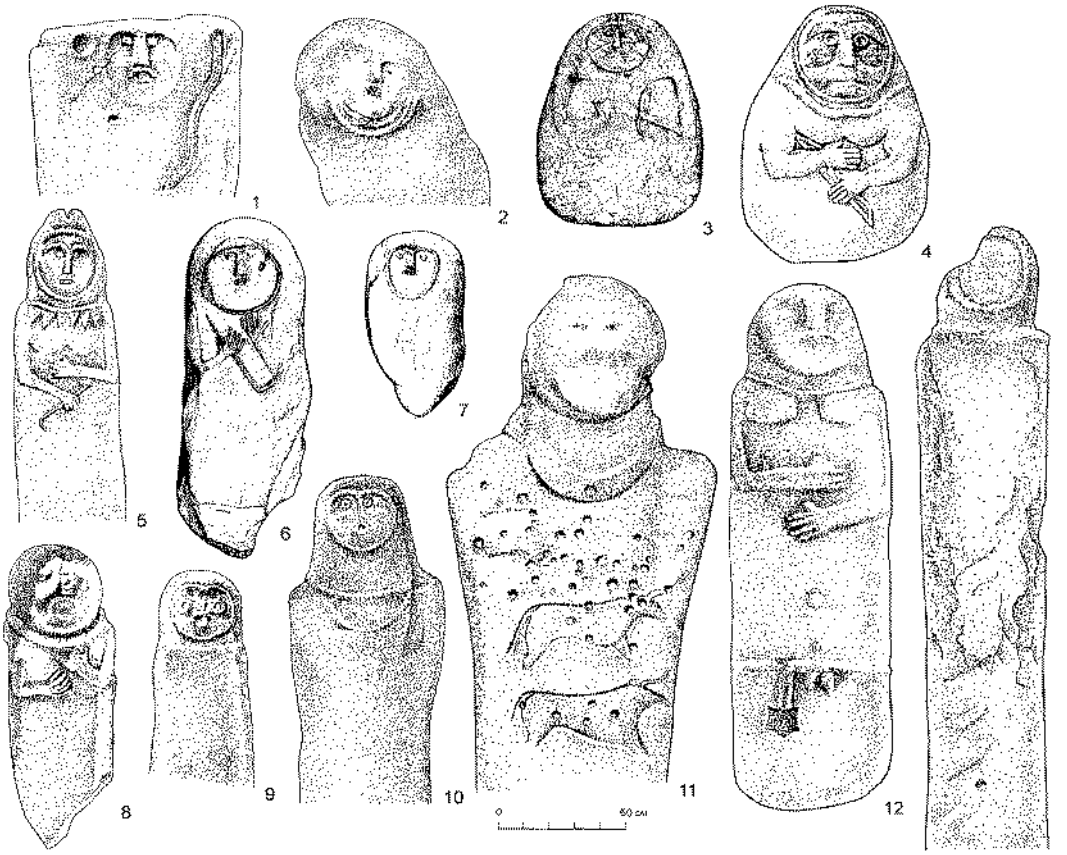

Рис. 2. Каменная скульптура чемурчекской культуры (по А.А.Ковалеву, 2011)
1 – Канатас № 1; 2 – Канатас № 2; 3 – Ягшийн ходоо 3; 4 – Кокешмулаокемчи № 2;
5 – Уцубулак; 6 – музей г. Алтай; 7 – уезд Фуюнь (Синцзян, КНР); 8 – Бошубо № 2;
9 – Актаму № 1; 10 - Кокешмулаокемчи № 1; 11 – Актубай (уезд Фуюнь, Синцзян, КНР);
12 – Сентас; 13 – Кэрмуци 13.

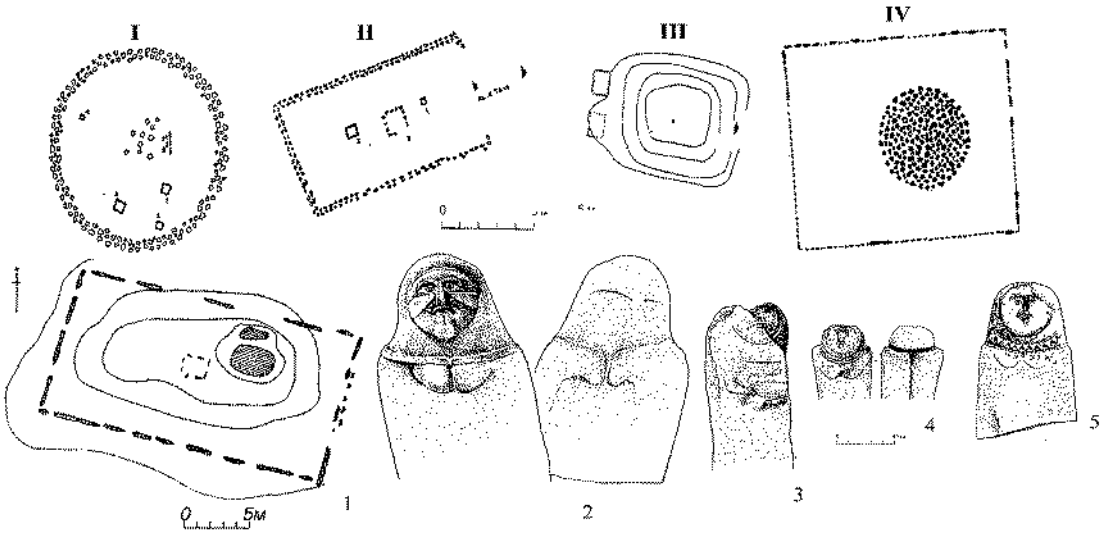

Рис. 3. I-IV – типы сооружений Чемурчекской культуры (по А.А.Ковалеву, 2011);
1 – Курган Кайнарл 1: 1 – план кургана; 2 – стела Кайнарл 2, № 1; 3 – стела Кайнарл 2, № 2; 4 – Кайнарл 1 № 1; 5 – Кайнарл 1, № 1.

Рис. 5. Западная Монголия. Курган Кайнарл 1, стелы перед курганом.

Рис. 6. Восточная Турция, комплекс стел в Хаккари на месте находки.

Рис. 4. Комплекс стел из Хаккари.

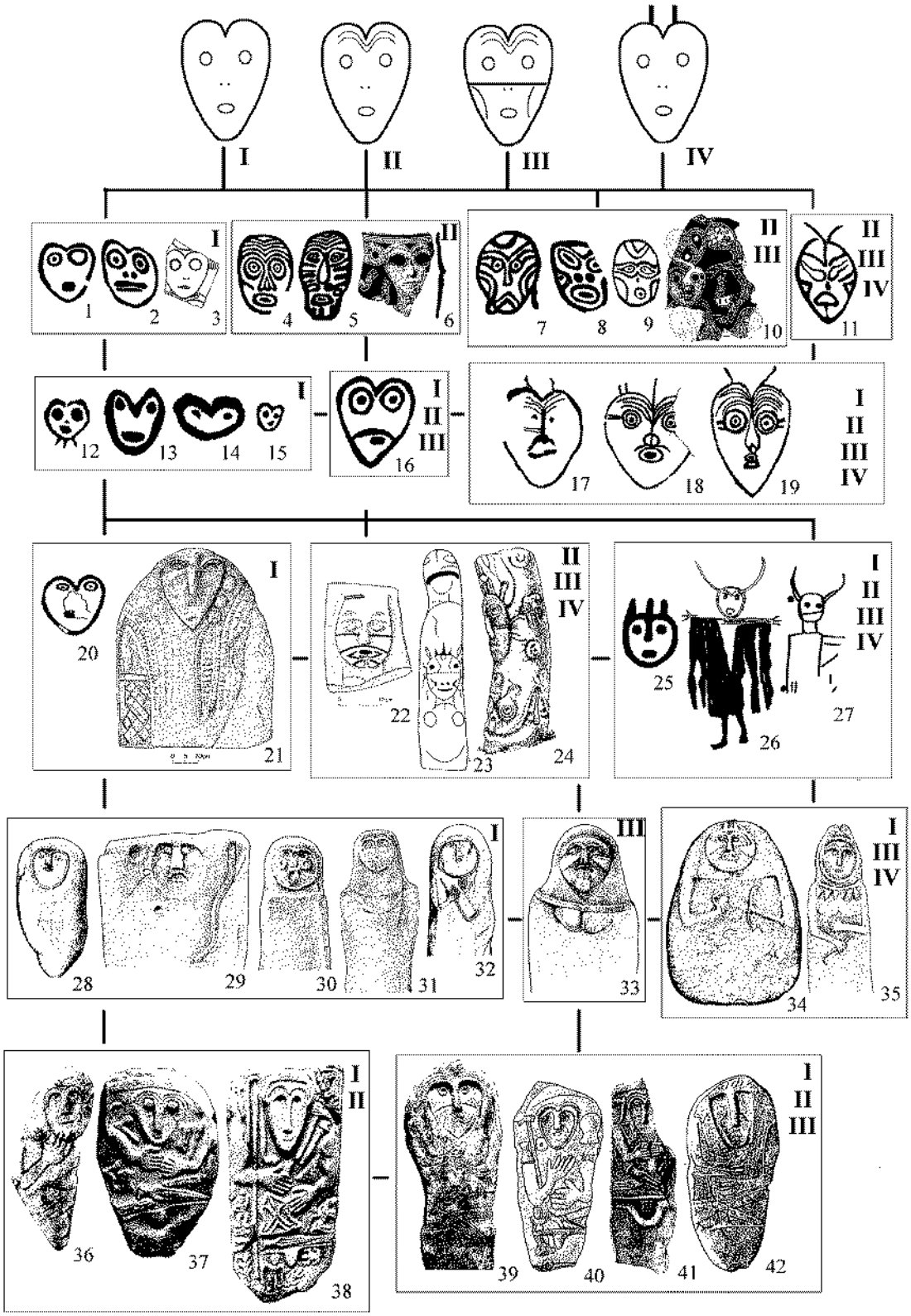

Рис. 7. Преемственность элементов изобразительных традиций Северо-Восточной Евразии

AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF TARİXİNDƏ SUFİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ: XANƏGAH, TƏKKƏ VƏ SUFİ TÜRBƏLƏRİ

SUFI ARCHITECTURAL MONUMENTS IN SUFISM HISTORY OF AZERBAIJAN: KHANEGAH, LODGE AND SUFI TOMBS

Mehmet Rıhtım
Qafqaz University, Baku, Azerbaijan

ÖZET

Sufilik ve sufi grupları ortaya çıktıktan sonra bu kurumlar mekanlara ve binalara ihtiyaç duymaya başladılar. İlk zamanlarda camelər, mescitler, evler, iş yerleri gibi yerler sufilerin buluşma, sohbet etme ve meselelerini müzakere ettikleri yerlerdi. Fakat zaman geçtikçe tasavvuf gelişip genişleyince bağımsız mekanlara ve binalara ihtiyaç hissedildi. Genel adı tekye olan bu mekanlar, tarikat denilen örgüt üyelerinin sürekli ziyaret ettikleri, birlikte veya bireysel olarak zikredilen ve sohbet ettikleri, edep-erkan öğrendikleri, terbiye aldıkları, ruhen yetiştikleri yerler olmakla birlikte çeşitli dini ve dünyevi ilimlerin öğretildiği kurumlar idiler. VIII yüzyıldan başlayarak sufiliğin yükselişine paralel olarak İslam dünyasının her tarafında tekyeler yayılmaya başladı. XIII yüzyıldan itibaren tekkelerin en yaygın olduğu yerlerden biri de Azerbaycan oldu. İlhanlıların, özellikle Sultan Olcaytu zamanında Azerbaycan'ın her bölgesinde bir tekye inşa ettirildi. Zamanımıza bu tekyelerin bazıları kısmen gelebbilmiş, bazılarının ise cüzi parçaları veya izleri kalabilmiştir.

Azerbaycan'daki tekyeler arasında Pirsaatta Pir Hüseyin hankahı, Füzulide Baba Yakup hankahı, Astarada Şeyh Cemaleddin, Lenkeranda Zahid Gilani tekye ve türbeleri, Erdebil Şeyh Safi hankahı, Şamahı-Kelehanada Halvetî tekke ve türbeleri, Bakü'de Seyyid Yahya Bakuvi hankahı, Haçmaz-Şıhlarda Şeyx Yusif hankahı, Gabele-Hazre türbe ve hankahı, Tebriz'de Dede Ömer hankahı, Nahçuvandaki Elincede Şeyh Horasan hankahı, Karabağ-Cicimlide Hamza Nigari tekkesi, Kalagahda İbrahim efendi tekyesi bunlardan sadece birkaçıdır. Bunların bazıları salim kalsa da büyük bir kısmı yok olmuş, günümüze ulaşmamıştır.

XÜLASƏ

Sufilik və sufi qrupları ortaya çıxdıqdan sonra bu təşkilatlar məkanlara və binalara ehtiyac duymağa başladılar. İlk zamanlarda camelər, məscidlər, evlər, iş yerləri kimi yerlər sufilərin görüşmə, söhbət etmə və məsələlərini müzakirə etdikləri yerlər idi. Fəqət zaman keçdikcə sufilik inkişaf edib genişlənincə müstəqil məkanlara və binalara ehtiyac hiss edildi. Ümumi adı təkkə olan bu məkanlar, təriqət deyilən təşkilat üzvlərinin davamlı ziyarət etdikləri, birlikdə və ya fərdi olaraq zikr və söhbət etdikləri, ədəb-ərkan öyrəndikləri, tərbiyə aldıqları, ruhən yetişdikləri yerlər olmaqla yanaşı müxtəlif dini və dünyəvi elmlərin öyrədildiyi müəssisələr idilər. VIII əsrdən başlayaraq sufiliyin yüksəlişinə paralel olaraq islam dünyasının hər tərəfində təkkələr yayılmağa başladı. XIII əsrdən etibarən təkkələrin ən geniş yayıldığı yerlərdən biri də Azərbaycan oldu. Elxanilərin, xüsusilə Sultan Olcaytu zamanında Azərbaycanın hər bölgəsində bir təkkə inşa etdirildi. Zamanımıza bu təkkələrin bəziləri qismən gələ bilmiş, bəzilərinin isə cüzi hissələri və ya izləri qala bilmişdir.

Azərbaycandakı təkkələr arasında Pirsaatda Pir Hüseyn xanəgahı, Füzulidə Baba Yaqub xanəgahı, Astarada Şeyx Cəmaləddin, Lənkəranda Zahid Gilani təkkə və türbələri, Ərdəbildə Şeyx Səfi xanəgahı, Şamaxı-Kələxanada Xəlvətilər xanəgah və türbələri, Bakıda Seyid Yəhya Bakuvi xanəgahı, Xaçmaz-Şıxlarda Şeyx Yusif xanəgahı, Qəbələ-Xəzrə türbə və xanəgahı, Təbrizdə Dədə Ömər xanəgahı, Naxçıvandakı Əlincədə Şeyx Xorasan xanəgahı, Qarabağ-Cicimlidə Həmzə Nigari təkkəsi, Qəlagahda İbrahim əfəndi təkkəsi bunlardan sadəcə bir neçəsidir. Bunlarından bəziləri salamat qalsa da böyük bir qismi yox olmuş, günümüzə gələ bilməmişdir.

SUMMARY

After the occurrence of the Sufism and Sufi groups, these organizations began to need places and buildings. Initially mosques, djamis, houses, jobs were meeting places of sufis, at which that they were talking and discussing. However, over time, has developed sufism and they the need to independent places and

buildings. General names of this places was tekye and members of the organization of tariqah visited these places constantly, chanting and talking together or individually, they were learn good manners, upbringing, growing spiritually and were taught religious and secular sciences.

VIII century onwards in parallel with the rise of the sufism tekyes began to spread all over the Islamic world. One of the most widely spreaded areas of tekyes of the XIII century was the Azerbaijan. In the period of Elkhanis, especially in the time of Sultan Olcaytu, in every region, was built tekye. Some of these tekyes had come partly at the present time, some of them have small parts or traces remain.

Between tekyes of Azerbaijan Khanagah of Pir Huseyn in Pirsaat, Khanagah of Baba Yaqub in Fuzuli, tomb of Sheykh Jamaluddin in Astara, tekke and tomb of Zahid Gilani in Lankaran, Khanagah of Sheykh Safi in Ardabil, Khalwati khanagahs and tombs in Shamakhi-Kalakhana, khanagah of Sayid Yahya Bakuvi in Baku, khanagah of Sheykh Yusif in Khachmaz-Shikhlar, tekye of Hamza Nigari in Karabagh, in Gabala-Khazra tomb and khanagah, khanagah of Dede Omar in Tebriz, khanagah of Sheykh Khorasan in Nakhcivan-Alinja, tekye of Ibrahim Efendi in Qalagah some of these. Some of them remained, and great part was not able to come to the present day.

GİRİŞ

Sufilik və sufi qrupları ortaya çıxdıqdan sonra bu təşkilatlar məkanlara və binalara ehtiyac duymağa başladılar. İlk zamanlarda camelər, məscidlər, evlər, iş yerləri kimi yerlər sufilərin görüşmə, söhbət etmə və məsələlərini müzakirə etdikləri yerlər idi. Fəqət zaman keçdikcə sufilik inkişaf edib genişlənincə müstəqil məkanlara və binalara ehtiyac hiss edildi. Hərəvinin "Tabaqatüs-sufiyyə" əsərində nəql etdiyinə görə ilk sufi məkanı Suriyadakı Rəmlə səmtində *xanəgah* adı ilə quruldu və zaman keçdikcə sürətli bir şəkildə böyüyüb genişləndi. Müxtəlif dövrlərdə və bölgələrdə bu məkanlara xanəgah, ribat, təkkə, zaviyə, dərgah, asitanə (astana) kimi adlar verildi. Ümumi adı təkkə olan bu məkanlar, təriqət deyilən təşkilat üzvlərinin davamlı ziyarət etdikləri, birlikdə və ya fərdi olaraq zikr və söhbət etdikləri, ədəb-ərkan öyrəndikləri, tərbiyə aldıqları, ruhən yetişdikləri yerlər olmaqla yanaşı müxtəlif dini və dünyəvi elmlərin öyrədildiyi müəssisələr idilər. Təkkələr eyni zamanda hər yaşdan və sinifdən insanların dini biliklər öyrəndiyi bir xalq məktəbi vəzifəsini yerinə yetirirdilər. Bundan başqa yolçuların, evsizlərin və qəriblərin sığınacaq tapdığı sosial yaşayış müəssisələri idilər. Təkkələrin yanında inşa edilən vəqflər, dövlət adamlarının, xeyirxah insanların və təriqət mənsublarının verdikləri ianələr burada yaşayanların və çalışanların vəzifələrini davam etdirmələrinə kömək olur, cəmiyyətin ehtiyac duyduğu ictimai hüzuru təminə imkan verirdi. Bundan başqa təkkələr başda ədəbiyyat, şeir və musiqi olmaq üzrə bir çox bədii sənətin, xəttatlıq, ebru, təzhib kimi sənətlərin öyrədildiyi sənət mərkəzləri idilər. Xüsusilə, Mövləvi və Xəlvəti təriqəti təkkələri bu mahiyyətə çox uyn idilərğu. XIX əsrdə İstanbuldakı Özbəklər təkkəsi və onun şeyxi Həzarfən Əthəm əfəndi bir çox sənət növündə ustad olub təkkəsi sanki bir incəsənət institutu kimi məşhur olmuşdu. Mədəniyyət tariximizdəki bir çox məşhur bəstəkar, güftə yazarı, şair, xəttat, ebruzən, sazəndə və xanəndənin təkkə mühitində yetişən insanlar arasından çıxmış olması təsadüfi deyildir.

Təkkədə insanlar arasında böyük bir hörmət və məhəbbət ilə işləyən iyerarxik bir nizam vardı. Şeyx və ya xəlifəsi, müxtəlif dərəcələrdə olan müridlər, dərvişlər, təkkənin ehtiyaclarının çarşı-bazardan alınması, yemək hazırlama, süfrə qurma, odun gətirmə, şamları yandırma, təmizlik kimi işlərdə kollektiv olarak iştirak edərdilər. Bu vəzifələrin hər biri ibadət anlayışı içində böyük bir məmnuniyyət və istəklə icra edilirdi. Bu kimsələr eyni zamanda bir varlı tacir, bir bürokrat və ya fəqir bir işçi ola bilərdi. Bunların nizamlı bir şəkildə çalışmaları və vəzifələrinin axsamaması üçün riayət etməli olduqları əsaslar, bir növ təlimatlar vardı. Bunları ilk olaraq tam bir şəkildə toplayan Əbu Səid Əbül-Xeyr (ö. 440/1048) oldu. Sonra Şihabüddin Sührəverdi "Əvarifül-məarif" əsərində bu qanunları genişləndirdi və təfərrüatlı bir şəkildə ortaya qoydu. Seyid Yəhya Bakuvi də hazırlatdığı "Meyari-təriqə" adlı əsər ilə öz məktəbinə məxsus sufilərin davranışlarını və təkkələrinin işləyiş qaydalarını təsbit etmişdir.

A. AZƏRBAYCANDA İLK DÖVR SUFİ TƏKKƏLƏRİ

VIII əsrdən başlayaraq sufiliyin yüksəlişinə paralel olaraq islam dünyasının hər tərəfində təkkələr yayılmağa başladı. Azərbaycanda hər dövrdə sufilərə arxa çıxan, onları himayə edən dövlət xadimləri olmuşdur. Səlcuqlular dövründə böyük etibar göstərilən sufilər üçün bu dövrdə təkkə, xanəgah və zaviyələr qurulmuş, türbələr inşa olunmuşdur XI əsrdən etibarən təkkələrin ən geniş yayıldığı yerlərdən biri də Azərbaycan oldu. Azərbaycanın, demək olar ki, hər bölgəsində, kəndində, hətta yaşayış yeri olmayan dağ başlarında, meşələrdə bir türbəyə rast gəlmək olur. Xalq arasında "Pir" olaraq

adlandırılan bu məqamların çoxunun tarixən buralarda yaşamış və vəfat etmiş sufi şəxsiyyətlər üçün inşa olunduğu şübhəsizdir. Onlar bir təkkə və ya zaviyədə həyatlarını keçirmişlər, yaxud da səyahət əsnasında buralarda vəfat etmişlər. Təsəvvüfi dövrün ilk zamanlarında aid olduqları görünən bu sufilərdən günümüzə çox az məlumat gəlmişdir. Ağdaş yaxınlarındakı Veysel Qərani türbəsi, Xınalıqdakı Qırxlar məqamı və Əbu Müslim məscidi, Zəncanda Əxi Fərəc zaviyəsi və türbəsi, Gəncədə Əvhədüddin Kirmaninin qurduğu Əxi zaviyəsi, Sücasta Şeyx Rüknəddin xanəgahı, Naxçıvanda İbn Kuseyr türbəsi kimi.

B. ELXANİLƏR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA XANƏGAHLAR

Bu fəaliyyətlərin ən çox müşahidə edildiyi zaman kəsiyinin Elxanilər dövrü olduğu bir həqiqətdir. Onların hakimiyyəti dövründə, xüsusilə, Sultan Olcaytu zamanında Azərbaycanın hər bölgəsində bir təkkə inşa etdirildi. Zamanımıza bu təkyələrin bəziləri qismən gələ bilmiş, bəzilərinin isə cüzi hissələri və ya izləri qala bilmişdir.

Azərbaycanda tarixi qədim təkkələr arasında Pirsaatda Pir Hüseyn xanəgahı, Füzulidə Baba Yaqub xanəgahı, Astarada Şeyx Cəmaləddin, Lənkəranda Zahid Gilani təkkə və türbələri, Ərdəbildə Şeyx Səfi xanəgahı, Şamaxı-Kələxanada Xəlvətilər xanəgah və türbələri, Bakıda Seyid Yəhya Bakuvi xanəgahı, Xaçmaz-Şıxlarda Şeyx Yusif xanəgahı, Qəbələ-Xəzrə türbə və xanəgahı, Naxçıvandakı Şeyx Xorasan xanəgahı zamanımızda mövcud olanlardan sadəcə bir neçəsidir. Bunlardan başqa tarixi mənbələrdə adına rastladığımız bir çox xanəgahdan günümüzdə əsər-əlamət qalmamış, bəzilərinin sadəcə türbələri mövcuddur. Yoxa çıxmış təkkələrin varlığını göstərən şeyx türbələrinin isə çoxunun bizə gəlib çatmış olması onların memari və təsəvvüfi kimliklərindən xəbər verməkdədir. Azərbaycandakı xanəgah və təkkələrin say olaraq çoxluğu ilə yanaşı memarlıq baxımından da zəngin xüsusiyyətlərə sahib olmaları burada sufi mədəniyyətinin zəngin və rəngli keçmişini göstərən şahidlər olaraq dəyərli mədəniyyət abidələridir.

XVII əsr ortalarında dörd dəfə Azərbaycanda olmuş böyük türk səyyahı Evliya Çələbi, "Səyahətnamə"sində bir çox sufi xanəgahından və təkkəsindən bəhs etmişdir. Urmiya, Xoy, Təbriz, Sufiyan, Ərdəbil, Bakı, Şamaxı kimi şəhər və bölgələrdəki xanəgahlardan bəhs edərək buralardakı sufilər haqqında məlumatlar verir.

XIII əsrin sonlarından etibarən Elxanilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan bölgəsində xanəgahlar çoxalmağa üz tutdu və rabat, xanəgahların inşası rəvac tapdı. Moğol padşahlarından bəziləri və onların sufiliyi himayə edən vəzirləri xanəgahların yayılmasına maraq göstərirdilər. Nümunə üçün, Sultan Qazan Moğol müsəlman olduqdan sonra sufiliyə maraq göstərdi. O, əmr verdi ki, Təbriz şəhərində xanəgah inşa edilsin və ondan sonra Azərbaycanın bütün qəsəbə və vilayətlərində hamam, məscid və xanəgahlar inşa edildi.

Qazan xandan sonra Sultan Məhəmməd Xudabəndə Sultaniyyə şəhərinin daxilində bir xanəgah da tikdirdi. Deyilənə görə, moğol xanlarının təsəvvüfə və təbii olaraq da xanəgah tikməyə olan meylinin səbəbi moğollara tabe iranlı vəzirlərin sufilliyə qarşı ziyadə meyli və marağı idi və həmən bu vəzirlər xanəgahların tikilməsinə təkan verirdilər. Hər halda, Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni də Elxanilər dövründə Təbrizdə xanəgah tikdirdi və öz övladı Şərəfəddin Haruna əmr verdi ki, Şeyx Fəxrəddinin xanəgahını bərpa və təmir etsin.

Ondan sonra Elxani vəzirlərindən Xacə Rəşidəddin Həmədani vəzirliyə keçdi və təsəvvüf cərəyanının yayılmasına çalışdı. O, xanəgahların inşası üçün çoxlu vəsait sərf edirdi və onların məsrəflərini qarşılamaq üçün çox çalışırdı. Həmçinin Sultaniyyədə xanəgah tikdirdi. Həmçinin, Bağdad və Həmədan şəhərlərinin bəzi xanəgahları da onun təşəbbüsü ilə inşa edilmişdir.[1]

Elxanilər dövlətinin süqutundan sonra ardınca gələn hakimiyyətlər də təsəvvüf cərəyanını Azərbaycanda yaymaq və sufilərin diqqətini cəlb etmək üçün xanəgahlar tikdirməyə başladılar və bu işdə mühüm fəaliyyətlər nümayiş etdirdilər. Məsələn, Teymur Ərdəbildəki Səfəvilərin xanəgahına böyük ehsan göstərirdi. Uzun Həsən öz hakimiyyəti dövründə 400 zaviyə və rabat və xanəgah bina etdi və təsəvvüfə olan marağı səbəbilə Dədə Ömər Rövşənini Təbrizə dəvət edərək bir xanəgah inşa etdirir.[2] Uzun Həsən onu sarayında yüksək şəkildə qarşılayır və söhbətlərindən istifadə edərdi. Sultan Yaqub da Şeyx İbrahim Gülşəniyə böyük hörmət göstərir və məsləhətlərinə əməl edirdi.

C. AZƏRBAYCANDAKI BƏZİ XANƏGAHLAR

1. Pir Hüseyin xanəgahı

IV-V/X-XI əsrlərdə yaşamış məşhur sufilərdən Əbu Səid Əbülxeyrin (v. 440/1049) Azərbaycan təsəvvüf tarixində mühüm yeri vardır. O, bu bölgədən çox sufi

1 Abdullah Mübəlliği Abadani. Tarixi-sufi və sufigəri, Qum, İntişarati-Hur, 1997, s.943-44

2 Abdullah Mübəlliği Abadani. Tarixi-sufi və sufigəri, Qum, İntişarati-Hur, 1997, s.944

yetişdirmiş və onun nəslindən gələn bir qism sufilər də buralarda yaşamışlar. Əbu Səid Əbülxeyrin Şirvanda ilk dəfə bir təkkə quraraq fəaliyyət göstərən xəlifəsi Əbu Nəsr Şirvanidir.[3] Əbu Səid Əbülxeyrin bu əsrlərdə yaşamış Şirvaniyi-Kəbir və Şirvaniyi-Sağir[4] ləqəbli iki qardaş müridi vardı. Bu iki böyük sufi Azərbaycan mənbələrində Baba Kuhi Şirazi deyə bilinən Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Abdullah Baku (İbni Bakuyə) (v.442/1050) və onun qardaşı Hüseyn Şirvanidir (v.464/1072).

Təsəvvüfi dövrdə Azərbaycanda təsis edilən təkkələrdən biri, bəlkə də ən görkəmlisi Pir Hüseyn xanəgahıdır. Hacıqabul rayonunda Pirsaat çayının yaxınında yerləşən bu xanəgah kompleksi Şeyx Pir Hüseyn Şirvaninin türbəsi ətrafında bir neçə yüz il ərzində yaranmışdır. Tarixçi Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə, Pir Hüseyn hicri 467-ci ildə (miladi 1074) vəfat etmişdir. Bu tarixə əsaslanaraqPirsaat çayı kənarındakı türbənin təməlinin XI əsrin ortalarında Pir Hüseyn tərəfindən qoyulduğunu söyləyə bilərik. Bu yerdə daha qədim pirin olması da mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, yazılı qaynaqlarda xanəgah haqqında təsəvvüf ilə əlaqəli bina olaraq məlumat verilməsi tarixi XI əsrin sonu, XII əsrin başlanğıcından əvvələ getmir. Bu baxımdan Pir Hüseyn xanəgahı bölgənin ilk xanəgahlarından biri sayıla bilər. Xanəgahın quruluşunun rabat xarakterli olması bu məkanın fəthlər əsnasında hərbi məqsədlə inşa edilən, sonrakı dövrlərdə sərhədlərin genişləməsi üzərinə daha çox karvansaray, xanəgah kimi ictimai məqsədlər üçün istifadə edilən binalardan olduğunu göstərir.

Bir mürşid kimi Pir Hüseyn yalnız Şirvan bölgəsində deyil, daha geniş ərazidə nüfuz sahibi olmuşdur və onun ziyarətinə ətraf bölgələrdən də gələnlər çox idi. Bu səbəbdən Pir Hüseyn xanəgahının böyük vəqf mülkiyyəti və torpaq sahələri var idi.[5] Kitabələrə görə isə ilk olaraq Şirvanşahlar tərəfindən tikilməyə başlandığı aydın olmaqdadır. Çünki ilk kitabəsi 641-ci (1241-44) il tarixli olub, Fəriburz ibn Gers ibn Fərruxzad ibn Məhuçöhr dövründə Şərəfəddin Həsən bin Məhəmməd İbn Hüseyn Ravədi üçün inşa edildiyini göstərir. Bu kitabə sonrakı dövrə aid də ola bilər. Tamir kitabələrinin də bu dövrdən sonra başlayaraq 1639-cu ilə Şirvanşah Xəlilullah zamanına qədər davam etməsi abadlıq fəaliyyətlərinin uzun əsrlər davam etdiyini göstərir.

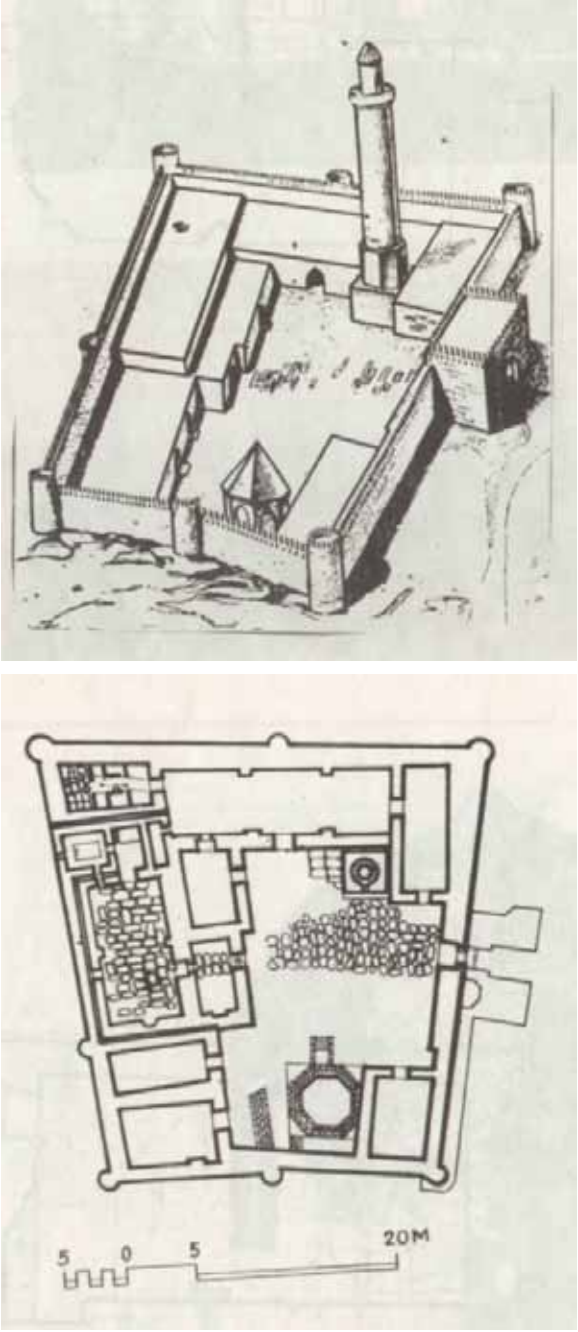

Şəkil 1. Pir Hüseyn xanəgahının rəsm və planı

Pir Hüseyn xanəgahı təsəvvüf tarixi və təkkə memarlığı baxımından əhəmiyyətli bir məkandır. Yekparə ribat şəklində bürclərdən əhatəli böyük bir tikili olub künclərində yuvarlaq istinad qüllələri mövcuddur. İç qismində məscid, minarə, türbə, xəlvətxana, axur, mətbəx və müxtəlif otaqlar mövcuddur. Ehtimal ki, əvvəllər hərbi məqsədlə bina edilmiş, daha sonralar xanəgaha çevrilmişdir. Yol yaxınında

3 Tahsin Yazıcı. Ebu Said Ebu'l Hayr, DİA, c.X, s.221, İstanbul, 1994
4 Əbdürrəhman Cami. Nəfəhatül-Üns min Hadaratül-Qüds tərcüməsi, İstanbul, 1971, s. 288
5 Cəfər Qiyasi. Pir Hüseyin xanəgahı, YOM (Türk Dünyası Mədəniyyət Dərgisi, 7/ 2007, s. 10-22

olması müsafirxana funksiyası da icra etdiyini göstərir. Mehrab çinilərinin sənətkarlıq baxımından dəyərli və qiymətli olması, bir çox kitabəsinin olması xanəgahın əhəmiyyətli bir cazibə mərkəzi olduğunu göstərən maddi dəlillərdir.[6]

Xanəgah, böyük ehtimalla, Elxanilər zamanında yenilənərək və genişləndirilərək son şəklinə qovuşmuşdur. Daha sonrakı dövrlərdə isə bəzi əlavələr və təmir edilmişdir.

Pir Hüseyn türbəsi güneydən məscid binasına bitişikdir, məscidin plan-məkan quruluşu İçərişəhərdəki Ləzgi-Aşur məscidi ilə eynidir. Düzbucaqlı planı olub, sivri tağbəndlə örtülüdür. Giriş qapısı şərq fasada asimmetrik çıxır. Xanəgahın giriş qapısı üstündə inşa tarixi 1243-cü ildir. Məscidin zəngin bədii yapma gəc naxışlı mehrabının çoxrəngli kaşı bəzəyi həmin ilin əsərləridir. Xanəgah kompleksinin minarəsi, kitabəsinə əsasən, usta Maqsud oğlutərəfindən 1256-cı ildə tikilmişdir.

Xanəgahın yüksək sənət dəyərinə görə talan edilib, lövhələri yad muzeylərə daşınmış kaşı bəzəyini h.684-cü ildə (1285-86) Ömər Məhəmməd oğlu Qəzvini işləmişdi. Bəzək işlərinin bu sayaq yüksək keyfiyyəti ilə yanaşı Pirsaat xanəgahı Şirvanın daş memarlığının dəyərli əsərlərindəndir.

Pir Hüseyn məqbərəsində, türbənin içərisindəki qəbir sənduqəsinin üzərini örtən kaşılar olduqca qiymətli sənət əsəri hesab olunur. "Akademik Bartold və Dorn bir zamanlar Pir Hüseyn xanəgahında olarkən onun içərisində olan bu kaşıların gözəlliklərinə heyran qalıblar. Bu zamandan da kaşıların Azərbaycandan daşınılmasına başlanılıb. 1907-ci ildə çəkilmiş fotolardan aydın görülür ki, bu kaşılar vəhşiliklə qopardılaraq aparılıb. Kaşılar Moskva, Peterburq, Tiflis şəhərlərinə aparılırdı. Lakin bir müddət sonra bu kaşılar Parisdə satılmağa başlanır. Bu zamandan xanəgahda bu kaşılardan əsər-əlamət qalmır. Bu gün Pir Hüseyn xanəgahından olan bu kaşıların bir qismi Sankt-Peterburqda Ermitaj muzeyində saxlanılır.[7]

2. Şeyx Cəmaləddin və Şeyx Zahid xanəgahı

Azərbaycan təsəvvüf tarixinin önəmli şəxsiyyətləri Seyid Cəmaləddin Təbrizi və Şeyx Zahid Gilani ölkənin cənubunda Astara və Lənkəran bölgəsində yaşamışlar. Seyid Cəmaləddinin günümüzə gəlib çatmamış təkkəsi Pensər kəndində olmuşdur. Ancaq ondan geriyə yalnız qəbri və onun üzərinə tikilən yeni və sadə bir türbə qalmışdır. Şeyx Zahid şeyxi Seyid Cəmaləddin tərəfindən Lənkəran yaxınlarındakı adı sonradan Şıxakəran olacaq Hiyləkəran kəndinə mürşid kimi göndərilir. Onun burada yaşadığı və vəfat etdiyi qaynaqlarda keçsə də buradakı türbədən başqa İranda Gilan əyalətinə bağlı Lahican şəhərində də bir türbənin daha olması təəccüblüdür. Bunlardan hansı həqiqətən Şeyx Zahidə aiddir? Osmanlı qaynaqlarında şeyxin təkkə və qəbrinin "Ləngərkünan"da olduğu yazılmaqdadır.[8] Şeyxin Gilani nisbəsi isə Gilanda olması şübhəsini doğurmaqdadır. Bunların birinin qəbri, digərinin məqamı və ya təkkəsi olması ehtimalını ağla gətirdiyi kimi, biri Lənkəranda, digəri Lahicanda yaşamış iki Şeyx Zahidin olması da mümkündür. Bizcə bu iki ehtimaldan ikincisi daha məqbuldur. Gilani nisbəsi bu ad bənzərliyi dolayısı ilə ikincisinə aid ikən birincisi üçün də istifadə edilmiş olmalıdır. Lahicandakı qəbir köhnə olub əhəmiyyətli bir ziyarət yeridir. Şeyxin Azərbaycandakı köhnə qəbri isə 1944-cü ildə zamanın ateist rəhbərliyi tərəfindən dağıdılmışdır. Yerinə yaxın zamanlarda, bölgə xalqı tərəfindən estetik və memarlıq xüsusiyyəti olmayan bir türbə tikilmişdir. Ancaq bu qəbristanlıqdakı qəbir daşlarından buranın XIII əsrə qədər gedən bir keçmişi olduğu aydın olmaqdadır. Hətta bu qəbristanda bünövrəsi qalmış bişmiş kərpicdən tikilmiş qalın divarların varlığı qala və ya xanəgah kimi tikililərin qədimdə bu məkanda olduğundan xəbər verir.

3. Əlincəçay xanəgahı

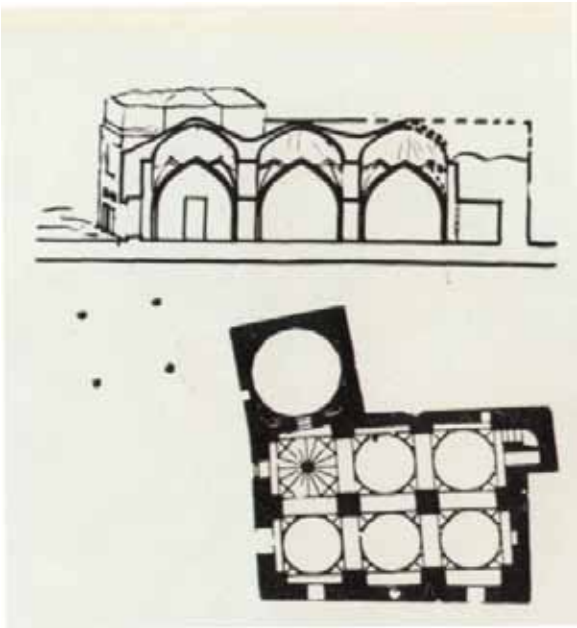

Şəkil 2. Əlincəçay xanəgahının planı

6 Pir Hüseyn xanəgahının sənət dəyəri çox yüksək olan mehrab çiniləri işğaldan sonra ruslar tərəfindən sökülərək dünya muzeylərinə satılmışdır.

7 Məşədixanım Nemət. Azərbaycanda pirlər, Bakı, 1992

8 Cəmaləddin Hulvi. Ləməzatı-Hulviyyə əz Ləməatı-ulviyyə, haz: M.S.Tayşi, İFAV yay., İstanbul 1993, s. 324; Ali Ali. Tuhfatul-mücahidin Behcətüz-zahidin, Nuru-Osmaniyyə, No: 22, vr. 490b

Naxçıvan ərazisində qalmış ən maraqlı dini memarlıq abidələrindən biri də XIII-XIV əsrlərdə tikilən Əlincəçay üzərindəki xanəgahdır. Bir külliyyə şəklinde inşa edilən xanəgah türbə, minarə və dərviş hücrələrindən ibarətdir. Külliyyəyə daxil olan tikintilərin müdafiə istehkamını xatırladan ümumi divarla əhatə olunması rabat tipli xanəgahlardan olduğunu göstərir. Bu tikintilərdən bizə yalnız türbə və ona bitişik olan məscid gəlib çatmışdır. Xanəgah türbəsi qarışıq tipdədir: onun aşağı hissəsi kubik şəkildə, yuxarısı isə səkkizüzlüdür. Türbənin divarları və kitabəli sənduqə keramik naxışla üzlənmişdir. Məscidin giriş baştağı və mehrabı onun ən görkəmli hissələri hesab olunur. Mehrab üzərində kəc üzərində işlənmiş nəbatat və həndəsi ornamentlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Kəc oymasına əlavə edilmiş rəngli keramika mehrabın bədii simasını daha da zənginləşdirmişdir.[9] Əlincəçay üzərindəki xanəgahın hansı təriqətə mənsub olduğu və hansı sufilərin şeyx olaraq fəaliyyət göstərdiyi hələ bilinmir. Burada Fəzlullah Nəiminin dəfn olunduğu iddia edilsə də bunu sübut edəcək elmi araşdırma yoxdur.

4. Seyid Yəhya Şirvani xanəgahı

Seyidin qəbrinin Bakıda, hasar içində olduğu bütün mənbələrdə keçməkdədir.[10] Bu məkan, Bakıda bu gün "İçəri şəhər" deyə adlandırılan yerdir. Azərbaycan mənbələrinə görə bu qəbir, Şirvanşahlar sarayı olaraq bilinən külliyyənin içində yer almaqdadır.[11] Keyqubad məscidinin qiblə divarına bitişik olan qəbri üzərinə, səkkiz guşəli klassik Səlcuqlu memarlığı tərzində sadə bir günbəz inşa edilmişdir. Seyid Yəhyanın Bakıda yaşadığı məsələsində bütün qaynaqlar müttəfiqdir. Bakıda hasar içində xanəgahı, qəbri olduğu[12] və bu xanəgahın kiçik bir təkkə deyil, böyük bir külliyyə olduğu da qeyd edilir.[13] Bakıxanov, Bakı şəhərində Seyid Yəhyaya mənsub olan məscidin yanında sovməəsi, mədrəsəsi və qəbrinin olduğunu deyir.[14] M. A. Tərbiyətə görə, Bakıda məscid, mədrəsə və xanəgah sahibi olmuşdur. Qəbri də oradadır.[15] Bütün mənbələrdə yazıldığı kimi, Seyidin Anadoludan gələn müridləri Bakıda yetişmişlərdir. Müridlərinin sayının iyirmi minə yaxın olduğu da ifadə edilir. Bütün bunlar onun Bakıda həqiqətən böyük bir xanəgahı olduğunu göstərməkdədir.

Bu məkanın ən azından türbənin yerləşdiyi hissəsinin xanəgah olduğunu göstərən tikililər burada yer almışdır. Əvvəla, Seyid Yəhyanın qəbri buradadır. Təsəvvüf ənənəsində ölən şeyxin qəbri, təkkənin və ya xanəgah kompleksinin daxilində yer alır. Bu xüsusiyyət, araşdırmalarımızda Azərbaycan, Ərdəbil, Anadolu və İstanbuldakı bir çox Xəlvəti və digər təriqət təkkə və xanəgahlarında qarşılaşdığımız bir xüsusiyyətdir. S. Yəhyanın qəbrinin məscid (Keyqubad məscidi) yanında olması buranın məscid olmaqla yanaşı xanəgahın zikr edilən hissəsi olan zikirxana olduğunu göstərir.

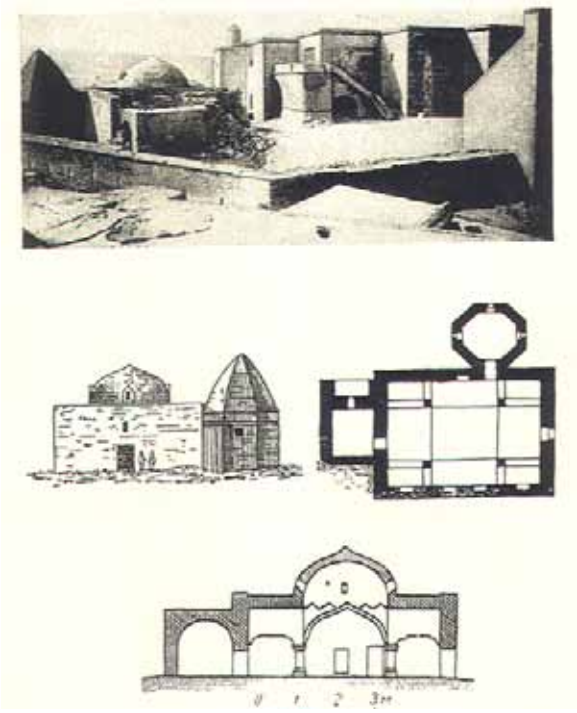

Şəkil 3. Seyid Yəhya Şirvani türbəsi və Keyqubad məscidi

Şəkil 4. Bakının XVII əsr qravüründə saray və xanəgahın görünüşü

9 Ə. B. Salamzadə, K. M. Məmmədzadə. Azərbaycan Memarlığının Naxçıvan Məktəbi Abidələri, Bakı, Elm, 1985, s.90-91.

10 Lemezatı-Hulviyye, s. 401; Üsaməddin Əbülxeyr Əhməd Taşköprülüzadə. Əş-Şəqaiqun-Numaniyyə fi uləmaid-Devlətil-Osmaniyyə, Beyrut 1975, s.702; Bursalı M. Tahir, Osmanlı Müellifleri I-III. Ist. 1333.-1342, s.224

11 Hocazade A. Hilmi, Seyyid Yahya eş-Şirvani, Ist. 1319,s. 183; Bakıxanov A. A. Gülistani – Irəm. Elm - Bakı, 1970, s.45; Tərbiyət M. Ə. Danişməndani-Azərbaycan – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, s. 179

12 Gülistani – Irəm, s.245

13 Muhammed Nazmi. Hediyyetü'l-Ihvan, Süleymaniye Ktp. Raşid Efendi, 945, vr.12b.

14 Gülistani – Irəm, s.245

15 Danişməndani-Azərbaycan, s.179

Sarayın şərq girişində olan abidəvi tac qapı, XVI əsr tikilisi olub sultan III Murad dövründə Ulu Rəcəb Baba Bakuvi deyə biri tərəfindən inşa etdirilmişdir. Bu şəxsin adı bir sufi olduğu qənaəti verməkdədir. Ulu və Baba ifadələri sufi şeyxləri haqqında istifadə olunan ünvanlardandır. Bu şəxsin o dövrdəki xanəgahda vəzifəli şeyx olması mümkündür. Kitabədəki ifadədən qapının Sultan Murad tərəfindən bina etdirildiyi aydın olur. Sultan III Muradın Xəlvətiyyə təriqəti ilə əlaqəsi vardı. Onun dövründə Sünbüliyyə qolunun şeyxi olan Yusuf Sinanəddin, içində Yəhya Şirvani ilə birlikdə dörd Xəlvəti şeyxinin mənqibəsinin yer aldığı əsərini padşaha təqdim etmişdi. Sultan III Murad zamanında Bakı Osmanlılar hakimiyyətinə keçincə, Seyid Yəhya haqqında məlumatı olan padşah, bu böyük Xəlvəti şeyxinin xanəgahının və qəbrinin girişinə belə möhtəşəm bir qapı bina etdirmiş olmalıdır. Bu iddiamızın doğruluğunu göstərən xüsus bu qapının sarayın deyil, qəbrin olduğu məkana açılmasıdır. Qapıdan girəndə ilk qarşılaşılan məkan məscid və buna bitişik türbələrdir. Qapının saraya aidiyyətinin məntiqi baxımdan və ya buradakı məkan arxitekturası yönündə izahı son dərəcə çətindir. Sarayın dərhal girişində bir türbənin və ətrafında bir çox qəbrin olması da saray arxitekturasında görülən ünsürlərdən deyil.

Həmçinin qaynaqlar, S. Yəhyanın qəbri ətrafında, oğlu Fəthullah və şeyx Şükrullahın da qəbirinin olduğunu bildirməkdədir. Zamanla vəfat edən şeyxlər və hətta dövlət böyüklərinin qəbirlərinin, pirin qəbri ətrafında qazılması ənənəsi geniş yayılmışdı. Bu məkanda, 1915-ci ildə belə 15-ə yaxın qəbir olduğu, 1970-ci illərdə aparılan restavrasiya və qazıntı işlərində Seyidin qəbri ətrafında bir çox qəbir daşları tapılmış, türbənin sərdabəsindən də 18 ədəd insan skeleti çıxarılmışdır. Əsrin əvvəllərində buradakı qəbirlərin sökülərək sümüklərinin türbəyə doldurulduğu tədqiqatçılar və İçəri şəhər sakinləri tərəfindən nəql edilməkdədir.

Şah məscidinin künclərində yerləşən ikimərtəbəli xəlvətxanalar Şirvanşahlar saray kompleksinin aşağı hissəsində müstəqil olaraq yerləşən şah məscidi, xan ailəsi qəbri və hamam, xanəgah fikirini dəstəkləyən xüsusiyyətdəki binalardır. Məscidin arxitekturasında bu gün açıqlana bilən xüsuslardan olan hər küncdə yerləşən kiçik hücrələrin yeganə doğru izahı vardır. O da buraların bir xəlvətxana olduğudur. Belə kiçik bir məsciddə yeddi ədəd hücrənin varlığı bizi başqa cür düşünməyə sövq etmir. Misirdəki Dəmirdaşiyyə xanəgahı ilə Amasyadakı Xəlvəti xanəgahı bunun bir bənzəridir. Bundan əlavə bu hücrələrin xan ailəsinə aid olan qəbir binasında olması, yenə xəlvətxana ilə açıqlana bilər. Çünki xəlvətə girilən məkanın qəbir olması daha da məqbul ola bilməkdədir. Bura bitişik olub əslində külliyədən ayrı olduğu görülən hamam da, xanəgah arxitektura ənənəsində yer alan məkanlardandır.

Xülasə olaraq, Keyqubad və Şah məscidləri, qəbirlər, qəbirlərdəki hücrələr bizə buranın Xəlvətiyyə xanəgahı olduğu haqqında qüvvətli qənaət verməkdədir. Digər məkanlar isə saray olduğu istiqamətində qənaət doğurur.

5. Kələxana xanəgah və türbələri

Şamaxının 5 km cənubunda yerləşən Kələxana kəndi yaxınlığında yerləşən günbəzlər də Şirvan bölgəsində yerləşən və olduqca diqqət çəkən xüsusiyyətlərə sahibdir. Doqquz ədəd günbəzdən ibarət bu türbələr kompleksi klassik Şirvan arxitektura üslubunda səkkizguşəli və konik örtülü olaraq tikilmişdir. XV-XVI əsrdə tikildiyi məlum olan bu türbə külliyyəsi zaman və məkan baxımından Xəlvətiliyin mərkəzi mövqeyində olan bu bölgənin Xəlvətiyyə təriqəti şeyxlərinə aid olduğunu göstərir. "Ləməzat"da Hulvinin Şamaxıda "Kümbəd-qübur" da yatan bəzi Xəlvətiyyə şeyxlərindən bəhs etməsinin buradakı qübbələrə işarə olduğunu göstərməkdədir. Çünki bu bölgədə qübbə qəbirlər ifadəsini təsdiqləyəcək Şamaxıda yeddi günbəz də vardır, ancaq bu günbəzlər həm tarixən daha qədimdir, həm də sufi gümbəzləridir. Bu türbənin yalnız birinin üzərində kitabə vardır və Şeyx İbrahim adında bir sufiyə aid olduğunu göstərir.

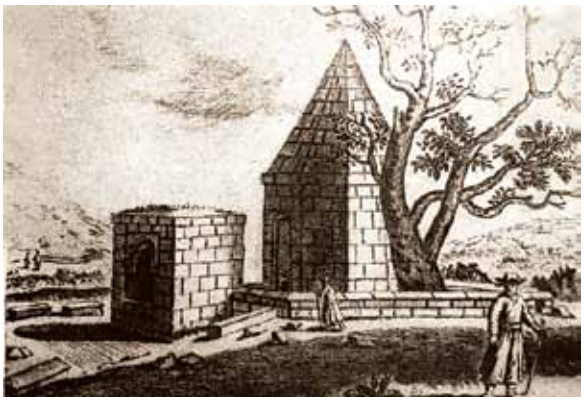

Şəkil 5. Kələxana günbəzi qravürü

İkisi tamamilə, biri də qismən yıxılmış olan bu günbəzlərin altı ədədi isə sağlam vəziyyətdədir. Diqqəti çəkən xüsuslardan biri də türbələrin aşağı hissəsində iştirak edən bulağın söykəndiyi yerdə bir binanın olmasıdır. Qübbəli, kəmərlərlə bir-birinə

bağlanan çoxlu otaqlardan ibarət bu məkanın isə xanəgah olması mümkündür.

6. Yusif Məxdum türbəsi

Xəlvəti təriqətinin Şirvandakı önəmli təmsilçilərindən biri olan Yusif Ziyaəddin Müsküri Seyid Yəhya Şirvaninin yetirməsidir. Onun adı, yaşadığı və vəfat etdiyi yer haqqında Azərbaycan mənbələrində Osmanlı mənbələrindən fərqli məlumatlar verilir. A.A.Bakıxanov "Gülistani-Irəm" əsərində bunları qeyd edir: "Onun ulu babaları, Qubanın Müskür nahiyəsinə Qarabağdan gəlmişlər. Şeyx cənabları hicri səkkizinci əsrin ortalarında dünyaya gəlmişdir. Təriqət mərasimini təkmil etdikdən sonra, Seyid Yəhya Bakuyidən irşad xirqəsi almış və təriqət saliklərinin üzünə feyz və təbliğ qapılarını açmışdır. Onun nəvələri sultanların və əmirlərin yanında əziz olub, rüsumat sahibi idilər. Şeyxin məzarı və onların yurdu olan kənd Şıxlar adı ilə adlanmışdır. Onun əsərlərindən ancaq "Bəyanül-əsrar" adlı ərəbcə kitabı bizə gəlib çatmışdır. Bir müqəddəmə və 24 fəsildən ibarət olan bu kitab, əşyanın maddi və mənəvi xüsusiyyətlərinə, təriqət sahibləri və füqəranın adət və ədəbinə aid olan geniş mövzuları müxtəsər bir surətdə izah edir. Hicri səkkizinci əsrin axırında vəfat etmişdir"[16]. M.Ə.Tərbiyət də bu məlumatı təkrar etmişdir[17].

Xaçmaz rayonu Şıxlar kəndində aparılan araşdırmada bunu təsdiqləyəcək qəbirlər tapılmışdır.[18] Bizim də ziyarət etdiyimiz bu kənddə, Şeyx Yusif türbəsi olaraq bilinən iki otaqlı köhnə bir türbə vardır.[19] Qübbəli olan içəri otaqdakı kitabəsiz iki qəbirdən soldakı, Şeyx Yusifə aid olaraq bilinməkdədir. İkinci otaqda olan dörd qəbirdən sol başdakı kitabəli olub, Şeyx Yusifin oğlu Məhəmməd Əmin və vəfat tarixi 860 yazılıdır. M. Əmin 860/1455-56-cı ildə vəfat etdiyinə görə atası Şeyx Yusifdən (890/1485) otuz il əvvəl vəfat etmişdir. Bu vəziyyətdə M.Əmin gənc yaşda vəfat etmiş olmalıdır. Yenə buradakı qəbristanlıqda Şeyx Yusif nəslindən olduğu yazılı bir çox qəbirlər vardır. Buna görə də Şeyx Yusif burada yaşamış olmalıdır. Ancaq Nəzminin verdiyi məlumatın doğru olması halında Seyyid Yəhyanın vəfatı zamanı Bakıya gəlmiş, burada şeyxlik məqamı ona verilməyincə Seyid Yəhyanın Şamaxıdan Bakıya gəlməsinin səbəbi olan hadisə ilə öz başına gələn hadisə arasında münasibət quraraq müridlərin və tələbələrinin dəvəti ilə öncə Şamaxıya gedərək bir müddət orada yaşamış, sonra da Müskürün[20] Şıxlar kəndinə getmiş olmalıdır. Nəzminin "Hədiyyətülixvan"dakı ifadələri Şamaxı üzərində yoğunlaşsa da Pir Ömər, Əxi Əmrəm və başqalarında gördüyümüz kimi qaynaqlarda vəfat yerləri və tarixləri haqqında yanlışlıqlar olması mümkündür. Bu halda Nəzminin dediyi kimi şeyxin qəbri Şamaxıda deyil Şıxlardadır. Burada apardığımız araşdırmalar Şeyx Yusifin bu gün Azərbaycanın şimal-şərqində yer alan və Xaçmaz şəhərinə bağlı "Şıxlar" kəndi adlanan və adını, ehtimal ki, Şeyx Yusif və davamçılarından alan bu kənddə yaşayıb vəfat etdiklərini göstərməkdədir. Şeyx Yusifin nəsli XIX əsrin ortalarında Şıxlar kəndindən köç edərək buraya yaxın Seyidler kəndinə yerləşmişdirlər. Hələ də bu kənddə yaşayanların böyük əksəriyyəti Yusif Müskürinin nəslindən gələnlərdən ibarətdir.[21]

7. Əbu Səid Bakuvi təkkəsi

Əbu Səid Abdal Bakuvi deyə bilinən bir sufi həyatının son dövrlərini Azərbaycanda Bakıda yaşadığı və burada vəfat etdiyi bəzi dəyişikliklərə qaynaq və sənədlərdə keçməkdədir.[22] Bu sufinin Bakıdakı qəbrinin "Xəlifə damı" adlı yerdə olduğu məlumatına görə, bu yer indiki "Təzə Pir" məscidinin yanında olmalıdır. Moskvada Dorn fondunda mühafizə edilən Osmanlı Sultanı III Muradın Əbu Səidin Bakıdakı qəbri və vəqfləri ilə əlaqəli fərmanlarının mövcudiyyətindən, bu şəxsin Əbu Səid Əbul-Xeyr olduğu və qəbirinin burada olduğu qənaəti hasil olmaqdadır.[23] Ancaq Əbu Səid Əbul-Xeyrin 440/1049cı ildə Xorasanda öz kəndi Məlhəmdə vəfat etdiyi və qəbirinin də burada olduğu qaynaqlarda yer almışdır.[24] Bu təqdirdə onun nəslindən və ya müridlərindən Azərbaycana gələnlər bu adla tanınmış olmalıdır. Naxçıvanın Ordubad şəhərində Əbu Səidin eyni adlı yeddinci nəsil nəvəsinə aid türbəsi[25] (vəf.1357) bu iddianı təsdiqləməkdədir.

8. Təbriz xanəgahları

656-cı ildə Abbasilər xilafətinin süqutundan və İranda Elxanilər dövlətinin qurulmasından sonra Təbriz şəhəri məmləkətin ən önəmli mərkəzinə çevrildi və idarəçilik vəzirlərin əlilə burada aparılmağa başladı. O zaman dövlətin məsələlərindən biri də təsəvvüf mövzusu, xanəgah və ribatların bina edilməsi və məsrəflərinin təmin edilməsi idi. Bu səbəblə bəzi moğol hökmdarları və vəzirlər sufiliyi himayə etməyə və xanəgahların çoxalmasına qayğı göstərməyə başladılar.

16 Gülistani – Irəm, s. 226
17 Danişməndani-Azərbaycan, s.179
18 Azərbaycanda pirlər, s. 23
19 Digər yerlərdə olduğu kimi buradakı türbə də yerli xalq tərəfindən korkoranə təmir edilərək tarixi xüsusiyyətləri pozulmuşdur
20 Müskür bu bölgənin o zamankı adıdır. İndi burada Müskür adında bir kənd var.
21 Seyidlər kəndində Şeyx Yusif Müsküri nəslindən tarix müəllimi Ramiz Əliyevin əlində olan hicri 1182 tarixində yenilənmiş şəcərə bunu təsdiq edir.
22 Gülüstani-İrəm, s.244-45
23 Tağı Musəvi. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri, Bakı : Az.SSR EA nəşr-tı, 1967, s. 21-27.
24 Tahsin Yazıcı. Ebu Said Ebu'l Hayr; DİA, c. X, İstanbul, 1994, s. 220-222
25 Azərbaycanda pirlər, s.28-30

Moğol sultanı Qazan xan (703-cü ildən 694-cü ilə qədər), sufi şeyx Sədrəddin Həmmuyeyi-Cüveyni vasitəsilə müsəlman oldu. Təsəvvüf məsləkinə əlaqə göstərdi, məşayixləri ziyarət etdi. Xandəmir onun haqqında yazır ki: "Hicri 702-ci ildə Qazan xanın fərmanı ilə Təbrizin Şənbi-Qazan kompleksində (məcmuəsində) bir xanəgah tikildi, onun ardınca isə İraqeyn, Fars, Kirman və Azərbaycan vilayətlərinin kənd və qəsəbələrində hamamlar, məscid və xanəgahlar inşa edildi."[26]. Qazan xandan sonra Sultan Məhəmməd Xudabəndə də (h.714) Sultaniyyə şəhərinin binaları arasında xanegah da tikdirdi.

Aydın görünür ki, moğol xanlarının təsəvvüfə marağı zamanın tələbi olmaqla yanaşı, əsasən vəzirlərin təsəvvüfə meyl göstərmələri ilə bağlıdır. Çünki Elxani vəzirlərinin çoxu təsəvvüf cərəyanı ilə maraqlanmış və xanəgah ocaqlarının inşa edilməsinə vasitəçilik etmişlər.

Elxani hökumətinin sahib-divanı Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni (h.683) Təbrizdə xanəgah tikdirmiş və övladı Şərəfəddin Haruna (h.685) Şeyx Fəxrəddin xanəgahının yenidən tikilməsini tövsiyə etmişdir. Ondan sonra Elxani dövrünün arif vəzirlərindən olan Xacə Rəşiddəddin Fəzlullah Həmədani (h.718) h.697-ci ildə vəzir oldu və təsəvvüf cərəyanına olduqca diqqət göstərərək xanəgahların inşası və onların asyişinin qorunmasına külli miqdar vəsait sərf etdi.

Xacə sufi məşayixinə maliyyə yardımlarından əlavə Təbriz şəhərində yerləşən Rəbi-Rəşidi məhəlləsində və həmçinin Sultaniyyədə yerləşən Sultan Olcaytu (h.716) kompleksində xanəgah tikdirmişdir. Bağdad və Həmədan şəhərlərinin tikililəri də onun nailiyyətlərindəndir. O özünün hakiminə tövsiyə etmişdir ki, divanın əlavə gəlirlərini tikililərə, xeyir işlərə və xanəgahlara sərf etsin.

Şəkil 6. Matraqçı Nasuhun miniatüründə Şənbi-Qazan külliyyəsi

26 Bax: Fəzlullah Rəşidəddin. Tarixi-mübarəke-Qazani, haz: Gİbb, 1940

Xacənin özünün təsəvvüfə zəngin meyl göstərməsi övladları və itaətindəkilərə də təsir etmiş, onlar da xanəgahlar bina etdirmişlər. O cümlədən övladı və canişini Xacə Qiyasəddin Məhəmməd (h.736) və onun Şeyx Şihabəddin Sührəverdinin nəvəsinin də Təbrizdə xanəgahları vardı. Şeyx Səfiəddin Ərdəbili (h.735) Təbrizə səfər etdiyi zaman o xanəgaha gəlmiş və Xacə onu layiqli şəkildə qəbul etmişdi.

Elxanilərin süqutundan sonra Azərbaycan və onun bölgələrinin hakimləri təsəvvüf cərəyanı geniş yayıldığı və cəmiyyətdə xüsusi mövqe tutduğu üçün bu təriqətə maraq göstərmiş və xanəgahlar inşa etmişlər. Naxçıvani bu xüsusda yazır ki, hakimlərin əmrilə inşa edilmiş binalar arasında xanəgah və təkkələr ən seçkin yer tuturdu. Əmir Şeyx Həsən İlhani (h.744) mədrəsə və xanəgahlar, və Cahanşahın anası (h.872) Təbriz şəhərində təkkə inşa etdirmişdir.

Ağqoyunluların hakimi Uzun Həsənin (h.882) təriqətə marağı haqqında nəql olunur: "O, özünün hökuməti dövründə dörd yüz zaviyə, ribat və xanəgah təsis etmişdir." Həmçinin təsəvvüf cərəyanına xüsusi diqqəti və dərvişlərə təvəccühü səbəbilə dərvişlərdən biri hər zaman onun mülazimi olmuş, bəzən birlikdə süfrəyə oturar, o dərvişin xanəgahının məsrəflərini divanın gəlirləri hesabına təmin edirdi. Hər zaman iki yüzdən beş yüzədək dərviş onun xanəgahında qonaq edilirmiş.[27]

Bir neçə əsr ərzində genişlənən, yayılan təsəvvüf cərəyanı mərkəz Təbriz şəhəri olmaqla, bir çox müvafiq yerlərdə də xanəgah ocaqları inşa edilmiş və salik və sufilərin istifadə obyekti olmuşdur.

Hafiz Hüseyn Kərbəlayi (997) Təbrizin Çərəndab qəbristanları haqqında olan "Ravzatül-cinan" adlı əsərində yazır: Çərəndabda əkabirin məzarlarının üstündə iki yüz zaviyə vardır ki, füqəra burada qarnını doyururmuş.[28]

Bu müəllif Təbriz övliyalarının məzar və qəbirləri haqqında bəyanatlarının və onların izahları daxilində onlara məxsus zaviyə, təkkə, xanəgah, bağ-bağçaları da adlandırmışdır.

O özünün ikicildlik kitabında 52 zaviyə, təkkə, xanəgah, bağ-bağçanın adını çəkmişdir. Baba Fərəc (h.568) Təbrizinin xanəgahı, Baba Həsən (h.610) xanəgahı, Şeyx Zahid (h.592) zaviyəsi, Əxi Xeyrəddin (h.940) zaviyəsi və Baba Zənciri təkkəsi, Mir Heydər Tuninin Qələndəri təkkəsi (h.830) o cümlədəndir.

Məşhur müsəlman səyyahlarından olan İbn Bəttuta Təbrizə gəlmiş və buradakı Şənbi-Qazan külliyyəsi barəsində deyir[29]: "Şam adlı məhələ yol aldığımızdan

27 Tarixi-sufi və sufigəri, s.944
28 Tarixi-sufi və sufigəri, s.944
29 Tarixi-sufi və sufigəri, s.945-46

on gün sonra çatdıq. İraq padşahı Qazanın qəbri orada idi. Və onun məzarı üstündə gözəl gözəl bir mədrəsə və bir zaviyə (xanəgah) bina edilmişdi. O zaviyədə gələnlər üçün yemək hazır olurdu. Yemək çörək və ətdən, halva, yağda bişirilmiş düyü (plov) ibarət olurdu." İbn Bəttuta sonra davam edir: Əmir Əlaüddin Məhəmməd o bölgənin dövlət xadimi və böyük, məşhur əmirlərindən idi. Mənə o xanəgahda yamyaşıl bağçası və axar suyu olan bir mənzil verdi. O günün sabahı Təbriz şəhərinə gəldik. Şəhərdə Qazan bazarı adlandırılan böyük bir bazar var idi. O bazar bütün şəhərlərdə gördüyüm ən yaxşı bazarlardan idi. Bazarı gördükdən sonra Gilan adı ilə məşhur vəzir Əli Şahın tikdirdiyi cameyə gəldik. Onun yanında mədrəsə və xanəgah da var idi."[30]

Təbriz şəhərindən əlavə bu bölgənin digər şəhərlərində də xanəgahlar inşa edilmiş və dərvişlərin istifadəsində olmuşdur. Zəkəriyyə Qəzvini Marağa şəhəri haqqında yazır: "Marağa Azərbaycan bölgəsinin qədim şəhərlərindən biri olmuş və burada qədim binalar və gözəl xanəgahlar olmuşdur".

Həmçinin Həsən bəy Ağqoyunlunun zamanında (h.882) Nizaməddin bin Əhməd bin Hüseyn Qaffari adlı təriqət saliki Marağada zaviyə və imarət tikdirmişdir və bağ və torpağının əmlakını buraya vəqf etdirmişdir.[31]

9. Ərdəbil (Şeyx Səfiəddin) xanəgahı

Zahid Gilaninin vəfatı üzərinə Səfiüddin, məmləkəti Ərdəbilə yerləşdi. Qısa zamanda ətrafına geniş bir mürid kütləsi toplamağa və burada bir çox mürid yetişdirməyə müvəffəq oldu. Azərbaycan, Xorasan, İraq və Anadoluda məşhur oldu. Elxanlı dövləti ricalının hörmətini qazanmağa müvəffəq oldu.[32] Hətta zamanında Təbriz və Marağa yolu ilə Anadolu və İraqdan Ərdəbilə gələnlərin sayı üç ayda üç minə çatmışdı. Daha sonraları Bəlx, Buxara və daha uzaq yerlərdən gələnlərlə bu say daha da artmışdı. Elxanlı hökmdarlarından Olcaytu Xudabəndə və Əbu Səid Bahadır xan, Elxanlı bəylərindən Əmir Çoban, vəzir və tarixçi Rəşidəddin müridləri arasında idi. Səfiüddin şeyx olaraq otuz beş il qədər xidmət gördükdən sonra səksən beş yaşında olduğu halda 735/1334-ci ildə Ərdəbildə vəfat edincə orada olan zaviyəsində dəfn edildi.[33]

Teymur zamanında Səfəvi təriqətinin şöhrəti daha da çoxaldı. Onun Səfəvi şeyxlərinə hörmət və təkkənin vəqflərini tənzimləməsi təkkələrə marağı artırdı. Eyni şəkildə Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular da Ərdəbil təkkəsi ilə yaxın münasibət içində idilər. Osmanlılar da təkkəni Anadoluya gələn mürşidlər vasitəsiylə tanımışlar və bura maddi kömek göstərmişlər. Ərdəbil təkkəsi Şeyx Səfiəddinin dövründən Sultan Cüneyde qədər irşad ocağı idi və burada sufi şeyxlər və dərviş qütblər əhalinin irşadı ilə məşğul olurdular. Təkkə Şeyx Cüneyd zamanında siyasətə meyl etmiş, ideoloji bir quruluşa çevrilmişdir. Hərbi fəaliyyətlərdə də olan Cüneyd və Heydar zamanında Anadolu türkmənlərinin təkkəyə bağlanmaları nəticəsində o, daha da güclənmiş və ətrafını təhdid etməyə başlamışdır. Əvvəl Qaraqoyunlar tərəfindən qadağa qoyularaq Ərdəbildən çıxarılan Cüneyd Ağqoyunlu Uzun Həsən tərəfindən sərbəst buraxılmışdır. Şah İsmayılın Təbrizdə taxta oturması ilə Ərdəbil təkkəsi siyasi kimliyini zirvəyə qaldırmışdır.

Ərdəbildəki türbə və təkkə Şah Təhmasib və Abbas zamanında genişləndirilərək görkəmli bir külliyyə və sənət abidəsi halına gətirilmiş olub, hələ də muzey və ziyarətgah kimi fəaliyyət göstərir. Ərdəbil dərgahının fəaliyyətlərinə XVII əsrdə Səfəvi şahları tərəfindən son qoyuldu. Günümüzə qədər gələn xanəgah gözəl bir muzey olaraq hələ də xidmət edir. Şeyx Səfiüddin ilə Şah İsmayıl bu külliyədə birlikdə əbədiyyət yuxusundadırlar. Ərdəbildə digər sufi ocağı Şeyx İbrahim Ərməni xanəgahı idi ki, tarixə adı düşmüşdür.[34]

Digər xanəgahlar

Zəncan şəhəri yerləşdiyi bölgədə təsəvvüfə ilk meyl edən şəhərlərdən olmuşdur. Azərbaycan tarixində ilk sufilərin və əxilərin yetişdiyi bölgə Zəncan olmuşdur. Burada sufilər üçün təkkələr inşa edilmişdir. O cümlədən: Əxi Fərəc Zəncaninin (h.457) bu şəhərdə xanəgahı olmuş və orada misafirlər və qonaqlar qəbul etmişdir. Həmçinin Elcitay xatun Sücas kəndində (Zəncanın nahiyələrində bir kənd) atası Arqun şahın (h.690) qəbrinin üstündə bir xanəgah inşa etdirmişdir, bir müddət də orada məskunlaşmışdır.

Zəncanın önəmli nahiyələrindən biri də Sührəverd kəndi olmuşdur ki, oranın əhalisi irfani məsələlərə əlaqə və meyl göstərmişlər. Sührəverdi xanədanı bu nahiyədə qurulmuşdur, Bağdad şəhərində bəzi ocaq və ribatların qurulmasına buradakı xanəgahlar öndərlik etmiş və burada Sührəverdiyyə silsiləsi meydana gəlmişdir. Həmçinin Şeyx Qazi Vəcihüddin, Şeyx Əbunnəcib, Çeyx Əbu Hafs Sührəverdilər və

30 Səfərnameyi-İbn Bəttutə, c.II, 1370
31 Tarixi-sufi və sufigəri, s.946
32 Tahsin Yazıcı. Safevîyye maddesi, İslam Ansiklopedisi, TDV yay., X/53, İstanbul, 1994; Allouche Adel Osmanlı Safevi ilişkileri/kökenleri ve gelişimi İst. 2001; Bursevî İsmail Hakkı. Silsilename-i Celvetiyye, (terc: R.Serin), İstanbul, 2013, s. 66.
33 Lemezatı-Hulviyye, s. 328
34 Tarixi-sufi və sufigəri, s.947

Şihabəddin Sührəverdi (h.587) Məqtul burada üzə çıxmış və islam aləminə İşraqilik fəlsəfəsini təqdim etmişdir.

Qəzvin şəhərinin əhalisi də öz yerli mövqelərinə münasib olaraq ikinci əsrdən başlayaraq sufiləri qəbuletmiş və irfani məsələlərə maraq göstərmişlər. Şəfiq Bəlxi (h.194) nəql edir ki: "İbadət edənlər üçün Qəzvindən yaxşı yer yoxdur".

Həmdullah Müstəvfinin yazdıqlarına əsasən, İbrahim Ədhəmin dostlarından Şeyx İbrahim Setənbe və Əhməd Qəzali kimi şəxslər Qəzvinə gəlmişlər. Onların arasında Şeyx İbrahim Setənbe və Əhməd Qəzali Qəzvin şəhərində vəfat etmişlər və türbələri də bu şəhərdə yerləşmişdir.

Həmçinin Həmdullah Müstövfi "Şərhi-hali-bərxi əz rical"da xanəgahların adını sadalayır, o cümlədən Xarəzmşahın vəziri Qazi Zeynəddin barəsində yazır: "Cameyi-Kəbir məscidində mədrəsə, xanegah, hamam, bağ və başqa binalar tikdirmiş və onlara vəqf bağışlamışdır". Nizaməddin Şazəndi haqqında da yazır ki, onun Qəzvində xanəgahı olmuşdur.

Şəhər ricalının qəbir yerləri barədə yazır: "Camenin məscidi və digər məscid, mədrəsə və xanəgahlarda əkabirin qəbirləri vardır." Bundan sonra onuncu əsrdə Şah Təhmasib Səfəvi (h.983) Qəzvin şəhərini özünə paytaxt eləmiş və bu münasibətlə çoxlu sayda səfəvi silsiləsindən olan sufilər Qəzvinə gəlib məskunlaşmışlar.

Qəzvin mərkəzi mövqe tutması və irfan torpağı olması səbəbilə burada bir çox xanəgah ocaqları inşa edilmişdir. O cümlədən Dərviş Xosrov Qəzvini təkkə inşa etdirmiş və müridlər toplayaraq onların tərbiyəsilə məşğul olmuşdur. Ancaq bu dövlətin ömrü uzun olmur, Təhmasibin vəfatından sonra sufilər II Şah İsmayılın (h.985) qəzəb obyektinə çevrilirlər və bir neçəsi öldürülür. Şah Abbas Kəbirin (h1038) dövründə də sufi təkkələri dağıdılır. Ondan sonra paytaxtın İsfəhana köçürülməsilə elm və irfan məskəni olan Qəzvin zəifləyir.

REFERENCES:

1. Abadani Abdullah Mubəlligi. 1997
Tarixi-sufi və sufigəri, Qum, Intisaratı-H
2. Ali Ali
Tuhfatul-mucahidin Behcətuz-zahidin, Nuru-Osmaniyyə, No: 22.
3. Allouche Adel. 2001
Osmanlı Safevi iliskileri/kokenleri ve gelisimi, Ist.
4. Bursevi Ismail Hakkı. 2013
Silsilename-i Celvetiyye, (terc: R.Serin), Istanbul
5. Bursalı M. Tahir, 1333-1342
Osmanlı Muellifleri I-III. Ist.
6. Bakıxanov Abbasqulu Aga. 1970
Gulistani – Irəm, Elm - Bakı
7. Cami Əbdurrəhman. 1971
Nəfəhatul-Uns min Hadaratul-Quds tərcuməsi, Istanbul
8. Ərdəbili Seyx Səfiuddin.1379
Qara Məcmuə, Tehran
9. Fəzlullah Rəsidəddin. 1940
Tarixi-mubarəke-Qazani, haz: GIbb
10. Hulvi Cəmaləddin. 1993
Ləməzatı-Hulviyyə əz Ləməatı-ulviyyə, haz: M.S.Taysi, IFAV yay., Istanbul
11. Hocazade A. Hilmi. 1319
Seyyid Yahya es-Sirvani, Ist..
12. Ibn Bəzzaz. 1373
Saffətus-Səfa, Tehran
13. Qiyasi Cəfər. 2007
Pir Huseyin xanəgahı, YOM (Turk Dunyası Mədəniyyət Dərgisi, 7
14. Musəvi Tagı. 1967
Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri, Bakı, Az.SSR EA nəsr-tı
15. Muskuri Yusif Ziyaəddin
Bəyanul-əsrar lit-talibin, AMEA ƏI kit., B-5447/2
16. Nemət Məsədixanım. 1992
Azərbaycanda pirlər, Bakı
17. Nazmi Muhammed. 945
Hediyyetu'l-Ihvan, Suleymaniye Ktp. Rasid Efendi
18. Salamzadə Ə. B., Məmmədzadə K. M. 1985
Azərbaycan Memarlıgının Naxcıvan Məktəbi Abidələri, Bakı, Elm
19. Səfərnameyi-Ibn Bəttutə 1370, c.II
20. Səxavi Əbulhəsən Əli. 1937
Tohfətul-əhbab, Təshihi-Əhməd Nəsət, Misr
21. Taskopruluzadə Usaməddin Əbulxeyr Əhməd. 1975
Əs-Səqaiqun-Numaniyyə fi uləmaid-Devlətil Osmaniyyə, Beyrut
22. Tərbiyət Məhəmməd Əli. 1987
Danisməndani-Azərbaycan–Bakı, Azərbaycan Dovlət Nəsriyyatı
23. Yazıcı Tahsin. 1994
Ebu Said Ebu'l Hayr; DIA, c. X, Istanbul, s. 220-222
24. Yazıcı Tahsin. 1994
Safeviyye maddesi, Islam Ansiklopedisi, TDV yay., X/53, Istanbul

AZƏRBAYCAN XALQININ ETNİK-MƏDƏNİ TARİXİ VƏ MİFOLOGİYA: MİFİK TƏFƏKKÜRÜN QAYNAQLARI

ETHNIC AND CULTURAL HISTORY OF THE AZERBAIJAN PEOPLE AND MYTHOLOGY: SOURCES OF THE MYTHICAL THINKING

Nazila Abdullazada
Azerbaijan Teachers' Institute, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ
Hər bir xalqın tarixinin araşdırılıb öyrənilməsində etibarlı mənbələrdən biri də mifologiyadır. Azərbaycan xalqının etnik-mədəni tarixi və mədəniyyətinin təcəssüm olunduğu qaynaqlardan biri də mifik təfəkkürdür. Ümumtürk mifologiyasının bir qolu olan Azərbaycan mifoloji təfəkkürü şumer abidələri, qayaüstü rəsmlər, mixi yazılar, arxeoloji materiallarda öz milli məzmununu əks etdirmişdir. Bu abidələrlə yanaşı, miflər Azərbaycan xalqının tarix səhnəsində rolunun müəyyənləşməsində böyük rol oynamış, mifik təfəkkür maddi abidələrdə xalq bədii düşüncəsi ilə yanaşı, atəşpərəstlik, islam dini qaynaqları əsasında formalaşmışdır.

SUMMARY
Mythology is one of the reliable sources in the learning the history of every nation. Mythical thinking is one of the sources incarnation the ethnic and cultural history and culture of Azerbaijaninan people. Azerbaijanian mythological thinking which is a branch of Turkish was shown in the Sumerian monuments, rock paintings, cuneiform inscriptions, and archaeological materials. In addition to these monuments, myths played an important role in defining the role of the Azerbaijanian people on the stage of history, mythical thinking formed along with the idea of the monuments of folk art and it based on zoroastrianism and Islam resources.

Hər bir xalqın tarixi, hər şeydən əvvəl, onun mədəniyyəti, incəsənəti və ədəbiyyatında yaşayır. Deyilən hər bir söz, tapılan saxsı parçası, şüşə qırığı, sikkə, adi sümük belə özündə əsrlərin, qərinələrin açılmamış qatını, çözülməmiş tarixini yaşadır. Azərbaycan xalqının tarixi kökləri, ilkin dünyagörüşü, ibtidai məişəti, qədim adət-ənənələri, mənəvi həyatı və mədəniyyətinin başlanğıcında arxeoloji tapıntılarla yanaşı, onun mifologiyası dayanır. Mifoloji görüşlərsiz heç bir xalqın tarixi və mədəniyyəti barədə fikir yürütmək olmur. "Mif erkən etnosun dünya, insan və insanın dünya hadisələri barədə bədii düşüncəsidir. Bu düşüncənin zaman hüdudu qeyri-müəyyəndir. Məkanı isə hər bir etnosun nisbi mənada dünya kimi qəbul etdiyi yaşayış məskəni, coğrafiyası, yaxud regionudur"[5.116]. Miflər, mifologiya xalqın tarixi duyumu, düşüncə tərzi, yaşam yolu barədə təsvirəgəlməz bilgilər verir.

Hələ ibtidai icma quruluşunda toplum halında yaşayan insanların birgə həyat şəraitinin, əmək prosesinin, məişətinin, vəhşi heyvanlardan qorunma və qida əldə etməyə yiyələnmələrinin də əsas istiqamətverici gücü mifik düşüncə ilə bağlı olmuşdur. Onların ritualları, bayramları da miflərlə tənzimlənir, inam və etiqadlarının da mayasında mifoloji görüşlər dayanırdı. İnsanın fantastik təsəvvürləri miflərdə öz əksini tapır, insan özünə yaxın və doğma olan icma-tayfa münasibətlərini onu əhatə edən əşya və hadisələr üzərinə köçürürdü. Torpaq, səma, bitki və heyvanlar aləmi universal tayfa icması şəklində təsəvvür olunur və bu icmada bütün əşyalar təkcə canlılar kimi yox, həm də şüurlu və mütləq bir-biri ilə qohum məxluqlar kimi anlaşılırdı. Adət-ənənələr və inanclarla bağlı miflər xalqın özünü tarix səhnəsində müəyyənləşdirib yer tutmasında da mühüm rol oynamışdır.

İnsan hələ təbiətdən tam ayrılmamış, fövqəltəbii qüvvələrin təsirindən azad olmamış mifoloji sinir formalaşıb. İbtidai düşüncələrini mövhumi qüvvələrlə bağlayan qədim insan özü ilə təbiət arasındakı ziddiyyətləri həll etmək üşün mif qanunlarından istifadə edirdi. İldırım niyə çaxır? Gur yağışların, güclü daşqınların səbəbi nədir? Bütün bunları qədim insan fövqəltəbii qüvvənin sehri ilə bağlayır, şüurunda bunu allahların ona qəzəblənməsi

kimi yozurdu. "İnsan dünya ilə ilk təmasda onun üçün anlaşılmaz olan təbiət hadisələri ilə rastlaşır. İldırımın niyə çaxmasını anlamayan ibtidai insan onu hansısa ilahi qüvvənin yaratdığı fövqəladə güc kimi qəbul edir, öz şüurunda obrazlaşdırır yaxud gur yağışların, güclü daşqınların səbəbini öz içində yaratdığı su allahının ona qəzəblənməsində axtarır, özünün hər hansı qəbahətində görür, öz səhvini yenidən təkar etməmək üçün ona sitayiş etmək məcburiyyətində qalır" [2.19].

Mifik təfəkkür mif yaradıcılığı yaranana qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Dünya xalqlarının hər birinin mifologiyadan keçən özünəməxsus mədəniyyəti, folklor ənənəsi, dünyaanlamı vardır. Xalqlar müxtəlif olduğu kimi, mifik düşüncələri də müxtəlif olmuşdur. Hər xalq dünyanın yaranmasi, insanın dünyaya gəlməsi, ölüb yenidən dirilməsi, dağılıb qurulması, müxtəlif varlıqlar, zaman vahidləri və s. ilə bağlı öz düşüncələrini miflərdə müxtəlif cür əks etdirmişdir. Orada duyulanlara və baş verənlərə hər millətin öz mifoloji baxışı mövcuddur. Azərbaycan mifologiyası, mifik təfəkkürü ümumtürk mifologiyasının tərkib hissəsi kimi özündə ümumtürk tarixi, mədəniyyəti, mərasimləri, yaşam tərzinin xüsusiyyətlərini yaşadır. Azərbaycan türklərinin mənəvi simasının formalaşmasında mifoloji düşüncənin vəzifəsi kortəbii varlıqlara canlı kimi yanaşılması, onlara həyat verməsidir. "O, qədim türk mifoloji qaynaqlarına istinadən meydana gəlməklə yaxud ondan ayrılmaqla ötən yüzilliklər ərzində zəngin yaradıcılıq mərhələləri keçmişdir. Tarixən məskunlaşdığı ərazilərdə zərdüşt və islam mifologiyasının təsirlərinə məruz qalsa da əski türk mif yaddaşını qoruyub saxlamış və onu zaman-zaman, yeni-yeni mütərəqqi, qabaqcıl estetik düşüncə ilə zənginləşdirmişdir" [5.127].

"Dünya xalqlarının əksəriyyətində olduğu kimi, Azərbavcanın bədii təxəyyül və təfəkkür tərzi də ilkin-ibtidai mifoloji işartılardan təkan alaraq təşəkkül tapmağa başlamışdır. Tipoloji bir proses olan ilkin dünyaduyumunun mifoloji inikas şəklində ortaya çıxması təbii qanunauyğunluğa söykənirdi. İbtidai təfəkkür ətraf gerçəkliyin əski mahiyyətini dərk edə bilmək gücündə olmadığından qədim insanın təbiətdəki hadisə və proseslərə qeyri-adi münasibəti yaranmağa başlayırdı. O, gerçəklikdə baş verən bütün hadisə və proseslərin arxasında gözəgörünməz fövqəltəbii qüvvələr dayandığını güman edir, yaşayışa təsir göstərən yaxşı və pis hadisələri həmin qüvvələrin mərhəmət, sevinc, kədər və qəzəbi ilə bağlayırdı. Gözəgörünməz qüvvələrin qarşısında özünü aciz və gücsüz hiss eləyən, həyat və yaşayışının onlardan asılı olduğu təsəvvürünə gələn qədim insan həmin mifik qüvvələri təxəyyül gücü ilə obrazlaşdırır, onlarla münasibət qurmağa çalışırdı"[1.31]. Odun əldə edilməsi ilə bağlı mifoloji görüş qədim insanın mifik təfəkkürə söykəndiyinin danılmaz ifadəsidir. Qədim türk mifoloji görüşlərinə görə, odu türklərə yarı insan, yarı tanrı şəkilli biri verib. Qədim türklər soyuqdan donduğu halda, od vasitəsilə isinmiş, yemək bişirmişlər. İnsanın çətin vəziyyətində sığnağı, ümidi onu mifologiyaya dərindən bağlayıb.

Mifin qurtardığı, bitdiyi yerdən tarix başlayır. Arxaik mədəniyyətlərin hamısı mənbəyini mifoloji təsəvvürlərdən, mifik qaynaqlardan alır. Ulu əcdadlarımızın kökünü, həyat tərzini, məşğuliyyətini, inam və etiqadını mifologiyanın izləri ilə üzə çıxarmaq mümkündür. Miflərin qədim insanla bağlılığını söyləməyə bu gün əldə olan arxeoloji materiallar, aparılan qazıntılar və digər qaynaqlar (qayaüstü rəsmlər, şumer abidələri, mixi yazılar, etnoqrafik mənbələr) əsas verir. Azərbaycan mifologiyası arxeoloji qazıntılarda tapılan nümumələrdə müxtəlif dövrlərin - Azıx mağarasında və Qobustan qayaüstü «rəsm qalereyası»nda Daş dövrünün, Şəki, Naxçıvan, Qazax, Mingəçevir, Qəbələ, İsmayıllı və digər bölgələrdə tapılan əşyaların arasında, açılan kurqanlarda Tunc, Mis və Erkən dəmir mərhələsinin yaşayış tərzinə, adət-ənənələrinə, mərasim (xüsusilə dəfn) və bayramlarına aid maddi və mədəni dəlillərə aydınlıq gətirir. Müxtəlif rituallarda istifadə olunan məişət əşyaları, simvolik quruluşlu qablar, ov məhsulları, geyimlər, bəzək şeyləri, silahlar və s. tarixi keçmişin elə tutarlı qalıqlarıdır ki, xalqın zaman və məkan müstəvisində keçdiyi yolda dünəni ilə bu günü arasında körpü funksiyasını yerinə yetirir. Ulu əcdadın üç-dörd min il əvvəllərə aid kəllə skeletinin müasir insanla eyniyyət təşkil etməsi və qədim etnoqrafik elementlərin hal-hazıradək məişətdə işlənməsi antropoloji cəhətdən əksər miflərdə qorunub saxlanmışdır.

"Qədim türk mifologiyası estetikasında formalaşan, boy atan mifoloji sistemlərdən biri də məhz Azərbaycan türklərinin mifologiyasıdır"[5.131]. Mahiyyətcə milli mentalitetin məzmununda özünü göstərən Azərbaycan mifologiyası qədim tarixə malikdir. Xüsusilə xeyirlə şər arasında mübarizə bu etiqadın forması olmuşdur. Xalq öz arzu və ideallarının təcəssümünü müsbət şəxsiyyətlərin mənfi varlıqlar, şər qüvvələr üzərində qələbəsini əks etdirən mif və əfsanələrdə yaratmışdır. Azərbaycan türk mifologiyasında dünyanın yaranması ilə bağli kosmoqonik, etnik tərkib, müxtəlif tayfa

və etnoslarla bağlı etnoqonik, zamanla bağlı təqvim mifləri xalqın tarixi köklərinə söykənərək yaranmışdır. Bunların əsasında insanın təbiət qüvvələrinə qarşı mübarizəsi, yaşayış yerini dəyişməsi ilə bağlı bir yerdən başqa yerə köçməsi, müxtəlif mərasimlər, ayinlər, təsərrüfatda işlətdiyi müxtəlif alətlər və s. dayanır.

Etnik-milli tarixi özündə yaşadan mifik təfəkkür xalq mifoloji bədii təfəkkürü və düşüncəsi ilə bərabər müxtəlif qaynaqlardan da qidalanmışdır. Bunlardan biri zərdüşlükdür. Zərdüşt inanclarının bir çoxu türklərin su, od, yel, torpaqla bağlı görüşlərilə bağlıdır [5.173]. Zərdüştün mifik dünyasında xeyirlə şər, odla su, gecə ilə gündüz mübarizə aparır. Bu modeldə xeyirin şər, gözəlliyin eybəcərlik üzərində qələbəsi miflərin yaranmasına gətirib çıxarır. Uzun zaman kəsimində xeyir və şər allahları kimi qəbul edilən Hörmüzlə Əhrimən arasında mübarizə Zərdüşt mifologiyasının ana xəttini təşkil edir.

VII əsrdə islamı qəbul edən Azəbaycan türkləri islam mədəniyyətinin əxlaqi dəyərlərini mənimsəmiş, yeni islam mifologiyasına yiyələnmişlər. İslam mifologiyası ümummüsəlman mədəniyyətinin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Bu mifologiya əsasında od, su, yel, torpaq və insan törənişini şərtləndirən miflər durur. İslam mifologiyasında ən böyük möcüzə Allah-təalanın sonuncu peyğəmbər Məhəmməd əleyhissəlama nazil etdiyi "Qurani-Kərim"dir. Bu müqəddəs kitabda yaradılış, dünyanın var olması və s. ilə yanaşı, Məhəmməd peyğəmbər barədə miflər də əksini tapmışdır. Quranda Nuh peyğəmbər, Adəmlə Həvva, mələklər, qiyamət günü və s. ilə bağlı mifik görüşlər bir daha insanların dini inanclara bağlılığını sübut edir.

Mifoloji görüşlərdə dövrün insanların yaşadıqları dövrün ictimai-siyasi quruluşu, dövlət işləri, hərb işləri də əksini tapmışdır. Döyüşçülərin papağında təsvir olunan rəsmlər, heyvan şəkillərinin sayı, düzülüşü insanın ilkin inanclarına, totemlərinə gedib çıxır. Hətta rəqəmlərin özlərinin də mifoloji mənası olmuşdur.

Nağıllarda əbədi həyat rəmzi olan, şəfa verən ağaclar, meyvələr, yarpaqlar, suyun ölməzliyi, suya, bitkiyə inam və s. bu kimi mifoloji inanclar mifologiyanın xalqın etnik-mədəni tarixinin araşdırılıb üzə çıxarılmasında əhəmiyyətinin bariz nümunəsidir.

REFERENCES:

1. **Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2004**
I c. Bakı: Elm.

2. **Əliyev R. 2005**
Mif və folklor genezisi və poetikası. Bakı: Elm.

3. **Əliyev R. 2008**
Riyazi mifologiya. Bakı: Nurlan.

4. **Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. 2005**
Bakı: Şərq-Qərb.

5. **Nəbiyev A. 2009**
Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Çıraq.

6. **Seyidov M. 1983**
Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı.

ПРОГРАММЫ ДЕТСКИХ МУЗЕЕВ МИРА ПО ПРОПАГАНДЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

THE PROGRAMS OF CHILDREN MUSEUMS AROUND THE WORLD TO PROMOTE THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

Nazmin Jafarova
The National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ
Dünyada uşaq bağçaları və məktəblərlə yanaşı uşaqların təlim-tərbiyyəsi ilə uşaq muzeyləri məşğul olur. Uşaq muzeyləri əyləncəvi funksiyadan daha çox maarif¬lən¬dirici funksiya daşıyırlar. Oyun zamanı uşaqlar bir sıra biliklər əldə edir, dünyanı dərk etməyə və özünün bu dünyada yerini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Uşaq muzeylərinin auditoriyasını 6 aylıq uşaqlardan 18 yaşınadək yeniyetmələr təşkil edir. Uşaq muzeylərinin fəaliyyəti konkret ünvanlaşır, yəni muzey işinin istiqaməti auditoriyanın xüsusiyyətilə, onun maraqları ilə müəyyən olunur. Bu fəaliyyətin əsas prinsipi interaktiv prinsipdir ki, muzeylərdə uşaqların aktivliyi üçün bütün şarait qurulur.
Məqalədə uşaq muzeylərinin tarixi və mədəni irsin təbliğində yeri təhlil edilir. Dünya praktikasından bir sıra nümunə göstərməklə Azərbaycanda uşaq muzeylərinin yaradılmasının vacibliyi vurğulanır.

SUMMARY
A great part of education and teaching programs of children in the whole world, is connected with children's museums. Children's museums have more educational function than entertainment. During the game children gain a lot of knowledge, try to perceive the world and define their role in this world. Auditorium of children's museums comprises 6-month kids up to 18-year old adults. Activity of children's museums is concretely addressed; direction of museum work is determined by auditorium peculiarities and its interests. Basic principle of this activity is interactive and with that the whole circumstance is provided for activeness of children in the museum.
The role of children museums in the proraqanda of historical and cultural legacy is analysed in the paper. In conclusion citing a number of practical offers and grounding the necessity of creation children museums in Azerbaijan.

АБСТРАКТ
Хранилищем человеческой культуры, мудрости и знаний называют музеи. И это неслучайно. Ведь в каждом, даже самом маленьком по территории музее хранится частичка мирового культурного наследия, частичка мировой истории. Впервые понятие «культурное наследие» было рассмотрено на общефилософском уровне (Э.А.Баллер) как совокупность связей, отношений и результатов духовного производства прошлых исторических эпох, а в более узком смысле слова как совокупность доставшихся человечеству от прошлых эпох культурных ценностей, критически осваиваемых и используемых в соответствии с конкретно-историческими задачами современности, в соответствии с объективными критериями общественного прогресса.

В современном сообществе сохранением историко-культурного наследия занимаются и учреждения культуры (музеи, дома культуры, библиотеки), и образовательные учреждения (школы, университеты). Детские музеи занимают промежуточное положение: они являются как образовательными, так и культурными учреждениями. Особенностью детских музеев является их адресность, образовательная функция и интерактивность. Особенно актуально применение интерактивных форм и методов с целью воссоздания исторических технологий, воскрешения давно утраченных традиций.
Примером могут служить программы детских музеев Каира, Антальи, Ташкента, Хабаровска, Челябинска, Новосибирска, Нефтегорска, Находки и других. Эти программы направлены на привлечение детей и подростков к научно-исследовательской работе в области истории, археологии, этнографии и искусства. Дети могут пользоваться древними орудиями труда, молоть зерно, прясть,

ткать, лепить на гончарном круге глиняные изделия, искать на специально отведенных территориях кусочки керамики, бусинки и т.п.

Таким образом, ученые, педагоги, музейные сотрудники, сами являясь носителями утраченных традиций, организовывают их передачу из поколения в поколение. Просто необходимо воспользоваться опытом детских музеев мира и создавать подобные музеи в Азербайджане.

> ***Музеи – это не здания, в которых что-то находится, и даже не собрания (не коллекции), которые в этих зданиях хранятся, хотя и то и другое само по себе важно. Музеи – это комплексные учреждения культуры, которые занимаются собиранием и хранением материальных носителей культурного наследия и, кроме того, разъяснением его смысла... Музеи… возникают потому, что разъяснение смысла сохраняемого ими наследия имеет большое социальное и даже политическое значение.***
> ***Барри Лорд, Гэйл Д. Лорд (Б.Лорд, Г.Д.Лорд, 2002:9)***

Хранилищем человеческой культуры, мудрости и знаний называют музеи. И это неслучайно. Ведь в каждом, даже самом маленьком по территории музее хранится частичка мирового культурного наследия, частичка мировой истории. Впервые понятие «культурное наследие» было рассмотрено на общефилософском уровне (Э.А.Баллер) как совокупность связей, отношений и результатов духовного производства прошлых исторических эпох, а в более узком смысле слова как совокупность доставшихся человечеству от прошлых эпох культурных ценностей, критически осваиваемых и используемых в соответствии с конкретно-историческими задачами современности, в соответствии с объективными критериями общественного прогресса ***(Баллер, 1987: 56)***.

Культурное наследие принято рассматривать как общественное, общенародное и в конечном итоге общечеловеческое достояние. В современном сообществе сохранением историко-культурного наследия занимаются и учреждения культуры (музеи, дома культуры, библиотеки), и образовательные учреждения (школы, университеты). Детские музеи занимают промежуточное положение: они являются как образовательными, так и культурными учреждениями. В странах Европы и Америки подобные музеи наряду с детскими садами и школами выполняют функцию воспитания и просвещения детей. Таких музеев в Азербайджане пока нет. Мы считаем это серьезным пробелом в отечественном музейном деле, но надеемся на скорое исправление этой ситуации, тем более что в некоторых музеях уже началась работа в этом направлении.

Родиной детских музеев является Англия. В 1872 г. принцем Уэльским в Лондоне был открыт Музей детства. Являясь частью Южно-Кенсингтонского музея, он специализировался на собирании разного рода раритетов, но в особой степени – на коллекциях костюмов, игрушек и игр разных стран. При всей своей популярности у посетителей музей начал специализироваться на работе с детьми и учителями лишь с 1920-х годов ***(Столяров, 2004: 53)***.

Первым американским музеем для детей стал Бруклинский детский музей (1899 г.). Сейчас в США около 300 детских музеев, в которых радость игры сочетается с радостью познания окружающего мира ***(Юренева, 2003: 308)***. Отметим, что родиной детских музеев многие специалисты считают США, где в 1899-1925 гг. появилась целая группа музеев, опиравшихся на педагогические концепции.

Детский музей отличается от «взрослого» рядом особенностей:

Это ***адресный*** музей, ориентированный на ребенка и семейного посетителя;

Это ***образовательный*** музей, но параллельно функции образования приоритетной для детского музея решается проблема социализации подрастающего поколения;

Это ***интерактивный*** музей, в котором обязательным является сочетание предметного материала с программой, ориентированной на проявление творческой активности посетителя ***(Гильмутдинова, 2010)***.

В детских музеях все можно потрогать, помять, поиграть с экспонируемыми предметами, есть музеи, в которых детям предлагается изобрести что-то самим. Музейная педагогика стала частью повседневной жизни и культурным бизнесом во многих странах мира. Сам термин «музейная педагогика» пришел из Германии, появившись впервые в связи с обсуждением проблем взаимодействия музея и школы, организованным руководителем отдела «Музей и школа» Берлинского музея немецкой этнографии А.Рейхвейном. В этом музее в 1930-1940-е гг. впервые возникла и была проведена в жизнь идея создания специализированных экспозиций для детей, построенных по принципу

музеев-мастерских, где ребенок получал возможность самостоятельной творческой работы, где при помощи ролевых игр, театрализованных представлений, коммуникативных тренингов и иных форм деятельности дети и подростки «погружались» в историю, приобретали навыки поведения в различных социальных средах, знакомились с разными профессиями, познавали окружающий мир. Здесь, в отличие от традиционной музейной экспозиции, каждый экспонат дети могут потрогать, а некоторыми инструментами даже поработать ***(Музей как место образования…)***.

Особенно актуально применение интерактивных форм и методов с целью воссоздания исторических технологий, воскрешения давно утраченных традиций. Программы ряда детских музеев мира направлены на привлечение детей и подростков к научно-исследовательской работе в области истории, археологии, этнографии и искусства. Дети могут пользоваться древними орудиями труда, молоть зерно, прясть, ткать, лепить на гончарном круге глиняные изделия, искать на специально отведенных территориях кусочки керамики, бусинки и т.п. Чтобы создавать подобные музеи в Азербайджане, необходимо, ознакомившись с опытом мировых детских музеев, реализовывать программы с учетом национальных особенностей. Ниже мы рассмотрим программы для детей ряда «взрослых» музеев, затем приведем примеры из деятельности самостоятельных детских музеев.

Музей колоний, ставший *Национальным музеем искусства Африки и Океании, в Париже (Франция)* в течение нескольких лет разрабатывает новые подходы для работы с посетителями, обновляет свои экспозиции. В творческой мастерской для молодёжи дети разного происхождения и возраста принимают участие в программе, направленной на «пробуждение их творческих инстинктов». Ее цель – открыть детям музейные сокровища, объяснить им смысл некоторых экспонатов. Чтобы приблизить детей к музейным коллекциям, для их творческих занятий выделены помещения, находящиеся рядом с экспозиционной зоной. Детям, приходящим в Музей в рамках школьного курса, предлагается изучать различные аспекты культур Магриба либо областей, расположенных к югу от Сахары: архитектуру, пластические искусства, музыку, устное творчество. Юным посетителям предлагается изучить какую-то определённую тему, что они и делают в течение нескольких занятий. Во время каждого посещения Музея дети часть времени посвящают знакомству с коллекциями (с помощью аудиовизуальной техники, посещения экспозиций, а также более детального изучения предметов, которые им разрешается брать в руки), а часть на творческую работу.

Для детей занятия в мастерской становятся введением в искусство, приобщением к нему. Они позволяют детям впервые вступить в контакт с культурой, о которой большинство из них ничего не знает ***(Мастеница, 2009: 187)***.

Национальный музей искусства Африки и Океании в Париже

Музей археологии Москвы (Россия) расположен в подземном павильоне на глубине 7 метров в историческом центре столицы, непосредственно на месте крупномасштабных археологических раскопок, проводившихся на Манежной площади в 1993 – 1996 годах. Основу экспозиции музея составляют обнаруженные в ходе раскопок устои Воскресенского моста XVI-XVII вв., который в прошлом соединял два берега реки Неглинной. В экспозиции Музея представлены интереснейшие археологические находки, найденные в историческом центре города: предметы материальной культуры москвичей XV-XVII вв., XVIII-XIX вв. (предметы средневекового быта горожан и вооружения Московской Руси, коллекция изразцов, курительные трубки т.д.), денежные и вещевые клады, предметы культа из некрополя Моисеевского монастыря. С планировкой и застройкой центра Москвы в прошлом посетителей знакомят расположенные в экспозиционных залах макеты «Воскресенский мост во второй половине XVIII - начале XIX вв.», «Кремль и Китай-город во второй половине XVII в.», «Манежная площадь середины XIX в.».

В Музее работает археологический кружок. На бесплатных занятиях дети знакомятся с подлинными археологическими предметами, найденными на территории Москвы и Подмосковья, изучают методы археологических исследований, учатся обращаться с приборами, которые применяются в археологии. По выходным в музее проходят ин-

терактивные музейные программы “Путешествие в прошлое” и “Занимательная археология”, позволяющие в увлекательной форме познакомиться с древней историей Московского края ***(Музейное объединение «Музей Москвы»)***.
Подобную программу можно было бы осуществить и на местах археологических раскопок, проводимых в нашей республике, например, в Агсу. Мы очень надеемся, что в будущем станем свидетелями реализации детских программ, что, помимо развития детей, будет способствовать развитию туризма в этом крае.

Музей археологии Москвы

Этнографический музей Грузии – первый этнографический музей на Кавказе. Он представляет собой миниатюрную модель Грузии и отражает её разнообразную этнокультуру. В музее выставлены около 70-ти жилых домов из различных регионов страны. Для детей есть учебный центр, где они могут учиться и практиковаться в традиционной технике ковки.
Керамическая студия в Еврейском культурном центре Beit Grand *в Одессе (Украина)* оборудована японскими гончарными кругами и огромными печами. Здесь детей учат лепить различных животных, кухонную утварь, человечков или бусинки. Кроме керамической студии в центре есть и многие другие кружки прикладного искусства.

Этнографический музей в Тбилиси

Детские программы разрабатываются и отечественными музеями: Национальным музеем истории Азербайджана НАНА, Государственно-этнографическим музеем-заповедником «Гала», Государственным историко-художественным заповедником «Гобустан», Азербайджанским государственным музеем ковра и народного прикладного искусства имени Лятифа Керимова и т.д. Например, экскурсионные маршруты «Керамика», «Ковка», «Ковроткачество», программы «Маленький ремесленник», организуемые в заповеднике «Гала», программа «Охотничий обряд», проводимая заповедником «Гобустан, и другие. Однако детские программы «взрослых» музеев одно, а деятельность самостоятельных детских музеев – совершенно другое.

Этнографический музей-заповедник в селении Гала близ Баку

В экспозиции *Детского музея Индианаполиса (США)* «Загадки истории» посетители не только знакомятся с историей предков, городской и сельской средой того времени, но также могут почувствовать себя жителями тех времен, надев костюм индейца, одежду горожан, покатавшись на старинной карете или автомобиле, могут самостоятельно изготовить какое-нибудь украшение или раздробить зерно в ступке ***(Рыжова, 2010: 14)***.

Детский музей Индианаполиса

Детский музей при Археологическом музее в Анталье (Турция) – первый в своем роде в Турции. На витринах этого зала представлены разнообразные игрушки и античные копилки. После небольшого усовершенствования стали доступны образовательные мероприятия по лепке скульптур и рисованию, а работы детей выставлены в отделе студии, чтобы дети могли насладиться музеем, античными предметами и заинтересоваться выставками. *Детский музей Каира (Египет)* находится в лесопарке в Гелиополе, где растения снабжены табличками с названиями и описанием. Большой акцент сделан на истории Египта, начиная с древних времён — одеяний, систем орошения, процессов прядения и ткачества, истории расшифровки иероглифов с помощью Розеттского камня, древнего судостроения и внутреннего устройства пирамид ***(Свободная энциклопедия – ВИКИПЕДИЯ)***.

Детский музей Каира

В статье особый акцент мы делаем на деятельность детских музеев, организованных на постсоветском пространстве, потому что в музеях ближнего зарубежья особый акцент делается именно на пропаганду культурного наследия родного края. На базе *Государственного музея истории в Ташкенте (Узбекистан)* функционирует Детский музей *«В мире чудес»*. Он призван открыть подрастающему поколению доступ в историческое пространство, развить в детях интерес к познанию прошлого. Через специальные экспозиции и программы, применяя современные интерактивные формы обучения, специалисты детского музея «В мире чудес» планируют сделать историческую науку «живой» и притягательной для детей и подростков.

Детский музей «В мире чудес» в Ташкенте

В музее есть несколько разделов: «Юный археолог», «Юный гончар», «История письменности», «Дары Узбекистана». В разделе «Юный археолог» посетители включаются в исследовательскую работу, учатся «читать» информацию, заложенную в музейных археологических экспонатах. Юным исследователям предоставляется удивительная возможность совершить путешествие в древнюю историческую эпоху: найти монету, определить время, имя правителя, увидеть древние орудия труда и многое другое.

Значительное место в экспозиции Музея истории Узбекистана занимают керамические изделия различных веков. В разделе «Юный гончар» дети получают возможность прикоснуться к таинству изготовления произведений из глины, поработав на настоящем гончарном круге, слепив игрушки, свистульки. Здесь же они получат не только навыки, но и знания, познакомившись с особенностями различных школ керамики Узбекистана – риштанской, гиждуванской, ташкентской, самаркандской, бухарской и других ***(В Ташкенте появился Детский музей)***.

Организация работы Детского музея включает в себя: музейно-педагогические занятия; мастер-классы; выставки детского творчества; культурно-досуговые программы. Предусмотрены и поездки на места археологических раскопок, знакомство с археологическими методами работы на местах, где были найдены музейные экспонаты, экскурсии в другие музеи, исторические места, визиты к художникам в их студии, к ученым в их лаборатории, показ фильмов, видеороликов ***(В Ташкенте открылся Детский музей)***.

Наибольшее количество детских музеев на постсоветском пространстве организовано в России. Полностью интерактивным является созданный при Музее политической истории России *Детский исторический музей в Санкт-Петербурге (Россия)*. Главной своей целью музей считает просветительскую деятельность. Дети полностью включены в процесс

обучения, они через игру познают мир и общество. Многие экскурсии проходят в игровой или театрализованной форме. Нетрадиционное решение Детского исторического музея рождало новые творческие музейно-педагогические находки: не экспозиция, а среда обитания; не рассказ и показ, а «погружение» в эпоху; не экскурсия, а свободное пребывание, переплетённое с игрой и игровым вживанием.

В 1995 году в музее была разработана и внедрена в музейно-педагогическую практику концепция семейного исторического абонемента, ориентированного на детей и их родителей. Пока взрослая часть аудитории поэтапно знакомится с серьёзной историко-культурной музейной программой, дети вместе с музейным педагогом осваивают уголки музея, постепенно овладевая новыми для себя словами и понятиями: «музей», «история», «памятник», «архитектурный образ», «исторический портрет» и др. ***(Мастеница, 2009: 195)***.

Детский исторический музей в Санкт-Петербурге

В *Доме детского творчества «Кировский» города Новосибирска (Россия)* функционирует детский археолого-краеведческий музей «Мастерская предков». Он создан по инициативе ребят – воспитанников Клуба юных археологов «Потомки». В музее нет застекленных витрин, этикетажа, все экспонаты доступны детям. Создана уютная экологически чистая обстановка: стены из горбыля, каменный угловой очаг, циновки, глиняные светильники, деревянные столы и лавки. Экспозиционное пространство разделено на несколько рабочих зон: по обработке камня и кости, гончарства, ткачества и плетения.

Знания и навыки передаются в ходе «диалога», беседы «мастеров» и «подмастерьев». В детском творчестве культурно-историческое наследие перестает быть только информацией, оно становится переживанием, чувствованием. Особенностью этого детского музея является активная культурно-образовательная и учебно-исследовательская деятельность. Музеем было организовано около двадцати археологических и экспериментальных экспедиций, ряд различных проектов, мониторингов, семинаров и конференций. В «Мастерской предков» дети занимаются и фондовой работой, и учебно-исследовательской деятельностью, ведут живой диалог с посетителями музея. Таким образом, пройдя школу музейной работы, они учатся бережно относиться к культурно-историческому наследию ***(Свиридова)***.

Музей «Мастерская предков» в Новосибирске

В *музейно-выставочном центре города Находка (Россия)* также функционирует *Детский интерактивный музей* – живой, творческий организм, работающий по трем направлениям: научная лаборатория, творческая мастерская и театрально-праздничный центр. Аудитория музея – дети с 3-х лет, подростки, молодежь. Музей славится разнообразием реализованных проектов: «Детский музей на колесах», «Палеодеревня», «Два капитана» и т.д. Например, проект «Палеодеревня» (2006 г.) был задуман как механизм создания научной площадки для экспериментальной археологии. Был построен комплекс из шести реконструированных древних жилищ, на базе которого стали осуществляться образовательные программы: проект «КЛАД» (2008 г.), направленный на привлечение детей и подростков к научно-исследовательской работе в области истории, археологии, этнографии, искусства; Детский этнический фестиваль «Живой источник» (2009 г.), посвященный культуре коренных народов Приморского края ***(Нургалиева, 2010: 34)***.

«Палеодеревня» (Находка)

Приоритетной задачей *Детского музейного центра Хабаровского Краевого Краеведческого музея им. Н.И.Гродекова (Россия)* является воспитание у маленьких посетителей бережного отношения к отечественному культурному наследию. Здесь дети совершают путешествия на «машине времени» и «ковре-самолете», играют «кубиками» с различными сюжетами (археологические раскопки, пещера древнего человека, нанайское стойбище, изба славян-переселенцев и т.д.), добывают огонь древним способом, изготовляют каменные орудия труда и т.п. ***(Галкина, 2004: 11)***.

Детский музейный центр Хабаровского Краевого Краеведческого музея им. Н.И.Гродекова

Вышеприведенные примеры показывают, что детские музеи могут функционировать как при больших музеях, так и самостоятельно. Первым шагом создания детских музеев в Азербайджане было бы создание подобных при «взрослых» музеях. Например, при Национальном Музее Истории Азербайджана НАНА, Музее имени Низами, Национальном музее искусств и т.д. В Музее ковра уже идет работа в этом направлении, однако этого явно недостаточно. Естественно, как и любое начинание, это требует некоторых материальных затрат, но в будущее нации можно и нужно вкладывать деньги.

Умение обращаться с музейными экспонатами развивает у детей уважение к историческому прошлому и культуре. Постигая специфический музейный язык, дети и подростки получают информацию, изменяющую их представления и отношение к прошлому и будущему. В музейных мастерских, лабораториях, студиях, кружках, клубах создаются условия для эффективной совместной деятельности их участников, где каждый не только самораскрепощается и самоутверждается, благодаря своей творческой деятельности, но и может наблюдать, и, возможно, усвоить, превратить в собственный ресурс тип поведения Другого. Восприятие и осмысление информации, транслируемой уникальной музейной средой и музейным предметом способствует осуществлению музейной коммуникации, в процессе которой может происходить освоение новых социальных ролей и определение собственного социального статуса ***(Мастеница, 2009: 202)***.

Главная миссия детских музеев – быть рядом с ребенком с самого раннего возраста до его взросления, и не только со здоровым и счастливым ребенком из полной семьи, но с каждым ребенком, особенно с сиротами и с не очень здоровыми детьми. Детские музеи как социальный институт обязаны в полной мере осознавать свою ответственность перед обществом за будущее детей ***(Галкина, 2004: 22)***.

Таким образом, ученые, педагоги, музейные сотрудники, сами являясь носителями утраченных традиций, организовывают их передачу из поколения в поколение. Просто необходимо воспользоваться опытом детских музеев мира и создавать подобные музеи в Азербайджане.

REFERENCES:

1. Баллер Э.А. 1987
Социальный прогресс и культурное наследие. Москва: 225.
Baller E.A. 1987 Sotsialniy proqress I kulturnoye naslediye. Moskva: 225.

2. Барри Лорд, Гэйл Д. Лорд. 2002
Менеджмент в музейном деле. Москва: 256.
Barri Lord, Qeyl D. Lorq. 2002
Menedjment v muzeynom dele. Moskva: 256.

3. В Ташкенте открылся Детский музей
V Tashkente otkrilsya Detskiy muzey // http://www.ictp.uz/culture/144-v-tashkente-otkrylsya-detskij-muzej.html

4. В Ташкенте появился Детский музей
V Tashkente poyavilsya Detskiy muzey // http://www.gazeta.uz/2011/08/19/ museum/

5. Галкина Т.В. 2004
Музееведение: детский музей. Учебно-методическое пособие для специализации «Историческое краеведение и музееведение» на исторических факультетах. Томск: 32.
Qalkina T.V. 2004
Muzeyevedeniye: detskiy muzey. Uchebno-metodicheskoye posobiye dlya spetsializasii "Istoricheskoye krayevedeniye i muzeyevedeniye" na istoricheskix fakultetax. Tomsk: 32.

6. Гильмутдинова Г.М.
Детский музей как фактор формирования исторического мышления детей в контексте современных проблем музейной педагогики (зарубежный и отечественный опыт) // Сайт Института истории им. Ш. Марджани АН РТ Qilmutdinova Q.M.
Detskiy muzey kak faktor formirovaniya istoricheskoqo mishleniya detey v kontekste sovremennix problem muzeynoy pedaqoqiki (zarubejniy I otechestvenniy opit) // Sayt Instituta istorii im. Sh.Mardjani AN RT http://www.tataroved.ru/institut/

7. Мастеница Е.Н. 2009
Социальная адаптация в контексте культурно-образовательной деятельности музея, «Музейная эпистема»: 176 – 202.
Mastenitsa Y.N. 2009
Sotsialnaya adaptasiya v kontekste kulturno-obrazovatelnoy deyatelnosti muzeya, "Muzeynaya epistema": 176-202.

8. Музей как место образования – просвещение-информирование-коммуникация
Muzey kak mesto obrazovaniya – prosvesheniye-informorovaniye-kommunikasiya // https://sites.google.com/site/relarn2010/relarn2010/spiskivystuplenij/vystuplenia/muzej-kak-mesto-obrazovania-prosvesenie-informirovanie-kommunikacia

9. Музейное объединение «Музей Москвы»
Muzeynoue obyedineniye "Muzey Moskvi" // http://www.mosmuseum.ru /museum-menu-museum-of-archaeology-of-moscow.html

10. Нургалиева М. 2010
Проекты Детского музея – забавные и обучающие, «Музей», сентябрь: 32-35.
Nurqaliyeva M. 2010
Proyekti Detskoqo muzeya – zabavniye i obuchayushiye, "Muzey", sentyabr: 32-35

11. Рыжова Н.А. 2010
Материалы курса «Мини-музей в детском саду как новая форма работы с детьми и родителями»: лекции 1–4. Москва: 96.
Rijova N.A. 2010
Materiali kursa "Mini-muzey v detskom sadu kak novaya forma raboti s detmi i roditelyami": lektsii 1-4. Moskva: 96.

12. Свиридова Н.В.
Вопросы сохранения нематериального культурного наследия в детском музее // Фестиваль педагогических идей «Открытый урок»
Sviridova N.V.
Voprosi soxraneniya nematerialnoqo kulturnoqo naslediya v detskom muzeye // Festival pedaqoqicheskix idey "Otkritiy urok"
http://festival.1september.ru/articles/413886/

13. Свободная энциклопедия – ВИКИПЕДИЯ
Svobodnaya entsiklopediya – VIKIPEDIYA // http://ru.wikipedia.org/wiki/ ДетскийМузейКаира

14. Столяров Б.А. 2004
Музейная педагогика. История, теория, практика: Учебное пособие. Москва: 216.
Stolyarov B.A. 2004
Muzeynaya pedaqoqika. Istoriya, teoriya, praktika: Uchebnoye posobiye. Moskva: 216.

15. Юренева Т.Ю. 2003
Музееведение: Учебник для высшей школы. Москва: 560.
Yureneva T.Y. 2003
Muzeyevedeniye: Uchebnik dlya visshey shkoli. Moskva: 560.

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA TƏCAVÜZÜ VƏ ONUN ERMƏNİSTANDA YAŞAMIŞ AZƏRBAYCANLILARIN AİLƏ -MƏİŞƏT MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ (XIX - XX ƏSRLƏR)

ENCROACHMENT OF ARMENIA UPON AZERBAIJAN AND ITS INFLUENCE TO FAMILY AND SOCIAL RELATIONS OF THE AZERBAIJANIS DURING THE XIX-XX CENTURIES

Nargiz GULIYEVA
Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS, Baku, Azerbaijan

Elnur HASANOV
Ganja Regional Scientific Centre of ANAS, Ganja, Azerbaijan

XÜLASƏ
Bu elmi əsərdə ilk dəfə olaraq XIX-XX əsrlərdə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və onun Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların ailə-məişət münasibətlərinə mənfi təsiri tədqiq olunmuşdur. Həmçinin təkzibedilməz dəlillər və faktlar əsasında bu təcavüzün bizim həmvətənlərimizin ailə və məişət münasibətlərinə əsas təsirləri öyrənilmişdir.

SUMMARY
In this scientific work for the first time has been investigated the negative influence of encroachment of Armenia upon Azerbaijan and its influence to family and social relations of the Azerbaijanis during the XIX-XX centuries. Also, have been researched the basic impacts of this aggression on family and social relations of our citizens on the basis of indisputable arguments and facts.

İndiki Ermənistanın ərazisi Rusiya Cənubi Qafqazı işğal edənədək 15 mahaldan ibarət İrəvan xanlığının ərazisi idi (Qeybullayev, 1992: 66). XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazı işğal etməsindən dərhal sonra ermənilərin İran və Türkiyədən köçürülərək mütəşəkkil qaydada Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi və azərbaycanlıların elliklə sıxışdırılıb bu torpaqlardan qovulması prosesi başlanmışdır. Qısa müddət ərzində 130 minə yaxın erməni, əsasən Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqları ərazisinə və Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan digər bölgələrinə köçürülmüşdür (Guliyeva and Hasanov, 2012; Budaqov və Qeybullayev, 1988: 5).

1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yeni inzibati bölgü –Erməni vilayəti təşkil edilərkən bu ərazidə 1111 yaşayış məntəqəsindən yalnız 62-si erməni kəndi idi. O dövrdə dağıdılmış 359 müsəlman kəndinin əhalisinin bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi də təqiblər və milli ayrı-seçkilik siyasəti üzündən İrana və Türkiyəyə qaçmağa məcbur olmuşdur. Beləliklə, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində xaricdən gələn ermənilərin sayının bir milyona çatması regionda demoqrafik vəziyyətin əsaslı surətdə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır (Budaqov və Qeybullayev, 1988: 6).

Təkcə 1905-1907-ci il və 1918-1920-ci illərdə gedən qanlı vuruşmalarda yarım milyon azərbaycanlı Ermənistan ərazisində qətlə yetirilmişdir. Azərbaycanlıların Ermənistandan təmizlənməsi milli ədavətin gücləndirilməsi «Türksüz Ermənistan» siyasətinin bəhrəsidir (Məmmədov və Əsədov, 1992:5). Erməni cəza dəstələrinin törətdiyi vəhşiliklər və daşnak hakimiyyəti dövründə yeridilən «Türksüz Ermənistan» siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin sayı 1916-cı ildə 373587 nəfər olduğu halda, 1920-ci ilin noyabrında cəmi 12 min nəfər qalmışdı. Beləliklə, 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 1000-ə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmış, əhalisi isə soyqırıma məruz qalmışdır (Budaqov və Qeybullayev, 1988: 6).

1920-ci illərdən etibarən Sovet Ermənistanının azərbaycanlılara qarşı deportasiya siyasəti «dostluq», «beynəlmiləlçilik» pərdəsi altında davam etdirilmişdir. 1930-1937-ci illərdə müxtəlif bəhanələrlə, əslində isə milli və dini mənsubiyyətinə görə 50 minə yaxın azərbaycanlı Ermənistanın sərhəd rayonlarından Sibirə və Qazaxıstana sürgün edilmişdir (Budaqov və Qeybullayev, 1988: 7).

Təkcə XX əsrdə bir milyona yaxın azərbaycanlı öldürülmüş, 1,5 milyondan çox soydaşımız indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuşdur. 1918-ci il Batum müqaviləsinə görə cəmi 9 min kv. km. ərazisi olan Ermənistan bu gün 40 min kv. km. tarixi Azərbaycan torpaqlarını öz nəzarəti altına almışdır (Budaqov və Qeybullayev, 1988: 8).

1946-1948-ci illərdə 100 mindən artıq erməni xaricdən köçürülərək Ermənistan SSR-də məskunlaşdırıldı (Qeybullayev, 1992: 586; Quliyeva, 2006: 265).

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür - Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 4083 saylı, 1948-ci ilin martın 10-da isə həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür - Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» 754 saylı qərarına əsasən 150 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından - Ermənistandan deportasiya edilmişdir (Bayramov, 2012: 5).

1988-89-cu illərdə Sovet İttifaqının dağılması dövründə Ermənistanda yaşayan 230 min azərbaycanlı həmin respublikadan qovuldu (Quliyeva, 2006: 68).

Beləliklə, ermənilərin 1828-ci ildən başlamış olduqları siyasətləri, azərbaycanlıların qovulub çıxarılması prosesi XIX əsrin 50-ci, 70-ci, 90-cı illərində, sonra 1905-1906, 1918-1920 və 1948-1953-cü illərdə davam etdirilmiş və 1988-ci ildə başa çatdırılmışdı (Budaqov və Qeybullayev, 1988: 10).

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri irtica siyasəti və bu qəbildən olan milli cəza aksiyaları beynəlxalq hüquq və BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il dekabr Beynəlxalq Konvensiyasının tələbləri baxımından soyqırım kimi qiymətləndirilməlidir (Budaqov və Qeybullayev, 1988: 9).

Tərəfimizdən aparılmış araşdırmalar sübut edir ki, 1828-1829-cu illər ərzində indiki Ermənistan ərazisindən 2 milyondan çox azərbaycanlı didərgin salınmışdır. Əgər onlar öz əzəli torpaqlarından qovulmasaydılar, bu gün Ermənistan respublikası ərazisində 8-10 milyon nəfər azərbaycanlı yaşayırdı (Məmmədli, 2008: 408-409).

Ermənistanda 1935-ci ildən başlayaraq müvafiq fərmanlarla türkmənşəli yaşayış və məntəqə adlarının dəyişdirilməsi - toponimik genosid baş verdi və bu proses 1990-cı ildə sona yetirildi. Erməni millətçilərinin vaxtaşırı azərbaycanlıları doğma yurdlarından qovulması həm də onların coğrafi adlarının yaşamasına son qoymuşdur (Budaqov və Qeybullayev, 1988: 12).

1990-1994-cü illərdə Ermənistanın silahlı birləşmələri Azərbaycan torpaqlarına hücum edərək 14 rayon və 834 kənd daxil olmaqla, 17300 kv. km. (20 faiz) ərazini zəbt etdi. 700. 000 nəfərədək azərbaycanlı Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərdəki daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu.

Nəticədə isə Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi ölkəyə 60 milyard ABŞ dolları həcmində ziyan vurdu. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasında 1 milyondan çox insan qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmiş, 188 min 540 ailə evsiz-eşiksiz qalmışdır.

Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə ölkəmizdə uzun illərdir ki, müvafiq maddi yardım göstərilir, dövlət tərəfindən vəsait verilir. Bakı, Gəncə, Sumqayıt və digər şəhərlərdə, rayonlarda 700-dən artıq müstəqil qaçqın məktəbləri fəaliyyət göstərir. Respublikanın 48 rayonunda təşkil edilmiş həmin məktəblərdə 85 min 452 nəfər qaçqın şagird təhsilə cəlb olunmuşdur.

Qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin 60,4 faizində müxtəlif yaş səviyyəli məktəblilər vardır. Onların təhsili ilə məşğul olan müəllimlər isə qaçqınlar arasında olan ümumi mütəxəssislərin 30,8 faizini təşkil edirlər.

Qaçqın və məcburi köçkünlər respublikanın 58 şəhər və rayonunda yaşayırlar. Onlar əmlak və gəlir vergilərindən azaddırlar. Təhsil, səhiyyə və digər sahələrdə onlara güzəştlər göstərilir (Quliyeva, 2006: 76).

Bir faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, 2004-cü il iyulun 1-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam vermişdir. Həmin sənəd ölkədə qaçqın və məcburi köçkün problemini kompleks idarə etməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, qaçqınlıq və məcburi köçkünlük Azərbaycan ailələrində həlli vacib olan problemdir. Hazırda bu qrupdan olan əhalinin bütün problemləri Azərbaycan dövlətinin diqqət mərkəzindədir. Təsadüfi deyildir ki, artıq bu gün ölkəmizdə çadır şəhərcikləri qalmamışdır. Qaçqınlar üçün müasir tipli evlər, mənzillər dövlət hesabına inşa edilib onların istifadəsinə verilir. Müstəqil Azərbaycanda bu günün sosial-iqtisadi gerçəklikləri, dövlətin iqtisadi və siyasi əsaslarının dəyişdirilməsi kimi faktorlar müasir ailənin bütün funksiyalarına müsbət mənada təsir edir (Quliyeva, 2006: 86).

REFERENCES:

1. **Qeybullayev, Q.Ə. 1992**
Qədim türklər və Ermənistan, Bakı

2. **Guliyeva, N.M. and E.L. Hasanov, 2012**
New ethnographic approach to the research of main decorative - applied arts of Ganja of the XIX – XX centuries / Proceedings of International scientific conference - Achievements in science: new views, problems, innovations. Lodz, (Poland), 1: 56-58.

3. **Budaqov, B.Ə. və Q.Ə. Qeybullayev 1988**
Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı

4. **Məmmədov İ. və S. Əsədov 1992**
Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi oçerk), Bakı

5. **Quliyeva, N.M. 2006**
Müstəqillik illəri Azərbaycan ailəsi, Bakı

6. **Bayramov İ. 2012**
Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti, Bakı

7. **Məmmədli, A.M. 2008**
Gəlmələr. Ermənilərin gerçək tarixi, Bakı

8. **Əliyev, F.M. və U.D. Həsənov 2010**
İrəvan xanlığı, Bakı

9. **Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле.** 2009, Бишкек

10. **Vəlizadə İ. və B. Muradov. 1996**
Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı, Bakı

SÖYLƏYİCİLƏRİN (İNFORMATORLARIN) SİYAHISI:

1. Bədəlova Siddiqə Böyükkişi qızı, 1951. Göyçə mahalı, Vardenis (Basarkeçər) rayonu, Daşkənd kəndi.
2. Bədəlova Yeganə Əliçıraq qızı, 1989. Göyçə mahalı, Vardenis (Basarkeçər) rayonu, Daşkənd kəndi.
3. Bədəlov Knyaz Böyükkişi oğlu, 1954. Göyçə mahalı, Daşkənd kəndi.
4. Muradov Məhəmməd Rəşid oğlu, 1927. Göyçə mahalının Toxluca kəndi.
5. **Əhmədova Səmayə Məhəmməd qızı, 1934.** Göyçə mahalının Toxluca kəndi.
6. **Rəşidov Rəşid Hüseyn oğlu, 1982.** Göyçə mahalının Toxluca kəndi.

ОСНОВНЫЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ХРАНЕНИЮ, КОНСЕРВАЦИИ И РЕСТАВРАЦИИ МУЗЕЙНЫХ ЭКСПОНАТОВ

THE MAIN RECOMMENDATIONS FOR THE PRESERVATION, CONSERVATION AND RESTORATION OF MUSEUM EXHIBITS

Raksana Hasanova
National Museum of History of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

İncəsənət əsərləri estetik zövq mənbəyi olmaqla bərabər, həm də öz dövrünün ictimai quruluşunu, bədii hiss və həyəcanlarını, təfəkkür inkişafını, mənsub olduğu xalqın yaşayış tərzini və etnik xüsusiyyətlərini öyrənmək işinə xidmət edir. Bu əsərlərin saxlanılıb nümayiş etdirildiyi muzeylər isə maddi və mənəvi sərvətlər xəzinəsi, milli qürur, estetik tərbiyə ocağıdır. Təbiidir ki, belə bir mədəniyyət ocağının emosional gücü buradakı əsərlərin mütərəqqi məzmunundan və orijinallıq dərəcəsindən asılıdır. Bu xüsusiyyətlər sənət əsərlərinə muzey əhəmiyyəti verir, onların ekspozisiyaya daxilolma hüququnu təmin edir, həm də elmi əsaslarla mühafizə olunma zərurətini irəli sürür. Muzeylərin ekspozisiyasında, fondlarda və ictimai binalarda olan məmulat təbiət amillərinin, eləcə də müəyyən ziyanvericilərin hücumuna məruz qalır. Hətta polad, mərmər və digər materiallar da bu hücumdan kənar qala bilmir. Xalça məmulatı, yun, pambıq, xəz, dəri və sair bu kimi materiallardan hazırlanmış digər məmulat atmosfer təzyiqinin, temperaturun, hava cərəyanının təsiri altında tədriclə dəyişir. Oksidləşmə prosesi tədrici surətdə, sezilmədən bu məmulatı dağılmağa doğru sürükləyir. Bu amillər içərisində toz, günəş və rütubət daha çox ziyan verir. Toz əsasən torpaq və qumdan, gündəlik həyatda olan digər şeylərin ovuntusundan, bəzi fabrik və zavodların tüstüsündən, orada istehsal olunan məhsulların töküntüsündən əmələ gəlir. Muzey sərvətləri hər bir xalqın tarixindən və onun keçmişindən xəbər verən maddi və mənəvi xəzinədir. Eksponatlara qayğı və sevgiylə yanaşmaqla biz öz tariximizə sahib çıxmış oluruq. Tariximizi yaşatmaq bizim bir muzey işçisi olmaqla yanaşı, bir vətəndaş kimi də çox müqəddəs və çox məsuliyyətli vəzifəmiz və borcumuzdur.

SUMMARY

Restoration laboratory of National Azerbaijan Historical Museum puts application into improving conservation method on carpet and carpet products. Importance applications of improving conservation method serve to protect carpets as previous form and to show it at the exhibition very reliable. The second importance of this method is to use suitable stuff for background of carpet. Owing to this method there is no sharply arrest somebody's attention in the shortage pieces, so don't distract opinion. Carpets and different textile products can be disinfected in disinfection camera before application method of the restoration and conservation. Many dangerous disease abolished in disinfection camera for museum workers and exhibits. Every museum workers and restorers can get profit from this restoration, conservation and disinfection article.

РЕЗЮМЕ

Прежде чем приступить к работе над определенным кругом экспонатов, будь то ткань, дерево, металл, бумага или живопись, реставратор должен в совершенстве изучить тот проверенный наукой и практикой метод, который может быть применен к данным экспонатам. Без предварительного серьезного изучения этого метода приступать к работе над экспонатом недопустимо. Реставратор должен глубоко изучить теоретические основы и технологию метода. Сложность задач и широта проблем реставрации настоятельно требуют постоянной научно–исследовательской работы в отыскании новых более совершенных методов. При этом недостаточно основываться только на практическом опыте реставратора, на результатах экспериментальной работы - необходимо широко и смело, но вместе с тем продуманно и осторожно, использовать новейшие достижения таких близких и нужных каждому серьезному реставратору наук, как химия, физика, микробиология, энтимология и т. п.

Вопросы реставрации, и в первую очередь методы консервации уникальных памятников материальной культуры и искусства, интересуют каждого музейного работника, одной из главных и повседневных забот которого является сохранение экспо-

натов выставок и хранилищ. Создавая лучшие, насколько это возможно, условия хранения вещей, заботливый музейный работник часто все же не в силах предотвратить естественное старение экспонатов, которые продолжают жить своей внутренней жизнью. На экспонаты оказывают отрицательное влияние процессы окисления и соединения с вредными газами (в атмосфере промышленных городов их особенно много), беспрерывно продолжающееся механическое движение волокон тканей, дерева, кожи, бумаги, вызываемое сменой влажности и температуры, разрушительные процессы под воздействием невидимых ультрафиолетовых лучей, пагубное влияние микроорганизмов.

Одной из основных причин старения предметов является нестабильность ***температурно-влажностного режима***, его резкие сезонные и суточные колебания. Характер и сила воздействия на предмет уровня температуры и влаги зависит от многих факторов — от материала, из которого изготовлен предмет, от его устройства, от среды, где он находился до поступления в музей. Например, изделия из олова при температуре ниже +13° С разрушаются так называемой «оловянной чумой»: предмет меняет свою структуру, на нем появляются сначала серые пятна, затем пустоты, и пораженные места рассыпаются в порошок. При температуре выше + 25° С могут погибнуть изделия из пластилина и воска. *Оптимальные параметры температурно*-влажностного режима исследуются специалистами. При незначительных расхождениях предлагаемые ими рекомендации выглядят следующим образом:

для металла - температура + 18 - 20° С при относительной влажности до 50%;

для стекла, эмали, керамики - соответственно + 12 - 20° С и 55 - 65%;

для поделочных камней, а также драгоценных и полудрагоценных +15 - 18° С и 50 - 55%;

для дерева + 15 -18° С и 50 - 60%;

для тканей +15 - 18° С и 55 - 65%;

для кожи, пергамента, меха +16 - 18° С и 50 - 60%;

для кости +14 - 15° С и 55 - 60%;

для бумаги + 17 - 19° С и 50 - 55%;

для живописи +12 - 18° С и 60 - 70%;

для черно - белой фотографии до + 12° С и 40 - 50%;

для цветной фотографии до + 5° С И40 - 50%.

При комплексном хранении различных материалов температура воздуха в музейных помещениях должна быть в пределах 18 ± 1^0 С, а относительная влажность 55% ± 5%. Наиболее надежный способ обеспечения заданного температурно - влажностного режима - кондиционирование воздуха, а в зданиях, не имеющих кондиционеров, он устанавливается и поддерживается с помощью отопительной системы, проветривания, увлажнителей, осушителей.

Для регистрации температуры и влажности в каждом хранилище и экспозиционном зале устанавливают специальные приборы - *психрометры, гигрометры, термометры или самопишущие термографы и гигрографы.* Показатели температуры и влажности регистрируются дважды в сутки, в одно и то же время, в специальном журнале. (1)

Предметы могут разрушать микроорганизмы, насекомые и грызуны, поэтому важно соблюдать ***биологический режим хранения.*** Благоприятную среду для развития биологических вредителей создают нарушение температурно-влажностного режима, пыль, продуктовые склады, расположенные в непосредственной близости от музея, а также принятые без специальной обработки зараженные предметы.

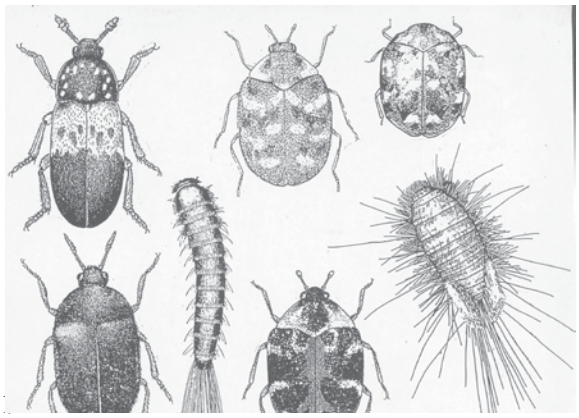

КОЖЕЕДЫ. *Верхний ряд :* имаго Ветчинного, Коллекционного и Пёстрого кожеедов. *Нижний ряд:* имаго и личинка кожееда Смирнова, имаго норичникового кожееда и личинка Пёстрого к.

Микроорганизмы - бактерии и плесень - поражают самые разнообразные предметы, но в первую очередь те, что созданы из органических материалов, то есть живопись, бумагу, ткань, кость, дерево. Все виды плесеней оставляют трудно выводимые пятна, а некоторые виды разрушают волокна. Особенно интенсивно плесень развивается при влажности более 70% и температуре выше +20° С. Заражение плесневелыми грибами происходит от частей грибницы и от спор, переносимых воздухом или при контакте с пораженным предметом. При обнаружении плесени предмет необходимо перенести в специальное изолированное помещение, а в целях предотвращения появления плесени музейное оборудование периодически протирают двухпроцентным спиртовым раствором формальдегида.

Музейные предметы, кроме изделий из металла, стекла и керамики, часто поражаются насекомыми, из которых наиболее распространены жуки (точильщики, усачи, древогрызы, притворяшки, кожееды), моли, сахарные чешуйницы, а также комнатные мухи.

1

2

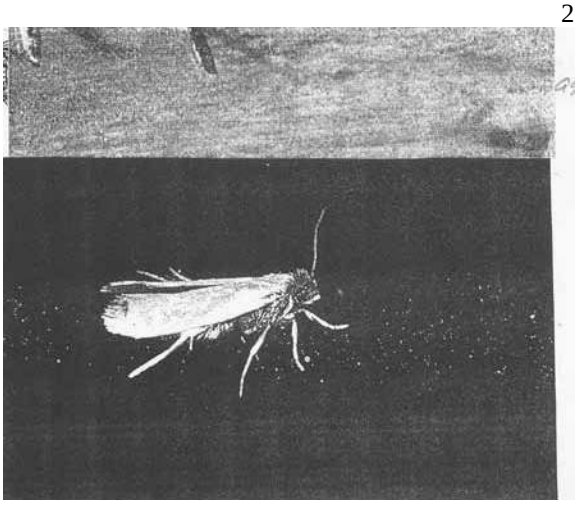

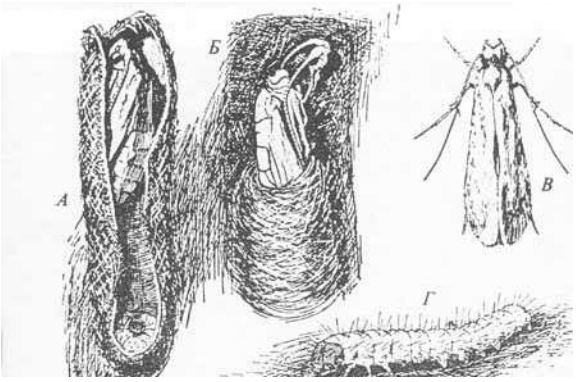

Они проникают в музейные помещения через окна и двери, а также вместе с поступающими в музей предметами. Для борьбы с ними используются жидкие инсектициды, применяется способ газации помещений. В каждом музее должен быть изолятор для проверки предметов на зараженность и их дезинфекции, а при нем - специальная камера для проведения дезинсекционной и противогрибковой обработки пораженных предметов. В работах по уничтожению биологических вредителей можно использовать лишь разрешенные для музеев средства, а сами работы обязательно должны проводиться в присутствии или с участием реставраторов.(2)

Приостановить эти и многие другие естественные процессы, ведущие к постепенному разрушению материальной основы экспоната, даже при оптимальных условиях хранения, во многих случаях возможно только путем особой обработки, комплекса различных воздействий - консервации, методы и способы которой чрезвычайно разнообразны. Различные группы экспонатов требуют, при их консервации, совершенно различных, часто индивидуальных методов. Цель консервации - повышение сопротивляемости памятника внешним условиям, воздействию окружающей среды.

Иногда устанавливаемые режимы хранения — температурно-влажностный, световой, биологический — оказываются недостаточной мерой для обеспечения физической сохранности музейных предметов, и для того, чтобы приостановить начавшийся в них разрушительный процесс, требуется использование специальных средств. Сохранение музейных предметов в условиях режима, тормозящего процессы их естественного старения, а также приостановление уже начавшегося разрушения с последующим укреплением предметов осуществляется в ходе ***консервации,*** которую может проводить только работник, имеющий специальную подготовку - реставратор. Он принимает меры по устранению причин разрушения предмета, укрепляет его материал и структуру, снимает деформирующие и вредные налеты.

Предметы нередко имеют утраты, позднейшие дополнения, а также повреждения, в результате которых они полностью или частично теряют свой первоначальный облик или состояние, тем самым снижается их музейная ценность. В этих случаях осуществляется ***реставрация*** предметов, то есть устраняются искажения, которые вызваны естественным старением, нанесенными повреждениями или преднамеренными изменениями.

Хранители и реставраторы постоянно осуществляют контроль за состоянием музейного собрания, отбирая предметы, нуждающиеся в консервации и реставрации. Результаты этого осмотра заносятся в *специальную опись,* в которой помимо основных признаков предмета, фиксируется и состояние его сохранности. Это позволяет выявлять изменения, произошедшие с предметом за определенный отрезок времени.

Консервация и реставрация - работа сложная и необычайно ответственная. Ведь неправильно выбранный или недостаточно апробированный метод устранения повреждений может привести к гибели предмета. Поэтому *вопрос о целесообразности, возможности, средствах и методах консервации и реставрации решают специальные комиссии или реставрационные советы.* Их заключение фиксируется в протоколе, а этапы и результаты практической работы с предметом реставраторы отражают в специальном документе. Эта информация в сочетании с другими сведениями, накопленными за годы и десятилетия реставрационных работ, помогает совершенствовать их методику.

Многие музейные экспонаты иногда бывают значительно разрушены временем или неправильным хранением. В таких случаях, помимо консервации, требуется их реставрация (в узком смысле этого слова) и даже реконструкция. Этим достигается восстановление внешнего вида экспоната, что в первую очередь и определяет историческую или художественную ценность экспоната.

Весьма осложняет задачу то, что при работе над музейным экспонатом необходимо соблюдение целого ряда условий:

а) оптимальная устойчивость консервирующих компонентов по отношению к различным условиям хранения и времени;

б) сохранение присущего данному экспонату внешнего вида (цвет, структура поверхности);

в) безопасность процессов и инертность вводимых материалов по отношению к материалу самой вещи;

г) обратимость процессов, применяемых к экспонату (возможность при желании возвратить экспонат в первоначальное состояние);

д) простота метода, освоение которого практически доступно и возможно в музейных условиях.

Обязательным принципом является абсолютная недопустимость неудач, ошибок, брака в работе, так как погубленный экспонат заменить невозможно. Это вызывает необходимость глубокого научного подхода к вопросам консервации и реставрации музейных ценностей, необходимость проведения предварительных исследований материальной основы экспоната, чтобы правильно выбрать тот или иной метод его обработки.

Даже из этого, далеко неполного перечня тех трудностей, условий и задач, которые вызываются спецификой музейных требований, ясно, что работа реставратора в современных условиях требует больших знаний, особой научной подготовки.

Прежде чем приступить к работе над определенным кругом экспонатов, будь то ткань, дерево, металл, бумага или живопись, реставратор должен в совершенстве изучить тот проверенный наукой и практикой метод, который может быть применен к данным экспонатам. Без предварительного серьезного изучения этого метода приступать к работе над экспонатом недопустимо. Реставратор должен глубоко изучить теоретические основы и технологию метода.

Однако большим препятствием к этому является крайне недостаточное количество специальной литературы - книг по вопросам реставрации. (3)

Сложность задач и широта проблем реставрации настоятельно требуют постоянной научно–исследовательской работы в отыскании новых более совершенных методов. При этом недостаточно основываться только на практическом опыте реставратора, на результатах экспериментальной работы - необходимо широко и смело, но вместе с тем продуманно и осторожно, использовать новейшие достижения таких близких и нужных каждому серьезному реставратору наук, как химия, физика, микробиология, энтимология и т. п.

REFERENCES:

1. Государственный Эрмитаж. 1997
Санкт- Петербург. **(**Реставрационный Сборник Стр 48-49)

2. С.В.Успенская, В.И.Кобякова, Л.В. Славошевская. 2007
Санкт- Петербург (Биологический контроль в музее стр 5-9)

3. М.В. Фармаковский. 1947
Москва, **(**Консервация и реставрация музейных коллекций. Стр 56-62)

DOYUMLU (KARS) KAYA RESİMLERİ

ROCK IMAGES IN DOYUMLU (KARS)

Semih Guneri
Center for Studies on Caucasian and Central Asian Archaeology, Dokuz Eylul University, Izmir, Turkey

ÖZET
Doyumlu, Kars iline bağlı Susuz ilçesinin 20 km kuzeyinde, küçük bir grup kaya resmi içeren bir dağ köyüdür. Kaya resimleri, köy evlerini kuzeyden çevreleyen ve köy yerleşmelerinin yaklaşık 50 m üzerindeki kayalıkların yüzeylerinde yer almaktadır. Tahrip edilmiş bir "kaya mezarı", çevresindeki bazı tanımlanamayan mimari kalıntılar ve nehir yakınlarında ele geçen Karaz dönemine ait birkaç çanak çömlek parçası dışında, kaya resimleriyle bağlantılı olabilecek hiçbir arkeolojik ize rastlanmamıştır. Doyumlu kaya resimlerini, at üzerinde bir savaşçıyı (veya bir avcıyı) temsil eden tek siluet örnek dışında, basit çizgisel hatlarla oluşturulmuş antropomorfik figürler çoğunluğu oluşturmaktadır. Bunlar, yuvarlak veya oval, dar, küçük (kibrit ucu gibi) başlı, belinde kılıç, basit çizgisel vücutlu, el ve ayak parmaklı abartılı çöp adamlardır. Doyumlu kaya resimlerine, Türkiye'de (Kars), Kafkasya'da (Dağıstan, Azerbaycan), hatta Kuzeydoğu Asya'da (Baykal Gölü civarında), bazı analojiler bulunabilmektedir. Hiç şüphe yok ki bunlardan bazıları gerçekten yakın paralellerdir ancak yine de uzun mesafeler nedeniyle, iki uzak kültür bölgesi arasında kültür bağlantıları kurmanın çok kolay olmayacağını söylemeliyim. Elimizdeki arkeolojik malzemeye göre Doyumlu kaya resimlerini tam olarak tarihleyebilmek hemen hemen mümkün değildir. Ancak, yeni ve güvenilir bulgulara ulaşana dek pek çoğunu (çöp adam figürlerini) Tunç Çağları ile Orta Çağ arasına, hatta Etnografik çağlara tarihlememiz doğru olur.

XÜLASƏ
Doyumlu Kars şəhərinin Susuz əyalətinin şimalına doğru 20 km-likdə yerləşən balaca dağ kəndidir. Daş şəkilləri kənd evlərindən 50 m. yuxarıda şimaldan kəndi əhatə edən daş dağlarının səthi üzərindədir. Dağıdılmış daşdan düzəldilmiş qəbir və ərazi ətrafında bilinməyən arxeoloji qalıqlar,çayın sahilində tapılmış Karaz perioduna aid olunduğu deyilən bir sıra daş parçaları istisna olmaqla daş işarələri ilə əlaqəli heç bir arxeoloji izlər yox idi. Doyumlu daş işarələri at üstündə döyuşçünün siloleti istisna olmaqla adi xətlərlə çizilmiş antropomorfik fiqurların çoxluğu ilə təyin edilir. Doyumlu daş rəsimlərinin ümumi xarakteristikaları yumru və ya oval, enli balaca baş, adi bədən, kəmərə birləşdirilmiş qılınc, əl və ayaqların şişirdilmiş barmaqlarından ibarətdir. Türkiyədə, Qafqazda və Şimal-Şərqi Asiyadan kənarda biz Doyumlu daş rəsimlərinin analoqlarını tapa bilərik. Şübhəsiz, onların bəziləri çox uyğun gəlir, lakin izah etməliyəm ki, uzun məsafələrə görə bizim və uzaq paralellər arasındakı mədəni bağlılıq barədə danışmaq çox çətindir. Əlimizdə olan arxeoloji materiala əsasən bu rəsimləri tarixləndirmək də asan iş deyil, lakin onlardan çoxu dəqiq tarix verilənə qədər Bürünc dövründən Orta əsrlərə, hətta Etnoqrafik dövrlərə təsadüf edə bilər.

SUMMARY
Doyumlu is a small mountain village consisting of a small group of rock images area, located 20 km to the north of the Susuz province of Kars town. Rock images are on the foothills surfaces of the rocky mountains surrounding the village from the north, some 50 m above of the village houses. There was no archaeological trace of any other associated with rock images, except for a destroyed rock-cut tomb and some unidentified architectural remains around the area and a few of sherds dated to the Karaz Period found alongside the river. Doyumlu rock images constitute with the majority of anthropomorphic figures carved with the simple linear lines, except for the single silhouette representing a warrior (or hunter) on a horse. General characteristics of the Doyumlu rock images consist of çöpadam (stickman) figures which has round or oval narrow small head (like match-tip), simple linear body, sword attached on the belt, exaggerated fingers of arms and legs. In Turkey (Kars), Caucasus (Azerbaijan, Dagestan) an deven far Northeast Asia (Around Lake Baykal), we can find some analogues to the Doyumlu's rock images. Undoubtedly, some of them are the close match of them; however, I have to

explain that it's too hard to talk about a cultural connection between remote paralelles and ours, due to the long-distance. According to archaeological material we have, it's also not so easy to date these images precisely; however, most of them (i.e. çöpadam ones) must be dated to the Bronze Age to the Medival and even Ethnographic times, until reaching to the reliable new data.

2012 bahar aylarında Kars Valiliği Serka Kalkınma Ajansı'nın daveti üzerine Doyumlu kaya resimlerini yakından görebilme fırsatını elde ettim[1]. Ajans, bir yıldan beri basında yer alan ve bu süre içinde hakkında pek çok fikir öne sürülmüş olan Doyumlu kaya resimleri üzerinde ön araştırmalar yapmamızı istemişti. Üç günlük kısa bir araştırmayı izleyen süreçte Ajans'a konuyla ilgili resmi bilimsel rapor iletilmiştir. Serka Kalkınma Ajansı yöneticilerine bu ziyaret fırsatını bana tanıdıkları için teşekkür ederim[2].

Küçük bir grup kaya resminin yer aldığı Doyumlu, Kars ilinin 20 km kuzeyindeki Susuz ilçesine bağlı, denizden 1970 km yükseklikte kurulmuş bir dağ köyüdür. Kars-Doyumlu arası 41 km kadardır. Kaya resimleri, köyü kuzeyden çevreleyen dağların eteklerine yakın, köy yerleşmesinden yaklaşık 50 metre yükseklikteki kayalar üzerindedir. Alanda, dönemi tam olarak anlaşılamayan mimari kalıntılar ve tahrip edilmiş bir "kaya mezarı"ndan başka, kaya resimleriyle ilişkilendirilebilecek başkaca iz yoktur. Köy yerleşmesinin üzerinde konumlandığı ortalama 250 metre genişliğe sahip nehir vadisindeki bazı noktalarda birkaç parça Karaz seramiğine rastlanmıştır.

Doyumlu'da, siluet tekniği ile yapılmış tekil örnek (Resim 1) dışında, çizgisel hatlarla yapılmış, at üzerinde bir savaşçıyı (ya da avcıyı) tasvir eden figür (Resim 2) ile birlikte, basit çizgi tekniği ile kazınmış insan tasvirleri çoğunluğu teşkil eder. Doyumlu kaya resimlerinin genel karakteristiğini "çöpadam" figürleri oluşturur; figürlerde, yuvarlak ya da oval (kibrit başı biçiminde) küçücük bir baş ve düzgün olmayan basit çizgisel hatlarla gösterilmiş gövde, kol ve bacaklar, abartılmış parmaklarıyla eller ve ayaklar dikkat çeker.

At Tasviri

(Resim 1):

Siluet tekniği ile yapılmış at yuvarlak hatlara sahiptir; uzun bacaklı ve yerlere kadar uzanan kuyrukludur, ağır adımlarla yürür durumda tasvir edilmiştir. Kulakları baş ile orantılıdır, belirgindir. Arka ayaklarından birininki dışında, diğer üç ayağın toynak detayları seçilememektedir. Stil olarak Doyumlu'nun bu tür kaya resimlerinin benzerlerine Anadolu'da ve Kafkasya'da rastlanmaz.

Atlı Tasviri

(Resim 3):

Doyumlu'nun atlı tasviri çizgisel hatlarla yapılmıştır, at ve binici figürlerinin üzerlerinde, bazı yerlerde gelişi güzel yapılmış "taramalar" da görülür (Resim 3A). Bir öncekinden daha farklı anlayışla tasvir edilen at uzun kulakları, çifte-konik gövdesi, başak biçimli kuyruğu ve tek çizgi bacakları ile tipiktir; ön ayak detayları çatal biçimde gösterilirken arka ayak ayrıntıları işlenmemiştir. Atın ince yapılı ağzı açık ifade edilmiştir, yeleleri basit taramalarla vurgulanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla at eğersizdir[3]. Doyumlu'da, üst üste yapılmış karma karışık uygulamalar arasında başkaca çifte-konik gövdeli hayvan tasvirleri denemelerine de rastlanır ancak tanımlanabilir tek örnek burada verilendir.

Atın binicisi sağ eliyle bir mızrak, sol eliyle atın gemini tutar (belki de atı durdurmak için kendine doğru çeker) biçimde, kolları yüz seksen derece açıkmış gibi tasvir edilmiştir. Oval biçimli küçükçe baş üzerinde ince sık çizgisel hatlarla binicinin saçları (belki de başlığı) "fırça" biçiminde vurgulanmıştır. Gövde cepheden tasvir edilmiştir, üçgendir. Baş ve saç detaylarının tarzı "çöpadam" tasvirlerindekilere yakındır. Binici, kemeri bel yerini sıktırmış bir tunik giymiş gibi görünmektedir. Bacakları atın iki yanından sarkmaktadır. Binici ayakları küçük ayrıntılarla vurgulanmıştır. At hızlıca giderken birden bire durmuş gibidir, atın ağzının açıklığının binicinin gemi germesiyle oluştuğu da düşünülebilir[4]. Atlının sağ elinde tuttuğu mızrağını ilerideki muhtemel düşmanına ya da avına fırlatmak üzere kolunu geriye doğru açtığı anlaşılmaktadır. Yapım tekniği, binicinin baş ve saç ayrıntıları, atın ön ayaklarının tarzı, atlı figürünün "çöpadam" tasvirleriyle aynı dönemin ürünleri olabileceğini düşünmemizi gerektiren stil özellikleridir.

"Çöpadam" Tasvirleri

Resim 3:

Kaya yüzeyine üst üste yapılmış pek çok çizgisel uygulama arasında tanımlanabilen üç insan tasvirinden

1 Tasvirlerin tanımlanmasında, kaynaklara ulaşmada her zaman yardımlarını gördüğüm sevgili meslektaşlarım M. Farajova, M. Gaciyev, O. Brileva'ya içtenlikle teşekkür ederim.

2 Doyumlu köyünün girişinde yer alan Kars Valiliğince hazırlanmış tanıtım panosunda, kaya resimlerinin "Kalkolitik Çağ"a ait olduğu bildirilmektedir.

3 Kaya resimlerinin üzerlerine ya da çevrelerine köylülerce tükenmez kalemle ya da kazıyıcı araçlarla bazı yeni eklemelerin yapıldığı, hatta resimlerin bazılarının bozulduğu anlaşılmıştır; burada verilen Resim 2A'da ve diğerlerinde bu ayrıntıların bazıları görülebilir.

4 Kaya resimlerinde atın hızlıca giderken birden bire durmuş gibi gösterilişi, Altay Dağları Türk Dönemi ve Klasik Türk Dönemi kaya resimlerinde görmeye alışık olduğumuz bir stil özelliğidir, Güneri 2012, Resim 14, 135, Jakobson et al 2001, 471, 480, 732, 810, 812, 964 üstteki, diğer hayvanlar için, Güneri 2010b, 267, Fig. 3/6, Güneri 2012, Resim 13, Jakobson et al 2001, 370, 732, 964 alttaki, 966

büyük olanı belinde kılıcıyla gösterilmiştir. Düzensiz ve kalınca verilmiş dikey bir hattın temsil ettiği gövde üzerine bir baş vurgusu yoktur. Gövdeyi kesen omuz çizgisinin her iki ucundan aşağı sarkan kolların her birinin bitim yerine yelpaze gibi açılmış el parmakları işlenmiştir. Kılıç bele takılmış durumdadır. Gövdenin alt kesimlerinden bir ağacın dalları gibi çıkan bacaklar, kollar gibi ince ancak düz hatlarla kazınmıştır; beşer çizgiyle gösterilmiş parmaklar yelpaze gibi açılmış biçimde tasvir edilmiştir, bacaklar gövdeye göre kısa verilmiştir. Cinsel organı, bacakların arasından gövdenin uzantısı olarak sarkmaktadır. Figürün el ve ayak parmakları olması gereken sayılarda, abartılı biçimde tasvir edilmiştir.

Panoda kılıç kuşanmış erkek figürünün sağ yanında, yaklaşık beşte bir oranında daha küçük iki insan figürü daha yer alır. Figür çiftindeki tasvir anlayışı büyük olana göre bazı faklılıklar gösterir. Gövde vurgulaması burada hacimli verilmiştir, gövde alanı dikine paralel çizgilerle taranmıştır. Omuzdan değil doğrudan başın gövdeyle birleştiği yerden çıkan kollar farklı açılarla iki yana açılmıştır. Gövde-kol-bacak orantıları büyük olana göre burada daha gerçekçidir. Ayaklar ise yere basar, adım atar pozisyondadır. En sağdakinin elleri üçer parmaklı gösterilmişken, onun yanındakinin sol eli beş, sağ eli üç parmaklıdır. Bu farklılıklara rağmen belli başlı ortak stil özellikleri her üç figürün aynı dönemin ürünleri olduğuna hükmetmemizi gerektirir.

Resim 4-6:

Üst üste yapılmış pek çok çizgisel uygulama arasında tanımlanabilen insan tasvirleri belde kılıçla gösterilmiştir. Düzensiz verilmiş dikey çizgilerle ile temsil edilen gövde üzerindeki başlar lotus çiçeği biçimindedir. Figürlerin diğer detayları bir önceki "çöpadam" figürününkilerle aynıdır.

Resim 7:

Panodaki "çöpadam" tasvirleri, Resim 3-6'daki tasvirlerle aynı anlayışta yapılmış ancak tamamlanmadan bırakılmışlardan oluşur. Sağ alttaki figür, kolların gövdeyle birleşme biçimi bakımından farklıdır.

Resim 8:

Doyumlu'nun "çöpadam"ları arasında kılıcı anlaşılabilir şekilde tasvir edilen tek örnektir. Kılıcın tarzını etnografik çağ Müslüman mezar taşları üzerindekilerle karşılaştırabiliriz. Kollar, Resim 6'daki örnekte olduğu gibi omuzdan değil doğrudan gövde çizgisinden çıkar. Buradaki kılıç tasviri, Doyumlu kaya resimlerinin tarihlerini daha çok geç dönemlerde aramamız gerektiğinin de bir işareti olabilir.

Resim 9:

Çok sayıda tamamlanmış ya da yarım bırakılmış "çöpadam" figürünün yer aldığı pano üzerinde, insan figürlü çizimlerin dışında da pek çok çizgisel anlatımlar, gelişigüzel karalamalar da bulunur. Bu uygulamalar arasında ağırlıklı olarak yer alan "diken yapraklı çam dalları ya da püskül"[5] biçimli motifler aynı zamanda her panoda tekrarlanan Doyumlu kaya resimlerinin en tipik simgelerindendir.

Sonuç

Siluet tekniği ile yapılmış at figürü tekildir, tekrarı ne kendi bölgesinde ve Anadolu'da, ne de Kafkasya'da yoktur. Buna karşılık atın bacakları ve kuyruk detayları Altay dağları bölgesi Türk Dönemi ve Klasik Türk Dönemi[6] kaya resimlerindeki stile yakındır[7]. Ancak bu tekil belgenin bölgedeki bulunuşuna dayanarak kültürel bağlar üzerinde durmak, zorlamadan öteye gitmeyecektir. İki kültür bölgesi arasındaki yaklaşık yirmi bin kilometrelik "boş" alan, uzak bölgelerarası kültürel bağlantıların kurulmasına da zaten imkân tanımaz.

Kars bölgesinde daha önce yapılan araştırmalarda bulunan çizgisel tasvirli kaya resimleriyle Doyumlu örneklerini, sadece yapım teknikleri bakımından karşılaştırmak mümkündür[8] ancak burada da gelenekler

5 Yukarı Lena bölgesindeki benzerleri için, Okladnikov 1977, Tabl. 127; 132; 149; 155

6 "Türk Dönemi" ve "Klasik Türk Dönemi" kavramları ve onların tarihsel karşılıkları için, Güneri 2010a, 512, dn 1

7 Güneri 2010b, 268-269

8 O.Belli 2005a, Resim 3-6; yazar makalesinde Kağızman Çallı kaya resimlerini değerlendirirken onları GÖ 10.000 yıllarına tarihlemek ister, bu arada aynı teknikle (*grafiti*) yapılmış diğer (?) kaya resimlerinin de "Neolitik"ten itibaren yapılmaya başlandığını söyler (Belli 2005, 139). Türkiye'de bulunan kaya resimleri hakkında biçilen tarihlerin hemen hiçbirinin doğru olmadığını, bunu ise pek çok nedenlere bağlı olarak doğal karşılamak gerektiğini hatırlatmak isterim. Çünkü 1975'ten beri "kaya üstü resimleri" konusunda araştırmalar yaptığını izlediğimiz O. Belli de dâhil, Türkiye'de kaya resimleri konusunda uzman araştırmacı yoktur. Dolayısıyla bu konuda yapılan tarihlemelerin sağlıklı olabileceğini düşünmemiz söz konusu olamaz. Türkiye'deki kaya resimlerini tanımlayabilmek için önce Kafkasya'dakileri ve özellikle de, milyonlarcasının bir arada bulunduğu Altay Dağları çevresindekileri iyi bilmek ve hiç değilse son on yıllık literatür hakkında fikir sahibi olmak gerekir. Kağızman Çallı kaya resimlerini yakından görebilme imkânı bulabilmiş değilim, ancak resim ve çizimlerden görebildiğim kadarıyla onları seramiksiz neolitik dönemle ilgili bulmuyorum, çünkü "grafiti" yöntemiyle yapılmış kaya resimleri genel olarak geç dönem yapımlarıdır, Tunç Çağlarından daha erkene tarihlenen örnekler neredeyse yoktur. Örneğin, Altaylarda sadece Klasik Türk (Göktürk) Dönemine özgü bir grafiti tarzı geliştirilmiştir (Güneri 2012, 44-46), daha erken dönemlerde bu teknikte yapılmış resimlere rastlanmaz. Kafkasya'dakilerin en erken tarihleri ise Tunç Çağları ile sınırlanan zaman aralığı içinde kalır. Diğer taraftan Altaylarda grafitiler keskin bıçaklar kullanılarak yapılır. Yakından izleyebildiğim Doyumlu grafitilerinin de keskin bıçaklar kullanılarak yapıldığına şüphem yoktur. Doyumlu'dakilerle aralarında stil birliği kurmak mümkün değilmiş gibi gözükmesine rağmen, Kağızman Çallı örneklerinin de keskin bıçakla kazınmış olma ihtimaline dikkat çekiyorum. Sadece bu detay bile Kağızman Çallı kaya resimlerinin seramiksiz neolitik çağa ait olamayacağının gerekçelerinden biri olabilir. Yazar'ın bu davranışını, Türkiye'deki kaya resimlerinin tamamının eski Türklere ait olduğu konusunda efsaneler yaratan tarihçi, Türkolog, arkeolog, televizyon yapımcısının bu alanda yürüttükleri sağlıksız işlerden farklı görmüyorum. Çünkü onlar da yazar gibi, önlerine gelen her türlü kaya resmini, karşılaştırma yöntemiyle değil tamamen tahminle, temenniyle hatta içgüdüyle tanımlama yoluna gidiyorlar. Son iki on yıl içinde tüm dünyada

arasında farklılıkların söz konusu olduğunu ifade etmek gerekir. Teknik olarak Doyumlu antropomorfik kaya resimleri, Gobustan'daki uzak benzerleriyle ve Genceçay havzasında Son Tunç Erken Demir Çağına ait kazıma bezemeli kaplar üzerinde yer alan çizgisel tasvirlerle belki karşılaştırılabilir ancak gelenekler buralarda da birbirlerinden farklıdır[9]. Çizgisel yöntemle yapılmış Doyumlu antropomorfik kaya resimlerinin en yakın benzeri Dağıstan'dadır[10] (Resim 10). Görünen o ki yazarın, Dağıstan bölgesinde kaydettiği kaya resimleri arasında "çöpadam" figürleri tekil değildir; ne var ki kitapta bu örneklerin muhtemel tarihleriyle ilgili her hangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Genel tasvir tarzına, baş ve özellikle kılıç detaylarına bakılırsa Dağıstan örneğinin, Doyumlu'dakilerle hemen hemen aynı dönemden olduğuna hükmetmek gerekir. Doyumlu "çöpadam"larının diğer yakın benzerlerini ise Yukarı Lena havzası kaya resimleri arasında görürüz[11]; buradaki kaya resimleri yapılış teknikleri ve tarihsel evreleri bakımından çeşitlilik gösterir. Yukarı Lena'nın "çöpadam"ları diğer çizgisel tasvirlerle birlikte Okladnikov'un[12] "Sekizinci Evre" içine aldığı Orta Çağa, hatta bir kısmı etnografik çağlara tarihlenir. Her iki bölgedeki primitif "çöpadam" tarzında kaya resimleri her dönemde, her arkeolojik alanda rastlanması kolay örneklerdir, dolayısıyla mevcut belgeler aracılığı ile Kuzey Sibirya ile Türkiye'nin doğusu arasında kültür köprüleri kurmak mümkün değil gibi görünmektedir. Üstelik iki nokta arasında uzanan yirmi bin kilometrelik boş alan doldurulmadıkça kültürel bağlar da söz konusu olamaz.

Sahip olduğumuz verilere göre, Doyumlu kaya resimleri için doğru bir zaman aralığı tayin etmek çok kolay değildir. Yakın çevrede tarihlemelere yardımcı olabilecek arkeolojik kalıntılara da rastlanmamıştır. Dolayısıyla, yeni bulgulara ulaşana kadar Doyumlu kaya resimlerinin ait olduğu dönemi Bronz Çağları ile Orta Çağ hatta etnografik çağlar arasında uzanan geniş sürecin içinde, bir ihtimal belki de bu geniş zaman aralığının en geç evresinde aramak doğru olur diye düşünüyorum.

giderek kurumsallaştırıldığını izlediğimiz kaya resimleri konusu, "olsa olsa" metoduyla yapılacak bir konu değildir, uzman olmayan her arkeolog için de riskli bir alandır. O.Belli, izleyen sayfalarda (2005b) Erzurum-Oltu'da bulunan bir stel hakkında da seramiksiz neolitik tanımını kullanmıştır. Ne var ki, o buluntu Ermenistan'daki yakın benzerleri ile karşılaştırılarak MÖ ikinci binin ikinci yarısına tarihlenmiştir (S. Güneri, "Two Stone Stelae from Northeast Turkey", in *Proceedings of the Second International Congress of Eurasian Archaeology, ICEA 2010, Tire*, İzmir). Deneyimli bir araştırmacı akademisyenin kariyerinin hiçbir aşamasında "yedi bin yıllık bir hata" yapma lüksü olmamalıdır, buna rağmen O. Belli'nin hataları bunlarla sınırlı kalmıyor. Yazar'ın *"Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller"* adlı kitabındaki hatalar, kitabın adıyla birlikte başlıyor, devam ediyor. Kitap, Arkeoloji Anadolu ve Avrasya Dergisinin 2011 sayısında, Kitap-Kritik köşesinde Kırgızistan Bilimler Akademisi'nin deneyimli arkeologlarından D.M. Vinnik'in altı sayfalık bir yazısıyla ağır biçimde eleştirilmiştir. Saygın bir yayınevinden çıkan bu kitabın, eleştirilerin yayınlanmasından sonra hâlâ satılmasına izin veriliyor mu bilmiyorum ancak yalan yanlış bilgileri ve ciddi terminolojik hataları nedeniyle okuyucuyu yüksek yanıltma riski taşıdığından o kitabın bilgi edinmek ya da referans göstermek amacıyla kullanılmasının sakıncalı olduğunu buradan ilan ediyorum. Aslında kaya resimleri de o türden steller de, balballar da göçebe kültürlere ait tipik belge gruplarındandır; üzülerek söylemem gerekir ki, göçebe kültürler uzmanı olunmadan göçebe kültür materyaline aşırı merak duymanın insanı bundan daha iç açıcı bir noktaya getirmesini de beklememiz saflık olurdu.

9 Guseynova 1959, Tabl. VII /*6, 7;* XII /*2, 29,* Rzayeva 2011, 182-190

10 Markovin, 2006, 128/7

11 Okladnikov 1977, 1 vd, Tabl. 21/*4*; 23/*2*, *6*; 25/*3*; 28/*1*; 43/ *tümü*; 69/*4*, 72/*1, 4,* 74/*tümü,* 76/*tümü;* 80/*6,* 85/*tümü;* 86/*tümü;* 90/*1-3;* 94/*3*

12 Okladnikov 1977, 116-122

REFERENCES

Belli, O. 2005a
"Kağızman Çallı (Kars) Kayaüstü Resimleri / Kağızman Çallı (Kars) Prehistoric Rock Engravings", *TÜBA-AR* 8, 138- 140, Resim 3-6

Belli, O. 2005b
"Doğu Anadolu'nun İnsan Biçimli Taş Heykeli / Monumental Human Shaped Stone Statue in East Anatolia ", *TÜBA-AR* 8, 141- 143, Resim 7-8

Guseynova, M.A. 1959
Epohu pozdney bronzı i rannego jeleza (XIV – IX do. ne. e.), Bakı

Güneri, A.S. 2010a
"Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları", *XV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara, 11 – 15 E ylül 2006, 2. Cilt, Orta Asya – Kafkasya Tarihi*, 511-552

Güneri, A.S. 2010b
"Archaeological Sources of the Turkic Culture in Central Eurasia (OTAK) Project: Works of Mongolian Altai 2009-2010", *Drevniye Kul'turı Evrazii, Materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii posvyaşennoy 100-letiyu so dnya A.N.Berştama / Ancient Cultures of Eurasia Proceedings of the International Conference Dedicated to the 100th Anniversary of the Birth of A. N. Bernshtam,* St. Petersburg, 264-269

Güneri, A.S. 2012
"Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları (OTAK) Projesi: Moğolistan Altay Dağları Bölgesi 2009-2010-2011 Yılı Çalışmaları; The "Archaeological Sources of the Turkic Culture in Central Eurasia (OTAK)" Project: Works of Mongolian Altai, 2009-2010-2011" *3. Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi Avrasya'da Türklerin Etno-Kültür Tarihi ICEA 2011 Demirci, Bildiriler; Proceedings of the ICEA 2011 Demirci, 3rd International Congress of Eurasian Archaeology, Ethno Cultural History of the Turkic Speaking People of Eurasia,* Izmir, 41-188

Jakobson, E., V. Kubarev, D. Tsevendorj 2001
Repertoire des Petroglyphes D'Asie Centrale, F. No 6, Mongolie du Nord-Ouest Tsagaan Salaa / Baga Oigor, Volume I, Paris

Markovin, V.İ. 2006
Naskal'nıye İzobrajeniya Predgoriy Dagestana, Moskva

Okladnikov, A.P. 1977
Petroglifi verhney Lenı, Leningrad

Rzayeva, S. 2011
"The Symbol of Deer in the Ancient and Early Medival Cultures of Azerbaijan", *Peregrirations,* Volume III, Issue 2, 178-209

Resim 1

Resim 1A

Resim 2

Resim 2A

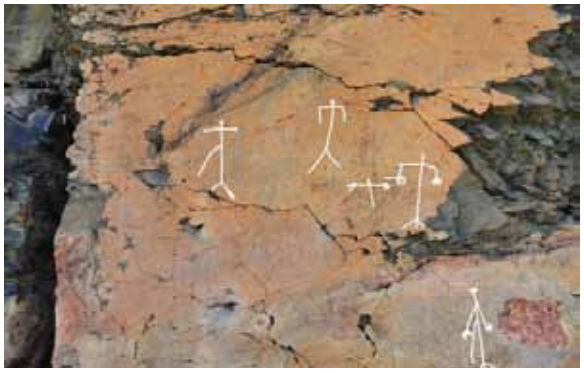

Resim 7

Resim 7A

Resim 8

Resim 8A

Resim 9

Resim 9A

КАРТА РАСПРОСТРАНЕНИЯ ГОНЧАРНЫХ КЛЕЙМ НА СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГЛАЗУРОВАНОЙ КЕРАМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

DISTRIBUTION MAP OF POTTER'S STAMPS ON MEDIEVAL GLAZING CERAMICS OF AZERBAIJAN

Sevda Huseynova
Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS, Baku, Azerbaijan

Vahid Gasimov
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

Azərbaycan ərazisi Orta əsrlər dövrünün şirli açıq formalı küpələrinin aşağı hissəsində özünəməxsus dulusçuluq işarələri kolleksiyası ilə təqdim edilir. Onların öyrənilməsinə Şabran ərazisində tapılmış 2 nümunə ilə keçən əsrin əvvəllərində başlanılmışdır. İlk dəfə olaraq XX əsrin ortalarında qədim yaşayış məskəni olan Örənqala ərazisindən olan işarələr kolleksiyası öyrənildi, qruplaşdırıldı və tarix verildi. Daha sonra kifayət qədər olan arxeoloji işlərdən götürülmüş Beyləqan işarələri də nəşr edildi.

Keçən əsrin 60-80-cı illərində Orta Əsr Azərbaycan şəhərlərinin geniş öyrənilməsi demək olar ki, bütün öyrənilmiş arxeoloji ərazilərdə işarələnmiş dulusçuluq istehsalatı haqqında faktların olmasına imkan yaratdı. Bəzi ayrılmış növlər də vardı. Lakin şübhəsiz maraqlı Qəbələ, Şamaxı,Şabran, Bakı Bəndovan kimi mərkəzlərin əsas ticarətindən əldə olunan dulusçuluq məmulatlarının mühüm kolleksiyasıdır. İşarələnmiş qabların bəzi nümunələri digərlərinin arxeoloji tapıntılarında aşkar edilmiş müəyyən abidə üçün tipikdir. Orta əsr Azərbaycanın arxeoloji xəritəsini nəzərə alaraq, bir fakta diqqət yetiririk ki, digər şəhərlərə nisbətən işarəli dulusçuluq məmulatları Şirvanın bəzi ərazilərində daha çox və tez -tez tapılıb. Faiz ortalamasında ornamentli işarələr işarələrin böyük hissəsini təşkil edir. Ancaq Qəbələ, Bəndovan, Şarifan kimi bəzi orta əsrlərə aid olan şəhərlər quş, heyvan,vəhşi heyvanlar, fantastik məxluqları təsvir edən fiqurlu işarələri olan materiallarla təqdim edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi özünəməxsus epiqrafik işarələrin az saylı olması ilə təqdim edilir.Ornamental işarələrin bəzilərinin üstündə olan şəkillər ilmə, nəlbəki və s. bir sıra arxeoloji sahələr üçün spesifikdir. İşarəli dulusçuluğun tarixinə gəldikdə isə, Qəbələ və son orta əsr Şarifan məskəni kimi şəhərlərin dulusçuluğunun öyrənilməsi arxeoloq-tədqiqatçılara araşdırılmış materialların xronoloji çərçivəsini XIV-XV əsrə qədər yerləşdirməyə imkan yaradıb.

SUMMARY

The territory of Azerbaijan is represented with the unique collection of pottery stamps on bottoms of glazed open form pots of medieval period. Their study began at the beginning of the last century with two specimens found in the Shabran settlement.

For the first time in the middle of the XX century the collection stamps from the ancient settlement Orenkala (medieval Baylagan) were studied, grouped and dated. Later, Baylagan stamps, revealed from the subsequent archaeological works, were published.

Large-scale study of the medieval Azerbaijani towns in 60th-80th years of the last century made it possible to establish a fact about stamped pottery production in almost all studied archaeological sites. There were some separated specimens. But the undoubted interests are significant collections of stamped potteries from the major trade and craft centers of Gabala, Shemakha, Shabran, Baku, Bandovan.

Some specimens of the stamped pots are typical for a particular monument, discovered in the archaeological studies of others. Considering the archaeological map of medieval Azerbaijan, we pay attention to the fact that stamped potteries are found in the towns and other settlements of Shirvan more often and in greater quantities than in other areas.

In percentage ratio, ornamental stamps account for most part of the stamps. But some medieval towns, such as Gabala, Bandovan settlement, Sharifan settlement are presented by materials with figurative stamps, which depict birds, animals, beasts and fantastic creatures, even man-rider, along by ornamental stamps. The territory of Nakhchivan Autonomous Republic is represented by a small amount of unique epigraphic stamps.Pictures on some of ornamental stamps are specific for a number of archaeological sites, such as mesh, rosette, etc.

As for the dating of stamped pottery, the study of late medieval pottery of Gabala and late medieval Sharifan settlement, has allowed scientists-archaeologists to move the chronological limits of the investigated material before the XIV-XV centuries.

АБСТРАКТ

Территория Азербайджана представлен с уникальной коллекцией гончарных клейм на днищах горшков остекление открытых форм средневекового периода. Их исследование началось в начале прошлого века с двумя экземпляров, найденных в поселке Шабрана.

Впервые в середине XX века коллекция марок от древнего поселения Orenkala (средневековый Бейлаган) изучались, сгруппированы и датированы. Позже, Бейлаган марки, показал из последующих археологических работ были опубликованы.

Крупномасштабное исследование средневековых Азербайджанских городов в 60-е-80-е годы прошлого века сделали возможным установить факт о штампованного производства керамики в почти всех изученных археологических памятников. Были некоторые отделены образцов. Но несомненным интересы значительных коллекций гончарных штампованные из крупных торгово-ремесленных центров Габала, Шемаха, Шабран, Баку, Бандованский.

Некоторые образцы штампованных горшки типичных для конкретного памятника, обнаружены в археологических исследованиях других. Учитывая археологическую карту средневекового Азербайджана, мы обращаем внимание на тот факт, что штампованные гончарные находятся в городах и других населенных пунктах Ширван чаще и в большем количестве, чем в других областях.

В процентном соотношении, декоративных штампов приходится большая часть марок. Но некоторые средневековые города, такие, как Габала, Бандованский поселение, поселение Шарифан представлены материалы с образным марки, которые изображают птиц, животных, зверей и фантастических существ, даже человек-всадник, наряду декоративными марок. На территории Нахчыванской Автономной Республики представлены небольшим количеством уникальных эпиграфических марок.

Картинки на некоторых из декоративных штампов специфичны для ряда археологических памятников, таких как сетки, розетки и т.д.

Что касается датировки керамики штампованные, изучение позднесредневековой керамики Габале и позднего средневековья Шарифан расчетов, позволило ученым-археологам, чтобы переместить хронологические рамки исследуемого материала до XIV-XV веков.

Территория Азербайджана представлена уникальной коллекцией гончарных клейм на днищах глазурованных сосудов открытых форм периода средневековья.

Изучение их начиналось в 40-е годы XX в. с находки В.Н.Левиатовым на городище Шабран двух днищ с клеймами, опубликованными в небольшой статье. (Левиатов, 1940: 27-39; Левиатов, 1946)

Впервые 98 экземпляров клейменой керамики из крупного торгово-ремесленного керамического центра городища Оренкала (средневековый город Байлакан) изучил, сгруппировал и датировал известный советский археолог А.Л.Якобсон. (Якобсон, 1959: 289-297) Позже, видным азербайджанским археологом, руководителем оренкалинской археологической экспедиции Г.М.Ахмедовым были опубликованы материалы из последующих археологических работ в Оренкале.

Масштабное археологическое исследование средневековых городов Азербайджана в 60–80-х гг. прошлого столетия способствовало обнаружению большого количества исследуемого материала, производимого почти во всех крупных керамических центрах страны. Так, наряду с оренкалинскими, в научный оборот были введены коллекции из городищ Кабалы, Шемахи, Баку, Шабрана, Бяндована, Шарифана. Необходимо отметить и отдельные экземпляры керамики с клеймами, найденные в крепости Гюлистан, поселениях Нуйди, селении Сулут Исмаиллинского района, селении Гейляр Шемахинского района, селения Дигях Кубинского района, в городе Кюрдамир и др. Два экземпляра донышек с эпиграфными клеймами были обнаружены на территории Нахичеванской АР. Остальные, в большинстве своем, – орнаментальные, встречаются и изобразительные. Последние известны из городища Кабала, Бяндован и Шарифан. На них изображены звери, птицы, мифические существа, и даже человека – всадника.

Свой вклад в изучение данных артефактов внесли замечательные азербайджанские археологи О.Ш.Исмизаде, Ф.А.Ибрагимов, Г.А.Джидди, Ф.Л.Османов, А.Нуриев, Г.Джабиев, К.Ибрагимов, Р.Дж.Ахмедов, Т.Достиев и др.

В результате археологических изысканий в городе Старая Гянджа под руководством выдающегося азербайджанского археолога И.М.Джафарзаде в 1938-1940 гг. наряду с другими работами появилось небольшое исследование В.Н.Левиатова, где, анализируя керамику Старой Гянджи, он приводит аналогии с сосудами, найденными на других городищах (Оренкала, Шабран). В основном, это клейменая керамика, аналогичная керамике из Старой Гянджи. (Левиатова, 1940: 37-39)

В 1953-1958 годах начались стационарные археологические раскопки на городище Оренкала, про-

изводимые Институтом Истории АН Азербайджана совместно с Ленинградским филиалом Института Археологии АН СССР под руководством известного советского археолога А.А.Йессена. Именно в этот период была выявлена первая значительная коллекция клейменой керамики, впервые систематизированная, сгруппированная и датированная видным советским ученым-археологом А.Л.Якобсоном. (Якобсон, 289-297)

Археологические исследования в Оренкале продолжались с 1959 по 1968 гг. под руководством замечательного азербайджанского археолога Г.М.Ахмедова. Вместе с другими экспедиционными материалами в монографии Г.М.Ахмедова, посвященной исследованиям средневекового города Байлакана (городище Оренкала), опубликована и глазурованная керамика с клеймами из этих раскопок. (Əhmədov, рис.49-50)

С каждыми новыми археологическими раскопками коллекция клейменой керамики растет. Так, раскопки крепости Гюлистан (Шемахинской), в 1958-1961 гг. азербайджанским ученым-археологом Г.А.Джидди, представили новый материал, характерный для очередного региона республики. (Джидди, 1962: 17)

Таким образом, к началу 60-х годов прошлого века, по крайней мере, из 4-х археологических памятников Азербайджана (Шабран, Старая Гянджа, Оренкала, крепость Гюлистан) происходят коллекции средневековой глазурованной клейменой керамики. 60-80 года минувшего столетия известны, прежде всего, широкомасштабными систематическими и планомерными раскопками в крупных политико-административных и торгово-ремесленных центрах средневекового Азербайджана. Раскопками руководили выдающиеся многопрофильные опытные азербайджанские археологи.

В 1960-1961 гг. на городище Гала средневекового города Кабала в верхних слоях были открыты гончарные печи для обжига простой неполивной и глазурованной керамики. Около печей было обнаружено большое количество бракованных изделий, печного инвентаря и др. Одним из признаков местного производства глазурованной керамики, кроме упомянутых, видный азербайджанский археолог О.Ш.Исмизаде считает наличие керамики с клеймами на оборотной стороне днищ чаш и блюд. В своем исследовании, О.Ш.Исмизаде опубликовал 50 сосудов с разнообразными клеймами, не встречающимися при раскопках других средневековых городов Азербайджана, и характерных только для средневековой Кабалы. (Исмизаде, 1964: 161-177)

В результате долголетних планомерных археологических работ в средневековой столице государства Ширваншахов – городе Шемахе, проводимых видным азербайджанским археологом Г.А.Джидди, коллекция азербайджанских средневековых клейм значительно увеличилась. Все Шемахинские клейма были разделены на 7 групп. Кроме того, в пользу местного производства подобной керамики свидетельствовала и находка многочисленного печного инвентаря и др. Интересен происходящий из Шемахи круглый с короткой ручкой штамп-матрица, которым наносились клейма (Джидди, 1981: 64-65)

Многолетние стационарные археологические изыскания в средневековом Баку в его древней части «Ичери-Шехер» представили целый ряд интересных материалов, являющихся ценным вкладом в изучение истории города Баку. Археологическими работами руководили известные азербайджанские археологи О.Ш.Исмизаде, позже Ф.А.Ибрагимов.

Среди других интересных материалов несомненный интерес представляют и сосуды с клеймами на днищах. 59 из них вышеуказанные авторы приводят в своей работе, посвященной штампованной керамике их Баку. Ученые-археологи отмечают и находку медного штампа с ручкой, предназначенного для оттиска клейм. Здесь же большое место уделяется и клейму с изображением голубя, идентичного Бяндованским. (Исмизаде, Ибрагимов, 40-55)

Несомненный интерес с точки зрения определения места производства представляет коллекция клейм из городища Шабран. (Dostiyev, 172) Разнообразные и явно характерные для данного средневекового города найдены в большом количестве не только в самом городе, но, отдельные экземпляры, и в окрестных поселениях.

Богатый материал добыт и подводной археологической экспедицией Музея Истории Азербайджана, руководимой В.А.Квачидзе. (Квачидзе) Здесь открыт ремесленный центр по производству керамики (печи, брак, печной инвентарь). Большое количество разнообразных клейменых сосудов прекрасного качества, характерных для данного поселения, часто встречающиеся в ближайших и, отдельные их экземпляры, достаточно далеко расположенных поселениях, свидетельствуют о популярности продукции отмеченного ремесленного центра на территории Азербайджана.

Как отмечалось выше, клейма по своему сюжету делились на 3 типа – эпиграфические, орнаментальные и изобразительные. Каждый из этих типов клейм являлся характерным для определенного региона. Так, эпиграфные, известны пока толь-

ко с территории Нахичеванской АР, изобразительные, – характерны для городищ Кабала, Шарифан и Бяндован I. Необыкновенной художественной выразительностью и разнообразием отличаются клейма из Бяндована I. (Гусейнова, Квачидзе, 95-100) Во всех остальных объектах обнаружены на данный момент только орнаментальные клейма.

С учетом того, что с каждым годом количество археологически изучаемых объектов становится больше, то и карта распространения клейменой керамики пополняется, появляются новые, ранее неизвестные ремесленные центры. Расширяются также хронологические рамки изучаемого процесса клеймения. Если в 50-60-е годы прошлого века такого рода керамика датировалась XI-XIV вв., то в середине 80-х гг. XX века, когда позднесредневековая керамика Азербайджана стала предметом исследования, удалось установить, что процесс клеймения сосудов продолжался в XV и даже, частично, в XVI вв. (Джабиев, 20)

Таким образом, на сегодняшний день карта распространения клейменой керамики выглядит следующим образом: ремесленные центры по ее производству находились в следующих городах и городищах – Байлакан, Кабала, Шемаха, Баку, Шабран, Шарифан, крепость Гюлистан, Бяндован I, территория Нахичеванской АР. А их изделия распространялись, в основном, на ближайшие поселения, иногда и дальние. Большая часть этих городов находилась на территории области Ширван, а ихделия были распространены в небольшом количестве и других областях Азербайджана. (Azərbaycan Arxeologiyası, 128)

REFERENCES:

Левиатов В.Н. 1940
Керамика Старой Гянджи, Изд. АзФАН, Баку
Leviatov V.N. 1940
Keramika Staroj Gjandzhi, Izd. AzFAN, Baku

Левиатов В.Н. 1946
Две марки керамических мастерских Щабрана, ДАН Азерб. ССР, № 2
Leviatov V.N. 1946
Dve marki keramicheskih masterskih Shhabrana, DAN Azerb. SSR, # 2

Якобсон А.Л. 1959
Художественная керамика Байлакана (Оренкала), МИА СССР М-Л, № 67
Jakobson A.L. 1959
Hudozhestvennaja keramika Bajlakana (Orenkala), MIA SSSR M-L, # 67

Джидди Г. 1962
Историко-археологический очерк крепости Гюлистан, Афтореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, изд. АН Аз. ССР, Баку
Dzhiddi G. 1962
Istoriko-arheologicheskij ocherk kreposti Gjulistan, Aftoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk, izd. AN Az. SSR, Baku

Исмизаде О.Ш. 1964
О глазурованной керамике с клеймами из средневековой Кабалы XI-XIV вв., МКА, изд. АН Аз. ССР, т.V
Ismizade O.Sh. 1964
O glazurovannoj keramike s klejmami iz srednevekovoj Kabaly XI-XIV vv., MKA, izd. AN Az. SSR, t. V

Əhmədov Q.M. 1979
Orta əsr Beyləqan şəhəri, "Elm", Bakı

Гусейнова С.Б., Квачидзе В.А. 1979
К семантике гончарных клейм из Бяндована, ДАН Аз. ССР, «Элм», №4
Gusejnova S.B., Kvachidze V.A. 1979
K semantike goncharnyh klejm iz Bjandovana, DAN Az. SSR, «Jelm», #4

Джидди Г.А. 1981
Средневековый город Шемаха IX-XVII века, «Элм», Баку
Dzhiddi G.A. 1981
Srednevekovyj gorod Shemaha IX-XVII veka, «Jelm», Baku

Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А. 1983
Художественная штампованная керамика средневекового Баку, «Элм», Баку
Ismizade O.Sh., Ibragimov F.A. 1983
Hudozhestvennaja shtampovannaja keramika srednevekovogo Baku, «Jelm», Baku

Джабиев Г.Д. 1985
Позднесредневековая керамика Азербайджана, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Киев
Dzhabiev G.D. 1985
Pozdnesrednevekovaja keramika Azerbajdzhana, Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk, Kiev

Dostiyev T. 2001
Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı Universitetinin nəşriyyatı

Azərbaycan Arxeologiyası. 2008

"Şərq-Qərb", Bakı, c. VI

Квачидзе В. 2009
Каспийская Атлантида, Баку
Kvachidze V. 2009
Kaspijskaja Atlantida, Baku

ƏSKİ TÜRK MİFOLOGİYASINDA İNANCLAR VƏ KULTLAR

BELIEFS AND CULTS IN ANCIENT TURKIC MYTHOLOGY

Shebnem Mastalili
Azerbaijan Teachers' Institute, Jalilabad, Azerbaijan

XÜLASƏ

Ən qədim dövrlərdən bu günümüzə qədər əski türklərin tarix və mədəniyyətlərinə nəzər saldıqda böyük, əzəmətli bir zamanın sınağından çıxdığının şahidi oluruq. Bu zaman kəsiyində türk millətləri ululuğunu sübut etmiş, ortaq bir kökün mənəvi dəyərlərini özündə birləşdirmişdir.

Dəyərlər ilkin düşüncə olaraq xalqların mifik təfəkküründən başlanğıc götürmüşdür. Qədim insanın ətraf mühitdəki əşya və predmetləri, baş verən hadisələri dərk etmək cəhdi mifoloji şüurun yaranması ilə nəticələnmişdir. Sonrakı dövrlərdə folklor nümunələrinin yaranmasında mifik şüurun mühüm rolu olmuşdur.

Belə ki, yaranışın ilkin çağlarından türklərin inanc və kültürləri dövrümüzün ən qiymətli yaddaş xəzinəsidir. Mifoloji cəhətdən hər bir xalqın tarixinin heyrətamiz inanclar sistemi vardır ki, bu insan və dünyanın yaradılış haqqında əfsanələrindən tutmuş, irsən gələn mədəniyyət nümunələrinə kimi hər bir şeydə öz əksini tapmışdır. "Mən kiməm, harada və nəyə görə yaşayıram" - kimi düşüncələrdən yola çıxaraq bütün türk təfəkkür nümunələrini bir yerə toplasaq, burada dünya və yaradılış, tanrılar və nəhayət, qəhrəmanlara aid hər bir əfsanədən arxeoloji tapıntılar aşkar edə bilərik.

Bu baxımdan mifik obrazlar və hadisələr bir-birini tamamlayaraq bir bütöv əmələ gətirmiş, nəticədə də, yenidən bu tamlıqdan parçalanaraq təfəkkürdə inanc və kultlara təkan vermişdir.

İslamaqədərki qədim türk dastanları folklor nümunəsi kimi İslamdan əvvəlki köhnə adət, inanc, mərasim və bütün həyat tərzlərini öyrənmək üçün ən əhəmiyyətli qaynaqlardır. Türklər əsrlər boyu İslam mədəniyyəti içində yoğruldukları halda, tərənnüm etdikləri dastanlarda qədim türk inanc və adətlərini mühafizə etmişdir.

Bir gələnək çərçivəsində fövqəltəbiiliyinə inanaraq ilahiləşdirilmiş varlıqlar və çətin anlarda həmin varlıqlardan yardım umulması qədim türklərin kultlarını simvolizə edir. Buraya öldükdən sonra nəslin davamçısı olan ata (baba), yaradılışın qaynağı hesab olunub, tanrıya bərabər tutulan "ana", övliya və ululuğu ifadə edən "ağac", türkün əsas rəmzlərindən sayılan, sakral heyvan kimi qavranılan himayəçi, qurtarıcı, rəhbər "bozqurd", yeganə yaradıcı "Göy Tanrı", türk kültüründə xüsusi yeri olan "şaman ruhu", bunlarla yanaşı qutsal "yer", "su", "dağ" və s. kimi kultlar və inancları aid etmək olar. Bütün bunlar Türk millətlərinin genetik kodundan, milli-mənəvi şüurundan, şanlı tarix və mədəniyyətlərindən xəbər verir.

Bəşər sivilizasiyasının ən mədəni xalqları kimi türklər tarix boyu dəfələrlə köç edərək özlərinin silinməz izlərini torpağının hər qarışında, milli təfəkküründə yaşatmağı bacarmışdır.

SUMMARY

Glancing at old Turkic history and culture from the most ancient times to the present day, we witness the history standing the test of magnificent time. In this period Turkic nations had proven their majesty and combined the spiritual values of a common root.

Values took start frommythical thoughts of the people. The attempt of a man to understand the object and the events, resulted with the creation of the mythological consciousness. The mythical consciousness played an important role in the formation of folklore examples.

Thus, from the first times of creation the beliefs and culture of Turkic is the most precious treasure of memory.

From mythological aspect, there is an amazing beliefs system of every nation. It is reflected in both in legends about creation of the world and in heritable culture examples. If we collect all Turkic thinking examples as the opinions of "Who am I, where and why do I live?", we can find out archeological finds form every myth about world creation and our heroic.

In this regard, the mythical characters and events complementing each other have generated integrity, in result, gave a push to the faith and cults in thoughts.

Ancient Turkic epics as example of folklore the most important sources for learning old customs, beliefs, rites and all life styles before Islam. Although Turkic people for centuries were influenced in Islamic culture, in the epics they protected ancient Turkic habits and beliefs.

Within a tradition believing supernaturalism idolized things and in difficult times expecting help from these creatures is symbolized the cults of ancient Turkic. Here we can concern "father", the successor of generation after death, "mother", who is considered the beginning of creation, "tree", that expresses sublimity and evliya, "bozgurd" – one of the main symbols of Turk, protector which perceived as a sacral animal, savior and leader, the only creature "Goy Tanri", "the spirit of shaman" that has a special place in Turkic culture, and holy "land","water", "mountain" and etc. All of these are indicators of Turkic nations` genetic code, nation-spiritual thinking, glorious history and culture.

As a culture nation of human civilization Turkic people migrating many times, can preserve their indelible traces in every span of land and in the national thinking.

Giriş. Ən qədim dövrlərdən bugünümüzə qədər əski türklərin tarix və mədəniyyətlərinə nəzər saldıqda böyük, əzəmətli bir zamanın sınağından çıxdığının şahidi oluruq. Bu zaman kəsiyində türk millətləri ululuğunu sübut etmiş, ortaq bir kökün mənəvi dəyərlərini özündə birləşdirmişdir.

Dəyərlər ilkin düşüncə olaraq xalqların mifik təfəkküründən başlanğıc götürmüşdür. Qədim insanın ətraf mühitdəki əşya və predmetləri, baş verən hadisələri dərk etmək cəhdi mifoloji şüurun yaranması ilə nəticələnmişdir. Sonrakı dövrlərdə folklor nümunələrinin yaranmasında mifik şüurun mühüm rolu olmuşdur.

Miflər naməlum bir zamanda və məkanda yaşanılmış, fövqəladə varlıq və hadisələrin təzahürüdür. Onlar gerçək və müqəddəs hesab olunur. Zamansızlıq və məkansızlıqdan qopub gələn miflər simvolik xarakterlidir.

Mifoloji mətnlər sanki sirli, əsrarəngiz bir dillə yazılır və özündə insanlığın genetik kodu haqqında bütün bilgiləri əks etdirir. Mifik mətnlərin təsir gücü bütün zamanlar üçün eynidir və hər bir cəmiyyətin dərin, özül düşüncə, təfəkkür və mədəniyyətlərindən xəbər verir.

Bir gələnək çərçivəsində fövqəltəbiiliyinə inanaraq ilahiləşdirilmiş varlıqlar və çətin anlarda həmin varlıqlardan yardım umulması qədim türklərin kult və inanclarını simvolizə edir. Bu kultların simvolik səciyyəsini araşdırarkən bəzi xüsusiyyətlər ortaya çıxır. Bunları paraqraflar üzrə aşağıdakı kimi aydınlaşdırmaq olar.

Türk mifologiyasında tanrıçılıq. Türklərin gerçək əsl dini Göytanrı inancı sayılır. Göytanrı yeganə yaradıcıdır. Göytanrı yüksək və müqəddəs tutulur. Inancın təməlində güc sahibi və dirək hesab olunur. Tanrı türk xalqının azadlığına səbəb olan ulu bir varlıqdır.

Əski Türklər üçün Günəş, Ay və Ulduzlar Tanrı deyil, sadəcə çox əziz varlıqlar idilər. Tanrı isə Kainata hakim olan bütün göy üzü idi.

Yeddinci yüz ildə yaşamış bizanslı tarixçi Simokatles "Qədim türklər yalnız yaradıcısı olaraq bildikləri və tək ulu qüdrət olaraq qəbul etdikləri Ulu Tanrıya tapınmışlar" deyib. Ulu Tanrı dünyəvidir. Şəfəqi söndürən, bitkiyə həyat verən, insanlara can bəxş edən, istədiyi zaman da geri alan, cəzalandıran, əfv edən də odur. Yalvaranın ömrünü uzadar, atlarını çoxaldar, quzunun yalvarışını belə duyar. O, hər şeyi görür, bilir, onun iradəsinə qarşı çıxmaq olmaz. Türk millətinin başına xaqanı o təyin edir.

Xaqana güc verən də odur.

Ulu üzü bütöv və tam olduğu, tək və mükəmməl olduğu üçün inandıqları Tanrıya da "Göy-Tanrı" deyən əski türklər, əlbəttə, onu bəlli olanlar üçün də təcəssüm etdirməz, büt kimi kiçiltməzdilər. Onun üçündür ki, əski türklər böyük məbəd tikməmiş, günümüzə belə bir tikili çatdırmamışdılar. Və yenə bunun üçündür ki, türklər islamiyyətlə qarşılaşınca onu asan və xoşluqla mənimsəməmişlər.

Türk mifologiyasında bozqurd totemi. Əski türklərdə bozqurd milli düşüncə və duyğuların simvolikləşmiş şəklidir. Hər şeydən əvvəl bozqurd əhliləşdirilməyən(yəni rəmzi mənada heç kimin tabeçiliyini qəbul etməyən),hədsiz dərəcədə ağıllı, çevik, birliyi sevəndir, hec vaxt leş yeməzlər, ovuna ağıllı şəkildə hücum edər, əvvəl qaçış yollarını bağlar, tələyə salana qədər gözləyər. ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri də liderlərinin olmasıdır. əldə etdikləri ovu əvvəl dişisi və körpələri, sonra özləri yeyər. Azadlıqları hər şeydən üstündür, əsir olduqları zaman yaşaya bilməz,ölümü seçərlər. Hər bir erkək qurdun bir dişisi olar, dişisini qısqanar və sadiqdirlər.

Bozqurd türkün bağımsızlığını, birliyini, liderlik və ona bağlılıq anlayışını, ağıl, cəsarət və təşkilatçılığını rəmzi olaraq olaraq özündə birləşdirir.

Türklərin atalarının təfəkküründən yadigar qalan "Bozqurd" əsrlərdir ki,yaşayan bir elin simvoludur. Bozqurd inanclarda üç rol oynayır:

1. Ata olaraq bozqurd
2. Rəhbər olaraq bozqurd
3. Qurtarıcı olaraq bozqurd

Bozqurddan törəmiş olmaq inancı türklərə daim böyük bir qürur, müdafiədə olmaq, gələcəyə inamla baxmaq duyğusu aşılamışdır. Bəzi türk dastanlarında ana, bəzilərində isə ata olaraq görülən bozqurd daha çox türk nəslinin yox ola biləcəyi bir vaxtda ortaya çıxar və nəslin davam etməsini səbəb olar.türk millətinin həyatında hər hansı böyük təsiri olacaq hərəkəti etməzdən əvvəl onlara bozqurd yol göstərir və rəhbərlik edir. Sanki bozqurd mənəvi bir aləmdən türk millətinin həyatını daim izləyir, onların çarəsiz qldıqları bir vaxtda ortaya çıxır.

Türk mifologiyasında Yer-Su ruhları. Bu inanca görə Yer-Su ruhları torpaq ana Ötügənə bağlı olan təbiət ruhlarıdır. Bəzən bir ağacın, qayanın, dağın, gölün və hətta bir ölkənin ruhu hesab olunurlar. Yer-Sulara hörmət əsasdır. Bir meşəyə girəndə diqqətlə hərəkət edilir, uca səslə danışmaq olmaz, budaqlar qırılmaz. əgər insan təbiət bir şey aldısa, bu təbiət ruhlarının icazəsilə olmalıdır. Bu səbəbdən insanlar Yer-Sulara şükr edərlər.

Əski türk mifologiyasında Yer-Suların xüsusi rolu vardır. "Köç" dastanında Yer-Suların "kööç, kööç" deyə səsləri eşidilir. Bununla həmin ruhlar türkləri cəzalandırırlar. Eyni zamanda qaydaları pozulduğu zaman təbiətdən gələn bərəkətin azalacağına inanılırdı. Türklər Yer-Su rularını atalarının unudulmuş ruhları olduğuna, onların adlarını yada saldıqda ailələrini qoruduğuna, dəstəklədiyinə inam bəsləyirdilər.

Türk mifologiyasında at kultu. Türklərdə piyada yerimək ayıb sayılırdı. Kiçikdən böyüyə hər həs atlı idi, uşaqlar ilk öncə ata minər, sonra yeriməyi öyrənərdilər. Türk atla bərabər böyüyüb başa çatardı, bütün həyatı boyu onu müşayiət edər, hətta məzara birlikdə basdırılardılar.

Dastanlarda qəhrəmanların adı atları ilə birlikdə çəkilər. Bu atlar əfsanələşmiş varlıqlara çevrilər, yaralanan qəhrəmanın yanından ayrılmazlar. Igidlər atları ilə birgə doğular və ölərlər.

Cihadın simvolu olan at türk ədəbiyyatında, folklorunda önəmli bir motivdir.

Türk dastanlarında Tulpar adı ilə tanınan, uçma qabiliyyətinə malik at vardır. Inanclara görə bu atın qanadlarını heç kəs görə bilməz.

Türk mifologiyasında ağac kultu. Türk etnik-mədəni ənənəsinə nəzər saldıqda ağac kultu türk təfəkküründə yaradılış səbəblərinin başlıca motivlərindən biri olduğunu görürük. Bu düşüncəyə görə ilk insan doqquz budaqlı bir ağacın altında yaradılmışdır. Türk mifologiyasında "Övliya Ağac" Tanrıya qovuşmanın yoludur. Inanca görə müqəddəs ağaclar gözlə görünməyəcək qədər göylərə yüksələr və işıq dolu cənnət aləminə çatar. Beləliklə, "Övliya Ulu Ağac" türk xalqlarının təfəkküründə Tanrının ilahi xüsusiyyətlərini simvolizə edir. "Övliya ağac" mifologiyasına dair ədəbiyyatlarda "Dünya ağacı", "Şaman ağacı" kimi adlara rast gəlinir. Şamanist türklərin ən müqəddəs bildikləri ağac, qayın ağacıdır. Müqəddəs sayıldığı üçün də "Bay qayın" deyilən bu ağac bütün şaman ayinlərində iştirak edər. Ağac motivi olan qayın Altaylarda, şaman ayinlərində, doğum, toy və bayramlarda əhəmiyyətli ünsürdür.

"Qaba ağac" anlayışına Kitabi-Dədə Qorqudda da rast gəlinir. Qabalıq, kobudluq ağacın ululuğuna, müqəddəsliyinə işarədir.

Bütün yuxarıda qeyd ediklərimizi nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, hər bir böyük millətin genetik kodu onun mifologiyasının sirli dünyasında gizlənmişdir və hər bir qədim xalq bununla dünyada özünü tanıdır, eləcə də, türk xalqları. Belə ki, türk xalqları əzəmətli mədəniyyətinin izlərini öz inanc və kultlarında qoruyub-saxlamışdır.

REFERENCES:

BANARLI N. 1987
Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul

ÖGEL Bahattin, 1971
Türk Mitolojisi, Ankara
Bozkurt Fuat. 1995
Türklerin dini

Özdək Rəfik. 1992
Türkün qızıl kitabı. I cild. Bakı

Heyət Cavad. 1993
Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı

Seyidov Mirəli. 1994
Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı

LAÇININ QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ TARİXİ ABİDƏLƏRİ

ANCIENT SETTLEMENTS AND HISTORICAL MONUMENTS OF LACHIN

Shikar Gasimov
Azerbaijan Technical University, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

Laçın bölgəsi və onun çoxsaylı kəndləri yaşayış məskəni kimi çox-çox qədimlərdən xəbər verir. Belə ki, bu ərazilərdə xristianlıqdan əvvəllərə aid abidələrin bu günə qədər qalması fikri-mizi təsdiq edir. Qalalar, Qəbirüstü abidələr, kahalar, mağaralar, kurqanlar bu gündə sirli olaraq qalır. Qurdqajı (Kürdhacı) və Ərikli kəndi arasında olan Alban abidəsi, Kiş dağında yerləşən Vəng abidəsi, Cicimli kəndində Məlik-Əjdər türbəsi, Mircəfər qalası bu ərazilərin qədim minilliklərdən xəbər verdiyini göstərir. Bu abidələr içərisində diqqəti xüsusilə Kiş sülaləsinin adını daşıyan, Laçında Kiş dağı, Şəkidəki Kiş kəndi və Kiş çayı cəlb edir. Altı min illik tarixi yaddaşımız bu abidələr vasitəsilə təsdiqini tapır. Bununla biz Laçın rayonu ərazisində məskunlaşmış ulu babalarımızın altı min illik bir tarixə malik olmasının, e.ə IV minillikdə bu yerlə-rin sahibi olduqlarını bir daha şahidi oluruq.
Zəngəzurda, onun Laçın bölgəsində yaşayan xalqımızın soy kökü, qədim tarixi ilə bağlı və tədqiqinə zərurət duyulan toponimlər çoxdur. Belə toponimlərin bəziləri ayrı-ayrı məqalələrdə qismən də olsa verilmişdir. Qaradağlı, Bayındır, Bozlu, Küllü təpə, Qızıl qaya, və s kimi coğrafi adlar bu qəbildəndir. Bəzi qədim adlar tayfa və soyadlarını əks etdirir. Məsələn, Bayandır və yaxud Bayındırlı adları «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında oğuz elinin ağsaqqalı Bayındır xanı xatırladır. Bir qisim yazarlardan fərqli olaraq biz yəqinliklə deyə bilərik ki, ən qədim oğuz-türklərinin yaşayış yeri olan Bayındır adlı kənd və eyni adlı çay Laçın rayonunun ərazisindədir. Bu qədim adlar müasir günümüzdə də əvvəlki adları ilə qalmaqdadır. Bayındır dərəsindən köçüb Minkəndə və Bərdə rayonuna gələnlər isə bayındırlılar adlanır.

SUMMARY

The article deals with the historical monuments on the territory of Lachin region. Lachin region and its numerous villages and settlements in ancient times, such as reports, too. Thus, these areas remain to this day monuments of cemete opinion confirmed. Castles, grave monuments, kahalar, caves, mounds, remains a mystery to this day Qurdqajı (Kurdhacı) and the Albanian monument in the village of apricot, Kish mountain monument located in the Venga, Jijimli Malik-Əjdər tomb in the village, the news that Mirjafar millennium tower is the oldest of these areas. Particular attention in these monuments bearing the name of the dynasty of Kish, Kish Mount Lachin, and Kish village of Sheki is involved in the river. News is that the old millennium tower Mirjafar these areas. Particular attention in these monuments bearing the name of the dynasty of Kish, Kish Mount Lachin, and Kishvillage of Sheki is involved in the river. This is confirmed by the monuments in memory of six thousand years of history. We settled in Lachin district thousand-year history of our ancestors, that they are the owner of this place once again in the IV millennium BC witness.
Zangazur, the last remnant of the people living in the Lachin region, which necessitated the study of ancient history and place-names are associated with. Some of these names was given to at least partially separate articles. Garadagly, Bayindir, Bozlu, Ash-covered hills, red rock, geog-raphical names, etc. this kind. Some of the ancient names and surnames reflects the community. For example, the names of the woman or Bayindirli "Dede Korkut" Oguz-tribe elder epic, reminds me of Bayindir Khan. Unlike some authors, we can say with certainty that the Oguz-Turks, the oldest residence in the territory of Lachin region Bayindir's village and the river of the same name. The old names are still present today with the names of the previous year. Minkend built and moved valley called Barda region resident come.

Laçın tayfa adı bildirən toponimlər sırasında musurmanlar sözü də maraqlıdır. İndi də Köhnəkənd, Qışlaq, Alçan, İrçan, Xumarta ərazisində yaşayanların hamısı birlikdə müsəlmanlar tayfası adlanır. Bu baxımdan XX əsrin 20-ci illərində bünövrəsi qoyulan yeni şəhərə Laçın adının verilməsi maraq-

lıdır. Araşdırmalar göstərir ki, məlum bilgilərlə yanaşı Laçın şəhərindən cəmi bir kilometr aralıda yerləşən Laçın adlı kəndin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Elmi mənbələrdən görünür ki, Laçın sözü hələ XII əsrdə Bəlx şəhəri ətrafında türk qəbilələrindən birinin adı olmuşdur. Eyni adın bir-birinə yaxın olmayan ərazilərdə işlənməsi təsadüfü deyildir. Görünür bu köçüb gedənlərin yer adlarını da özləri ilə aparmaları və yaşatmalarının nəticəsidir.

Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün göstərmək olar: Kəlbəcər rayonu ərazisindəki Xallanlı, Ağ-cakənd, Alxaslı, Şelli, Laçın adını daşıyan yaşayış yerlərinin adı da beləcə yaranmışdır. Elə də olmuşdur ki, tayfa adı bildirən sözlər yer adını, soyadı bildirən sözlərə çevrilmişdir. Bütün bu izahlar və gətirilən nümunələr bir daha sübut edir ki, Laçının tarixi çox qədimlərə gedir. Bunu bir daha qədim toponimlərlə yanaşı çox saylı tarixi abidələri və yaşayış məskənləri də subut edir. Rayon ərazisində tarixi çox qədimlərə gedən memarlıq abidələri var. Bunlar içərisində dəmir dövrünə aid daş at, daş qoç fiqurları, qədim qəbristanlıqları, körpü, türbə, məbəd, mağara, birtağlı və ikitağlı körpüləri, kümbəzləri və başqalarını göstərmək olar. Birsütun Ağoğlan, Məlik-Əjdər abidələri ulu keçmişlərdən bu günki nəslə yadigar qalmış ən qiymətli mənəvi sərvətlərdir. Memarlıq sənətinin ən mürəkkəb, ən gizli sirləri bu abidələrdə açılmamış qalmaqdadır.

Hoçaz kəndində Mağara məbəd (V əsr), adsız türbə (XV-XVI əsr), Sultanbaba türbəsi, Şeyxəhməd türbəsi (XVI-XIX əsr), məscid, körpü, Ağoğlan məbədi (IX əsr), Cicimli kəndində dəmir dövrünə aid «Qız qəbri» kurqanı, orta əsrlərə aid olan «Çobandaş», XII-XIV əsrlərə aid Məlik-Əjdər türbələri, XVII-XVIII əsrlərə aid olan türbələr, məscid, Güləbird yaxınlığında iki abidə, türbə (XIV əsr), Quşçu kəndində Kurqan, Qala (XVIII əsr), Malxələf kəndində Xəlifə türbəsi (XVII əsr), Məzməzəkdə Qədim qəbristanlıq və s. göstərir və bir daha sübut edir ki, Laçın rayonu ərazisi hətta daş dövründən üzü bəri yaşayış məskəni olmuşdur. Cicimlidəki Məlik-Əjdər türbələri dünya memarlığının nadir incilərindəndir. Nankor ermənilər abidələrin üstündəki yazıları qaşımış və xeyli daş kitabələri çıxarıb aparmışlar. Abidələrimizə qarşı edilən vandalizmə baxmayaraq bu yerlərdəki qədim yaşayış məskənləri və qəbristanlıqlar tariximizin qəhrəmanlıq səhifələrindən və müdrik keçmişindən xəbər verir.

Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri, qədim oğuz yurdu olan Laçın rayonunun inzibati sərhədlərini Dəlidağ, İşıqlı, Qırxqız dağ silsilələri cızmışdı. Qarabağla nankor düşmən qonşula-rımız arasında mərdlik qalasıydı Laçın! Tarix boyu torpağımıza göz dikənlər Laçını «Aranın- Qarabağın qara qapısı» adlandırırdılar. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bu torpağın tarixi, strateji əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək deyirdi: «Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazisinin qorunması nöqteyi nəzərindən Laçın rayonu çox böyük strateji əhəmiyyətə malikdir».

Qədim Türk yurdu olan Laçının tarixi haqqında daha dəqiq bilgilər əldə etmək üçün tarixə müraciət etməmiz daha obyektiv və əhəmiyyətli olardı.

Laçın bölgəsi və onun çoxsaylı kəndləri yaşayış məskəni kimi çox-çox qədimlərdən xəbər verir. Belə ki, bu ərazilərdə xristianlıqdan əvvəllərə aid abidələrin bu günə qədər qalması fikri-mizi təsdiq edir. Qalalar, Qəbirüstü abidələr, kahalar, mağaralar, kurqanlar(5,8) bu gündə sirli olaraq qalır.

Qurdqajı (Kürdhacı) və Ərikli kəndi arasında olan Alban abidəsi, Kiş dağında yerləşən Vəng abidəsi, Cicimli kəndində Məlik-Əjdər türbəsi, Mircəfər qalası bu ərazilərin qədim minil-liklərdən xəbər verdiyini göstərir. Bu abidələr içərisində diqqəti xüsusilə Kiş sülaləsinin adını daşıyan, Laçında Kiş dağı, Şəkidəki Kiş kəndi və Kiş çayı cəlb edir. Altı min illik tarixi yadda-şımız bu abidələr vasitəsilə təsdiqini tapır. Bununla biz Laçın rayonu ərazisində məskunlaşmış ulu babalarımızın altı min illik bir tarixə malik olmasının, e.ə IV minillikdə bu yerlərin sahibi olduqlarını bir daha şahidi oluruq (4,17).

Zəngəzurda, onun Laçın bölgəsində yaşayan xalqımızın soy kökü, qədim tarixi ilə bağlı və tədqiqinə zərurət duyulan toponimlər çoxdur. Belə toponimlərin bəziləri ayrı-ayrı məqalələrdə qismən də olsa verilmişdir. Qaradağlı, Bayındır, Bozlu, Küllü təpə, Qızıl qaya, və s kimi coğrafi adlar bu qəbildəndir. Dəyərli yazıçımız Süleyman Rəhimovun əsərlərində Qırxbulaq, İşıqlı, Dəvəuçan, Qartal qayası, Koroğlu qayası, Nəbi hörgüsü və başqa adda Laçın toponimlərinin iza-hı əsas yer tutur. Görkəmli ədib «Mehman» əsərində Laçındakı Sadınlar və Mirzalılar adı ilə ta-nınan kəndlər barəsində yazır: Sadınlar kolxozu yeddi para kəndi birləşdirir. Hamısı da bir kişi-nin törəməsidir. Bu kəndlərin bünövrəsi vaxtilə Qaraqoyunlu tayfalarından ayrılıb, bu yeddi-qardaş dağında məskən salmış Mirzəalı kişinin özü və oğlanları tərəfindən qoyulmuşdur (1,33).

Laçının yaşlı nəslinin nümayəndələrinin dediyinə görə Minkənd çayına əvvəllər Ağoğlan çayı deyilirmiş. Hətta çayın sahilində bu günə qədər qalmış Ağoğlan məbədi həmin adı yaşadır. Bəzi qədim adlar tayfa və soyadlarını əks etdirir. Məsələn, Bayandır və yaxud Bayındırlı adları «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında oğuz elinin ağsaqqalı Bayındır xanı xatırladır.

Bir qisim yazarlar israr edirlər ki, Bayındır çayı Xanlar (Göygöl) rayonunda, Bayındırlı kəndi isə Bərdə rayonundadır. Biz isə yəqinliklə deyə bilərik

ki, ən qədim oğuz-türklərinin yaşa-yış yeri olan Bayındır adlı kənd və eyni adlı çay Laçın rayonunun ərazisindədir. Bu qədim adlar müasir günümüzdə də əvvəlki adları ilə qalmaqdadır. Bayındır dərəsindən köçüb Minkəndə və Bərdə rayonuna gələnlər isə bayındırlılar adlanır. Bərdə rayonunun ərazisindəki Bayındırlı kəndinin yaşlı sakinləri bura Laçın rayonunun ərazisində olan Bayındırdan köçüb gəldiklərini etiraf edirlər. Antropologiya, arxeologiya və etnoqrafiya sözlüyündə verilmiş toponimlərin əksə-riyyəti hazırda kənd adları kimi Bayat, Bayındırlı, Qaraqoyunlu, Ovşar, Padar, Xəzər, Şahsevən və s. daha çox ümumiləşir.

Laçın tayfa adı bildirən toponimlər sırasında müsəlmanlar (musurmanlar) sözü də maraq-lıdır. İndi də Köhnəkənd, Qışlaq, Alçan, İrçan, Xumarta ərazisində yaşayanların hamısı birlikdə müsəlmanlar tayfası adlanır (2). Bu baxımdan XX əsrin 20-ci illərində bünövrəsi qoyulan yeni şəhərə Laçın adının verilməsi maraqlıdır. Araşdırmalarda bu ad dağ zirvəsində uçan quş, yaxud da dağ adı ilə əlaqələndirilir. Ancaq Laçın şəhərindən cəmi bir kilometr aralıda yerləşən Laçın adlı kəndin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Elmi mənbələrdən görünür ki, Laçın sözü hələ XII əsrdə Bəlx şəhəri ətrafında yaşayan türk qəbilələrindən birinin adı olmuşdur (1,34). Eyni bir adın bir-birinə yaxın olmayan ərazilərdə işlənməsi təsadüfü deyildir. Görünür hər hansı bir səbəb üzündən öz yerlərindən köçüb gedənlərin yer adlarını da özləri ilə aparmalarının və məskun-laşdıqları ərazidə yaşatmalarının nəticəsidir.

Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün göstərmək olar: Əlyanlı Laçınla Qubadlı arasında yer adıdır. Bu kəndin sakinləri Alman-Sovet müharibəsi illərində maddi çətinlik ucbatından Bərdə rayonunun ərazisinə köçmüş və rayon mərkəzinə yaxın bir yerdə Əlyanlı adlı kənd salmışlar. Kəlbəcər rayonu ərazisindəki Xallanlı, Ağcakənd, Alxaslı, Şelli, Laçın adını daşıyan yaşayış yerlərinin adı da beləcə yaranmışdır. Elə də olmuşdur ki, tayfa adı bildirən sözlər yer adını, soyadı bildirən sözlərə çevrilmişdir (3, s.42).

Laçın rayonu ərazisində ərəb-fars və türk-monqol mənşəli toponimlərin mövcudluğu da tarixin müxtəlif mərhələlərində yadelli işğalçıların bu yerlərə basqını ilə əlaqədardır.

Bütün bu izahlar və gətirilən nümunələr bir daha sübut edir ki, igid oğulları və əsrarəngiz təbiəti ilə seçilən Laçının tarixi çox qədimlərə gedir. Bu yerlərin türk yurdu olduğu bir daha qədim toponimlərdə də öz təsdiqini tapır.

Laçın rayonunun ərazisinin qədim Oğuz-Türk yurdu olduğunu onun çox saylı tarixi abidələri və yaşayış məskənləri də subut edir. Rayon ərazisində tarixi çox qədimlərə gedən memarlıq abidə-ləri var. Bunlar içərisində dəmir dövrünə aid daş at, daş qoç fiqurları, qədim qəbristanlıqları, körpü, türbə, məbəd, mağara, birtağlı və ikitağlı körpüləri, kümbəzləri (6,12) və başqalarını göstərmək olar. Birsütun Ağoğlan, Məlik-Əjdər abidələri ulu keçmişlərdən bu günki nəslə yadigar qalmış ən qiymətli mənəvi sərvətlərdir. Memarlıq sənətinin ən mürəkkəb, ən gizli sirləri bu abi-dələrdə açılmamış qalmaqdadır. Yonulmuş ağır daşları nə ilə göylərə qaldırıb bir-birinə bağla-maqla ortası sütunsuz kümbəzlər, məbədlər tikmişlər. Ayrı-ayrı yonma daşlardan tutmuş abidələ-rin bütün formalarına qədər hamısı böyük sir olaraq qalır.

Hoçaz kəndində Mağara məbəd (V əsr), adsız türbə (XV-XVI əsr), Sultanbaba türbəsi, Şeyxəhməd türbəsi (XVI-XIX əsr), məscid, körpü, Ağoğlan məbədi (IX əsr), Cicimli kəndində dəmir dövrünə aid «Qızqəbri» kurqanı, orta əsrlərə aid olan «Çobandaş», XII-XIV əsrlərə aid Məlik-Əjdər türbələri, XVII-XVIII əsrlərə aid olan türbələr, məscid, Güləbird yaxınlığında iki abidə, türbə (XIV əsr), Quşçu kəndində Kurqan, Qala (XVIII əsr), Malxələf kəndində Xəlifə tür-bəsi (XVII əsr), Məzməzəkdə Qədim qəbristanlıq (4,24) və s. göstərir və bir daha sübut edir ki, Laçın rayonu ərazisində hətta daş dövründən üzü bəri yaşayış məskənləri olmuş və bu yerlər Oğuz-Türk torpaqlarıdır.

Qoç abidəsi,orta əsrlər - Əhmədli kəndi

Ağoğlan əfsanəsi. Qədim zamanlarda gənc bir səyyahın yolu buralardan keçir. Qarşılaşdığı gözəlliyə elə məftun olur ki, burada qəsr tikdirməyə qərar verir. Yerli usta və könüllüləri toplayıb işə girişir. Gənc səyyah çox yaraşıqlı olduğundan yerlilər ona ağ oğlan deyirmiş. Günlərin birində günorta yeməyi saatında bir qaranquş gəlib aşpazın başında fırlanaraq yemək paylamağa mane olur. Hər kəs buna maraqla tamaşa etdiyi yerdə quş özünü qaynar qazana ataraq öldürür. Hamı gördüyü mənzərənin qarşısında donur. Qazanı boşaldan aşpaz yeməyin içərisindən bir ilan ölüsünün də çıxdığını

görüncə heyrətlər içərisində qalır və quşun hərəkətinin mənasını anlayır. Qəsr hazır olunca Qaranquş qəsri deyilsə də, illər sonra onu inşa etdirənin şərəfinə adı Ağoğlan qəsri deyə yaddaşlarda qalır.

Məlik Əjdər türbəsi. Cicimli kəndi. XII-XIV əsr.

Cicimlidəki Məlik-Əjdər türbələri dünya memarlığının nadir incilərindəndir. Abidənin tikilməsi barədə dəqiq məlumat yoxdur. Deyilənə görə yüzillik Səlib müharibəsində iştirak etmiş, sonralar Qafqazda xristianlarla müharibələr zamanı böyük qəhrəmanlıq göstərmiş sərkərdə Məlik və Əj-dərin şərəfinə tikilmişdir. Nankor ermənilər abidələrin üstündəki yazıları qaşımışlar. Xeyli daş kitabələri çıxarıb aparmışlar (3,48). Cicimli kəndinin inzibati ərazisində yerləşən bu abidələr, buradakı qədim yaşayış yerləri və qəbristanlıq tariximizin qəhrəmanlıq səhifələrindən və müdrik keçmişindən xəbər verir.
Bu yerlərin müdrik qocaları Şah İsmayıl Xətainin gəcavə yolu ilə İrəvan çökəkliyinə gedərkən həmin türbələrdə qaldığından, abidədən bir qədər aralıda tikilmiş memarlıq incisinin qədim günbəzindən danışırlar.

Uşaq (Abadxeyir) qalası. Quşçu kəndi. XV əsr

Bu abidələr Azərbaycan memarlığının tədqiq olunmamış böyük mənəvi sərvətidir. Bütün bunları nəzərə alaraq rayon ərazisində olan məlum abidələri ümumiləşdirib və onların siyahısını verməyi əhəmiyyətli hesab edirik:
Zeyvə kəndi: Seyid Əhməd türbəsi- XVII əsr; Soltan Baba türbəsi XVII əsr;
Kafir qala, Türbə, Kurqan- XVIII əsr; Qədim qəbristanlıq orta əsrl.
Zabux kəndi: Daş qoç fiquru, Daş at fiquru, İkitağlı körpü, Qədim qəbritanlıq
Kosalar kəndi: Qədim qəbristanlıq, Ağ oğlan kilsəsi- IX əsr.
Quşçu kəndi: Pir, Kurqan , Bulaq, Dəyirman, Qala- XV əsr.
Qarıqışlaq kəndi: Çobandaş, Dəyirmanqala , Çinarqaya ; Məscid-XVIII əsr.
Malxələf kəndi: Xəlifə türbəsi- XVII əsr; Sınıq körpü
Soltanlar kəndi: Həmzə Soltan sarayı- XVII əsr; Soltan Əhməd sarayı, Daş
qoç fiquru, Daş at fiquru- orta əsr.
Abdallar kəndi: Qədim qəbristanlıq, İkitağlı körpü- XVIII əsr; Daş qutu
Mirik kəndi: Kurqan, Dəyirman, Qala; Məbəd-XII əsr; Bulaq, Mağara
Hacılar kəndi: Bulaq, Qədim qəbristanlıq
Seyidlər kəndi: Birtağlı körpü- XVII əsr; Dəyir-man, Bulaq, Daş at fiquru,
Daş qoç fiquru
Piçəniz kəndi: Türbə , Məbəd, Qədim qəbristanlıq
Əhmədli kəndi: Qədim qəbristanlıq, Körpü, Məbəd, Mağara, Qoç abidəsi –
orta əsrlər, O. Musayevin qəbrüstü abidəsi
Soyuqbulaq kəndi: Qədim qəbristanlıq, Bulaq
Güləbird kəndi: Kurqan, Qədim qəbristanlıq, Mağara qala; Türbə- XV əsr;
Daş at at fiqurları, Daş qoç fiqurları, Sarı Aşığın xatirə kompleksi, Sarı Aşıq muzeyi (6,19).
Minkənd kəndi: İkitağlı körpü, Birtağlı körpü

Cicimli kəndi: Qız qəbri- dəmir dövrü; Məlik Əjdər Türbəsi- XII-XIV əsrlər;
Türbə- XVII əsr; Kümbəz, Məscid- XIX əsr; Kurqan, Qədim qəbristanlıq,
Çobandaş- orta əsrlər.
Katos kəndi: Körpü, Qədim qəbristanlıq
Pircahan kəndi: Körpü; Gavur qala- XI əsr; Qədim qəbristanlıq Şeylanlı kəndi: İkitağlı körpü, Birtağlı körpü
Hocaz kəndi: Kurqan, Mağara məbəd- V əsr; Qədim qəbristanlıq
Sus kəndi: Bulaq Ərikli kəndi: Qarasaqqal türbəsi- XVI əsr; Türbə- XVI əsr, Qədim qəbristanlıq
Ziyirik kəndi: Kurqan, Qədim qəbristanlıq
Qorçu kəndi: Qədim qəbristanl
Bozlu kəndi: Kurqan, Daş at fiquru, Daş qoç fiquru, Qədim qəbristanlıq
Xallanlı kəndi: Daş at fiquru, Daş qoç fiquru; Sümüklü qəbristanlıq- orta əsr
Malıbəy kəndi: Qədim qəbristanlıq, Daş at fiquru, Daş qoç fiquru
Məzməzək kəndi: Qədim qəbristanlıq
Şəlvə kəndi: Qədim qəbristanlıq Laçın şəhəri: Sovet ittifaqı qəhrəmanı Əvəz Verdiyevin heykəli, N.Nərimanovun heykəli, Ana və uşaq heykəli, Sağıcı qız heykəli, Çoban heykəli, Böyük Vətən Müharibəsində halak olanların xatirə kompleksi, Tarix diyar- şünaslıq muzeyi, Dövlət rəsm qalareyası (4,26).
Zəngin mədəniyyət tariximizin neçə-neçə sirlərini aça biləcək, hələ də gizli qalmış bu möhtəşəm abidələrimiz xalqımızın keçmişini, onun tarixi müqəddəratını və mədəniyyətini əks etdirir. Uzaq keçmişimizin yadigarı olan hər bir abidə mənsub olduğu xalqın tarixini, onun mə-dəniyyətini, özünəməxsus ənənə və xüsusiyyətlərini əyani surətdə əks etdirən canlı tarixdir. Adətən belə deyirlər, hər hansı xalqın mədəni keçmişi, milli mənsubiyyəti və koloriti barədə ilk təsəvvür əldə etmək üçün onun bircə abidəsinə baxmaq kifayyətdir. Bununla həmin xalqın şəxsi siması aydın oxunur.
Bu baxımdan xalqımızın zəngin mədəniyyət tarixini, onun incəsənət salnaməsini qoru-yub saxlamaq və bu günkü nəslə aşılamaq günün vacib tələblərindən sayılır.

REFERENCES:

1. **Cabbarov X.M. 2006**
Mən Laçınam. Bakı

2. **”Xalq qəzeti”, 18 dekabr 2010-cu il**
3. **Qasımov Ş.M. 2009**
Xalq qəhrəmanı Sultan bəy, Bakı

4. **Qasımov Ş.M. 2012**
Əsirlikdə qalan Laçın, Bakı

5. **Laçın 85. 2009**
Xüsusi buraxılış. Bakı

6. **Mərdlik qalası. 2009**
Laçın, Bakı

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРЕДМЕТНЫХ РЕКОНСТРУКЦИЙ В ИЗУЧЕНИИ И РАСПРОСТРАНЕНИИ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ О ВОЕННОМ ДЕЛЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ НОМАДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

USE OF OBJECT RECONSTRUCTION IN STUDY AND DISSEMINATION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE OF MILITARY AFFAIRS OF MEDIEVAL NOMADS IN CENTRAL ASIA

Yuliy Khudyakov
Novosibirsk State University, Novosibirsk, Russia

ABSTRACT

The tradition of collectible oriental weapons in Russia dates back to the late Middle Ages, when the court of the ruler was created collection of expensive ceremonial weapons. In the centuries that followed similar meetings have been established in many Russian museums. In the preparation of scientific papers on the history of martial arts through the study of iconographic sources, experiments were undertaken to create graphical reconstructions of medieval warriors appearance of nomadic peoples. However, it does not take into account findings in the armaments of the monuments of medieval nomads. In recent decades, made a successful and meaningful experience in graphic reconstructions of weapon Turkic and Mongolian soldiers from a study of visual and material sources to the territory of Central Asia. The creation of such reconstructions can adequately assess the level of development of military affairs in the nomadic world of the Middle Ages and used in the dissemination of scientific knowledge among the people interested in military history of the Turkic and Mongolian peoples.

РЕЗЮМЕ

Традиция коллекционирования восточного оружия восходит в России к концу средневековья, когда при царском дворе была создана коллекция дорогого парадного оружия. В последующие столетия подобные коллекции были созданы во многих музеях России. В подготовке научных работ по истории военного искусства на основе изучения иконографических источников были предприняты первые опыты создания графических реконструкций внешнего облика воинов средневековых кочевых народов. В этих реконструкциях не были учтены археологические находки предметов вооружения из памятников средневековых кочевников. В последние десятилетия были предприняты успешные опыты графических реконструкций комплексов вооружения тюркских и монгольских воинов на основе изобразительных источников и находок предметов вооружения, изученных на территории Центральной Азии. Создание таких реконструкций позволяет адекватно оценить уровень развития военного дела в кочевом мире в эпоху средневековья и может использоваться для распространении научных знаний о вооружении тюркских номадов среди людей, интересующихся военной историей тюркских и монгольских народов.

Традиция коллекционирования оружия народов Востока в России восходит к позднему средневековью, когда при дворе великого князя было создано собрание дорогого парадного оружия, которое представляло собой большую ценность и могло быть продемонстрировано подданным и иностранцам. В последующие столетия подобные собрания были созданы во многих российских музеях. В начале XVI в. в Москве, при великокняжеском дворе, была создана Оружейная палата, в которой собирались и хранились наиболее ценные предметы наступательного и защитного вооружения. Богато украшенные и орнаментированные, парадные сабли и кинжалы в ножнах, булавы, кремневые ружья, шлемы и панцири, наручья и щиты, принадлежности конской сбруи, изготовленные турецкими, персидскими, бухарскими и индийскими мастерами попадали в это собрание в качестве дипломатических подарков и военных трофеев, или приобретались у купцов. В дальнейшем, богатые коллекции оружия, изготовленного ремесленниками стран Ближнего и Среднего Востока, и Центральной Азии, были собраны ведущих столичных музеях и музейных собраниях других российских, в том числе сибирских городов. Некоторая часть этих введена в научный оборот [Миронова, Тихомирова, 1986. Рис. 11-19; Гасимов, 2003. С. 86-116; Лютов и др., 2006. Рис. 9-38; Холод-

ное оружие, 2006. С. 66-67, 83-91]. Такие коллекции хорошо сохранившегося оружия в дальнейшем стали основой для научного изучения и реконструкции вооружения тюркских и монгольских народов Центральной Азии в период позднего средневековья.

При подготовке научных трудов по истории войн и военного искусства в конце XIX – первой половине XX вв. на основе изучения иконографических источников: изображений воинов на античных и средневековых рисунках, фресках, барельефах и скульптурах военными историками предпринимались опыты создания графических реконструкций внешнего облика воинов [Марков, 2007. С. 42, 190-192]. Художники, иллюстрировавшие труды по военной истории, использовали древние и средневековые иконографические материалы, воспроизводя представленный на них набор оружия, в стилистической манере, характерной для книжных иллюстраций XIX – XX вв. [Разин, С. 74-81, 108-111]. Однако, созданные современными художниками-иллюстраторами графические реконструкции, опирались исключительно на изобразительные материалы. При этом ими не учитывались находки предметов вооружения в из раскопок памятников древних и средневековых номадов Центрально-Азиатского региона. Привлечение этих материалов позволило существенно расширить источниковую базу для создания графических реконструкций. Научная достоверность подобных изображений комплексов вооружения и внешнего облика древних и средневековых кочевых воинов во многом зависела от информативности используемых иконографических материалов.

В последние десятилетия археологами и оружиеведами были предприняты успешные опыты создания графических и предметных реконструкций комплексов вооружения воинов средневековых тюркских и монгольских на основе изучения изобразительных и вещественных источников с территории Центральной Азии и Южной Сибири. Создание таких реконструкций позволило более адекватно оценить уровень развития военного дела в кочевом мире в эпоху средневековья и открыло возможность использовать их в распространении научных знаний среди широкого круга людей, интересующихся военной историей древних и средневековых номадов. Среди графических реконструкций комплексов вооружения, созданных в эти годы были изображения енисейских кыргызских воинов, созданные на основе изучения наскальных рисунков и находок предметов вооружения из памятников кыргызской культуры раннего и развитого средневековья [Худяков, 1980. Табл. XLV - XLVII]. В дальнейшем, по мере изучения оружия и иконографических материалов, были реконструированы комплексы вооружения хуннов, сяньби, кочевых этносов Саяно-Алтая хунно-сяньбийского времени, древних тюрок, уйгуров, курыкан, байырку, кимаков, киданей, монголов и восточных кыпчаков [Худяков, 1986. Рис. 15, 46, 48, 74, 79, 94; Худяков, 1991. Рис. 9, 23, 35, 48, 82 ; Худяков, 1997. Рис. 12, 26, 35, 47, 59, 78] (Рис. 1, 2). В эти же годы М.В. Гореликом были созданы научно-художественные реконструкции, передающие в красочном художественном исполнении внешний облик древних и средневековых воинов разных кочевых этносов степного пояса Евразии [Горелик, 1987. С. 186; Горелик, 1993. Рис. 10, 3; Горелик, 2002. Рис. 1-8]. Подобные реконструкции стали достаточно широко использоваться в качестве иллюстраций в научно-популярной и художественной литературе, для изготовления реквизита при снятии фильмов на исторические сюжеты. Они, несомненно, способствовали росту интереса к военной истории кочевых народов среди широкой публики. В ходе изготовления такого реквизита современными мастерами был приобретен ценный опыт изготовления современных моделей оружия и средств защиты древних и средневековых номадов.

Однако, на материалах одних и тех же археологических находок современные исследователи нередко предлагают совершенно различные реконструкции. В свое время на материалах раскопок памятника Татарские могилки в долине р. Чумыш А.П. Уманским был реконструирован панцирь воинов верхнеобской культуры в виде прямоугольного нагрудника с окантовкой по краю, в составе которого пластины расположены горизонтально рядами [Уманский, 1974. С. 147; Рис. 7]. Эта реконструкция была принята и развита многими специалистами - оружиеведами при разработке эволюционных схем развития защитного вооружения центрально-азиатских номадов. Однако, после реставрации этих находок в Бийском музее, В.В. Горбуновым была предложена совершенно иная реконструкция этого защитного покрытия в виде нагрудника и наспинника, в составе которых пластины расположены вертикально [Горбунов, 2002. С. 76; Горбунов, 2003. Рис. 19]. М.В. Горелик предложил еще один вариант реконструкции этого доспеха в виде прямоугольного щита, составленного из железных пластин [Горелик, 1993. С. 167; Рис. 10, 3].

Графические и предметные реконструкции оружия могут служить наглядными экспонатами, передающими внешний облик древних и средневековых воинов, поэтому в последние десятилетия стали широко применяться в оформлении музейных экспозиций. В начале 1980-х гг., под руководством М.В. Горелика и И.Я. Абрамзона, специалистами по изготовлению реквизита при киностудии «Мосфильм» было создано несколько моделей оружия средневекового оружия русских воинов, принимавших участие в Куликовской битве для специально созданного музея, посвященного этому историческому сражению [Абрамзон, Горелик, 1983. С. 238]. В дальнейшем опыты создания копий средневекового оружия и доспехов предпринимали многие любители старины. В последние годы работы по предметной реконструкции предметов наступательного и защитного вооружения ведутся участниками военно-исторических клубов во многих городах России, в том числе Сибирского региона. Однако, объектами предметных реконструкций, как правило, становились оружие и доспехи средневековых русских воинов и западноевропейских рыцарей. Сравнительно редко участники подобных клубов занимаются изготовлением предметов вооружения тюркских и монгольских кочевых народов на основе научных разработок.

Создание современных моделей, по образцу сохранившихся доспехов, или их отдельных частей, имеет важное значение для установления особенностей их конструкции, функционального назначения отдельных деталей и понимания процесса эволюции защитного вооружения в древности и средневековье. Реконструированные шлемы и доспехи являются важными источниками информации, в ряде случаев подтверждающими правомерность некоторых предложенных графических реконструкций. Предложенная в свое время автором настоящего сообщения графическая реконструкция кыргызского панциря-куяка в виде нераспашной нательной одежды с пластинами на заклепках из Абазы, относящегося к эпохе развитого средневековья, была использована для создания модели [Худяков, 1980. Табл. XLIII]. Иной вариант графической реконструкции этого же доспеха в виде панциря-халата был позднее предложен М.В. Гореликом [Горелик, 1993. С. 167; Рис. 10, 3]. На основе графической реконструкции, предложенной ранее автором настоящего сообщения, членами военно-исторического клуба «Мерген» в г. Абакане была создана модель панциря-куяка с набором пластин, крепившихся к внешнему матерчатому покрытию изнутри на заклепках [Худяков, 1980. Табл. XLIII; Петренко, Петренко, 2004. С. 102, 107]. Таким образом, созданная модель подтвердила возможность изготовления и использования пластинчатых куяков с внутренним размещением пластин.

Однако, важно не просто изготовить современную модель доспеха, но и испытать возможность ее использования в игровой обстановке, воспроизводящей боевое столкновение. Иначе не испытанная модель доспеха или шлема не сможет служить доказательством бытования подобной формы в историческом прошлом. В свое время китайскими мастерами была изготовлена модель сяньбийского панциря в виде чешуйчатого жилета, за основу которого была взята находка из могильника Лаохэшэнь [Худяков, Юй Су-хуа, 2000. С. 41; Рис. V, 3]. В составе этой реконструкции пластины оплечий ориентированы горизонтально, округлыми краями напротив друг друга. Как показал последующий опыт воспроизведения подобной модели она не приспособлена для ношения и ведения боя. Поэтому форма оплечий была изменена [Худяков, 2006. С. 85]. При реконструкции защитного вооружения древнетюркского воина по находкам железных пластин из кургана Балык-Соок I в Горном Алтае авторы ошибочно отнесли к деталям шлема узкие прямоугольные пластины с закругленным концом, овальную пластину со сферическим выступом в центре и фрагмент кольчуги [Кубарев, 2002. С. 97]. При создании модели такого шлема пластины купола шлема оказались частично наложенными, под острым углом друг на друга, а округлые концы помещены под овальное навершие. Однако, купол должны составлять пластины, расширенные в нижней и зауженные в верхней части, а округлый край пластины должен быть помещен поверх пластины нижнего ряда. Он делался округлым для того, чтобы не рвать одежду и не поранить воина углами пластины. Поэтому более вероятно, что эти пластины должны относиться к оплечью и зерцалу комбинированного кольчато-пластинчатого доспеха [Худяков, Бобров, Филиппович, 2005. С. 97].

В течение последних лет для создания графических реконструкций комплексов вооружения центрально-азиатских номадов эпохи позднего средневековья Л.А. Бобровым были привлечены полностью сохранившиеся предметы наступательного и защитного вооружения из российских и казахстанских оружейных коллекций из многих музеев

[Бобров, Ожередов, 2010. С. 22-32; Рис. 11-13]. На основе ранее обработанных иллюстративных материалов и изучения конструктивных особенностей полностью сохранившихся в музейных собраниях тибетских и монгольских доспехов, были разработаны сначала графические, а затем по этим образцам из современных материалов изготовлены модели джунгарского сфероцилиндрического шлема и тибетского ламеллярного панциря-халата с оплечьями [Худяков, Бобров, Филиппович, 2005. С. 100]. В дальнейшем, по мере приобретения необходимого опыта, были изготовлены модели сяньбийского, древнетюркского и чжурчжэньского защитного вооружения [Худяков, 2006. С. 85-90] (Рис. 3, 4). Были проведены определенные испытания созданных моделей, которые позволили выявить некоторые важные функциональные особенности средств индивидуальной металлической защиты древних и средневековых номадов Центральной Азии. Опытным путем было установлено, что все типы панцирей и шлемов воины могли надевать самостоятельно, без посторонней помощи. Помощь могла понадобиться воину при надевании и фиксации наплечников, которые предварительно связывали ремешками между собой и надевали в таком виде, фиксируя ремешками на руках, выше локтей. Вполне вероятно, при надевании доспехов воины могли помогать друг другу. В спешенном положении вес панциря приходится на плечевые ремни и плечи воина. При езде верхом этот вес частично перераспределяется на туловище лошади, а нагрузка на плечевые ремни частично ослабевает. При этом нижний край задней части подола панциря ложится на спину и круп лошади и служит ей дополнительной защитой. Набедренные лопасти подола защищают ноги всадника. Панцири ламеллярного соединения пластин не стесняют движений конного воина. Такие доспехи позволяют воину свободно стрелять из лука, действовать древковым колющим, клинковым или ударным оружием. Подобные доспехи могли служить надежным средством защиты при ведении воином боевых действий в спешенном положении. В случае повреждения пластин или ремешков, скрепляющих металлические детали между собой, воин вполне мог починить такой панцирь самостоятельно в походных условиях [Худяков, Бобров, Филиппович, 2005. С. 101-102]. Изучение различий в конструкции изготовленных моделей панцирей сяньбийских, древнетюркских, кыргызских, чжурчжэньских и монгольских воинов позволило оценить изменения в развитии защитных средств в кочевом мире Центральной Азии и на сопредельных территориях в течение периодов древности и средневековья. Опыт такого анализа показал, что развитие средств индивидуальной металлической защиты воинов происходило в направлении расширения площади защитного покрытия и усовершенствования способов соединения основных деталей панциря.

Модели оружия и защитных доспехов древних и средневековых воинов тюркских и монгольских кочевых народов могут широко использоваться в музейном деле и распространении исторических знаний об историческом прошлом среди разных групп населения, но прежде всего, среди молодежи в России и странах СНГ. Такие предметные реконструкции могут быть размещены в составе музейных экспозиций, они могут использоваться для показательных выступлений и реконструкции исторических событий. Применение таких современных моделей оружия и доспехов должно значительно повысить интерес людей к своему историческому прошлому.

REFERENCES

Абрамзон И.Я., Горелик М.В. 1983
Научная реконструкция комплекса вооружения русского воина конца XIV в. и его использование в музейных экспозициях // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины. М., С. 238–244

Бобров Л.А., Ожередов Ю.И. 2010
Позднесредневековый панцирь–«халат» воина– буддиста из Центральной Азии (Из истории «оружейного» собрания МАЭС ТГУ) // Материалы и исследования древней, средневековой и новой истории Северной и Центральной Азии: Труды музея археологии и этнографии Сибири Томского государственного университета. Томск, Т. III. Вып. 1. С. 7-56.

Гасимов О. 2003
Оружие в собрании национального музея Республики Татарстан. Казань, 160 с.

Горбунов В.В. 2002
Панцирь из Татарских могилок (реставрация и реконструкция) // Материалы по военной археологии Алтая и сопредельных территорий. Барнаул, С. 62-78.

Горбунов В.В. 2003
Военное дело населения Алтая в III – XIV вв. Ч.I. Оборо-

нительное вооружение (доспех). Барнаул,174 с.

Горелик М.В. 1993
Защитное вооружение степной зоны Евразии и примыкающих к ней территорий в I тыс. н. э. // Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, С. 149-179.

Горелик М.В. 2002
Армии монголо-татар X – XIV вв. Воинское искусство, снаряжение, оружие. М., 83 с.

Кубарев Г.В. 2002
Доспех древнетюркского знатного воина из Балык-Соока // Материалы по военной археологии Алтая и сопредельных территорий. Барнаул, С. 88-112.

Лютов А.М., Дмитриев В.А., Дмитриев С.В., Нератова Е.И., Шереметьев Д.А. 2006
Холодное оружие в собрании Российского этнографического музея. СПб., 247 с.

Марков М.И. 2007
История конницы. Кн. 1. От древней Греции до изобретения огнестрельного оружия. М.

Миронова О.И., 1986
Тихомирова Е.В. Государственные музеи Московского кремля. Парадное оружие и конское убранство XVII – XVIII вв. Путеводитель. М.

Петренко А.Л., Петренко Ю.А. 2004
Защитные свойства средневековых панцирей юга Сибири и Центральной Азии (по материалам эксперимента) // Военное дело народов Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, Вып. 1. С. 102-112.

Разин Е.А. 1955
История военного искусства. М. Т. I. 559 с.

Уманский А. П. 1974
Могильники верхнеобской культуры на Верхнем Чумыше // Бронзовый и железный век Сибири. Новосибирск, С. 136–140.

Холодное оружие. 2006
(Самые красивые и знаменитые). М.184 с.

Худяков Ю.С. 1980
Вооружение енисейских кыргызов VI – XII вв. Новосибирск, 175 с.

Худяков Ю.С. 1986
Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 268 с.

Худяков Ю.С. 1991
Вооружение центрально-азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. Новосибирск, 189 с.

Худяков Ю.С. 1997
Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. Новосибирск, 160 с.

Худяков Ю.С. 2006
Шлем и панцирь номада // Восточная коллекция. № 1. С. 85-90.

Худяков Ю.С. 2000
Юй Су-хуа. Комплекс вооружения сяньби // Древности Алтая. . Известия лаборатории археологии. Горно-Алтайск, № 5. С. 37-48.

Худяков Ю.С., Бобров Л.А., Филиппович Ю.А. 2005
Опыт экспериментальной реконструкции и функционального анализа защитного вооружения воинов Центральной Азии эпохи позднего средневековья // Вестник Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. Т. 4. вып. 5. С. 95-103.

Подписи к рисункам

Рис. 1. Реконструкция древнетюркского панцирного конного воина.

Рис. 2. Реконструкция кыргызского тяжеловооруженного конного воина эпохи Кыргызского великодержавия.

Рис. 3. Современные модели доспехов доспехов номадов Центральной Азии.

Рис. 4. Испытание модели защитного вооружения древнетюркского воина.

МУЛЬТИМЕДИЙНЫЙ РЕСУРС «СКИФЫ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ»: ОПЫТ РЕАЛИЗАЦИИ

MULTIMEDIA RESOURCE "SCYTHIANS IN THE NORTH CAUCASUS": EXPERIENCE OF REALIZATION

Yuriy Prokopenko, Dimitriy Pikalov
North-Caucasus Federal University, Stavropol, Russia

ABSTRACT

Our small group of authors from the North Caucasian federal university for several years have been working in the direction of historical multimediya.

The choice of a subject of the project was caused first of all by the sphere of scientific interests of our group of authors. The project was preceded by an exit of a number of author's monographs and articles on a skifologiya. At the same time we perfectly understood that promoting of our researches out of a multimedia interactive content, would be extremely inconvenient. In our opinion the convenient navigation, a rich illustrative material, animation of cards, interactivity elements multiplied by the scientific text will make interesting a resource not only to specialists archeologists and regional specialists, but also the people who are interested in problems of histories of the people of the Caucasus.

Considering that the last decades the problem of stay of Scythians in the North Caucasus was essentially added with archaeological researches and new finds, we tried to staticize available information as much as possible. Today it is possible to tell with confidence that analogs of interactive maps showing trading ways, sites of ancient settlement and burial grounds of Scythian time in the North Caucasus don't exist. A number of monuments published in a resource is represented to general public for the first time.

РЕЗЮМЕ

Мы небольшой авторский коллектив, уже на протяжении нескольких лет работаем по направлению исторического мультимедия. Выбор темы ресурса был обусловлен в первую очередь сферой научных интересов нашего авторского коллектива. Проекту предшествовал выход ряда авторских монографий и статей по скифологии. В то же время мы прекрасно понимали, что популяризация наших исследований вне мультимедийного интерактивного контента, будет крайне затруднительна. На наш взгляд удобная навигация, богатый иллюстративный материал, анимация карт, элементы интерактивности, помноженные на научный текст сделают интересным ресурс не только специалистам-археологам и краеведам, но и людям, интересующимся проблемами истории народов Кавказа.

Учитывая, что в последние десятилетия проблема пребывания скифов на Северном Кавказе была существенно дополнена археологическими исследованиями и новыми находками, мы попытались максимально актуализировать имеющуюся информацию. На сегодняшний день можно с уверенностью сказать, что аналогов интерактивных карт показывающих торговые пути, городища и могильники скифского времени на Северном Кавказе не существует. Ряд памятников опубликованных в ресурсе широкой публике представляется впервые.

XÜLASƏ

Layihə bir sıra müəlliflərin skifologiya üzrə monoqrafiya və məqalələrinin çıxışı ilə davam etdirildi. Eyni zamanda, biz çox yaxşı başa düşürük ki, multimediya interaktiv mahiyyətdən kənar tədqiqatlarımızı inkisaf etdirmək hədsiz dərəcədə narahat olacaq. Fikrimizcə, rahat navigasiya, zəngin illustrativ material, kartların animasiyası, elmi mətn ilə zənginləşdirilmiş interaktivlik elementləri təkcə mütəxəssislərə, arxeoloqlara və regional mütəxəssislərə deyil, həm də Qafqaz xalqarının tarixi problemləri ilə maraqlanan bütün insanlara bu mənbəni daha maraqlı edəcək. Onilliklər boyu skiflərin Şimali Qazqazda qalma probleminin arxeoloji axtarışlar və tədqiqatlar ilə mühüm şəkildə əlaqədə olduğunu nəzərə alaraq, biz mümkün qədər əldə olan informasiyanı dəqiqləşdirməyə çalışdıq. Bu gün inamlı şəkildə qeyd etmək olar ki, Şimali Qafqazda Skiflərin qəbirstanlıqları, qədim məskən sahələri və ticarət yollarını göstərən interaktiv xəritələrin analoqları mövcud deyil. Mənbədə qeyd olunmuş abidələrin sayı ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim olunub.

Одним из важнейших направлений современной исторической науки является популяризация научного знания. В этом направлении работают такие

известные проекты как National Geographic, телеканалы «Discovery», «365», «Культура», большое число исторических ресурсов в сети Интернет, как официальных, так и созданных энтузиастами. Кроме того, на базе высших и средних учебных заведений последние годы создаются различные мультимедийные проекты в том, числе и по истории. Конечно, тут сразу следует сказать о разном качестве создаваемых электронных продуктов, среди которых встречаются как интересные и заслуживающие внимание, так и низкого профессионального уровня.

Мы небольшой авторский коллектив из Северо-Кавказского федерального университета уже на протяжении нескольких лет работаем по направлению исторического мультимедия. За эти годы было создано три ресурса «Мифология и космогония скифов», «Образование древнерусского государства» и «Скифы на Северном Кавказе». На последнем проекте мы бы хотели отдельно остановиться. Выбор темы проекта был обусловлен в первую очередь сферой научных интересов нашего авторского коллектива. Проекту предшествовал выход ряда авторских монографий и статей по скифологии. [1] В то же время мы прекрасно понимали, что популяризация наших исследований вне мультимедийного интерактивного контента, будет крайне затруднительна. На наш взгляд удобная навигация, богатый иллюстративный материал, анимация карт, элементы интерактивности помноженные на научный текст сделают интересным ресурс не только специалистам-археологам и краеведам, но и людям, интересующимся проблемами истории народов Кавказа.

Кроме того, выбор именно мультимедийной среды позволил нам отойти от привычной линейной структуры подачи материала. Главное меню позволяет начать работу с проектом с любой его части, независимо от остальных. Проект разбит на несколько взаимосвязанных друг с другом частей: «Скифы Предкавказья в период переднеазиатских походов (нач. VII – VI в. до н.э.)»; «Памятники скифов в Предкавказье нач. VII – IV в. до н.э.»; «Хозяйство, быт, торговля»; «Скифское искусство», «Религиозные воззрения скифов». В тоже время каждая их частей проекта представляет собой логически законченный текст, что позволяет изучать его независимо от других. Кроме того, в проекте

Рис. 1. Главное меню

присутствуют традиционные для научных публикаций части «Введение», «Заключение», «Глоссарий» и «Библиография», а также сведения об авторах. Мы также учли, что чтение научного текста с экрана монитора подходит далеко не всем пользователям, поэтому предусмотрели версию для печати текста. Пользователь, может распечатать любую из частей проекта.

При работе над текстовой частью ресурса были учтены результаты раскопок скифских могильников не только XIX - XX вв., но и последних лет, использовались новейшие данные, касающиеся различных аспектов повседневной жизни скифов.

В последние десятилетия в исторической науке была разработана об¬щая концепция изучения скифской культуры, основанная на выявлении аналогий в сходных культурах индоиранского ареала. Такой метод исследования является на сегодняшний день единственным, так как скифские племена не оставили письменных источников. До нас дошли лишь отрывочные сведения античных авторов, да ар¬хеологический материал, который сам по себе фрагментарен. Изучение археологического материала в отрыве от религи¬озно-мифологических традиций (лежащих в самой его основе – специфика погребального культа, семантика орнаментальных мотивов и т. д.) по большей части не раскрывает особенно¬стей скифской культуры. Только комплексный анализ археологического материала, текстов античных авторов и аналогий, сохранившихся в культурных традициях индоевропейских народов (в первую очередь индоиранцев), позволяет дать бо¬лее или менее полную характеристику модели мира скиф¬ской культуры на Северном Кавказе.

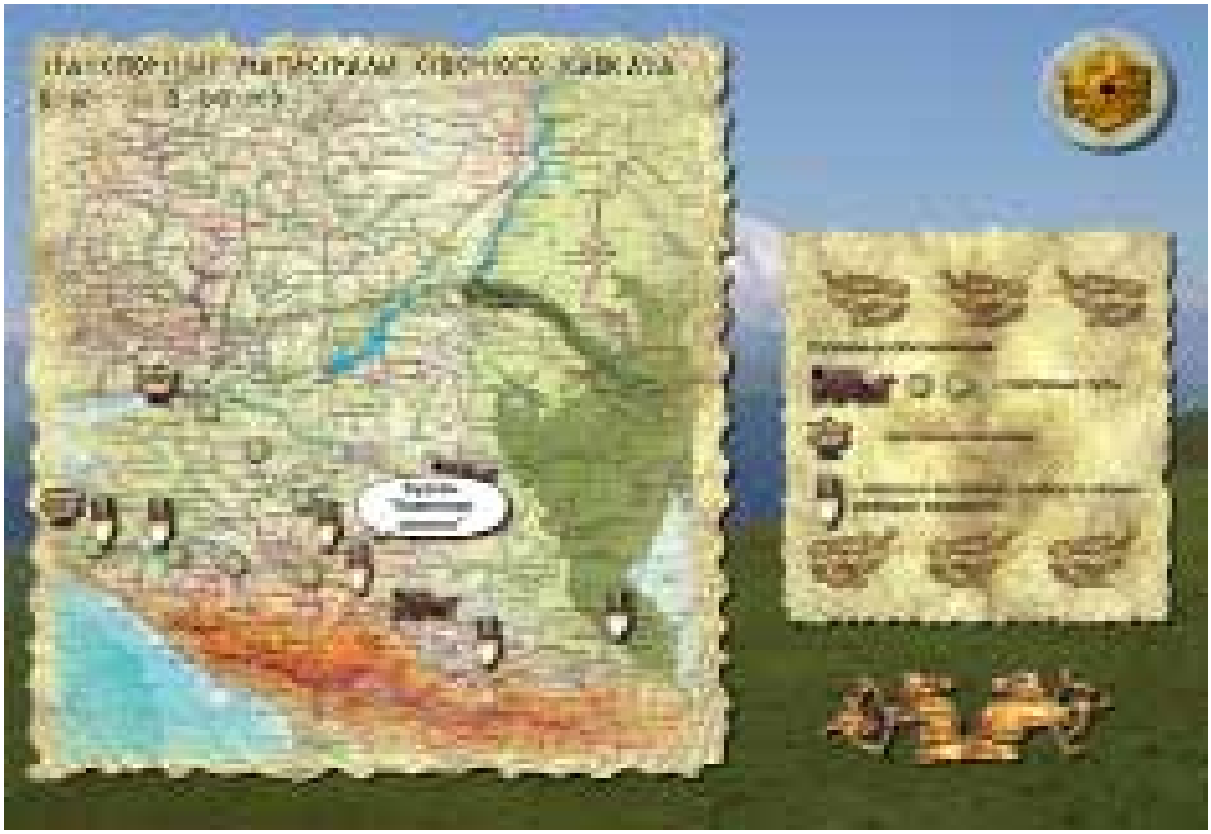

Рис. 2. Интерактивная карта торговых путей Северного Кавказа в IV-III в. до н.э.

Стоит отметить трудности в изучении истории бесписьменных народов, где археологический материал приобретает особое историческое значение и становится чуть ли не единственным для исторических реконструкций. В то же время естественная многомерность, множествен¬ность и неоднозначность толкований культурно-мифологиче-ской символики скифов делает ряд выводов этой работы гипотетич¬ными, и авторы данного исследования это прекрасно пони¬мают. К этому стоит добавить еще известное положение о том, что сама реконструкция не может быть абсолютной (окончательной), и почти во всех случаях исследователь

вы¬нужден говорить о степени реконструкции (или степени ре¬конструируемого материала), о том или ином приближении к предполагаемому объекту, которое оказывается различным в зависимости от аспектов его рассмотрения.

Скифская эпоха, которую принято начинать с появления скифов на исторической арене в 70-х годах VII в. до н.э., оказалась новым этапом в развитии ранних кочевых племен. Археологический материал, позволяющий сделать такой вывод, со всей очевидностью показывает, что совершенствуются в связи с окончательным внедрением железа все виды вооружения и конского снаряжения, имевшие первостепенное значение в быту кочевого населения.

Важным в изучении археологических источников раннескифского времени является заключение, ряд вещей раннескифской культуры – наконечники копий, мечи и кинжалы, удила, трехпетельчатые и трехдырчатые псалии, бляхи-столбики для перекрещивающихся ремней узды и бляхи-пуговицы – непосредственно восходят к изделиям предшествующей эпохи. Впервые они появились на Северном Кавказе, как и наиболее ранние для скифов изделия, выполненные в зверином стиле.

Находки предметов вооружения, главным образом, наконечников стрел, подтверждают свидетельства клинописных и античных источников о военных действиях киммерийцев и скифов в странах Древнего Востока и определяют пути следования скифов в Переднюю Азию. Реальность скифских военных походов в страны Передней Азии подтверждают и находки вещей переднеазиатского, урартского производства в Келермесском кургане, Краснознаменском и Новозаведенском могильниках.

Та часть скифов, которая вернулась из далеких переднеазиатских походов и заново осваивала степи Северного Причерноморья, занималась круглогодичным кочеванием, не имея постоянных зимников и летников и, соответственно, постоянных кладбищ, как и в период первого появления скифов в этих местах и их борьбы с киммерийцами. Более стабильными в VII – VI вв. до н.э. были перекочевки в степном Предкавказье, где обнаружены группы скифских курганов времени походов в страны Передней Азии и после возвращения из них.

Археологические источники позволяют проследить, как скифы из кочевников превращаются в IV в. до н.э. в полуоседлое население, а в III в. до н.э. окончательно переходят к оседлости. Фиксируется накопление богатств в руках знати и рост имущественной, а следовательно, и социальной стратификации в скифском обществе, особенно заметный в IV в. до н.э.

Благодаря изучению археологических источников (письменные источники отсутствуют) исследователям удается раскрыть историю и культуру древнего автохтонного населения Центрального Предкавказья. Это носители кобанской археологической культуры, постепенное развитие которых прослеживается с эпохи поздней бронзы до сарматского времени, а в горных районах – до раннего средневековья. Большинство кавказоведов придерживается мнения, что это древняя кавказская этническая общность являлась мощным субстратом в последующем формировании почти всех современных народов Северного Кавказа.

В результате тесных контактов, военных и мирных между носителями кобанской культуры, с одной стороны, и скифами – с другой, в VII – VI в. до н.э. происходил процесс «скифизации» кобанской материальной культуры. Однако, это был лишь внешний налет, тогда как в основных чертах она сохранила свой местный облик.

Особое значение в процессе создания пособия придавалось монографиям и статьям, посвященным населению скифского времени Центрального Предкавказья. Основное назначение значительной части этих публикаций – введение в научный оборот новых скифских материалов, из раскопанных памятников в конце XX – в начале XXI в. до н.э. Следует отметить работы исследователей: В.Г. Петренко (1989; 2006); В.Г. Петренко, В.Е. Маслова, А.Р. Канторовича (2000; 2006 и др.); В.М. Батчаева (1985); Керефова Б.М., (1986); А.А. Бурковой, С.Б. Буркова (1991); Дударева С.В., (1991); С.Б. Буркова, С.Л. Дударева, С.В. Махортых (1994); С.Б. Буркова, В.Е. Маслова (1997; 2005; 2007); В.Б. Ковалевской (2005); С.Б. Буркова, Ю.А. Прокопенко (2008); Т.А. Габуева, В.Р. Эрлиха (2001); В.Л. Ростунова, Я.Б. Березина (2007); А.Р. Канторовича, В.Г. Петренко, В.Е. Маслова (2007) и др.

Кроме того, в процессе работы над ресурсом, анализировались материалы публикаций, касающиеся различных аспектов жизнедеятельности населения Предкавказья в скифскую эпоху (Дударев С.Л., 1991; Махортых С.В., 1991; Терехова Н.Н. и др.; 1997, Мошинский А.П., 2006; Туаллагов А.А., 2007; Прокопенко Ю.А., 1999; 2005; 2011; Пикалов Д.В., 2003; 2011; и др.).

Учитывая, что в последние десятилетия проблема пребывания скифов на Северном Кавказе была существенно дополнена археологическими исследованиями и новыми находками, мы попытались максимально актуализировать имеющуюся инфор-

мацию. На сегодняшний день можно с уверенностью сказать, что аналогов интерактивных карт показывающих торговые пути, городища и могильники скифского времени на Северном Кавказе не существует. Ряд памятников опубликованных в ресурсе широкой публике представляется впервые.

В процессе работы над ресурсом мы активно задействовали артефакты скифского времени, представленные в экспозиции Ставропольского государственного историко-культурного и природно-ландшафтного музея-заповедника имени Г.Н. Прозрителева и Г.К. Праве. Это позволило максимально наглядно представить период пребывания скифов на Предкавказье. К сожалению, тот факт, что работа над проектом велась, как говорят на «голом энтузиазме» и без финансовой поддержки, мы не смогли воспользоваться музейными фондами в иных республиках Северного Кавказа. Поэтому были вынуждены использовать только артефакты общедоступного характера из музеев Краснодарского края, Карачаево-Черкесии, р. Дагестан.
Очень надеемся, что найденная нами форма представления историко-археологического материала получит свое дальнейшее развитие в деле популяризации научных знаний.

REFERENCES

Пикалов Д.В., 2003
Скифо-сарматская космогония. - Ставрополь, СГУ.

Пикалов Д.В., 2011
Мифология и космогония ираноязычных кочевников Евразии. Опыт реконструкции. - Lap Lambert Akademic Publishing.

Прокопенко Ю.А., 2005
Историко-культурное развитие населения Центрального Предкавказья во второй половине I тыс. до н.э. – Ставрополь.

Прокопенко Ю.А., 2011
Связи населения Центрального Предкавказья (вторая половина I тыс. до н.э.). – Lap Lambert Akademic Publishing.

POSTERLƏR

ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA SÜFRƏ MƏDƏNİYYƏTİ (AĞSU MATERIALLARI ƏSASINDA)

CULTURE OF TABLE-SET IN AZERBAIJAN IN MIDDLE AGES (BASED ON AGSU MATERIALS)

Elmira Abbasova
Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

Süfrə mədəniyyəti xalqımızın əsrlər boyu formalaşan milli-mənəvi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Bu mədəniyyətin kökləri qədim dövrlərdən başlamış, orta əsrlərdə inkişaf etmiş və bu gün də Azərbaycan ailələrinin süfrəsində qorunub saxlanılır.

Süfrə mədəniyyətinə süfrədə olan müxtəlif çeşidli yemək və rəngarəng qab dəstləri, yemək növləri ilə yanaşı ailə üzvlərinin süfrə arxasında oturmaları, süfrə adətləri və ədəb-ərkanları da daxildir.

Hüseynqulu Sarabski "Köhnə Bakı " əsərində yemək zamanı ailə başçısının süfrəyə oturmamış, təama əl vurmamış qalan ailə üzvlərinin oturmağa və yeməyə ixtiyarları olmadığını yazırdı.

Süfrə mədəniyyəti, süfrəyə olan hörmət, yemək və içkilər bayram günlərində daha fərqli olurdu. Bu fərq özünü daha çox Novruz bayramında göstərirdi. Qədim zamanlardan günümüzə qədər Novruz bayramında süfrəyə müxtəlif təamlı yeməklərlə yanaşı daha fərqli qablar düzülürdü. Buda azərbaycanlıların mətbəxinin qədimdən zənginliyini təsdiq edən amildir.

Süfrə mədəniyyətinin motivləri orta əsrlərdə şairlərin yaradıcılığında və bu əsərlərə çəkilmiş miniatürlərdə əsas yerlərdən birini tutur. Ağsuda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində süfrə mədəniyyətinin mühüm atributlarından olan zəngin arxeoloji materiallar tapılmışdır. Onlar şirsiz, şirli, fayans və farfor qablardan, habelə onların fraqmentlərindən və digər nümunələrdən ibarətdirlər. Nümunələr sənətkarlara (III sahə) və varlı ailələrə məxsus ev-otaq yerlərində (IV sahə) daha çoxluq təşkil edirlər. Onları istehsal yerlərinə görə - Çin, İran , Avropa və yerli; təyinatlarına görə isə təsərrüfat, mətbəx və süfrə qabları kimi qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğun olar.

SUMMARY

The culture of table-set is integral part of our national and moral culture formed for centuries. The roots of this culture started since old times, developed in Middle Ages and today are protected at table-cloth of Azerbaijani families.

The table culture includes various kind meals, colourful plates, sitting of family members around table, meals type, table ethics.

Husseing Gulu Arabski wrote in his "Old Baku" work that members of family had no permission to sit and eat until the family head sits there and tastes the food.

Table culture, respect for table-set, meals and drinks were distinctive during holidays. This was mostly displayed at Novruz holiday. More distinctive dishes were lined up on the table during Novruz holiday since told times. This is the factor confirming richness of Azerbaijani cuisine since ancient time.

Motifs of table culture occupy one of main places in creative activity of poets in Middle Ages and miniatures of this work. As a result of archaeological excavations in Agsu, rich archaeological materials which are important attributes of table culture, were found.

They consist of unglazed, glazed, faience dishes, as well as their fragments and other samples. The samples prevail in houses of artisans (3rd site) and rich families. They can be grouped of China, Iran and Europe and local for their manufacture site and also as economy, kitchen and table dishes for their assignment.

Süfrə mədəniyyəti xalqımızın əsrlər boyu formalaşan milli-mənəvi mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Bu mədəniyyətin kökləri qədim dövrlərdən başlamış, orta əsrlərdə inkişaf etmiş və bu gün də Azərbaycan ailələrinin süfrəsində qorunub saxlanılır.

Süfrə mədəniyyətinə süfrədə olan müxtəlif çeşidli yemək və rəngarəng qab dəstləri, yemək növləri ilə yanaşı ailə üzvlərinin süfrə arxasında oturmaları, süfrə adətləri və ədəb-ərkanları da daxildir.

H.Sarabski "Köhnə Bakı " əsərində yemək zamanı ailə başçısının süfrəyə oturmamış və təama əl vurmamış qalan ailə üzvlərinin oturmağa və yeməyə ixtiyarları olmadığını yazırdı [1].

Süfrə mədəniyyəti, süfrəyə olan hörmət, yemək və içkilər bayram günlərində daha fərqli olurdu və bu gündə davam etməkdədir. Bu fərq özünü daha çox Novruz bayramında (torpağın canlanması, köhnə ilin başa çatması və yeni ilin gəlməsi) göstərir. Qədim zamanlardan günümüzə qədər Novruz bayramında

süfrənin zənginliyi üçün müxtəlif təamlı yeməklərlə yanaşı gündəlik istifadə olunan qablardan daha fərqli qablar düzülürdü. Süfrəyə verilən yeməklər azərbaycanlıların mətbəxinin qədimdən zəngin olduğunu bir daha təsdiq edir.

Süfrə mədəniyyətinin motivləri orta əsrlərdə şairlərin əsərlərində və bu əsərlərə çəkilmiş miniatürlərdə özünü göstərir. Süfrə mədəniyyətinin izlərini Şeyx Nizaminin yaradıcılığında görməmək mümkün deyildir. Şairin "İsgəndərnamə" əsərində istər xan qızı Şirinin Xosrova, istərsə də saray xanımlarının gözəl təbiətin qoynunda açdıqları süfrə və süfrədə olan bol nemət elit ailələrin həyat tərzini ən incəliklərinə kimi açıqlayır. Bu incəliklər şairin yaradıcılığına çəkilmiş miniatür əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

Ağsuda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində süfrə mədəniyyətinin mühüm atributlarından olan zəngin arxeoloji materiallar tapılmışdır.

Məsələn, III qazıntı sahəsində sənətkarlıq məhəlləsində tapılan çoxçeşidli qablara məxsus evlərin, IV qazıntı sahəsindəki imkanlı ailələrə məxsus ev-otaqların və orada olan divar bəzəklərinin çoxluğu elit ailələrin məskunlaşdığından xəbər verir.

Elit (varlı) ailələrin ev-otaq yerlərindən götürülən maddi mədəniyyət qalıqları içərisində şirli, fayans və farfor qablar, habelə onların fraqmentləri də çoxluq təşkil edir. Onları istehsal yerlərinə və təyinatlarına görə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğun olar: 1. Çin istehsalı; 2. İran istehsalı; 3. Avropa mənşəli və nəhayət yerli istehsal nümunələri. Çin istehsalı olan qabların yaranma tarixi qədim dövrlərin (fayans qablar IV-VI əsrlərdən, farfor qablar isə VI-VII əsrlərdən) məhsuludur. Demək olar ki, bu qabların istehsalı dulusçuluq sənətinin klassik növüdür. Azərbaycanda bu qabların istehsalı və yayılması Səfəvilər zamanına, daha dəqiq, I Şah Abbasın hakimiyyəti illərinə təsadüf edir (1587-1629-cu illər) [2]. I Şah Abbas süfrəsində işlətdiyi yüksək zövqlə hazırlanan bu qabların, məhz öz ölkəsində də istehsalı üçün Çindən yüksək təcrübəli 300 çinli dulusçu ailəsini məmləkətinə gətirdir [3]. Beləliklə də, XVII-XVIII əsrlərdə fayans və farfor qabların istehsalı Çin ustalarının sayəsində dinamik surətlə inkişaf edir. Bu qablar məsaməsiz, üz örtüyü daha hamar və zəngin dekor bəzəyi ilə göz oxşayır. Bəlkə də buna görədir ki, bu qabları, Çin və İran istehsalı olaraq fərqləndirmək çətinlik yaradır. Lakin yerli ustaların hazırladıqları bu qablar istər keyfiyyət baxımından, istərsə də dekor səviyyəsi baxımından çox fərqlənir. Ümumiyyətlə, Çin istehsalı olan qablar səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə digər import qablardan da fərqlənir. Bu daha çox yerli qabların istehsalında özünü gilin qatışıqlardan yaxşı ələnməməsi, məmulatın içərisində üç ayaq izlərinin qalması və dekor bəzəyinin yayğın olması ilə seçilir. Bu sadaladıqlarımız Azərbaycanın orta əsr yaşayış yerlərindən aşkar olunan qablar üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Dediklərimizi XVIII yüzillikdə mövcud olan Ağsu yaşayış yerindən tapılan fayans və farfor qablar və onların fraqmentləri də bir daha təsdiq edir.

Qazıntı sahəsinin şərti olaraq adlandırdığımız IV ərazisində elit ailələrə məxsus evlərdə müxtəlif çeşidli və yüksək keyfiyyətli qab nümunələri və onların fraqmentləri daha çoxluq təşkil edir. Bu nümunələr kasa və boşqab tipli qablardan, habelə onların müxtəlif fraqmentlərindən ibarətdir. Nümunələrdən biri fayans tipli qabın oturacağıdır (inv.788). Qabın hər iki tərəfi ağ fonda kobalt rənglə nəbati təsvirlərlə bəzədilmişdir. Qabın daxilində -dib hissədə konsentrik dairə içərisində miniatür təsvir işlənib. Təsvirin mərkəzində bədənli, yaşlı qadın rəsmi verilmişdir. O, sağ əlindəki güzgüdə, arxa fonda hasar içərisində müxtəlif çiçəkli bağça, qadının hər iki çiyninə yaxın yerdə nar, başı üstündə isə çətir təsviri görünür. Kompozisiyanın ətrafı da xəzan yarpaqlarla çərçivəyə salınıb. Çinli qabın daxili səthində olan təsvirə görə kompozisiyanı "Qızılı payız" adlandırmaq olar. Qabın oturacağının diametri 7 sm, divarının qalınlığı 4.5 mm-dir.

Mənşə etibarilə fars sözü olan "farfor" "imperator" anlamındadır. Adından da başa düşüldüyü kimi bu qabların Çin imperatorlarının mətbəxi-süfrəsi üçün istehsalı heç də şübhə doğurmur. Çində müxtəlif çeşidli bu qabların geniş istehsalı orada kaolin yataqlarının bol olması ilə əlaqəlidir.

20x20 sm kvadrat formalı kaşı üzərində olan təsvirlər də maraqlıdır. Kompozisiyada milli geyimli Azərbaycan qadını və onun sol tərəfində əyləşən kişi rəsmləri çəkilib. Bu miniatür əsərdə varlı ev xanımının süfrəsi və süfrədə olan bol nemət, habelə süfrəyə düzülmüş müxtəlif çeşidli qab dəstləri təsvir edilmişdir. Süfrə evin qarşısındakı çəmənlikdə açılmışdır. Süfrəyə zəngin bəzədilib. Qadın əlində olan hündür oturacaqlı, şar gövdəli, uzun darboğazlı qabdan kişinin qədəhinə içki süzür. Süfrəyə düzülmüş digər qədəhlər, müxtəlif şüşə qablar import qablarla eyniyyət təşkil edirlər. Açılmış süfrənin qarşısında güllü-çiçəkli bağçada qaçışan dovşan və pişik rəsmi əsəri daha da canlandırır.

Qadın və kişinin arxa tərəfində evin pəncərəsindən asılan qotazlı pərdə, müxtəlif çeşidli qablar bütövlükdə sənət əsəri olmaqla yanaşı, orta əsrlərdən başlamış və XV-XIV əsrlərdə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış XVIII yüzillikdə miniatür sənətinin özünəməxsus yeri olduğunu göstərir. Kaşı üzərində olan miniatür təsvir ağ-qara çərçivə içərisində sarı, göy, çəhrayı və yaşıl rənglərlə işlənmiş yüksək sənət əsəridir.

Çin istehsalı olan qablardan biri də farfor piyalədir. Piyalənin dib hissəsində ağ fonda bənövşəyi, qırmızımtıl və sarımtıl rənglərdən istifadə olunmaqla 6 ləçəkli gül təsviri çəkilib. Oturacağının diametri 3 sm-dir. Piyalənin xaric tərəfində oturacağına yaxın gövdəni əhatələyən konsentrik və ağzının kənarına doğru kobalt şiri ilə çəkilmiş ilan təsviri vardır.

Piyalənin xarici səthində kobaltla yanaşı, qırmızı rəngdən də istifadə olunmuşdur.
Nümunələrdən digəri fayans kasanın oturacağıdır. Oturacağın diametri 9 sm, hündürlüyü və divarının qalınlığı 1 sm-dir. Dib hissədə konsentrik dairə içərisində, mərkəzdən gövdəyə doğru günəş şüasına bənzər nazik xətlər çəkilib. Dairənin kənarı boyunca nisbətən enli yarpaqlar, onların da kənarı ilə ziqzaqvari xətlər çəkilmişdir. Qabın gövdəsi boyunca çəkilmiş konsentrik dairə ilə ziqzaqvari xətin arasında olan boşluq nəbati (gül) təsvirlərlə doldurulub. Təsvirlər ağ anqob təbəqə üstündən tünd bənövşəyi rəngdə işlənib.
Qazıntı zamanı aşkar olunan müxtəlif çeşidli qab nümunələri ilə yanaşı divar bəzəkləri də varlı ailələrin atributlarını əks etdirən amillərdəndir.
Divar bəzəkləri IV, əsasən V sahədə aşkar olundu. Onların ümumi tərkibi gəcdən ibarət olub, müxtəlif nəbati təsvirlərlə işlənmişdir. Bu təsvirlər özlüyündə belə forma və işləmələrinə görə də bir digərindən fərqlidirlər. Onlar, astar, üzlük və naxış olmaqla üç təbəqədən ibarətdirlər.
Birincisi, astar təbəqədir ki, xırda dənəvərli gəc, kül və saxsı qırıntılarından ibarətdir və çəhrayı-qırmızımtıl rəngdədir, qalınlığı 150 mm-dir. İkincisi, narın şirə və gəcdən ibarət olan üzlük təbəqədir və qalınlığı 3 mm-lə 15 mm arasında dəyişir. Açıq-boz rəngdədir. Üçüncü isə naxış işlənmiş üzlük təbəqədir ki, narın gəcdən ibarət olub, qalınlığı 2 mm-dir.
Nəticə: Ağsu şəhər yerindəki qazıntılardan tapılan fayans və farfor nümunələri əsasən kasa, piyalə və boşqab tipli qablardan ibarətdir. Bu qəbildən olan əşyalara və onlara aid fraqmentlərə qazıntı sahəsinin demək olar ki, bütün kvadratlarında təsadüf olunur. Gili kövrək olduğundan fayans qabların demək olar ki, əksəriyyəti müəyyən hissələrə parçalanıb və bu səbəbdən də onların bir çoxunun formasını tam dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır. Demək olar ki, qabların hamısının həm daxili, həm də xarici səthi başlıca olaraq kobalt şiri ilə işlənmiş zəngin həndəsi, nəbati və mürəkkəb sxematik təsvirlərlə bəzədilib.
Qabların üzərində işlənmiş təsvirlər əsasən, onların peşəkar səviyyəli rəssam-ustalar tərəfindən hazırlandığından xəbər verir. Ağsu qazıntılarından məlum olan import qablara tez-tez təsadüf olunması XVIII əsrdə Ağsu şəhərinin Şərq və Avropanın bir çox şəhərləri ilə beynəlxalq ticarət və mədəni əlaqələrinin olduğunu göstərir.

REFERENCES:

1. **Agsu səhəri orta əsrlərdə-kitab albomu. 2010**
Bakı.“GBS”
2. **Bunyadova S.T. 2012**
Orta əsr Azərbaycan ailələri. Bakı.”Elm”
3. **Cəmənzəminli Y.V. 1976**
Əsərləri 2 cild. Bakı. “Elm”
4. **Nizami Gəncəvi. 1981**
“Xosrov və Sirin”. Bakı.”Elm”
5. **Sarabski H. 1939**
Kohnə Bakı. “Bədii ədəbiyyat”nəşriyyatı

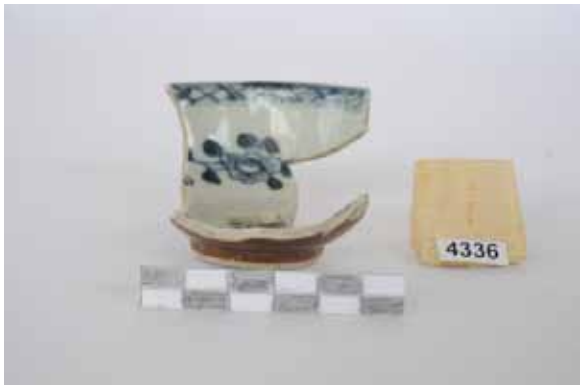

ORTA ƏSR AĞSU ŞƏHƏRİNİN EPİQRAFİK ABİDƏLƏRİ

EPIGRAPHIC MONUMENTS OF MEDIEVAL AGHSU TOWN

Habiba Aliyeva
National Museum of History of Azerbaijan of ANAS, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

Yazılı mənbələr və əsərlərlə yanaşı Azərbaycan tarixinin açıqlanmasına xidmət edən faktlardan biri də epiqrafik abidələrdir. Azərbaycanda epiqrafik abidələr fərqli dövrlərdə, fərqli əlifbalarda, fərqli mövzularda yazılmışdır. Azərbaycanı beynəlxalq vəziyyətdə tanıtmaq üçün bu epiqrafik materalların mühüm rolu olmuşdur.

Belə ki, XVI-XIX əsrlərdə daş üzərində oyulmuş bəzək nümunələrinə daha çox biz məzar daşlarında rast gəlirik. Epitafiya (məzar kitabəsi) şəklində geniş yayılmış belə yazılar İslam dininə etiqad edən yerli əhalinin başdaşlarında təkrar olunurdu.

Azərbaycan coğrafiyasında tapılan epiqrafik abidələr içində ərəb hərfli olanlar qədimliyi, çoxluğu və müxtəlifliyilə ilə seçilir. Bu baxımdan orta əsr Agsu şəhərinin ətrafındakı qədim qəbirstanlıqların araşdırılıb tədqiq edilməsi məsələsi ortaya çıxdı. 2010-cu ilin mart ayında Ağsu (Yeni Şamaxı və yaxud Xaraba şəhər adlanan) orta əsrə aid şəhərdə arxeoloji qazıntılara başlayan qrup tərəfindən mənə olunan epiqrafik abidələrin tədqiqinin təklifini qəbul etdim. Qısa müddətə şəhərin dörd tərəfinin ətrafında olan (şimal, cənub, şərq və qərb hissəsi) qəbirstanlıqdakı məzar daşlarının ilk tədqiqat işlərinə başlanıldı. Məqsəd orta əsr Ağsu şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan Xaraba şəhər və onun dörd tərəfindəki bu günə qədər tədqiq olunmayan qəbirstanlıqların araşdırılması idi. 2010-2012-ci illər ərzində orta əsrlərə aid 200-dən cox məzar daşlarının ətrafı kol-kosdan və üzərindəki göbələklərdən təmizlənərək inventarlaşdırıldı. Ayrı-ayrılıqda estampları çıxarılaraq, ölçüləri götürülərək qeydiyyatı aparıldi. Bu məzar daşlarının hər birinin özünun və estanpının ayri-ayrılıqda fotoları çəkilmiş, təsvirləri və kitabələri yazılaraq kataloq-kitab formasında nəşrə hazır vəziyyətə gətirilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, orta əsr Ağsu şəhərinin I saylı qəbirstanlığından (şimal hissəsi) 62, II saylı(şərq hissəsi) 107, 3 saylı (qərb hissəsi) 26, IV saylı (cənub hissəsi) 2 sayda məzar daşları və 5-ci qazıntı sahəsindən üzə çıxan məscidin sütun qalıqlarının yanından bir sənduqə də aşkarlanmişdir.

Təbii fəlakətlə, heyvan və insan faktoru ilə abidələri "yox olma" təhlükəsindən qorumaq üçün artıq restavrasiya və konservasiya olması işi mütəxəsisslər təfindən həyata keçirilir. Həyata yenidən vəsiqə alan bu məzar daşları "Miras" İctimai Birliyinin əməkdaşlarının böyük cəyi nəticəsində baş tutmuşdur.

SUMMARY

There are a number of various types of graves found on the territory of Azerbaijan which covers the period from ancient times till present day. There are included horizontal sanduqe, horse and ram shaped statues and figures, the upper part of which flat, round, dome-shaped as well as vertical grave stones and etc.

These groups of historical monuments being related to the famous Shirvan school of architecture, along with engraved history date and calligraphic writing, geometric patterned, including scenes of hunting and battle images and by Miras Social Organization have been carried out restoration and conservation of grave stones which was required the high standards.

In this regard, a group of archeaologists who set up excavations in the medieval city of Aksu in March 2010 appealed to me to start investigation of historical and epigraphic inscriptions in the graveyard around the city of Kharaba Gilan. For a short period I started my primary research of the four graveyards with grave stones which were located around the city.

Over than 200 grave stones pertaining to XVII-XIX centuries have been cleaned from the shrubs and fungi surrounded them and afterwards was made an inventary. During the work separately taken from prints, its sizes as well as images and inscriptions described in my paper which was resulted of preparation of catalogue-album ready for publication.

During my work in the graveyards there were found many grave stones either broken on the base with lost pieces or half broken and demolished.

Historical monuments have been damaged in a result of

many factors as nature disasters, animals, and human factor to preserve and protect "from its distruction" there was organized the work of restoration and conservation of the medieval city of Aksu including its graveyards by local and foreign experts from Italy. These grave stones were restored and brought into new life by the help of employees from MIRAS Social Organization.

It should be noted that these samples of stone-cutting in Azerbaijan being not only the work of art but at the same time they bear historical memory and everyone's duty is to preserve them. And as above mentioned activity of MIRAS Social Organization is a good example for other open-air museums in many regions of Azerbaijan.

GİRİŞ. Azərbaycanda ta qədim zamanlardan daş üzərini bəzəmək və oyma üsulu ilə naxışlar açıb insan, heyvan , quş və başqa təsvirlər həkk etmək ulu tariximizə aiddir. Bu naxışlar öncə qaya üstü təsvirlərdə, sonra zaman keçdikcə memarlıq abidələrimizdə və qəbir daşlarında olmuşdur. Azərbaycanın hələ 3-4 min il bundan əvvələ aid olan Qobustan qaya üstü maraqlı təsvirləri ən qədim daş üzərində təsvirlər sayılır. Bizə məlum olan 2 mindən artıq rəsm və yazılar müxtəlif vaxtlarda naməlum adamlar tərəfindən oyulmuş və bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır.[1] Qobustan və ya Gəmiqaya qaya üstü təsvirlərinə əsasən biz orta daş dövrü adamlarının geyimləri, silahları və başqa məşğuliyyətləri haqqında məlumat toplayaraq onların yaşayış tərzini, idrak proseslərini öyrənir və müasirlərimizə incəsənət əsəri kimi təsir göstərə bilir. Ulu əjdadlarımızdan bizə örnək olan bu abidələrin sonrakı dövrlərdəki təsviri sənətimizdə və mədəni irsimizdə rolu danılmasdır.[2]

Azərbaycanda Çoban daşı buna Menhir deyilir ki , bu da fransızca uzun daş mənasında olub əsasən qəbirüstü abidələrdir. Arxeoloqlar bu abidələri tunc dövründən sonra öz əhəmiyyətini itirmiş tarixi abidələr kimi müəyyən etmişlər. Qədim qəbirstanlıqda şaquli vəziyyətdə durmuş və yonulmamış daşlar ölülər kultu ilə əlaqədar olmuşdur. İnsanlar belə güman ediblər ki, hər daş ölən adamı təmsil edərək onu bu dünyada guya əbədi olaraq yaşadacaqmış. Menhirlər ilk insan heykəlləridir ki, "xatirə və ya anıt" səciyyəli abidələrdir.[3]

Odur ki, qədim insanlar bu menhirlərin altında dəfn olunan babalarının ruhunun kömək etməsinə inanır, məhsulun bol olması, yağışın yağması işində onların iradəsinin həlledici roluna etiqad edirdilər. Bu etiqad insanlar arasında ölülərə sitayiş etmək əqidəsini yaratmış oldu. Hal-hazırda da ənənəvi olaraq davam etmiş bu ideologiyanın zərərli təsirinin nəticəsidir ki, Azərbaycanın bir cox yerlərində belə abidələri– menhirləri müqəddəsləşdirilmiş və "Pir" kimi tanınmaqdadır. Belə abidələr Azərbaycanın Qərb zonasında " qoşun daşı" adlanır ki, bu daşların türk tayfaları tərəfindən yaradılması ehtimalı var. Qədim insanlar belə menhir daşlarını canlı məxluq, qüdrətli və həmişə fəaliyyətdə olan varlıq kimi qəbul etmişlər. Belə qədim düşüncənin davamı əsasında bu daşlar canlı, silahlı insan dəstəsi kimi yad edilmiş və onları "qoşun daşı " adlandırmışdılar.[4]

Daş yonma sənəti zaman keşdikcə təkmilləşir və hələ Azərbaycanda dəmir dövrünün sonunda (e.ə. I minilliyin sonu və eramızın ilk əsrləri) Şamaxı rayonunun Xınıslı kəndindən tapılmış, hal-hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin nadir eksponatı sayılan iri həcimli daş heykəl və yenə həmin rayonunun Açıdərə ərazisindən gətirilən insan heykəlləri döyüşçülərin qəbir üstü abidələridir.[5]

Menhirlərdə olduğu kimi, bu heykəllərdə ölmüş döyüşçünün özünü təmsil edir. Bu heykələrin qoyulmasında məqsəd əsasən ölən adamın ruhunun gəlib həmin daş fiqurda qərar tutmasıdır. Menhirlər ilə qədim türk heykəllərinin ideoloji əsası eyni sayılır. Bu baxımdan daş heykəllər xalqımızın ən qədim memorial – xatirə abidələridirki, bu ənənəvi hal bu günümüzə qədər davam edir.[6]

Antik dövrdə Azərbaycanda müxtəlif dini əqidələrin olduğunu göstərən əlamətlərdən biri də qəbir abidələrinin müxtəlifliyidir. Burada ölüləri torpaq, küp qəbirləri, ağac və saxsı tabutlarda, çiy kərpicdən hörülmüş qəbirlərdə və katakombalarda (yeraltı sərdabələrdə) dəfn edirdilər. Bu qeyd olunan qəbir mədəniyyəti Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiya zalarında nümayiş edilir.

Daş yonma sənəti qəbir daşları ilə yanaşı Azərbaycanda əsas etibarilə memarlıqla birlikdə inkişaf etmişdir. V-VI əsrə aid Qafqaz Albaniyası məbədindən tapılan ən böyük daş alban kitabəsidir ki, üzərində üz-üzə duran boyunlarında lent bağlanmış tovuz quşları və aralarında qotazlı lalə gülü təsvir edilmişdir. Mahir sənətkarlarımızın əli ilə oyulmuş daş üzərində belə məbəd və qəbir üstü abidələr ümumi kompozisiyası və icrası ilə adamı valeh edir.[7]

VII əsrin ortalarında ərəb hücumuna məruz qalmış Azərbaycan sonralar onların yaratdığı böyük xilafətin tərkibinə daxil oldu. Bu əsrlərdə Azərbaycanda başqa sahələrdə dəyişiklik olduğu kimi daş yonma sənətindədə yeniliklər oldu. Xalqa qəbul edilmiş İslam

1 Azerbaycan tarihi,1996:16 s.; Джафарзаде, 1973:162 с.;
2 Müseyibli , 2004:320 s.
3 Kərimov , 1992: 12-13 s.
4 Muxtarova , 2002: 186 s.
5 Azərbaycanın tarixi abidələri, 1958: 9-11s; .Əliyeva , 2010:104-108 s.
6 Эфендиев, 1986: 5 с.
7 Рзаев, 1976:51; Алиев,1992:80; Aliyeva, 2010:1-9

dininin qaydaları və müqəddəs "Qurani-Kərim" kitabı ərəb dilidə nazil olduğu üçün islamiyyətlə bağlı olan dini xarakter daşıyan adət- ənənələr sənətdə az-cox özünü biruzə verməyə başlamışdır.[8]

Araşdırmalar göstərir ki, Azəsbaycan sənətkarlığına, onun bədii xüsusiyyət və məzmununa İslam dininin təsiri olmuş və VIII-X əsrlərdə memarlıqda, təsviri və tətbiqi sənətlərdə İslam dininin etik, estetik normaları özünü göstərməyə başlamışdır.[9] Təsviri, tətbiqi sənətlərdə - ornament başlıca olaraq əsas memarlıqda məscidlər və minarələrin təsvir vasitəsinə cevrilir. Bu əsrlərdə biz qəbir üstü abidələrə cox az rast gəlirik. İslam dini qaydalarına görə qəbir itməli və torpağa qarışmalıdır, yəni "torpaqdan yarandıq, torpağa dönməliyik" misalı. Lakin insanlar öz köhə adət-ənənələrindən yararlanaq pərəstiş etdikləri ağsaqqalara və babalarına məzar daşları düzəldiridilər.[10]

Azərbaycanda daş üzərini bəzəmək, onlarda kəsmə, oyma, cızma üsulu ilə nəbati, həndəsi naxışlar , insan, heyvan və quş təsvirləri və bunlarla yanaşı ərəb əlifbasının ilk xətt növü olan kufi (Kufə şəhərinin adından götürülmüşdür) yazısınında olan kəlamları həkk etmək, XI-XIII əsrlərdə dekorativ-tətbiqi sənətin geniş yayılmış sahələrindən idi. Bu əsrlərdə həndəsi və nəbati ornamentlər və ərəb dilində "Qurani-Kərimdən" ayələrə, hikmətli kəlamlara, ustanın isminə və s. əsasən memarlıq və məzar daşlarının üzərində təsadüf edilir.[11]

XI- əsrə aid Şəmkir qalası, Bakıda İçərişəhərdə tikilən ən ilkin orjinal abidə sayılan Sınıq Qalanın minarəli məscid üzərindəki həndəsi ornamentlər və kufi xəttlə kitabə, XI-XIII əsrə aid Qöşa-qala qapısından tapılmış Şirvanşahlar dövlətinə aid çiçəkli kufi xəttlə olan kitabə, "Səbail" və yaxud "Bayıl daşları" adlanan 700-dən yuxarı dənizdən tapılan kitabəli daşlar, Naxçıvanda məşhur Memar Əcəminin tikdirdiyi "Möminə Xatın" türbəsi üzərindəki kufi xəttlə kitabə, Qarabağlar kəndindəki türbə və əsəsən də XI-XV əsrə aid möhtəşəm Şirvanşahlar sarayı və böyük alım Bakuvinin türbəsi, Qız Qalası, Pirsaat çayı hövzəsində inşaa edilən Pir Hüseyn xanəgahı adidələrinin üzərində gözəl süls elementli nəsx xəttilə kitabələr, o dövrün əsas daş yonma məktəblərindən sayılır.[12]

Bu kitabələrin oxunmasında və Azərbaycanın XI-XX əsrin əvvələrinə aid olan epiqrafik abidələrimizinilk qadın tədqiqatçısı Meşədixanım Nemətin rolu böyük və danılmazdır. Bu çətin işin öhdəsindən layiqincə gələn, alimin bölgələrimizdəki ərəb, fars və türkdilli kitabələri "Azərbaycanın epiqrafik abidələrinin korpusu" adlı toplularinda nəşr etdirib, xalqa bəxş etməsi Azərbaycan tarixi üçün lazımlı bir sənəddir. [13]

Azərbaycanda orta əsrlərdə Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Bərdə, Dərbənd, Lənkaran, Gəncə, Zəngəzur, Qəbələ və Şırvanın daş yonma məktəbləri olduqca cox məşhur olmuşdur.[14] Azərbaycanın memarlıq tarixində daş bəzəkləri sahəsində ən mühüm yerlərdən birini, Şirvan məktəbi tutur.[15] Buna önəmli misal, Şirvanşahların tikdirdiyi adidələr və Şamaxıda olan Yeddi Ğünbəz adı ilə Şeyx Xəndan qəbirstanlığındakı orta əsrlərə aid məzar daşları, Şeyx Əyyub və Şeyx Nəsir Bəsir, Diribaba qəbirstanlıqı, Pirsaat piri ətrafındakı qəbirstanlıqdakı çeşidli formada olan məzar daşları, Dədə Günəş piri, Ağsudakı Seyx Dursun türbəsi (XIV əsr) və başqa yerlərdəki qəbirstanlıqlardakı çeşidli formada yerli dağ cinsindən yonulmuş məzar daşlardır.[16]

Milli naxışlar ilə bəzənmiş daş oymaları XVII- XVIII əsrlərdə qəbir daşlarını bəzəməkdə işlədilmişdir. Bu məzar daşları üzərindəki ərəb əlifbasının bütün xət novləri olan kufi, nəstəliq, nəsx, suls və reyhani xətti ilə yanası həndəsi və nəbati ornamentlərdən yerli sənətkarlar məharətlə istifadə etmişlər.[17]

Hal-hazırda respublikamızın bir cox yerlərində -Şəki, Naxçıvan, Quba, Qazax, Gəncə , Bakı, Şamaxı, Ağsuda, xüsusən XVIII-XIX əsrə aid olan bir cox yüksək səviyyədə oyma üsulu ilə bəzənmiş qəbir daşları mövcuddur. Bu qəbir daşları Azərbaycanın xalq sənətinə xas olan ən gözəl milli naxışlarla bəzənmişdir. Əgər bu naxışları və onların kompozisiyasını müqaisə etsək , Azərbaycanın memarlıq abidələrində ki, nəbati naxışlarına – qərənfil, nargülü, zanbaq, qotazlı lalı, yarpaqlar və həndəsi naxışlar olan dord, beş, altı, səkkiz və on iki güşəlı naxışlara rast gəlinir. Bəzən bu qəbir daşlarının üzərində bu naxışlar ilə yanaşı, simvolik rəsmlərə - kişi qəbirlərində rəhil və kitab, xəncər,qılınc, ox və yay, patron daşı, tüfənğ, tapança, barıt qabı, su qabı, şeypur, at və çəkmə təsvirləri, qadınllarda isə zinət əşyaları, güləbdan, xaha dəzgahı, sap, qayçı və başqa ələtlərin təsvirinə də təsadüf edilir. Bu simvolik rəsimlərdən dəfn olunmuş adamın məşğuliyyəti, sənəti, dinə sitayiş və şücaətli olması bilinir.[18]

Bütün bu söylədiklərimin məqsədi orta əsr Ağsu şəhərində 2010-cu ilin mart ayindan aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan Xaraba şəhər və onun dörd tərəfindəki bu günə qədər tədqiq olunmayan

8 Bünyadov,1989: 71-111 s.; Буниятов, 1964: 25-27 c.; Vəlixanlı, 1974:116-123 s.
9 Tərlanov ve Əfəndiyev, 1960: 5-12
10 Аскерова, 1961:51-55;
11 Kərimov vd.,1992:174; Кильчевская, 1968: 48-51
12 Ашурбейли, 1983:343 c.; Ахундов, 1986:311 c.; Qiyasi, 1991:43-44 s.; Неймат,1991: 41,44; Hüseynov,1962: 68-72
13 Неймат, 1991:248 c. ; Неймат, 2001: 365 c. ; Неймат, 2008; 168 c.; Неймат, 2011; 240 c.; Nemət, 2011: 144 s.
14 Salamzadə vd., 1977:78 s.
15 Бретаницкий, 1949:12-15 c.
16 Nemət , 1992: 104 s.
17 Zamanov, 1981: 36-39 s. ; Бретаницкий ид., 1976: 49-53 s.
18 Əfəndiyev, 1971: 62-63 s. ; Эфендиев, 1986: 52 s.

qəbirstanlığının araşdırılmasıdır. 1734-cü ildə Şamaxı şəhərinə hücum etmiş və şəhər əhalisinin inadına rast gələn və bu vəziyyətdən bərk qəzəblənmiş İran şahı Nadir şah Şamaxı şəhərini yandıraraq darmadağın etmişdir. Əhalini Şirvanın qışlaq bölgəsinə məcbur köçüməsinə əmr vermişdir. Ağsu çayi vadisində 40 hektarlıq yerə köçürülmüş insanlar "Yeni Şamaxı" şəhərini qurmağa nail (Ağsu şəhəri) olmuşdular.[19]
Beləliklə, bu ərazidə yaşayan əhalinin dəfn olunması bu faktları təsdiqləyir. XVIII əsrə aid Ağsu şəhərinin ətrafında dörd qəbirstanlıq mövcuddur. Orta əsr Ağsu şəhərinin I saylı qəbirstanlığından (şimal hissəsi) 62, II saylı (şərq hissəsi) 107, 3 saylı (qərb hissəsi) 26, IV saylı (cənub hissəsi) 2 sayda məzar daşları və 5-ci arxeoloji qazıntı yerindən üzə çıxan məscidin sütunlarının qalıqlarının yanından bir sənduqə aşkarlanmışdır.
Araşdırmalar nəticəsində əsas məqsəd Yeni Şamaxı səhərinin yaranma tarixini yazılı mənbələr əsasında tədqiq etmək, qeyd etdiyimiz qəbirstanlıqda ilk məzar daşını tapmaq və bu tarix ilə şəhərin yaranmasını dəqiqləşdirmək idi. Yeni Şamaxı səhərinin yaranma tarixinə aid (1735-ci il) ilk məzar daşı - II saylı (şərq hissəsi) qəbirstanlıqakı 29 saylı məzar daşı üzərindəki yazı bizi özünə cəlb etdi. Baş daşı qırıq olduğundan mərhumun yalnız ölüm tarixi qalmışdır : hicri - qəməri 1150= miladi 1737/38-ci illər. Bu tarixdən bəlli etmək olar ki , şəhər yarandıqdan iki il sonra , yəni 1737-ci ildən şəhərin əhalisindən rəhmətə gedən insanları orta əsr Ağsu şəhərinin şərq tərəfində, yaxın məsafədəki sahədə dəfn etməyə başlamışlar. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, araşdırmalar nəticəsində II saylı qəbirstanlıqda şəhər əhalisinin əsasən yüksək təbəqəli şəxsləri dəfn olunmuşlar. Məzar daşları üzərində digər saylı qəbirstanlıqlarda rastlaşmadığımız şəxslərin yüksək rütbələrini bəlli edən sözlərə rast olunmuşdur. I saylı (şimal hissəsi) qəbirstanlıqda isə 28 saylı məzar daşının üzərindəki həkk olunan h.q. tarixilə 1191/ 1777-ci il araşdırıldı. II saylı qəbirstanlıqla I saylı qəbirstanlığın arasindakı fərq 40 ildən sonraya təsadüf edir. I saylı qəbirstanlıqda isə əsasən sənətkarların dəfn olunması məlum oldu. [20] III saylı (qərb hissəsi) qəbirstanlıqda isə yalnız bünövrəsi qalmış səkkizguşəli türbənin ətrafında olan cox nəfis formada nəbati və həndəsi naxışlar ilə işlənilmiş və üzəri gözəl süls elementli nəsx xəttilə yazılmış baş daşları arasinda 05 saylı baş və sinə daşı olan məzar daşı 1179= 1765-ci ilə aiddir. III saylı qəbirstanlığdakı məzar daşları II saylı qəbirstanlıqda aşkarlanan tarixdən (h.q. 1150=m. 1737) 29 il sonraya aiddir.
IV saylı (cənub hissəsi) qəbirstanlıqda qalan yalnız iki qəbir daşının birinin üzərindəki olan tarixi 1204 /1809-cu il ilə aiddir ki , bu tarix II saylı qəbirstanlıqdakı məzar daşından 50 ildən yuxarı bir zamandan sonraya təsadüf edir. Lakin burada yoxa çıxan qəbir daşlarının bizə tarixi bəlli olmadığından bu il fərqi əsassızdır. Qeyd etdiyimiz, hər I, II, III və IV saylı qəbirstanlıqdakı məzar daşları üzərindəki nəbati və həndəsi ornamentlərlə yanaşı gözəl ərəb qrafikası ilə yazılan ərəb, fars və türk dilli kitabəli orta əsrlərdən qaynaqlanan və Azərbaycanın memarlığına möhtəşəm əsərlər bəxş edən Sirvan memarlıq məktəbinə aiddir. Orta əsr Ağsu şəhərinin ətrafında mövcud olan qəbirstanlıqda yerli dağ cinsindən hazırlanmış müxtəlif ölçülü məzar daşları formalarına görə üç qrupa aid etmək olar:
1. Baş daşı və sinə daşı (ayrı-ayrı daşlardan yonulmuş);
2. Sənduqə (bir lay daşdan yonulmuş);
3. Baş daşı ilə sinə daşı bir yerdə (bir lay daşdan yonulmuş).
Qeyd etdiyimiz qəbirstanlıqlarda şəxsiyyətlərin cinsini və mənsibiyyətini bildirən məzar daşlarını üç qrupa aid etmək olar:
1. Kişiyə məxsus məzar daşları;
2. Qadına məxsus məzar daşları;
3. Uşaqlara məxsus məzar daşları.
1.Kişiyə məxsus baş daşları və sənduqələrin üzərində əsasən onların adı, soy adı və ölüm tarixi həkk olunur. Baş daşlarının arxasında isə kişiyə məxsus soyuq və odlu silahlar, yəhərli və yuyənli at, onlara aid bir çüt çəkmənin təsviri daş yonma və çızma üsulu ilə həkk olunur. Dindar olan şəxslərin isə baş daşlarının arxasında rəhil, kitab, təsbeh və s. digər təsvirlər əsasən yer tutur.
2.Qadına məxsus baş daşı və sənduqələrin üzərində adətən onun adı deyil, ölüm tarixi və atasının ismi yazılır və yaxud da həyat ağacının rəsmi həkk olunur. Baş daşlarının arxa hissəsi və cənduqənin baş, ayaq hissəsində isə sənətkar - toxuculuqla və pal-paltar tikmək ilə məşğul olan qadınların məzar daşları üzərində toxuculuq alətləri və tikiş maşının təsviri həkk olunur.
3.Uşaq üçün hazırlanan məzar daşları ölçülərinə görə digər məzar daşlarından kiçik həcmilə seçilir. Adətən baş daşı sınə daşı ilə bir yerdə yonulmuş formada olan uşaq məzar daşının üzərində kimin oğlu və ya qızı olması ilə yanaşı kitabə ilə ölüm tarixi tamamlanır. Əsasən uşaqlara aid məzar daşları naxışsız və sadə yonulmuş vəziyyətdə olur.
Orta əsr Ağsu şəhərində, xüsusən XVIII-XIX əsrə aid bir cox yüksək səviyyədə oyma üsulu ilə bəzənmiş qəbir daşları mövcuddur. Bu qəbir daşları Azərbaycanın xalq sənətinə xas olan ən gözəl milli naxışlarla bəzənmişdir.Əgər bu naxışları və onların kompozisiyasını müqaisə etsək, Azərbaycanın

19 Xəllili, 2010: 14-24
20 Əliyeva, 2010: 250-279

memarlıq abidələrində nəbati naxışlara – qərənfil, nargülü, zanbaq, qotazlı lalı, yarpaqlar və həndəsi naxışlar olan dord, beş, altı, səkkiz və on iki güşəlı ornametlərə rast gəlinir. Bəzən bu qəbir daşlarının üzərində bu naxışlar ilə yanaşı, simvolik rəsmlərə - kişi qəbirlərində rəhil və kitab, xəncər,qılınc, ox və yay, patron daşı, tüfənğ, tapança, barıt qabı, su qabı, şeypur, at və çəkmə təsvirləri, qadınlarda isə zinət əşyaları, güləbdan, xaha dəzgahı, sap, qayçı və başqa məişət alətlərinin təsvirinə də təsadüf edilir. Bu simvolik rəsmlərdən dəfn olunmuş adamın məşğuliyyəti, sənəti, dinə sitayiş və şücaətli olması bilinir.

Beləliklə, orta əsr Ağsu şəhər qəbirstanlığındakı məzar daşlarının kitabələrinə gəldikdə isə həkkaklar adətən İslam dini etiqadına əsasən İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdən yararlanmışlar. Məzar daşları üzərindəki kitabələrdə Qurani-Kərim II surədən (Əl-Bəqərə - İnək) 255, 256,257 ayələr, LV (55) surədən (ər-Rəhman) 26, 27 ayələr, 14 məsumə (Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s), onun qızı Fatimeyi-Zəhraya (s.ə.s.) və 12 imama (s.ə.s.) Allahın salamı, ərəb, fars və türk dillərində mənzum şerlər, mərhumlara Allah tərəfindən rəhmət və bağışlanması haqqında kəlamlar, onların sənəti, vəzifələri və hicri qəməri tarixilə vəfat tarixləri gözəl ərəb xəttilə həkk olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Ağsu şəhərinin sahəsindən yalnız arxeloji qazıntı zamanı bir məzar daşı aşkarlanmışdır. 2011-ci ilin may ayında 5-ci qazıntı sahəsindən üzə çıxan məscidin sütun qalıqlarının yanından bir sənduqə aşkarlanmişdir. Təyinat nəticəsində sənduqənin epiqrafikası aydınlaşmış və üzərində nəsx xəttilə ərəb dilində kitabədə h.1204=m.1789/90-cı illərdə dəfn olunan Əli Molla oğlu Hacı Hüseyn Məhəmmədə aid məzar daşı oldugu məlum oldu. Ehtimallara görə, bu şəxs ya məscidi inşa edənlərdən biri və ya da məscidin mollasıdır ki, onun vəsiyyəti ilə (kitabədəki yazıya əsasən) üzü qibləyə dəfn olunmuşdur.

Nəticə: Beləliklə, orta əsr Ağsu (Yeni Şamaxı) şəhərinin qəbirstanlığında olan yüzlərlə baş daşları ya dibindən qırılmış, ya da yarısı sınıb məhv olmuş və ya tamam yox olmuşdur. Qəbirstanlıqdakı baş daşlarına aid olan sinə daşlarının isə əksəriyyəti torpağın altındadır. Təbii fəlakətlər, heyvan və insan faktoru bu abidələrin "yox olma" təhlükəsilə qarşılaşdığı üçün onların qorunması, bərpası və konservasiyası məsələlərinə başlanılmışdır. Bu iş AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Milli Azəbaycan Tarixi Muzeyi, vətənpərvər iş adamları və "Miras" İctimai Birliyinin əməkdaşlarının böyük səyi nəticəsində həyata keçirilir. Xalqın maddi-mədəniyyət sərvətinə sahib çıxan azərbaycanlı elm və iş adamlarının gələcək nəsil üçün qoruyub saxladığı və təbliğ etdiyi irsi dəyərli sənət əsərləri sırasındadır.

Azərbaycanda daş yonma nümunələrinə sadəcə sənət əsəri kimi yox, həm dövrün siyasi-iqdisadi-hərbi vəziyyətini bəlli edən bələdçi kimi, həm də tariximizin daş yaddaşı kimi də baxmaq cox vacib bir məsələdir. Bu məsələləri araşdırıb tədqiq etmək və Azərbaycan xalqına çatdırmaq hər bir tarixçi-tədqiqatçının vətən qarşısında borcu və vəzifəsidir.

REFERENCES:

1. Azərbaycan tarixi (uzaq kecmisdən 1870-ci illərə qədər) 1996
Bakı: "Azərbaycan" nəsriyyatı

2. И.М. Джафарзаде. 1973
Гобустан. Баку: Азернешр

3. Museyibli N. 2004
Gəmiqaya. Bakı: Casoglu

4. Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S., Rzayev H.I., Həbibov N.D. 1992
Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Isıq

5. Azərbaycanın tarixi abidələri. 1958
AEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı: Qızıl Sərq

6. Əliyeva H. 2010
Mədəni irsin təbligində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan epiqrafik abidələrin rolu // "Muzeylər və mədəni irs" Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 90 illiyinə həsr olunmus beynəlxalq konfransın materialları. 31oktyabr - 3 noyabr 2010, Bakı: Ziya

7. Muxtarova Ə.I. 2002
Turk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı

8. Р.С. Эфендиев. 1986
Каменная пластика Азербайджана. Баку: Ишыг

9. Н.И.Рзаев. 1976
Искусство Кавказской Албании. Баку, Элм, 146 с.

10. К.Алиев. 1992
Античная Кавказская Албания. Баку, Азернешр

11. Hebibe Aliyeva. 2010
Milli Azerbaycan Tarihi Muzesinde Korunan Eski Turk Elifbası ile Alban Kitabeleri / I. Uluslararası Uzak Asyadan On
Asyaya Eski Turkce Bilgi Soleni Bildirileri. Afyon-karahisar: AKUY

12. Bunyadov Z.M. 1989
Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr

13. Буниятов З. 1964
Обзор источников по истории Азербай джана. Источники арабские. Баку

14. Vəlixanlı N. 1974
IX-XII əsr ərəb cografiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı :Elm

15. M.Tərlanov, R.Əfəndiyev. 1960
Azərbaycanın xalq sənəti. Bakı: Qızıl Sərq

16. Н.Аскерова. 1961
Архитектурный орнамент Азербайджана. Баку: Азернешр

17. K.C.Kərimov, R.S.Əfəndiyev, N.I.Rzayev, H.D.Həbibov. 1992
Azərbaycan incəsənəti. Bakı:İşıq

18. Э.В.Кильчевская. 1968
От изобразительности к орнаменту. Москва, Наука

19. Ашурбейли С.Б. 1983
Государство Ширваншахов (VII-XVI вв). Баку: Элм

20. Ахундов Д.А. 1986
Архитектура древнего и раннесредневекого Азербайджана. Баку: Азернешр

21. C.Qiyasi. 1991
Nizami dovrunun memarlıq abidələri, Bakı. İşıq nəsriyyatı

22. М.С. Неймат. 1991
Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Баку:Элм

23. Ə.N. Huseynov. 1962
Bakı səhərinin tarixinə dair qiymətli sənəd / Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri. Bakı:Elm

13. Неймат М.С.1991
Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Баку: Элм

14. Неймат М.С. 1991
Корпус эпиграфических памятников Азервайджана. Арабо-персотюркоязычные надписи Баку и Апшерона (Х1- начала ХХ векоа). Том 1, Баку: Элм

15. Неймат М.С. 2000
Корпус эпиграфических памятников Азервайджана. Арабо-персотюркоязычные надписи Шеки-Закатальской
зоны (Х1У век-начало ХХ века). Том П, Баку: ХХ1-Yeni Nəsrlər Evi

16. Неймат М.С. 2008
Корпус эпиграфических памятников Азервайджана Арабо-персо-тюркоязычные надписи Кубы-Хачмазской зоны и Южного Дагестана (УШ- начало ХХ вв.). Том 1У, Баку: Нурлан

17. Ə.R.Salamzadə, N.I. Rzayev, K.C.Kərimov, R.S.Əfəndiyev, H.D.Həbibov. 1977
Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşıq

18. Л.Бретаницкий. 1949
Архитектурные школа средневекового Азербайджана (ХП-ХУ вв.). Баку: «Искусство Азербайджана»

19. Nemət M.S. 1992
Azərbaycanda pirlər (Sosial-ideloji iqtisadi-siyasi mərkəzlər). Bakı: Azərnəşr

20. Nadir Zamanov. 1981
Düşündürən naxıslar. Bakı, İşıq

21. Л.С.Бретаницкий, Б.В.Веймарн. 1976.
Искусство Азербайджана, Москва, Наука

22. Rasim Əfəndiyev. 1971
Azərbaycan el sənəti. Bakı, Qızıl Sərq

23. Эфендиев Р.С. 1986
Каменная пластика Азербайджана. Баку: Ишыг

24. Alyılmaz C. 2010
Azerbaycanda Eski Turk İzleri. // I. Uluslararası Uzak Asyadan On Asyaya Eski Turkce Bilgi Soleni Bildirileri. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Universitesi Yayınları

25. Fariz Xəllili. 2010
Orta əsr Ağsu şəhərinin tarixinə dair // Ağsu şəhəri orta əsrlərdə" kitab-albomu,I buraxılış, Bakı: CBS

26. Həbibə Əliyeva. 2010
Agsunun epiqrafik abidələri (səhər qəbirstanlığının XVIII əsrə aid ərb aid fars dilli kitabələri əsasında) // Ağsu şəhəri orta əsrlərdə" kitab-albomu, III buraxılış, Bakı:CBS,
.

TARİX VƏ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ KEÇMİŞİN NİŞANƏSİDİR

HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS ARE SIGN OF PAST

Ilhama Hamdullayeva
Azerbaijan Technical University, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

Bakıdakı məşhur Qız qalası, şəhərin mərkəzində yerləşən Şirvanşahlar sarayı Yaxın Şərqin ən görkəmli abidələrindəndir. Bu memarlıq kompleksi XIII əsrdə tikilməyə başlamış, XV əsrdə tamamlanmışdır. Naxçıvanda XII əsrin mükəmməl kompoziyası, təkrarolunmaz, zərif naxışlarla bəzədilmiş Mömünəxatun məqbərəsi, Bakının Nardaran kəndində XIV əsrə aid olan Nardaran qalası, Ramana kəndində XVI əsrə aid olan, hündürlüyü 15 metr olan Ramana qalası, Şəkinin solmaz incisi olan, ikimərtəbəli, altı otaqlı, dörd dəhlizli, iki güzgülü eyvandan ibarət olan Xan sarayı dünya abidələri siyahısına daxil edilmişdir. Saray 1761-1762-ci illərdə Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xan dövründə tikilmişdir. Hüseyn xan "Müştaq" təxəllüsü ilə tanındığı üçün bəzi mənbələrdə bu saray "Müştaq imarəti" kimi də qeyd olunmuşdu. Laçında Sarı aşıq kümbəzi, Məlik Əjdər məqbərəsi (XII-XIV əsrlər) və s. yüzlərlə belə abidələr Azərbaycanın orta əsrlərə aid yüksək sənət nümunələrindəndir.

SUMMARY

The famous Maiden Tower in Baku, Shirvan Shah's palace in the center of the city's most famous monuments of the Middle East. XIII century began the construction of this architectural complex, completed in the XV century. Nakhchivan is perfect compozition XII century, unique, elegant, adorned with Momunaxatun mausoleum in the village of XIV century Nardaran castle of XVI century in the village of Ramana tower height of 15 meters, which is a masterpiece of Sheki, fast, two-storey, six-bedroom, four- lobby, which consists of two mirrored balconies Khan Palace has been included in the list of world monuments. Haji Chalabi Khan Palace in 1761-1762's grandson Hussein Khan was built during the period. Hussein Khan "Mushtaq" to some sources, this palace is known under the pseudonym of "Mushtaq Palace" was noted as well. Yellow-open kumbaz Lachin, Malik Azhdar Mausoleum (XII-XIV centuries), and so on. hundreds of such monuments of medieval art.

Xalqımızın zəngin mədəniyyət tarixini, onun incəsənət salnaməsini qoruyub saxlamaq və bu günkü nəslə aşılamaq günün vacib tələblərindən sayılır.

Uzaq keçmişimizin yadigarı olan hər bir abidə mənsub olduğu xalqın tari-xini, onun mədəniyyətini, özünəməxsus ənənə və xüsusiyyətlərini əyani surətdə əks etdirən canlı tarixdir.

Adətən belə deyirlər ki, hər hansı xalqın mədəni keçmişi, milli mənsubiyyəti və koloriti barədə ilk təsəvvür əldə etmək üçün onun bircə abidəsinə baxmaq kifayyətdir. Bununla həmin xalqın şəxsi siması aydın oxunur.

Azərbaycanda isə belə bir abidələr olduqca çoxdur. Qəhrəmanlıq mübarizə-lərinin möhtəşəm rəmzi olan qədim qalalar, dini təriqətlərin keçirildiyi məscidlər, ayrı-ayrı şəxsiyyətləri əbədiyyətə qovuşduran məqbərə və sərdabələr zəngin xalq sərvətinin parlaq nümunələridir. Azərbaycan xalqına şöhrət qazandıran bir çox memarlıq abidəsi, o cümlədən Mömünə Xatun məqbərəsi, Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, Atəşgah, Şəki xan sarayı və s. dünya incəsənətinin nadir incilərindən sayılır.

Ölkəmizdə mövcud olan və müxtəlif dövrlərdən bizim zəmanəmizədək gəlib çıxmış minədək arxeoloji və memarlıq abidəsi dövlət tərəfindən qorunub mühafizə olunur. Bu abidələrdən bir çoxu milli ornamentinə və arxitekturasına görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bakıdakı məşhur Qız qalası, şəhərin mərkəzində yerləşən Şirvanşahlar sara-yı Yaxın Şərqin ən görkəmli abidələrindəndir. Bu memarlıq kompleksi XIII əsrdə tikilməyə başlamış, XV əsrdə tamamlanmışdır. Naxçıvanda XII əsrin mükəmməl kompoziyası, təkrarolunmaz, zərif naxışlarla bəzədilmiş Mömünəxatun məqbərəsi, Bakının Nardaran kəndində XIV əsrə aid olan Nardaran qalası, Ramana kəndində XVI əsrə aid olan, hündürlüyü 15 metr olan Ramana qalası, Şəkinin solmaz incisi olan, ikimərtəbəli, altı otaqlı, dörd dəhlizli, iki güzgülü eyvandan ibarət olan Xan sarayı dünya abidələri siyahısına daxil edilmişdir. Saray 1761-1762-ci illərdə Azərbaycanda ilk müstəqil xanlığın əsasını qoyan Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xan dövründə tikilmişdir. Hüseyn xan "Müştaq" təxəllüsü ilə tanındığı üçün bəzi mənbələrdə bu saray

"Müştaq imarəti" kimi də qeyd olunmuşdu. Laçın-da Sarı aşıq kümbəzi, Məlik Əjdər məqbərəsi (XII-XIV əsrlər) və s. yüzlərlə belə abidələr Azərbaycanın orta əsrlərə aid yüksək sənət nümunələrindəndir.

Tarix və memarlıq abidələri ilə zəngin olan Abşeron yarımadasının tarixi eradan əvvəlki dövrləri əhatə edir. Ərazidə tapılan kurqanlar, ocaq izləri və qəbirlər keçmişə dair dəqiq materiallar verir. Abşeronun ən qədim yaşayış məskənlərindən biri Abşeron yarımadasının şimal-şərqində yerləşən Qala kəndidir. Abşeronda ilk qala burada tikildiyi üşün kənd də Qala adlandırılıb. Abıeronun yaşayış məntəqələri arasında Qala özünün zəngin tarixi ilə xüsusi fərqlənir. Arxeoloji tədqiqatlar və memarlıq məlumatları da kəndin tarixinin qədim dövrlərə gedib çıxdığını təsdiqləyir. Qala kəndində və ona bitişik olan ərazidə 215 memarlıq və arxeoloji abidə mövcuddur. Bu ərazidə e.ə.III minillikdən XX əsrə qədər tarixi əhəmiyyət daşıyan 5 məscid, 3 hamam, 4 ovdan, yaşayış evləri, sərdabələr, məqbərələr, kurqanlar və s. Abidələr mövcuddur.

Mədəni irsimizi qoruyub onlardan səmərəli istifadə etmək barədə tarixi missiyanı rəhbər tutan dövlətimiz hələ sovet hakimiyyətinin ilk illərindən tarix və mədəniyyət abidələrinə ciddi fikir vermiş, onların qorunub saxlanmasına və bərpa-sına diqqəti ildən-ilə artmışdı. Baxmayaraq ki, XX əsrin 20-30-cu illərində ölkədə olan ab-hava, inzibati-amirlik sistemi bir çox tarixi və memarlıq abidələrindən, məscidlərdən və məqbərələrdən də yan keçməmişdir. Ancaq bütün bunlara baxma-yaraq Azərbaycanın hər bir yerində tarixi keçmişimizin nişanəsi olan abidələr mühafizə olaraq bu günümüzə qədər gəlib çıxmışlar.

Bu baxımdan Abşeron rayonunun ərazisində mövcud qəsəbə və kəndlərdə xalqımızın mədəni tarixini əks etdirən hələ XV-XVII əsrlərdən tarixi abidələr, məscid, ovdan və karxanalar mövcuddur. Belə ki, rayonda iyirmiyə yaxın tarixi abidə mövcuddur. Xırdalan qəsəbəsində yerləşən XVIII əsrin yadigarı olan 1904-cü il Hacı Həsən Ovdanı, məscid və Məşədi İmambaxış hamamı, Fatmayi kəndində Hacı Heybət məscidi, hamam, Ovdan, Masazır kəndində XV əsr "Xan bağı" türbə-si, Novxanı kəndində XVII əsr Şah Sultan Hüseyn məscidiMəhəmmədiyədə "yanar dağ", XVIII əsrə aid ovdan və ağ məscid, Hökməlidə XIX əsrə aid Əlimurad ha-mamı, Fatmayıda XVII əsrə aid Hacı Heybət məscidi, XIX əsrə aid Məhəmməd Həsən hamamı, XIX əsrə aid Əlibatti məscidi, Digah qəsəbəsindəki Sümahi küm-bəzi, XVII əsrə aid Cümə məscidi, tunc dövrünə aid Kurqan gölü, Qobu və saray qəsəbələrində hamam binalarının qalıqları bu günə qədər qalmaqdadır.

Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) əsas ixrac neft boru kəmərinin 2002-2005-ci illərdə tikintisi ilə əlaqədar olaraq aparılan qazıntı zamanı heç bir abidə məhv edilməmişdir. 41 saatlıq arxeoloji qazıntılar zamanı 20 mindən artıq tarixi abidə üzə çıxarılıb. Ümumilikdə isə BTC-nin çəkilişi zamanı aparılan qazıntı işləri Azərbaycan arxeologiyası tarixində ən böyük hadisə sayılır. Miqyasına və üzə çıxarılan abidələrin növ müxtəlifliyinə, sayına görə bu qazıntı işləri yalnız deyilənə görə Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının nəticələri ilə müqayisə olunur.

Bu möhtəşəm abidələr xalqımızın keçmişini, onun tarixi müqəddəratını və mədəniyyətini əks etdirir. Lakin zəngin mədəniyyət tariximizin neçə-neçə sirlərini açа biləcək, hələ də gizli qalmış abidələrimiz vardır. Bu abidələrin qorunmasında və aşkara çıxarılmasında qəsəbə və kənd bələdiyyələri, İcra nümayəndələri, mədə-niyyət abidələrini mühafizə cəmiyyətinin üzvləri fəal iştirak etməlidirlər. Çünki, abidələr tarixi keçmişimizin nişanəsidir. Onların müasir dövrdə çox böyük elmi, mədəni, tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, rayonlarda yerləşən bəzi abidələr diqqətdən kənarda qaldığı üçün məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdır. Məsə-lən Abşeron rayonunun Masazır kəndindəki "Xan bağı" abidəsi illər uzunu baxımsızlıq üzündən öz görkəmini itirmiş, Xələc kəndindəki XVIII əsrin yadigarı olan dəyirman uçub dağılmışdır. Rayon ərazisində olan bir sıra abidələr, o cümlədən Xırdalan şəhərində, Saray qəsəbələrində və Novxanı kəndindəki məscidlər neçə illərdir baxımsızlıq üzündən yağış və qarın təsirindən uçub dağılır, ildən-ilə sıradan çıxır. Abidələrin qorunub saxlanılması hamının işidir. Ona görə də müntəzəm olaraq tarixi abidələr təmir və bərpa edilərsə, bu tariximizə, mədəni irsimizə hörmət və ehtiram olardı. Xalq şairi S. Vurğunun sözləri ilə desək:

Hər saxsı parçası, hər qəbir daşı,
Tarixdən tarixə bir yadigardır.

REFERENCES:

1. **Azərbaycan tarixi. 1996**
Bakı, , 687s.

2. **Azərbaycan qəz. 17 may 2011.**

3. **Bünyadov T.Ə.1960**
Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri.Bakı.

4. **Qarabag-yaddas. 2010**
Bakı, MHS-poliqraf, s.76-80

5. **Qasımov S.M. 2012**
Əsirlikdə qalan Lacın. Bakı –Elm, 225 s.

6. **I Beynəlxalq Uluslararası Hamza Nigari Sempoziumunun materialları**
31 mayıs-1 haziran 2012 Amasya

XƏLƏC COĞRAFİ ADININ MƏNŞƏYİNƏ DAİR

ORIGIN OF GEOGRAPHICAL NAME KHALAJ

Natig Gubadoglu
Public Television, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ
Məqalədə Xalac coğrafi adının mənşəyinə dair tədqiqatcıların irəli sürdüyü müxtəlif mübahisəli məqamlara toxunulub. Çoxlu tədqiqatçılar bu etnotoponimin izahını «kol və os», «qall ac», «kar aç», «qabağı alınmış», «ac saxlanılmış», «qaytarılmış» tayfa adı kimi verirlər. Mənşəcə bu oykonim Səlcuq oğuzlarının Xələc tayfasının adını əks etdirir. Buzcə «xalac» toponimi oğuzların xələc (xalac) tayfasının adı ilə bağlıdır. Xalac tayfasının Azərbaycan ərazisində məskunlaşması tarixi təqribən V və ya VI əsrlərə aiddir.

SUMMARY
The article is devoted to the origin of geographical name Khalaj which the meaning of this toponym has been explained differently up to day. Some of researchers write that the oykonim Khalaj is a distorted form of the word "galaj", others declare that it was formed on the combination of words as "kol" and "os", a group of scientists accept it as a name of one of the Saljug tribes, for others it takes its origin from the following words: "kal aj", "gabaghy alymysh". This toponym is also explained as "aj sakhlanylmysh", "gaytarylmysh", "guruja", "gal aj", etc. As to us, the geographical name "Khalaj" has been taken from the name of Turkic-Oguz tribe Khalaj. The setting of Khalaj tribe in the territory of Azerbaijan took place either in the V or VI centuries.

АБСТРАКТ
Статья посвящена происхождению географического названия Халадж значение которой до сегодняшнего времени имеет спорное объяснение некоторые ойконимы Халадж как «галач», и «ос». Группа исследователей объясняют это как один из сельчукских племен, некоторые как «каладж» «предотвращенное», другие как «ас» «остановленный», некоторые «возвращенный», другие же «высохший» «sısqa» и т.д. По нашему мнению географическое название «халадж» связано с названием тюркских племен халас (халадж). История заселения племени Халадж на территории Азербайджана относится к V или VI вв.

Qubadlı inzibati rayonunda mövcud olan bu kənd adının toponimik arealına respublikamızın bir çox inzibati rayonlarında təsadüf olunur. Xələc kəndi (Xızı rayonu), Xələc kəndi (Salyan rayonu), Xələc kəndi (Ucar rayonu), (Ucar rayonu), Xələc kəndi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda (7, s.201).
Ümumtürk onomastikasında öz zənginliyiilə diqqəti cəlb edən toponimlərdən biri də Xələc coğrafi adıdır. İkinci bir tərəfdən yuxarıda adları çəkilən inzibati rayonların ərazisində çoxlu mikrotoponimlər xalac coğrafi adının adını əks etdirir. Məsələn Xələc dağ adına Qubadlı rayonunda (21, s.168). Dəvəçi rayonu ərazisində Xələc çayı Ataçayın qolu (6, s.500, Salyan rayonunda Xələc təpə (17, s.111). Ucar inzibati rayonunun Lək kəndinin şərqində Xələc qobusu (17, s.111).
Bu coğrafi ad haqda bəzi mülazilərəi nəzərdən keçirək: Alman səyyahı (XVII əsr) Muğanda yaşayan tayfalardan birinin Xələc olduğunu qeyd edir. Məmməd Həsən Vəliyev (Baharlı) yazır: Monqolların hücumu zamanı bir çox «qal ac» lar məhv edildi, bir hissəsi isə Azərbaycanda sığınacaq tapdı və aşağıdakı qəzalardakı kəndlərdə məskən saldı: Göyçay qəzasında – Xalac, Xalaç – Xanıslı; Cavad qəzasında – Xalac (2); Zəngəzur qəzasında – Kalaç və Xalac (2) (29, s.192).
Professor Tofiq Əhmədov qeyd edir: «Uzun müddət Azərbaycanda köçəri və yarımköçəri həyat keçirmiş xələclərin oturaqlaşması və yaşayış məskənləri salmaları müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür olmuşdur (15, s.84). Salyan rayonundakı Xələc kəndinin əhalisi bir sıra tarixi qaynaqlara görə XVIII əsrin 20-ci illərində Şamaxıdan gəlmədirlər. Əvvəllər isə onlar köçəri həyat sürmüş yayı Zəngəzurda Gorusun şimal-qərbində Üçtəpə yaylaqlarında, qışı isə Mil və Muğan düzlərində keçirmişlər. Keçən əsrin ortalarında əkinçiliklə məşğul olmaları qeyd edilən Xələclər 70-ci illərdən başlayaraq oturaq həyat sürməyə başlamışlar. Xələclər əvvəllər çöl və yaxa xələclərinə bölünmüşlər. Çöl xələclər oturaq həyata keçməklə 10 xırda məntəqənin əsasını qoymuşlar (Cındırlı, Qarahəsənli, Yetimlər, Cəfəralı, İsmayıllı, Cırdili, Şikarlı, Qaragedə, Xocalı, Bayramlı (5, s.98-99).
Keçən əsrin 80-ci illərində 73 ailədən ibarət olan

digər Xələc uçmasının isə Cavad qəzasında köçərilik etmələri göstərilir (2, s.336). M.Avdeyevin bu məlumatına görə onlar bərəzlər, hüseynlər, bəylik, hacılar, əhmədli, güdəkli, çəmənli, hacıqurbanlı, hacıpaşalar və digər tirələrdən ibarət olmuşdur (4, s.32-33).

Böyük türk xalqının XI əsr dilçisi Mahmud Kaşqari göstərir ki, oğuzlar 22 tayfadan ibarət olmuşdur. Sonralar bu tayfalardan ikisinin ayrılaraq birləşməsi nəticəsində yeni qalac /xalaç → xələc tayfası formalaşmışdır (20, III hissə, s.306).

Ərəb coğrafiyaşünaslarına görə xələclər çox-çox əvvəllər Amu-Dərya çayını keçərək Əfqanıstan ölkəsinin cənub zonalarında məskunlaşmış, onların bir hissəsi isə İranı keçərək onların bəziləri fars, bəziləri isə türkmən dilində danışmağa başlamışlar. Xələc tayfasının İran məmləkətində yerləşdiyi ərazi onların adı ilə əlaqədar Tehranın qərb, Savalanın (Savanin) şimal hissəsi Xələcistan adlanmışdır (9, VII cild, II hissə, I cild, s.552, VI cild, I hissə, s.89).

Xələc toponiminin geniş bir areala malik olması onun çoxlu türk dünyasında geniş yer tutması və tayfa adı kimi formalaşmasını təsdiqləyir. Bəzi müəlliflər də xələclərin tayfa adı olmasını sübut edir. Çoxlu tarixi qaynaqlarda xələclərin tayfa adı olması fikrini sübuta yetirir. Bizcə Xələc toponimi oğzuların xələc (xalac) tayfasının adı ilə bağlıdır (20, s.415, 12, s.635). Oğuzlar haqqında bu vaxta qədər çoxlu folklor nümunələri, dastanlar yaradılmış, tarixi, bədii, elmi əsərlər yazılmışdır. Onlar haqqında yazılan bu əsərlərdə qəhrəman türk budağını (qolunu) yeni faktlarla zənginləşdirir. Oğuzlar bütün dünya alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Oğuzları bu günümüzə qədər yaşadan əsas faktlardan biri də tarixin söz salnamələri olan qədim tarixə malik ərazimizdəki yer-yurd adları, keçmiş tariximizi əks etdirən toponimlərdir. Bu etnonimi yaşadan onomastik vahidlərə, onların yüz minlərlə toponimik areallarına hər bir türk torpağında rast gəlmək mümkündür.

Qərbi Azərbaycan – sonralar Ermənistan adlandırılan ərazidə qədimdən türklər – (o cümlədən Azərbaycanlılar) aborigen xalq kimi məskunlaşmışlar. Bu fikri son dövrlərə qədər həmin ərazidəki yer-yurd adları da sübut edir. Qədim türk tayfalarının – etnosların adlarını yaşadan xeyli onomastik vahid tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu bir həqiqəddir ki, vaxtilə Ermənistan Respublikası Azərbaycan xalqının keçmiş torpaqlarının hesabına təşkil olunmuşdur. Tarixi faktlar da təsdiq edir ki, Azərabycan ilk müstəqilliyini qazanan zaman 1918-ci ildə Şimali Azərbaycanın ümumi sahəsi 114 min kvadrat kilometr olmuşdur. Həmin ərazinin 27 min kvadrat kilometr sahəsini Ermənistan SSR yaratmaq üçün (o vaxtı Ermənistanın sahəsi 2,6 min kvadrat kilometr (Zəngəzur və Göycə mahalını) idi Azərbaycandan zorla qopararaq başda Lenin, Mikoyan və digər ermənipərəst şovinistlərin köməyi ilə 1920-ci ildə Ermənistan ərazisinə qatılmışdır. Hazırki Ermənistan ərazisinə daxil olan torpaqlar öz əzəli adı ilə tanınır. İrəvan mahalı, Göycə mahalı, Zəngəzur, Ağbaba mahalı, Lorp-Rəmbək, Gümrü və s. Qərbi Azərbaycanda Xələc yaşayış məntəqəsi adının son dövrə qədər mövcud olması (son illərdə Xələc adı dəyişdirilmiş və erməni adı ilə əvəz olunmuşdur) bu fikrimizi təsdiq edir. Hazırda Ermənistan SSR-nin sahəsi 31 min kvadrat kilometrdir. Xalaclar yurdu coğrafi adı – Dərələyəcin Qovuşuq kəndinin Soğanlı yaylağında olan bu yurd adı türk tayfalarından birinin adından götürlümşdür (22, s.198). Eyni zamanda Xələc // Xalac coğrafi adı Qafan rayonundakı kəndlərdən birinin adı olmuşdur. Görkəmli filosof, professor Vilayət Əliyev bu onomastik vahid haqqında ətraflı məlumat vermiş və Ə.Rüstəmova əsaslanaraq Qafan rayonundakı Hasar Xələci adlı başqa bir toponimin də olmasını göstərir (16, s.44). Belə yer-yurd adları haqda bir çox mənbələrdə də rast gəlirik. Xalaclar yurdu Şərur-Dərələyəz qəzasında, Dərələyəz və Göycə arasında Vers dağında yaylaq adı(25). Bu coğrafi ad da Xalac (Xələc) tayfasının adını qoruyub saxlamışdır.

Vaxtilə Xələc 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qızılbulaq nahiyyəsində kənd olmuşdur (11, s.403). Xələc Yelizavetpol (keçmiş Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indiki Ermənistanın Qafan rayonunda) kənd adı. Eyni kənd adının həm Xalac, həm də Xələc yazılış variantları olmuşdur. Ermənilər tərəfindən 1918-ci ildə həmin kəndin əhalisi doğma yurdlarından qovulmuşdur, 1922-ci ildə əhalinin bir hissəsi geri qayıdaraq yenidən orada məskunlaşmışdır (17, s.113). 1988-ci ildə kəndin əhalisi departasiyaya məruz qalaraq Erməni şovinistləri tərəfindən kütləvi surətdə Azərbaycana qovulmuşdur. Akademik Budaq Budaqovun və Qiyasəddin Qeybullayevin fikrincə Xələc adı mənşəcə Səlcuq oğuzlarının Xalac tayfasının adını əks etdirir (11, s.403).

Xələc coğrafi adının areallarına dünyanın bir neçə ölkələrinin ərazisində Əfqanıstan, İraq, İran, Özbəkistan, Hindistan, Türkmənistan və s. digər rast gəlinir. Xələcəsəm, Xələckürd, Əlixələc (İran Azərbaycanının şimal ərazisində), Qeçxələc (İranın Xuzistan əyalətində), Dərnouxələc (Xorasan vilayətində) Sərxələc, Xələsabad, Qədirxələc (Mərkəzi İranda), Tərrəxələc, Xələcmalmir (İrak Respublikasında), Xalac (Əfqanıstanda), Xaloc (Türkmənistanda), Xolir (Hindistanda), Kolos Xələc (Özbəkistanda) və s.

T.Ə.İbrahimov qeyd edir ki, İrana köçən Xələclər iki qrupa ayrılır. Onların bir qrupu oturaq həyat keçirərək buranın sakinləri oldular. Köçəri həyat keçirən ikinci hissəsi Qaşqay eli tərkibində olmaqla köçəri tayfalarla birgə məskunlaşmışdılar (18, s.68).

XVI əsrdə Hafiz Tanış Buxaralı da «Abdullanamə» əsərində xalacların Oğuz xanın nəslindən olduğunu qeyd edir və bu tayfanın adını «kol» və «oç» sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranmasını göstərir. Qədim mənbələrdə xalac etnoniminin aşağıdakı yazılış variantlarına təsadüf olunur: xalaç, kalaç, xalaж, xalaçi, qalaçı, qalazi, xallaş və s. (23, s.191).

Keçmiş Sovetlər İttifaqında Xələc oykoniminin bir neçə variantda yazılışlarına rast gəlinir: Ukrayna ərazisində Qalıc, Volqaqrad vilayətində Kalaç, Voroneж vilayətində Kalac, Don ərazisində Xalaç və s. (18, s.121).

Tarixi qaynaqlarda qeyd olunur ki, XI əsrdə mövcud olmuş Səlcuq sultanlarından Alp Arslanın və onun oğlu Məliksahır vəziri olmuş Nizammülkün «Səyahətnamə» kitabında Xələclərin fəaliyyəti haqqında geniş bəhs olunur (14, s.100).

Çox maraqlıdır ki, tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti Xələc oykoniminin mənşə etibarilə türkmən oykonimi kimi tədqiq edir və bu tayfanın arealını verirlər. Müəllif Türkmən etnonimləri barədə zəngin faktlara müraciət edərək xalac tayfasının Mahmud Qaşqari, Rəşidəddin və yüzlərlə müəlliflər bu tayfa adının etimologiyası haqqında fərdi mülahizələr söyləmişlər (3, s.102).

Mənbələrin göstərməsinə görə oğuzların hərəkatı dövründə xalaclar faktiki olaraq türkmənlərin etnogenezində iştirak edən kenges, agabaçı, gipçak, karluk, çagatay, Əli eli və digər tayfa birlikləri ilə bir dövrdə fəaliyyət göstərmişdir. Orta əsrlərdə «xalac» adı «qaytarılmış» mənasında «əler kimi» yazılışda olmuşdur (28, s.174).

Mahmud Kaşgarinin «Divani lüğət-it türk» əsərində qeyd olunur ki, zahiri görünüşlərinə xalacların Türkmənlərə çox oxşarlıqları varmış və ona görə də xalq «türkmən» adını qəbul etmişdir. O, qeyd edir ki, qədim türkmənlər iki xalac tayfasına bölünmüşlər. Sonralar xalaclar Amu-Dərya və Əfqanistanın şimal ərazilərində məskunlaşmışlar (11, s.88). Doğrudur orta əsr müəlliflərinin çoxları xalacları türkmən etnonimi kimi izah etmişlər.

Hətta türkmən və orta əsr tədqiqatçıları Xalac tayfasının türkmən xalqının etnogenezində fəal iştirak etmiş etnonim olmasını da isbat etməyə çalışmışlar.

«Xalac»-ın rəvayətlərin birində söylənilir ki, mənası «qal ac» sözündəndir (27, s.35). Əlbəttə bu fikrin elmi əsası yoxdur. Bu fikir xalq etimologiyasıdır. Doğrudur, xalq etimologiyasının bəzi coğrafi adların mənasının açılmasında müəyyən qədər rolu vardır, amma xalac tayfa adı ilə bu toponimin mənanın heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bəs Azərbaycan tədqiqatçılarının xalac toponiminin mənşəyi haqqında fikirləri necədir? Bu vaxta qədər Xalac toponiminin mənşəyinə dair müxtəlif izahatlar vardır: Məmmədhəsən Vəlili (Baharlı), Xalac etnotoponimi barədə yazır: Xalac tayfası çox qədimlərdən Xorasanda (İranda) və İraqda yaşayan qədim türk tayfalarından biridir (29, s.39). Azərbaycan toponimiyasının əssını qoyan görkəmli tədqiqatçılarından biri olan akademik Budaq Budaqov xələc oykonimi barədə yazır: «XIX əsrdə Azərabycanda və Ermənistanda mövcud olmuş çoxlu Xələc kənd adları olmuşdur. Mənşəcə bu oykonim Səlcuq oğuzlarının Xələc tayfasının adını əks etdirir (11, s.403).

Rəmzi Yüzbaşov xələc coğrafi adı haqda qeyd edir: Xələc (xalac, qalac) – monqolların hücumu zamanı XIII əsrdə Xorasan və İrandan Azərbaycana köçmüş türk «qalac» qəbiləsinin təhrif edilmiş adıdır. Bu ad toponimiyada iştirak edir. Xalac kəndi (Salyan rayonu) Qalac dağı (Niyal dağ silsiləsində). R.Yüzbaşovun məlumatından belə aydın olur ki, Xələc kənd adı qalac adının təhrif formasıdır (30, s.43).

Qiyasəddin Qeybullayev Xələc tayfasının çapalı, qarahəsənli, yetimlər, səfəralılı, ismayıllı, bəyalı, hacılar, əhmədli və s. digər tirələrə bölünərək Azərbaycan məmləkətinin müxtəlif ərazilərinə səpələnmişlər (19, s.54). Həmin dövrdən oğuzlara məxsus xalac tayfasının bir qolu da Naxçıvan ərazisində məskunlaşaraq indiki Xələc kəndinin bünövrəsini qoymuşlar.

Xələc yaşayış məntəqəsinin mənşəyi barədə Nəbi Nəbiyev yazır Azərbaycan SSR-in Abşeron, Qubadlı, Şərur, Salyan, Ucar, Beyləqan kənd adları qədim türk tayfası olan Xələcin adını daşıyır. Belə fikirdə var ki, Xələc qədimdə mövcud olan Xeyvən su quyusunun adı ilə bağlıdır. Mənası da «Furuca», «sisqa» deməkdir (24, s.259).

Naxçıvan Muxtar Respusblikasının Şərur rayonundakı Xalac kənd, Xalac dağı və Xələc ərazisində çoxlu mikrotoponimlər yer-yurd adları mövcuddur. Professor Adil Bağırov haqlı olaraq Xələc toponimlərinin qədim tarixə malik olmasını qeyd edir. Bu ada ilk dəfə Mahmud Kaşğarinin «Divani-lüğət-it türk» əsərində rast gəlinir. Xələc toponimi bir çox mənbələrdə xalac tayfa adı kimi qeyd olunur (25, s.284, 2, s.635, 19, s.54). Elbülqazi Bahaqir xanın yazdığına görə Xalac adı Oğuz xanın müəyyən münasibətdə döyüşçülərindən birinə dediyi «kal ac» sözündəndir (29, s.36). A.Bağırov qeyd edir ki, VI yüzillikdən «qal ac»ları romalılar «xalatiey» adlandırırdılar ki, bu ad türk sözü «qılınc»ın tərcüməsidir. Monqolların hücumu zamanı bir çox «qal ac»lar məhv edildi, bir hissəsi isə Azərbaycanda sığınacaq taparaq Göyçay (Xalac, Xalac Xınıslı), Cavad (Xalac) və Zəngəzur qəzalarında (Kalac və Xalac) məskunlaşdılar (28, s.80).

Bütün bu məlumatları araşdırdıqdan sonra belə qərara gəlirik ki, çoxlu tədqiqatçılar bu etnotoponimin izahını «kol və os», «qall ac», «kar aç», «qabağı alınmış», «ac saxlanılmış», «qaytarılmış» «tayfa» adı

kimi verirlər. Burzə «xalac» toponimi oğuzların xələc (xalac) tayfasının adı ilə bağlıdır. Xalac tayfasının Azərbaycan ərazisində məskunlaşması tarixi təqribən V və ya VI əsrlərə aiddir.

REFERENCES:

1. **Агаджанов С.Г. 1977**
Средневековые этимологии названия «туркмен». Проблемы этногенеза Туркменского народа. Ашхабад, «Ылым» nəşriyyatı

2. **Алифин С.К.**
Экономический быт государственных крестьян Джавадского уезда в Бакинской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том IV.

3. **Атаниязов С.А. 1988**
Словарь Туркменских этнонимов. Ашхабад, «Ылым» nəsriyyatı

4. **Авдевв М. 1929**
Мильско-Карабахская степь. Баку

5. **Авдеев М. 1931**
Юго-Восточный Ширван и Салянская степь. Баку

6. **Ensiklopedik lügət. 2000**
Azərbaycan toponimləri. Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası NPB nəşriyyatı

7. **Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü. 1979**
Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı

8. **Bagırov Adil. 2008**
Naxcıvanın oykonimləri. Bakı,"Nurlan" nəsriyyatı

9. **Бартольд В.В.**
Сочинение, тт.I-IX.

10. **Bəndəliyev N., Əliyev Ə. 1993**
Sərqi Avropa duzənliyinin bəzi turk mənsəli adları haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri IV, Bakı

11. **Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. 1988**
Ermənistanda Azərbaycan mənsəli toponimlərin izahlı lugəti. Bakı, "Oguz eli" nəşriyyatı

12. **Древнетюркский словарь.1969.Ленинград**

13. **Ebulfazi Bahadur. 1995**
Han. Turklerin soy kutuyu. (Secere-i terakime). Ankara

14. **Əbu Əli Həsən Ibn Əli Xacə. 1989**
Nizamul-mulk. Siyahətnamə. Bakı, "Elm" nəşriyyatı

15. **Əhmədov T. 1984**
El-obamızın adları. Bakı, Gənclik nəşriyyatı

16. **Əliyev Vilayət 1999**
Zəngi dərəsinin bir necə toponimi haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri –VII, Bakı

17. **Əsgərov Nəbi. 2005**
Areal turk onomastik vahidlərinin linqvistik xususiyyətləti. Bakı, "Elm" nəsriyyatı

18. **Ibrahimov F.Ə. 1988**
Qasqaylar. Bakı, "Elm" nəsriyyatı,

19. **Гейбуллаев Г.А. 1991**
К этногенезу Азербайджанцев. Том I, Баку, Издательство «Элм»

20. **Mahmud Kasgari Divanu lugat-it-turk tercumesi.**
Çevirən Besim Atalay. Tom I-III, Ankara 19391941.

21. **Məmmədov N.G. 1999**
Azərbaycan Respublikasının oronimləri. Bakı, Bakı Universiteti Nəsriyyatı.

22. **Mirzəyev H. 1997**
Asıq poeziyasında yasayan adlarımız və tariximiz. Azərbaycan Dovlət Pedaqoji Universitetin nəşri. Bakı

23. **Нафасов Т. 1988**
Узбекистон топонимлаининг изохли лугати. Тошкент «Укитувчи»

24. **Nəbiyev Nəbi. 1982**
Gografi adlar. Bakı, Azərbaycan Dovlət nəsriyyatı, , s.259

25. **Пагирев Д.Д. 1913**
Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлись

26. **Путешественники об Азербайджане. 1961**
Том I, Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР

27. **Rəşidəddin F. 1992**
Oğuznamə. Bakı, Azərnəşr

28. **Васильева Г.П. 1977**
Этнические компоненты в составе туркмен, по данным этнографии. Проблемы этногенеза Туркменского народа. Ашхабад, «Ылым», nəsriyyatı

29. **Vəliyev M. (Baharlı). 1993**
Azərbaycan. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı

30. **Yuzbasov R., Əliyev. K., Sədiyev S. 1972**
Azərbaycanın cografi adları. Bakı – "Maarif" nəsriyyatı

YUXARI QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN BƏZİ ETNOOYKONİMLƏRİNİN MƏNŞƏYİ, ƏMƏLƏGƏLMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ORIGIN, PECULIARITIES OF SOME ETHNO-OIKONYMS OF UPPER KARABAKH

Nazim Velishov
Bakı Slavyan UniversitetiBaku Slavic University, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ
Məqalə Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu və onun bəzi oykonimlərinə həsr olunub. Məqalədə Yuxarı Qarabağ etnooykonimlərinin (Çıraqlı, Kəbirli, Quzanlı, Dilağarda, Qacar) tarixi, coğrafiyası, mənşəyi, əmələgəlmə xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

SUMMARY
This article is talking about ecanomical region of Naqornıy Kharabakh and some of its etnooykhonims. İn article Naqornıy Kharabakh etnooykhonims (Chıraqlı, Kabirli, Quzanlı, Dilagharda, Qachar) there is informatians about their history, geography and did they create.

АБСТРАКТ
Статья посвящена происхождению некоторых ойконимов Верхний Карабахский экономического района. В статье в котором теоретически раскрывается происхождение географических имен экономических районов Верхний Карабахский анализируется смысль происхождения названий. А также предложена идея о происхождении названий село Чираглы, Кябирли, Гузанлы, Дилагарда, Гаджар.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycan Respublikasının qərbində yerləşir. Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Tərtər rayonlarının və Xankəndi şəhərinin əhatə olunduğu bu region Azərbaycanın ən qədim bölgəsi hesab olunur. Ərazidəki yurd yerlərinin adlarının tarixi çox qədim dövrlərdən xəbər verir. Burada qeydə alınan oykonimlərin əmələ gəlməsini əsasən belə qruplaşdırmaq olar: 1) etnonimlərdən (etnonim yunanca etnos "xalq" və onim "ad" sözlərindən ibarət olub, "qəbilə, tayfa, nəsil, tirə, soy, etnik qrup, xalq, millət" anlamlarını ifadə edir) törənən oykonimlər; 2) antroponimlərdən törənən oykonimlər; 3) oronimlərdən, adonimlərdən törənən oykonimlər; 4) hidronimlərdən törənən oykonimlər; 5) xatirə-memorial xarakterli oykonimlər; 6) fitonim və zoonimlərdən törənən oykonimlər; 7) başqa adlardan törənən oykonimlər.

Azərbaycan ərazisində hələ eramızdan çox-çox əvvəl əhalinin məskunlaşması nəticəsində yaranan qədim paleotoponimlərdən, etnonimlərdən bir neçəsinə məhz Yuxarı Qarabağ regionunda rast gəlinir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Qarabağ bölgəsi Azərbaycan ərazisində ən qədim coğrafi adların məskənidir. Qarabağ ərazisindəki ən qədim adlara, paleotoponimlərə və etnotoponimlərə antik tarixçilərin və coğrafiyaşünasların əsərlərində, Yunan, Roma və Suriya mənbələrində rast gəlmək mümkündür. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda lap qədimlərdən türklər yaşamışlar. Ərəb müəlliflərinin məlumatlarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ərəblər Azərbaycana gələndə burada türkdilli əhali əsas kütləni təşkil etməklə hegemon qüvvəyə malik idi.

Oykonimlər yaranma xüsusiyyətlərinə görə dildə mövcud olan qanunlara əsaslanır. Onlar əsasən coğrafi nomenlərin köməyi ilə əmələ gəlir. Tarixi araşdırmalardan aydın olur ki, etnooykonimlər xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı olaraq müxtəlif mərhələlərdə yaranmışdır. Yuxarı Qarabağ ərazisində qədim türk mənşəli tayfalar haqqında qədim və orta əsr mənbələrində müxtəlif məlumatlar öz əksini tapmışdır. Etnotoponimlər Azərbaycan xalqının, eləcə də onun dilinin formalaşmasında iştirak edən əcdadlarımız barəsində qiymətli mənbə kimi çox dəyərlidir. Qarabağ etnotoponimlərinin bir hissəsi Alban tayfalarının (Qarqar, Sak, Ərsak, Qardman və s.), bir qismi isə eramızın əvvəllərindən başlayaraq XII əsrə qədər bu ərazilərdə məskən salan Hunların, Peçeneqlərin, Qıpçaqların, Xəzərlərin, Suvarların, Bulqarların, Oğuzların, Avarların və onların tərkibində olan çoxlu sayda tayfaların adlarını özündə əks etdirir. Qədim tayfa adlarını özündə əks etdirən coğrafi adlar xalqımızın tarixini öyrənmək nöqteyi-nəzərindən çox dəyərli məbələrdir. Bu mənada Yuxarı Qarabağda

qeydə alınan bir neçə etnonimik oykonimləri nəzərdən keçirmək maraqlı olardı.

Çıraqlı kəndi – Ağdam rayonunda, rayon mərkəzindən 16 kilometr şimalda, dağətəyi ərazidə yerləşir. Bu yaşayış məntəqəsinin adı bəzən sənədlərdə Çıraxlı kimi də yazılır. Oykonim özündə qızılbaşların çıraqlı tayfasının adını əks etdirir. Çıraqlı oykonimi "çıraq tayfasının yaşadığı kənd", "çıraqlılara məxsus olan kənd", "çıraqların yurdu" mənasındadır. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə onların bir hissəsi Şirvana köçürülmüşdür. Çıraqlı tayfası mənşə etibarı ilə hələ eradan əvvəl Şimali Qafqazda yaşamış çirak tayfasının varisi sayılır. I əsrdə yaşamış məşhur yunan alimi Strabon "Coğrafiya" kitabında Şimali Qafqaz çöllərində igid, döyüşkən Sirak (Çırak) adlı tayfanın yaşadığını qeyd edir (1. s.480). Qədim yunan dilində Ç hərfi olmadığı üçün güman etmək olar ki, Strabon onu S kimi Sirak formasında yazmalı olmuşdur. Başqa bir mənbədə Sirak tayfasının əvvəllər Şimali Qafqazda, Kuban çöllərində, eramızın II əsrindən sonra Cənubi Qafqaz ərazisində yaşaması göstərilmişdir (2. s.119). Sonralar həmin tayfa Cənubi Qafqazda və digər ərazilərdə geniş yayılmışdır. Xalqımızın soykökündə iştirak etmiş Çirak (Sirak) tayfasının adına hələ eramızdan əvvəl və eramızın VII-VIII əsrlərinə aid olan yunan qaynaqlarında, Orxon-Yenisey və digər abidələrdə də rast gəlmək mümkündür.

VII əsrdə "Coğrafiya" əsərini yazmış A.Şiraqasi siraq əvəzinə şiraq sözünü işlətmişdir. Onun fikrincə, Alban və Arsaq şiraqlarının ayrıca xanlıqları olmuşdur. Türk dillərində s və ş səsləri oxşar olduğu üçün birbiri ilə əvəz olunurlar. Bu baxımdan Siraq adı Şiraq ilə əvəzlənmişdir. Çıraqlı tayfası mənşə etibarı ilə Çıraq (Siraq) tayfasının törəmələridir. Son orta əsrlərdə Qarabağda yaşamış Qılıclı tayfasının tərkibinə Allahqulular, Qaraçılar, Fərzəlilər, Carallılar, Büklər, Yüzbaşılar, Məmmədibitli, Məmmədli, Məmmədyarlı, Dəhnədağlı, Hacıağalı, Nəsibli, Cəfərli, Zərili, Tarverdili, Mollalı, Nəzirli, Məşədili, Namazlı, Hacı Məmişli tirələri ilə bərabər Çıraqlı tirəsi də daxil olmuşdur. Çıraqlı etnonimi ilə bağlı Azərbaycanda - Kəlbəcər və Şabran rayonlarında Çıraq kəndi, Göygöl rayonunda Çıraqdərə qəsəbəsi, Xocavənd rayonunda Çıraquz kəndi, eləcə də, Dağıstanda Çıraq kəndi, Cənubi Azərbaycanda Çıraqlı kəndi, Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) Çıraq kəndi, Çıraqlı kəndi, Çıraqoğlukənd, Çıraqlı qışlağı və s. oykonimlər qeydə alınmışdır.

Kəbirli kəndi – Tərtər rayonunda, Xoruzlu inzibati ərazi vahidində, Qarabağ düzündə yerləşir. Bu yaşayış məntəqəsinin adı qədim xəzərlərin türkdilli kəbər (kəbirli) tayfasının adı ilə əlaqədardır. Tarixdən məlumdur ki, xəzərlər eranın əvvəllərindən bəri Qafqaz Albaniyası ilə əlaqədə olmuşdur. Hələ erkən orta əsrlərdə Azərbaycan, eləcə də Qarabağ ərazilərinə xeyli xəzər ailələri köçürülmüşdür. Tarixi sənədlərdən görünür ki, son orta əsrlərdə Qarabağ düzündə onların məskunlaşdıqları ərazi Kəbirli mahalı adlanmışdır. Kəbirli tayfaları Qarabağ xanlığının təşkilində, formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. XIX əsrdə kəbirlilər qərvəndli, ulubabalı, qızıləhmədli, arıqməhəmmədli adlı 4 qoldan və 36 nəsildən ibarət olmuşdur (3, s.272). Kəbər (kəbir) tayfasından ayrılanların bir hissəsinə kəbirli, yəni "kəbər tayfasına məxsus zümrə" adı verilmiş, onların bəziləri toponimiyamızda öz əksini tapmışdır (4. s. 159). Bu etnooykonimlə bağlı Azərbaycanda Kəbər Zəyzit (Şəki rayonu), Kəbirli kəndi (Ağcabədi, Tərtər və Beyləqan rayonları) yaşayış məntəqələri mövcuddur.

Quzanlı kəndi (qəsəbəsi) – Ağdam rayonunda, Quzanlı inzibati ərazi vahidində, Qarabağ düzündə yerləşir. Hazırda Ağdam rayonunun inzibati mərkəzidir (Ağdam şəhəri 23 iyul 1993-cü il tarixdə ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir). Quzanlı oykonimi qədim türk mənşəli quzan (kuzan) tayfasının adını özündə əks etdirir. Quzanlar VI əsrdə Altaydan Cənubi Avropaya qədər geniş ərazini əhatə edən Türk xaqanlığının əsasını qoyan türkdilli tayfalardandır. VI-VII əsrlərdə kuzanlar (sənədlərdə bəzən kuzen kimi də yazılır) cənub-qərb sərhədi Dərbəndə qədər uzanan Qərbi Türk xaqanlığı ərazilərində yaşamışlar. Dağlıq Altayda tuba tayfasının bir qolu indi də kuzan adlanır. Quzanlı türk tayfası Qarabağda uzun əsrlərdir ki, məskunlaşmışlar. Quzanlı etnooykoniminin birinci hissəsini təşkil edən quz etnonimi oğuz türk tayfasının adını özündə əks etdirir. Toponim qədim türk tayfası olan quzların adı ilə bağlıdır. Quzanlı toponiminin tərkibindəki an komponenti türk dillərində cəmlik bildirən -lar formantının qədim sinonimidir (5, s. 252). Toponimin tərkibindəki -lı şəkilçisi mənsubluq ifadə edir. Ərəb dilində oğuz etnonimi quz (ğuz) formasında işlənir. Quzanlı coğrafi adının yayılma arealları genişdir: Kozan mahalı (Qars əyaləti, Kağızman dairəsi), Quzan qışlağı (Borçalı mahalı, indiki Şəmşəddin rayonu ərazisi), Quzanlı kəndi (Qərbi Azərbaycan (Ermənistan), Karbi nahiyəsi), Kuzun, Kuzunqışlaq (Azərbaycan Respublikası, Qusar rayonu), Kazan (Rusiya) və s.

Dilağarda kəndi – Füzuli rayonu ərazisində, rayon mərkəzindən 13 kilometr şimalda, Füzuli-Xocavənd şose yolunun kənarında, Qarabağ silsiləsinin ətəyində yerləşir. Rayonda Dilağarda adı ilə bağlı 3 kənd var: Yuxarı Dilağarda, Qobu Dilağarda, Araz Dilağarda. Oykonim Azərbaycanın qədim qaraqoyunlu tayfa ittifaqına daxil olan dilağarda tirəsinin adı ilə bağlıdır. Dilağardalıların bir hissəsi XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu zülmünə görə Araz çayını keçərək indiki Azərbaycan Respublikasının Füzuli rayonu ərazisində

məskən salmışlar. Həmin tayfanın müəyyən bir hissəsi Azərbaycana sonrakı əsrlərdə gəlmişdir. Dilağarda etnonimi mənşə etibarı ilə Qaraqoyunlu tayfa ittifaqına daxil olmuş türk tayfalarındandır. Orta əsrlərdə bu tayfa əsasən Cənubi Azərbaycanda yaşamışdır. 1820-ci illərdə onların bir hissəsi Şimali Azərbaycana köçmüş və indiki Füzuli rayonu ərazisində məskunlaşmışlar (6, s. 327). Sultan Cahanşah bəy Baranlı-Qaraqoyunlu el içindən topladığı özəl qorçu dəstəsini diləqarde ("qəhrəmanlığın, qvardiyanın qəlbi") adlandırmışdır. Şahsevən elinin oymaqlarından biri Dilağarda obası adlanırdı . Dilağarda oymağının Alar, Hüseynxanlı, Fətullahlı, Tərəbaşı, Cahanşahlı, Vəliməmmədli, Göüzbulaq və s. obaları mövcud olmuşdur (7, s. 148). Qacar kəndi – Füzuli rayonunda, rayon mərkəzindən 13 kilometr şimal-qərbdə, Qarabağ silsiləsinin ətəyində, Köndələnçayın sol sahilində yerləşir. Qacar etnonimi qədim türk xalqlarının dillərində "adam, ər, kişi" anlamında işlənən ar sözünün iştirakı ilə yaranmışdır. XVI əsrə qədər qacarlar əsasən Azərbaycanın Gəncə, Füzuli və Bərdə bölgələrində yaşamışlar. XV əsrdə qızılbaşların tərkibinə daxil olan qacarlar Səfəvilərin hakimiyyətə keçmələrinə köməklik etmişlər. Qacar sözü türk ulusunun adı ilə bağlıdır. Əsas kai tayfaları qacarlar, əfşarlar, zülqədərlər, çobanlar, padarlar, işamlılar, baharlılar, ustaclılar, ləaklar, xəlillilər, sorsorlar, şaqaqlar, ossalilar, zəngənələr, armalular və s. hesab olunurdu. Bu tayfaların müxtəlif yerlərdə sakin olması vaxtı cəlair türklərindən törəyən qacarlar əvvəlcə Kiçik Asiyada və Suriyada məskunlaşmışlar. Sonralar Topal Teymur onları Mərv, Mazandaran, Qarabağ, Gəncə, İrəvan ərazilərinə köçürmüşdür. Onlar Azərbaycanda daha da çoxalmışdılar. Qacarlar Qarabağda əvvəl də mövcud olmuşlar. Onlar Qarabağın köklü sakinləridir. Gəncə qacarlarını Nadir şah onun taxta çıxması arzusunun əleyhinə olduqları üçün Xorasana köçürmüşdür. Gəncə xanı Cavad xan qacar nəslindən idi. Qacar elinin Ağcalı, Ağcaqoyunlu, Qovanlı, Qoyunlu, Qolsuzlu, Dəvəli, Ziyadlı (Ziyadoğlu), Yıvalı, Şambayatlı, İzzəddinli və s. adlı oymaqları olmuşdur. Azərbaycanda və ondan kənarda Qacar adı ilə bağlı xeyli oykonim qeydə alınmışdır.

REFERENCES:

1. Strabon: Qeoqrafiya. 1964
V 17-ti kniqax. Perevod s qreceskoqo. Stati i kommentarii Q.A.Stranovskoqo. Leninqrad

2. Vinoqradov B.B. 1961
Siriyskix soyuz plemen na Severnom Kavkaze. "Monetskoya Arxeoloqiya" M., Izdatelstvo "Nauka, №1.

3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik cild. 2007
"Sərq-Qərb", Bakı

4. T.Əhmədov. 1991
Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti nəsriyyatı, Bakı

5. B.Ə.Budaqov. 1994
Turk uluslarının yer yaddası. "Elm"

6. N.G.Məmmədov. 2007
Toponimika. "Bakı Universiteti nəşriyyatı", Bakı

7. N.T.Vəlisov. 2009
Füzuli rayonu. Bakı

ŞEYX ƏBU TAHİR ƏS-SİLƏFİ VƏ AZƏRBAYCAN

SHEIKH ABU TAHIR AS-SILAFI AND AZERBAIJAN

Nargiz Aliyeva
National Museum of History of Azerbaijan of ANAS, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ
Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s) ölümündən sonrakı yüz ildən az bir vaxtda müsəlman hakimiyyəti Roma imperiyasının çiçəkləndiyi dövrdə tutduğundan daha çox ərazilərə sahib olmuşdu. İslam dövlətinin tərkibinə yunan, bərbər, qipti, fars, türk, hindli, çin və s. xalqlarla bərabər azərbaycanlılar da daxil idilər. Vahid islam dövlətində birləşən bu xalqlar mənəvi birlik hiss etdikcə ərəb dili və mədəniyyəti elm aləmində üstünlük təşkil etməyə başladı. Belə nəhəng dövləti bir müstəvidə birləşdirən təsirli qüvvə təkcə siyasət deyil, həmçinin dil və intellektual inkişaf yolunda maneələrin dağıdılması olmuşdur. Artıq islam dövlətində azərbaycanlı ziyalı Bağdadda, Qahirədə, Nişapurda, Buxara və digər mədəniyyət mərkəzlərində başqa xalqların nümayəndələri ilə təmasda olaraq dövrün intellektual mühitində öz yerini tapa bilmişdi.

SUMMARY
For a short while in hundred years after death of Prophet Muhammad Moslem power possessed more areas than during Roman Empire. Islamic state includes Greek, Barbar, Gipti, Persian, Turkish, Hindi, Chinese, etc. peoples and Azeris. These people combined in unique Islamic state prevailed in Arabic language and culture science world as feeling moral unity. Efficient power combined such a huge state in one plane is not only policy, but also destruction of obstacles on language and intellectual development way. In Islamic state Azerbaijani intellectual is being in intercourse with representatives of other nationalities in Baghdad, Cairo, Nishapur, Bukhara and other cultural centers could find his place in intellectual environment of that time.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xilafətin hakimiyyət mərkəzləri həmçinin elm, mədəniyyət mərkəzləri idi. Bu mərkəzlərdə dini, mədəniyyəti və dilləri müxtəlif olan alimlər fikir mübadiləsi apararaq elmin bütün sahələrinə yiyələnməyə çalışırdılar. Ərəb xilafətinin müxtəlif bölgələrində yaşayıb yaratmış, elm öyrənmək niyyəti ilə müxtəlif diyarlara səyahət etmiş bir çox xalqların nümayəndələri məhz bu mərkəzlərdə fəaliyyət göstərərək təcrübə mübadiləsi aparır, yeni məlumatlarla zənginləşirdilər. Bunlardan biri Azərbaycana, eləcə də Şirvana səyahəti zamanı onun görkəmli şəxsiyyətləri haqqında məlumat verən Əbu Tahir Yusif əs-Siləfi olmuşdur. Onun babası Əhmədə aid edilən «əs-Siləfi» nisbəsi orta əsr ərəb müəllifləri tərəfindən üst dodağının ikiqat kimi görünməsinə görə, «se ləb» (farsca – üç dodaq) adlanması ilə izah edilir. Əbu Tahirin anadan olma tarixi təqribən h.478/1085-ci il hesab olunur [1, s. 255] O, çox görkəmli alim olmuş, hədis niyyəti ilə səyahət edən çoxsaylı hafizlər, zəmanəsinin tanınmış şəxsləri ilə görüşmüşdür [2, s. 31]. Şafi məzhəbli idi. Bağdadda əl-Kiyə əl-Hərrasidən fiqhi, Xətib Təbrizidən isə ərəb dilini öyrənmişdir. Ölkələri dolaşmış, h. 511/ 1117-ci ildə İsgəndəriyyəyə gəlmişdir. Orada olarkən böyük hörmət qazanan Əbu Tahirdən faydalanmaq üçün uzaq yerlərdən onun görüşünə gəlirdilər. Ümumiyyətlə V/XI əsrdə şeyx ilahiyyatçı alim və hafizlər böyük nüfuz sahibi olmuşlar. Bu cəhətdən o, öz dövrü üçün misilsiz idi. Əs-Səmani onun məşhur hafizlərdən olması, atasına yaxın adam olduğunu «Kitab əl-Ənsab» əsərində göstərmişdir [3, v.902 (a)].

Onun böyük nüfuzu sayəsində Misirin sahibi Fatimi xəlifəsi əz-Zahir əl-Ubeydinin vəziri əl-Adil əl-Həsən ibn əs-Sallar h.546/1151-ci ildə İsgəndəriyyədə mədrəsə tikdirdirərək, onun idarə etmək hüququnu əs-Siləfiyə vermişdir. Bu mədrəsə bu gün də məşhurdur [4, s, 543).

«Şəcərət əz-Zəhəb» əsərinin müəllifi onun səyahət etdiyi ölkə və şəhərlər sırasında Hərameyn, Kufə, Bəsrə, Həmədan, Zəncan, Rey, Dinavər, Şam şəhərlərini, Misiri, Azərbaycanı göstərir [1, s. 255].

Əbu Tahir əs-Siləfi Azərbaycanla yaxından bağlı alim olmuşdur. Əs-Səmani, Yaqut əl-Həməvi kimi səyyah, ensiklopedik alimlərdən fərqli olaraq Əbu Tahir təkcə Cənubi Azərbaycan şəhərlərinə deyil, həmçinin Araz çayından şimala, Arran və Şirvana da səyahət etmişdir. Ümumiyyətlə, onun səyahəti uzun illər, on illərlə davam etmişdir.

İbn əs-Sabuninin məlumatında Əs-Siləfinin Azərbaycanla yaxından bağlılığı bir daha təsdiqlənir. İbn əs-Sabuni öz atasından bəhs edərək göstərir ki, "atam

Dəməşqdə əs-Siləfinin mühazirələrini dinləmişdir". O, tələbələrinə sufiliyi öyrədirdi [5, s.30].

İbn əs-Sabuniyə görə atası onun sufilik paltarını geyinmişdir (sufiliyi ondan öyrənmişdir). Qeyd etmək lazımdır ki, Yaqut əl-Həməvi Arranda Şatar adlı qala haqqında məlumat verərkən onun sakini əs-Siləfi Yusif əs-Sirafinin adını çəkir [6, , III c, s. 325]. Bu şəxsiyyətin Əbu Talib olması şübhəli görünmür. Əs-Siləfinin Azərbaycanla yanaşı Arran və Şirvanda olması faktını nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, ola bilsin ki, «Mucəm əl-buldən» əsərini yazarkən çoxsaylı mənbələrdən istifadə etmiş Yaqut əl-Həməvinin Əlinin altında əs-Siləfinin Şatar adlı qalada bir müddət sakini olması barədə də məlumatı olmuşdur. İbn əs-Sabuni isə Əbul-Həsən əs-Səlmasi haqqında yazarkən qeyd edir ki, bu məlumatı Səlmasda olmuş əs-Siləfidən götürüb. Ailəsinin əs-Siləfi ilə sıx əlaqəsi olmuş bu müəllifin əs-Siləfinin Səlmasdan olması fikrinin düzgünlüyü şübhə doğurmur. Bütün bunlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu şəxsiyyət Azərbaycanla çox sıx bağlı olmuşdur. Əbu Tahir əs-Siləfi İskəndəriyyədə vəfat etmişdir.

Aşağıda adları çəkilən əsərlər onun yaradıcılığının məhsuludur:

1. «Mucəm şuyux Bağdad» (Bağdad şeyxləri lüğəti) əsəri 100 fəsildən ibarətdir. Əz-Zəhəbi bu əsər haqqında demişdir ki, bu samballı bir əsərdir [392, s.1299].
2. «Mucəm li-məşyəxət İsfahan» («İsfahan şeyxləri lüğəti». Əz-Zəhəbi yazır ki, bir cilddən ibarət olan bu əsər 600 şeyxi əhatə edir [7, IV c., s.1299].
3. «Kitab əl-ərbəin əl-mustəğni mə fihi min əl-muin». Hacı Xəlifə Kəşf əz-Zunun» əsərində [8, I c., s.54.], K.Brokellman isə «Ərəb ədəbiyyatı tarixi əsərində xatırlayaraq yazır ki, bu əsər adətən 4.«Buldəniyyə» («Toponimiya») adlandırılır.
5. «Əs-Sudəsiyyət». K.Brokelman «Ərəb ədəbiyyatı tarixi» əsərində yazır: əs-Sudəsiyyət Əbu Tahir Məhəmməd Yusif əs-Siləfinin Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Əhməd ibn İbrahim ər-Razidən eşitdiklərindən seçib ayırdığıdır.
6. «Kitab əl-Əbhəs» («Elmi tədqiqatlar haqqında kitab»).
7. «Mucəm əs-Səfər». İbn əs-Sabuni bu əsərdən istifadə edərək şirvanlılar haqqında iqtibaslar gətirir.

Əbu Tahir Əs-Siləfidən sonra yaşayıb yaratmış ərəbdilli müəlliflərdən əs-Səmani, Yaqut əl-Həməvi, İmadəd-Din əl-Hənbəli, İbn əl-Fuvati, İbn əs-Sabuni onun əsərlərindən istifadə etmişlər.

XI əsrin sonu, XII əsrin əvvəlləri ilahiyyatçı alimlər tərəfindən hədislərin toplandığı, səhih və qeyri-səhih olaraq dəqiqləşdirildiyi dövrdür . Əs-Siləfinin Şirvana səyahət etdiyi zaman bu dövrə təsadüf edir.

Ümumiyyətlə, XI əsrdən başlayaraq XIII əsrin əvvəllərinə qədər bütün müsəlman şərqində elm və mədəniyyət yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Professor V.Beylisə görə Şirvanın siyasi cəhətdən tərəqqisinin başlanğıcını məhz XII əsrdən hesab etməyə əsas vardır [9, c 52 , s. 52].

Məlumdur ki, Şirvanın o dövrdəki mühüm xüsusiyyətlərindən biri buranın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmasındadır. Şirvanda zehni fəaliyyətin intişar tapması əlverişli şəraitin olması ilə şərtlənirdi. Bu bölgədən tapılan arxeoloji materiallar, sənətkarlıq məmulatı üzərindəki yazılar, eləcə də epiqrafik naxışlar, şəhər sakinlərinin savadlı olduğuna dəlalət edir [26, s.105]. Ərəb bioqrafik ədəbiyyatında şirvanilər nisbəli ziyalılar haqqında yetərincə məlumat olması bunu bir daha təsdiqləyir.

Xüsusilə, Şirvanşah I Fariburz və onun vəziri Baha əd-Din Kamal əl-Mülk Əbül-Fərəc Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Kakuyinin dövründə (XI əsrin sonlarında) Şirvan «torpağına göylərin həsəd apardığı» çiçəklənən diyara çevrilmişdi [10, c.6-7]. Şirvanşah və onun vəziri təhsilli şəxslərə himayəçilik edirdilər. I Fariburzun sarayında ərəb dilində mədhiyyələr yazan şairlər toplanmışdı [11, s.261; 9, c. 49-50]. Ərəb şairi Əbu İshaq İbrahim əl-Qəzzinin (1049-1130) bu diyarda olması burada ərəbdilli poeziyanın ənənəvi janrlarının inkişaf etdiyindən xəbər verirsə, əs-Siləfi kimi sufi şeyx alimin buranı ziyarət etməsi Şirvanda fiqh və sufiliyin, eləcə də hədis elminin geniş yayıldığını göstərir. O dövrdə hədis elmi ən ləyaqətli elmlərdən sayılırdı [14, s. 74]. Əs-Siləfinin Şirvana səyahətinin əsas niyyəti hədis toplamaq, orada yaşayıb-yaradan hafizlər, ilahiyyatçı alimlər, mühəddislər, qarelər, vaizlərlə görüşərək onlar haqqında eşitdiklərini dəqiqləşdirmək, onların həyat və yaradıcılığı, inamı haqqında yeni məlumat əldə etmək idi. Burada elmi mühitin əsas yaradıcıları və iştirakçıları yerli alimlər idilər. Onlardan biri şirvanlı vaiz Əbülhəsən Əli ibn Əhməd Əli əl-Mufaddid haqqında İbn əs-Sabuni yazır: «Hafiz əbu Tahir əs-Siləfi (Allah ona rəhmət eləsin) «Mucəm əs-Səfər» əsərində əl-Mufaddid əş-Şirvanini xatırlayaraq yazır ki, o, həqiqətən Şirvanın şəhərləri və ona yaxın yerlərdə məşhur sinli bir şeyx olmuşdur. O dövrünün ən yaxşı vaizlərindən hesab edilirdi. Şirvanın «dər əl-məmləkəti» olan Yəzdiyyədə [5, s. 317] hörməti vardı. Yaqut əl-Həməviyə görə: «əl-Yəzidiyyə Şirvan vilayətinin baş şəhərinin adıdır, o həmçinin Şamaxı kimi tanınır" [6, V c., s. 463].O, əl-Hüseyn ibn Mənsur əl-Həllacın xəbərlərini toplamışdır. Bu haqda əs-Siləfiyə Bağdadda onu dinləmiş bir nəfər rəvayət etmişdi. Sonra əs-Siləfi Şirvanda onunla görüşü vaxtı bu («Xəbərlər») haqda ondan öyrənmişdi. Əs-Siləfinin məlumatına görə, onun bəzi təfsirlərində onun haqqında xatırlanıb". Haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, artıq Həllacın vaxtında Bəsrə və Kufədə islam elmi ideyaları geniş yayılmışdır [12, c . 154]. «Əxbaru əl-Həllac» («Həllacın xəbərləri»)

nin müəllifi kimi tanınan vaiz, qəssas Əli ibn Əhməd əs-Şirvani haqqında məlumatı digər orta əsr ərəb müəllifi İbn Həcərin «Lisən əl-Mizən» əsərində tapırıq. Bu müəllif də əs-Siləfinin Şirvanda olması və Əli ibn Əhməd əs-Şirvani ilə görüşündən yazır. O, əs-Siləfinin söylədiyindən əlavə qeyd edir ki, əs-Siləfi əs-Şirvani ilə görüşündə Süleyman ibn Abdulla əş-Şirvani haqqında söhbətində demişdir ki, onun isnadlarının çoxu «əhli olmayan qayıqlar, rəvayətləri isə təsdiq olunmayanlardır [13., s.207]. Qeyd etmək lazımdır ki, Allahın vəhy şəklində nazil olmuş sözlərini olduğu kimi verən Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) kəlamlarına görə ayrı-ayrı sözlərin ilkin mənasından kənara çıxma böyük günah sayılırdı. hər bir hədis onun faktiki məzmununu əhatə edən əsas mətndən və bu mətni tərtibçiyə çatdıran şəxslərin adlarının sadalandığı isnadlardan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hədislərin səhihliyini təyin etmək cəhətdən isnadlar böyük rol oynamışdır. İsnad - hədislərin ötürülməsi sahəsində yenilik olaraq yalnız islam dövründə istifadəyə daxil olmuşdur [15, s.105]. Əs-Səmani bunu obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir: «İsnad-imanın bir hissəsi, möminin silahıdır; əgər onun silahı yoxdursa, o necə döyüşə bilər?» [3, s. 5-8]. Buna görə də bu dövrün digər alimləri kimi əs-Siləfi də haqqında məlumat topladığı şeyxlərin mötəbərliliyini təyin etmək üçün bu metoddan istifadə edir.

Əs-Siləfi Şianda fəaliyyət göstərmiş bir neçə din xadiminin adını çəkir. Bunlardan biri «Şirvanda kəramət sahibi olan və əz-Zərəndi kimi tanınan qazı Əbül-Qasım əl-Həsən ibn Mumşaz əl-İsfahani olmuşdur. Bu qazı haqqında Şivanda olarkən bu diyarın hörmətli şəxslərindən hesab olunan vais Əbülhəsən əl-Mufaddiddən eşitdiklərini əs-Siləfi təqdim edərək yazır: "Əbül-Qasım əz-Zərəndi varid olanda qazı Əbu Bəkr Əhməd ibn Səhl ibn Sirri əl-Həmədani öz fitvasından əl çəkdi və dedi: «O bunda məndən üstündür». [5, s.316].

Əs-Sləfinin məlumatına görə digər bir şirvanlı ziyalı Əbdül-Cabbar ibn Mələkdad Əbu Bəkr əş-Şirvani Misirə səyahət etmiş, orada dərs demişdir. İbn Cabir əl-Həmədani (h.ö.585-də Qahirədə) Əbu Bəkr Mələkdad əş-Şirvaninin mühazirələrini dinləmişdir [5, s. 7].

Beləliklə, Şirvanda yaşayaraq fəaliyyət göstərmiş əl-Mufaddid əs-Şirvani, Süleyman ibn Abdulla əs-Şirvani və Əbül-Qasım əz-Zərəndi kimi şeyxlər biri digərini tənqid etmiş və ya tərifləmişlər. Haqqı-həqiqəti üzə çıxarmaq üçün isə bizim müəllif əs-Siləfi Şirvana səyahət edərək eşitdiklərini deyil, görüşərək öz gördüklərinə inanmışdır. Və nəticə olaraq onların arasında qazı Əbülhəsənin daha üstün olması fikrinə gəlmişdir.

Əs-Siləfi Misirdə olarkən hədis dinləmək üçün yanına gələn bir çox azərbaycanlı və Azərbaycanla əlaqəsi olan ziyalılar haqqında xəbər verir. Çox yerlərə səyahət etmiş, sonda Dərbənddə məskunlaşaraq orada evlənmiş Mayafarqeyn əhlindən olan Əhməd Misirdə ondan hədis dinləmişdi. Əs-Siləfi yazır ki, onun künyəsi Əbül-Fərəcdir .

Əs-Siləfi Xoy şəhərinin sakinlərindən Xoş Baş kimi tanınan Əbülhəsən Əli ibn Əbi Bəkr ən-Nişapuri əs-Siləfiyə ustad Əbu Osman İsmayıl ibn Əbdürrəhman ən-Nişapuri haqqında bilgi vermişdi. Əbu Osman Nişapurda böyük sufi şeyxi Əbu Səid Fəzlulla ibn Əbulxeyr əl-Meyhəni ilə birlikdə bir saat söhbət etmişlər. Bu vaxtı onlar Sərəxsdə görüşdükləri şeyx Əbu Əli Zahir ibn Əhmədin söylədiyi hədisi xatırlayırlar. Bu hədisə görə "dünya sevgisi hər bir günahın başlanğıcıdır". Ustadın söylədiyi başqa hədislər də onları zənginləşdirmişdi. Xoş Baş təmkinli, sinli bir şeyx olmuşdur. Əs-Siləfi bu sətirləi yazarkən o artıq dünyasını dəyişmişdi.

Əs- Siləfi bir çox ziyalılar haqqındakı məlumatı əsli Ərdəbildən olan Əbülqasım əl-Ərdəbilidən (467/1074 - 524/1129) götürmüşdü. "Mücəm əs-səfər" əsərində əl-Həbbal, İbn Mavhub Nəsr əl-Müqəddəsi və Əbül-Məali əl-Xələli barədəki mlumatı ondan əxz etdiyini açıqlayır [17, s. 151]

Əbu Muhəmməd Abdulla əl-Əsqəlani Bağdadda Əbu Zəkəriyyə ət- Təbrizidən (Xətib Təbrizi-N.Ə.) dilçiliyi öyrənənlərdən biri idi. Əs-Siləfi göstərir ki, əl-Əsqalani kitabında ət-Təbrizinin beytlərini və başına gələnləri qeyd edir. Onunla Mədinət əs-Səlamda (Bağdadda-N.Ə.) tanış olan əs-Siləfi bu beytlərin əksəriyyətini İraq barədə kitablarda yazdığını "Mücəm əs-səfər" əsərində göstərir [17, s.149].

Misirdə doğulub böyümüş Yusif ibn Muhəmməd ibn Yusif əl-Ərdəbili orada da vəfat etmişdi. Əs-Siləfi yazır ki, o əslən azərbidir. Yusif əl-Ərdəbili Zəkəriyyə əl-Buxaridən, fəqih əs-Şüveyh əl-Urməvidən və müqri Nəsr ibn Əbdüləziz əş-Şirazidən hədis söyləmişdir. Əs-Siləfinin məlumatına görə onun atası Misir qazısı idi. Onunla əs-Siləfi arasında şeirlə (mənzum) yazışma olmuşdu [17, , s.253].

Əbu Əmr əs-Sədusi əl-Bəsrinin təriqət yolunda olan şeyxlərlə (sufilərlə-N.Ə.) görüşmək üçün səyahət etdiyi ölkələr arasında Xorasan, Ğəznə, Hicaz, Misir, İraq kimi ölkələr arasında Azərbaycan da olmuşdur [17, s.132].

Qazı Əbu Nəsr Əhməd əl-Meyməzi "Azərbaycan şəhərlərindən olan Əhərdə" əs-Siləfini tərənnüm edən şeirini oxumuşdur. Əbu Nəsr Azərbaycanın fəzilətli adamalarından idi. Böyük nüfuz və hörmət sahibi idi. Əs-Siləfiyə yazırdı " ondan çox faydalar əxz etmişəm. Yaşadığı yer Vəravi - Əhər yaxınlığında bir şəhərdir [17, s.19].

Şeyx Əbu Tahir əs-Siləfi özünün qeyd etdiyi kimi yaşıdı Əbu-l-Xeyr əl-Meyhaninin nəvəsi Əbül-Qasım əl-Meyhani ilə yaxın olmuş, Bağdadda bir yerdə toplaşır, bir yerdə həccə gedir, Məkkədə, Kufədə, Bağdadda, Azərbaycanın bir çox şəhərlərində, o

cünlədən Gəncədə də birlikdə səfərlərdə olmuşdur. Əbülqasim Gəncədə əs-Sıləfinin qiraətlərini dinləmişdı" [17, №550].

Əbülqasim əl-Meyhaninin babası məşhur şeyx Əbu Səid Əbü-l-Xeyr əl-Meyhani (ö.440/1048-49) XI əsrin əvvəllərində Nişapurda yaranmış müxtəlif şaxəli sufilər məktəbinə başçılıq edirdi [18, c.54].

Demək olar ki, bu dövrün bütün görkəmli sufiləri bu və ya digər dərəcədə həmin məktəblə bağlı olmuşlar. Azərbaycan və Azərbaycan sufiləri ilə də yaxından bağlı olmuş həmin şeyxin təsəvvüf haqqındakı əsəri Azərbaycan sufiləri üçün rəhbər rolunu oynamışdır. Onun "Kitəbu-t-Təsəvvüf" adlı əsəri B-612 sayı ilə Azərbaycan Əlyazmaları İnstitunda saxlanılır.

Əsərdə Gəncə alimləri arasında qazı Tahir əl-Cənzi (gəncəli-N.Ə.) xüsusi qeyd edilir; "öz şəhərinin əyanlarından olan qazı Tahir əl-Cənzi fiqh və ədəb elmində fəziləti ilə seçilirdi. Gəncədəki ziyalıların görüşü vaxtı Tahir əl-Cənzi öz həmyerlisi fiqh üzrə müəllimi olmuş Əbülfəzl Şəban ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Bərdəi haqqında məlumat vermişdir.

Beləliklə, İbn Makula və Əbu Tahir əs-Siləfi kimi alim şeyxlərin "Mucəm əs-Səfər" əsərindəki Azərbaycan şəhərlərinin mədəni həyatı haqqında, onun ziyalıları haqqında başqa mənbələrdə rast gəlinməyən XI-XII əsrlərın mədəni həyatına aid qiymətli məlumatlar vardır. İbn Makula Gəncədə kitabxananın muhafizi naxçıvanlı Xodadad ibn Asimlə fikir mübadiləsi etmişdir. Bu məlumat Yaqut əl-Həməvinin məlumatının dəqiqləşdirərək Cəncə kitabxanasının İbn Makulanın yaşadığı dövrdə, yəni XI əsrdə fəaliyyətini göstərir. Digər tərəfdən, İbn Makula və Əbu Tahir əs-Siləfi kimi alim şeyxlərin Gəncə ziyarətində yerli alimlərlə görüşərək elmi mübadilə aparması yerli mədəni mühitin abu havasından xəbər verir.

REFERENCES:

1. **Əl-Hənbəli.**
Şəzərat əz-zəhəb fi əxbar mən zəhəb lil-muərrix əl-fəqih əl-ədib ibi-l-Fəllah Əbdül-Hayy ibn `İməd. C. 3-4, Beyrut

2. **İbn Xəlliqan. 1998**
Kitab vəfayət əl-ə`yən va əbnə əz-zaman. I c., Beyrut

3. **Əs-Səmani Əbu Səad Əbdülkərim ibn Məhəmməd. 1912**
Kitab əl-Ənsab. Leyden

4. **Əbdülhadi Məhbubə.**
Əl-Harakə əl-'ilmyyə fi miət əl-xəmsiyyə əl-hicriyyə va əsəru-n-nizamulmulk. Bağdad, s.543

5. **İbn əs-Sabuni. 1957**
Kitab təkmilət ikməlil-İkməl fi –l-ənsab va-l əsma` v a-l-əlqab.Naşir Mustafa Cavad. İraq

6. **Yaqut əl-Həməvi. 1977**
Mucəm əl-Buldən. Beyrut

7. **Əs-Səmani Əbu Səad Əbdülkərim ibn Məhəmməd. 1998**
Əl-Ənsab. IV c. Beyrut

8. **Hacı Xəlifə. H.1301**
Kəşf əz-Zunun. I c., Dar əs-Səadə

9. **Бейлис В. 1975**
Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана нач. XII в. и памятник средневековой арабской литературы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Баку

10. **Бейлис В.М. 1982**
К вопросу о роли духовенства в политических конфликтах и выступлениях горожан в период кризиса государства Сельджукидов (конец X1-начало ХП в.) // Бартольдовские чтения.М.: Наука

11. **Aşurbəyli S. 1997**
Şirvanşahlar dövləti. Bakı

12. **Мюллер А. 1895**
История ислама (под ред. Н.А.Медникова). СП. т. II, Издание Л.Ф.Пантелеев

13. **İbn Həcər. Lisənul-mizəb, IV c.**

14. **Əl-Fuvati. 1934**
Təlxis məcm'ə əl-ədəb fi mucəm əl-əlqab. Lahor

15. **Халидов А.Б. 1985**
Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М.: Наука

16. **Yaqut əl-Həməvi. 1907-1937**
Mucəm əl-Üdəba'. Nəşru Marqolius

17. Əs-Siləfi. Əbu Tahir Mucəm əs-Səfər. ,. www Mostafa com.

18. **Бертельс Е.Э. 1928**
Очерк истории персидской литературы. Л., , с.54.

XVII ƏSRDƏ SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ SƏNƏTKARLIQ

CRAFTSMANSHIP IN 17TH CENTURY SAFAVYDS STATE

Shahismayil Ismayilov
Azerbaijan Teachers' Institute, Mingechavir, Azerbaijan

XÜLASƏ
XVII əsr Avropa səyyahlarının məlumatlarına görə, bu dövrdə Təbriz, Marağa, Mərənd, Xoy, Gəncə, Bakı, Şamaxı və Naxçıvan şəhərləri sənətkarlıq mərkəzləri olaraq qalırdı.

SUMMARY
According to the information of German travellers the cities: Tabriz, Maraga, Marand, Khoy, Ganja, Baku, Shamakhi and Nakhichevan were the centres of craftsmenship in the country.

РЕЗЮМЕ

По свединю путешественников Европы XVII века города Тебриз, Марага, Маранд, Хой, Гянджа, Баку, Шемаха и Нахчыван оставились центрами ремесленничества того времени.

Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, kənd təsərrüfatı, heyvandarılığın inkişafı və zəngin xammal ehtiyatları XVII əsrdə də sənətkarlığın inkişafına təkan verdi. Azərbaycan xalqının daxili ehtiyaci və şərq ölkələrində istehsal olunan bir sıra mallara beynəlxalq bazardakı tələbat da sənətkarlığın inkişafında az rol oynamırdı. Uzaq Şərq, Mərkəzi Asiya ölkələri və Hindistanı Aralıq dənizi və Qara dəniz sahilləri ilə əlaqələndirən məşhur beynəlxalq karvan yolları Azərbaycan feodal dövlətlərinin ərazisindən keçirdi. Avropaya nadir daş-qaş, cürbəcür zərgərlik məmulatı, zərif ipək parçalar, ədviyyat, xüsusilə xam ipək bu yollarla aparılırdı. Əlverişli coğrafi mövqedə, yəni Avropa-Asiya və Rusiya-Şərq ticarət yollarının qovuşağında olması, Azərbaycanın xarici aləmlə əlaqələrinə müsbət təsir göstərirdi.
XVII əsrin birinci yarısında fasilələrlə gedən Səfəvi-Osmanlı müharibələri Azərbaycan iqtisadiyyatına, o sıradan sənətkarlığa ağır zərbə vursa da, onun inkişafını kəskin şəkildə ləngitmədi. XVII əsr Avropa səyyahlarının məlumatına görə, bu dövrdə Təbriz, Marağa, Mərənd, Xoy, Gəncə, Bakı, Şamaxı və Naxçıvan şəhərləri sənətkarlıq mərkəzləri olaraq qalırdı. Bu şəhərlərdə müxtəlif cür sənətkarlıq məmulatları istehsal olunurdu. Azərbaycanın iri sənətkarlıq mərkəzlərində orta əsr sənətinin, demək olar ki, bütün növlərinə və sahələrinə təsadüf etmək olardı.
Avropa səyyahlarının təsvirlərinə əsasən XVII əsrdə Azərbaycanda aşağıdakı peşə və sənət sahələrini müəyyən etmək olar: toxucu, başmaqçı, zərgər, misgər, dəmirçi, dulusçu, bənna, boyaqçı, nalbənd, topçu, tirgər, kamandar, barıtçı, kaşikar, şişəkar, dülgər, sandıxdar, dabbaq, sərrac, başmaqçı pinəçi, memar, qənnad, çörəkçi, sabınçı, cildçi, kağəzsaz və s. Azərbaycanda sənətkarlıq və bununla əlaqədar əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı feodalların özlərinin və onlara yaxın adamların ehtiyaclarını üzə çıxarmaqla yanaşı, əsas etibarilə beynəlxalq ticarətə, qismən də daxili bazara gedən daha rəvac malların istehsalına olan tələbləri də üzə çıxarırdı. Digər tərəfdən XVII əsrin birinci yarısında Səfəvilərin, xüsusən şah Abbasın mərkəzi siyasəti şəhərlərdə «karxana» halında iri feodal sənətkarlıq emalatxanalarının meydana gəlməsində, həmçinin xarici bazarla əlaqədar olan və onun inkişafına kömək edən sənətkarlıq birliklərinin möhkəmlənməsində özünü göstərdi. Var-dövlət yığmağa can atan ayrı-ayrı feodal hakimlər yerli mallarla kifayətlənmirdilər. Ona görə də emalatxanası və karvansarası olan bazarlar tikdirirdilər. XVII əsr Avropa səyyahlarının, habelə M.X.Heydərov, Ə. Rəhmani, S.M.Onullahi, Z.Bayramov, A.Baxşəliyev, Z.Həsənəliyevin tədqiqatlarından məlum olur ki, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə və digər iri və kiçik Azərbaycan şəhərlərində belə emalatxanalar vardı. Təbriz əhalisinin çoxu sənətkarlıqla məşğul olurdu. Ayrı-ayrı sənətkarların xüsusi bazarlarda dükanları vardı. S.Onullahi Avropa mənbələrinə isnad edərək

yazır ki, Təbrizdə xüsusi emalatxana, daxili əmək bölgüsü olan sənət sahələri vardı. Zərkeş qızıldan tel çəkir, makukub onu xüsusi kiçik çəkiclə bərkidir, qadınlar onu yumaq şəklinə salır, şərbaf isə həmin telləri toxuyurdu. Xalı-xalça toxuculuğunda da əmək bölgüsü mövcud idi. Burada xeyli ipək toxucusu vardı. Onlar gözəl parçalar toxumaqda çox məşhur idilər. Toxucuların sayı başqa sənətkarlardan daha çoxdur. Çox vaxt dəmirçi ilə dülgərin dükanı yanaşı olurdu. Dülgər araba çarxı hazırlayır, dəmirçi onun üzərinə dəmirdən dairəvi çarx çəkirdi. Qapı-pəncərə üçün lazım olan ləvazimat da eyni ilə yanaşı yerləşmiş dükanlarda hazırlanırdı. Səyyar sənətkarlar (qalayçılar, nalbəndlər, zərgərlər, çilingərlər və s.) da çox idi. Onlar evlərə gedib əhalinin sifarişlərini yerinə yetirirdilər. Belə sənətkarların çoxunun dükanı olmadığına görə müxtəlif yerlərdə, açıq havada və ya çadırlarda işləyirdilər.

Bu dövrdə Bakı və Naxçıvan müxtəlif peşələr üzrə sənətkarlığın inkişaf etdiyi mərkəzlərdən idi. Bakı həm də Azərbaycanın iqtisadi mərkəzlərindən biri idi, burada müxtəlif peşə sahibləri vardı. Ətraf kəndlər Bakını xammalla təchiz edən baza idi. Bakı kəndlərində pambıq becərilir, ip əyirilirdi. Bunlardan isə şəhərdə pambıq parça toxunurdu. Alman səyyahı E.Kempferə görə, corab emalatxanası yalnız Avropadan (Firəngdən) gətirilmiş yun əsasında işləyirdi. Çünki corab toxumaq üçün lazım olan zərif yunu Asiyada hazırlamaq çətin idi. Corab emalatxanası da sarayın ehtiyaclarını ödəmək üçün fəaliyyət göstərirdi. Şirvan şəhərlərində xalçaçılıq əsas peşə sahəsi idi. Xalçanın dəyəri üçün onun keyfiyyəti aşağıdakı kimi müəyyən edilirdi: baş barmağı xalçanın qırağına qoyub barmağın eninə orada istifadə olunmuş sapın miqdarını hesablayırdılar. İstifadə edilmiş sap nə qədər çox olsa idi xalça o qədər baha qiymətləndirilirdi. Xalçanın toxunmasında ən çox 14 və ya 15 cürə ip işlənirdi.

Xalça və palazdan əlavə, məişətdə istifadə olunan çeşidli xalça məmulatlarının toxunmasına da geniş yer verilirdi: pərdələr, çul, aşırma, heybə, çuval, xurcun və digər əşyalar.

XVII əsrdə Səfəvi məmləkətində olmuş alman səyyahı E.Kempfer misgərliyin durumu barədə yazırdı: "Buranın misgərləri çevik və məharətlidirlər. Onlar bizə tanış olmayan bir çox mis qablar və digər məmulatlar istehsal edirlər . Səyyah daha sonra qeyd edirdi ki, qızıl və gümüş qab-qacaqları da zərgərlər deyil, misgərlər hazırlayırdılar".

Təbrizin 3 milliyində (18 km-də) qızıl mədəni vardı. I Şah Abbas qızıl istehsalına başlamaq haqqında fərman vermişdi. Lakin bu işə sərf edilən vəsait əldə edilən gəlirdən çox olduğu üçün iş dayandırıldış

Şiraz, Qəzvin və Xorasandan Təbrizə polad və dəmir gətirilirdi. Ümumən, Azərbaycanda mis istehsalı aşağı səviyyədə olduğu üçün Hindistan və Mosuldan dəmir məmulatı gətirilirdi. Bu da şübhəsiz, müxtəlif növ silah hazırlanması işinə sərf edilirdi. İlk qaynaqların məlumatlarına görə, Təbriz zərgərləri qızıl və gümüşdən müxtəlif ziynət şeyləri, o sıradan üzük, sırğa, qolbağı, boyunbağı hazırlayırdılar. Taverye əsərinin başqa bir yerində zərgərlərin qızıl və gümüşdən ziynət şeyləri-üzük, sırğa düzəltdiklərini etiraf edir. Misgər, dəmirçi peşəsi ilə yanaşı, dulusçuluq da əsas sənət sahələrindən idi. Dulusçular cürbəcür nəfis saxsı qablar hazırlayırdılar. Bakıda zərgər, inşaatçı, memar, bənna, rəssam, gəmi ustası, dərzi, başmaqçı kimi bədii və adi peşə-sənət sahələri də vardı. Ən çox inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalı sahəsi olan toxuculuğun payına daha çox karxana düşürdü. Çünki istər xarici istərsə də daxili ticarətdə toxuculuq mallarına ciddi ehtiyac vardı. XVII əsrin ikinci yarısında Şirvanda iri feodal toxuculuq emalatxanalarının olması buna yaxşı nümunədir. Bu cür çoxlu iri feodal toxuculuq emalatxanaları Şirvanın digər ipəkçilik rayonlarında-Şabran, Qəbələ, Ərəş, Ağdaş, Salyan, Cavad və b. yerlərdə də vardı.

Xam ipək, əsasən Gilan, Şirvan, Qarabağ, Mazandaran və Azərbaycanın Cənub vilayətlərində istehsal olunurdu. Gilan ipəyi zərif və bahalı idi. Gilanda üç növ ipək toxunurdu. Şərbafi, xalvari, lecim adlanan ipək növləri hətta Avropa ölkələrində də şöhrət tapmışdı. Şamaxı, Gəncə və Tiflisdən Təbrizə iki növ ipək gətirilirdi. Onların bir növü zərif olub, Şərbafi, digəri isə Ərəş mahalının adı ilə "Ərvəş ipəyi" adlanırdı. Ərvəş ipəyi çox qalın olurdu. Həmin ipək növlərinin qiymətləri də fərqli idi.

XVII əsrin ortalarında Şirvan, Gilan, Mazandaran və Qarabağda istehsal olunan ipəyin çoxu Təbrizə aparılırdı. Təbrizdə toxuculuq sənəti bir növ ənənəyə çevrilmişdi. Təsadüfi deyildir ki, Övliya Çələbi Təbrizdə toxunan qumaş parçalar: siyabi, həfir, qətifə, darainin hər tərəfdə "Təbriz qumaşı" adı ilə məşhur olduğunu bildirmişdir.

Azərbaycanın ən gözəl əl-üz dəsmalları, geyimlər Təbrizdə hazırlanırdı. Təsadüfi deyildir ki, XVII əsrin sonlarında şah Süleyman İsfahan, Kaşan, Məşhəd və Təbrizdə toxuculuq karxanaları təsis etdirmişdi. Belə karxanalarda zərli ipək və yundan əla xalı və xalçalar toxunduğunu bildirir.

Azərbaycanın başqa şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə

də eyni sənət üzərində çalışan sənətkarlar xüsusi bazarlarda yanaşı işləyirdilər. Qaynaqlarda onların iş yeri «bazar» adlanırdı. Papaq tikənlər bazarı, sərraclar bazarı, qılınc qayıranlar bazarı, qalayçılar bazarı və s.

Sənətkarların sənət növünə və ərazi prinsipinə uyğun olaraq birləşməsi tarixi zərurətdən irəli gəlirdi. Bu birləşmə Avropada olduğu kimi şəhər həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilmirdi. Şarden yazır ki, "hər hansı bir sənət sahəsinə şah tərəfindən təyin olunmuş xüsusi rəis başçılıq edirdi. Onların Avropada olan sənətkarlıq təşkilatı kimi ictimai təşkilatları və xüsusi ittihadiyyələri yox idi". Ona görə də sənətkarlar arasında sənət sahələrinə aid müəyyən qayda-qanun yox idi, kim hansı sənətkarlıq məmulatı istəsə hazırlaya bilərdi. Usta sənət öyrətdiyi şagirdindən haqq almırdı. Ona görə də xoşuna gəlməyən şagirdini istədiyi vaxt qova da bilərdi. Şagirdin işinin həcmi, onun yaşı, sənətə yiyələnmək dərəcəsi və qabiliyyətini nəzərə alaraq ona gündə bir su verirdi.

XVII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlıq təşkilatları iqtisadi, hüquqi, xüsusilə siyasi cəhətdən hələ zəif idilər, öznü idarə, hüquqları çox məhdud idi. XVII yüzilliyin 80-90-ci illərində Azərbaycanda və İranda olmuş alman səyyahı E.Kempfer şah karxanalarına xüsusi diqqət yetirmişdir. O öz gündəliyində aşağıdakı şah karxanalarının istehsal sahələri və strukturları haqqında məlumat verir:

1. Şalbafxana (müxtəlif çeşidli ipək parça istehsal edən toxuculuq emalatxanası).
2. Həllacxana (pambıqdidmə və təmizləmə, mahlıcatma və sapəyirmə karxanası).
3. Dərzixana.
4. Corab emalatxanası.
5. Ayaqqabı emalatxanası (istehsalı və təmiri).
6. Pustindüzxana (dəri paltar tikişi sexi).
7. Misgərxana (mis qab-qacaq istehsalı).
8. Zərrabxana (sikkə zərb edən müəssisə).
9. Sərrafxana (sikkə əyyarını yoxlayan müəssisə).
10. Nəccarxana (dülgərlik, xarratlıq müəssisəsi).
11. Zinxana (yəhər-yüyən istehsal edən müəssisə).
12. Metal işi (bıçaq, nizə, ox ucluğu, zireh istehsal edən müəssisə).
13. Topxana.
14. Zərgərxana

Yuxarıda sadalanan karxanalarla yanaşı Alman səyyahı E.Kempfer hələbisazlıq sənəti (peç, dudkeş, çaynik, vedrə, novdan və s.) üzrə ixtisaslaşmış emalatxana haqqında da məlumat vermişdir.

LOCAL ARCHAEOLOGY VIA EXPLORATIONS OF MIRAS SOCIAL ORGANIZATION

MİRAS İCTİMAİ BİRLİYİNİN YERLİ ARXEOLOGİYADA ROLU

Shola BAYRAMOVA
MIRAS Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage, Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ
"MİRAS" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi 2010-cu ilin yanvarında mədəni irs abidələrinin öyrənilməsi, qorunması və təbliği sahəsində ictimai məlumatlılığı artırmaq məqsədilə yaradılmışdır. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Ağsu Arxeoloji Ekspedisiyası 2010-cu ilin mart ayından orta əsr Ağsu şəhərində MİRAS İctimai Birliyinin dəstəyi və təşəbbüsü ilə tədqiqatlara başlamışdır. Professor, Tarix Elmləri Doktoru Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi altında aparılan ekspedisiya işləri nəticəsində 15 000 kv.m arxeoloji sahə öyrənilmişdi və Azərbaycan son orta əsr tarixinə dair çoxsaylı nadir tapıntılar aşkara çıxarmışıldı.
Təşkilatın yenilikləri və analitik məqalələri dünyada tanınan "Archaeology Times", "Ancient Planet", "International Journal of Cultural Property" and "Current Archaeology" jurnallarında nəşr edilir. Birlik respublikada və xaricdə, Türkiyə, İtaliya, Kipr və s. simpoziumlar, konfranslar və seminarlar təşkil edir. Birlik orta əsr Ağsu şəhərinin Ümumdünya İrs Şəhərləri Təşkilatı və Ümumünya Abidələr Fonduna daxil olunması istiqamətində bütün zəruri tədbirləri həyata keçirir.

SUMMARY
MIRAS" Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage was created in January 2010 with the purpose to increase public activity in the line of study, protection and propagation of our cultural heritage monuments. Agsu Archaeological Expedition of Institute of Archaeology and Ethnography of National Academy of Sciences of Azerbaijan has been conducting explorations in medieval Agsu town since March, 2010 with support of MIRAS Social Organization. The expedition which was led by Doctor of Historical Sciences, Gafar Jabiyev studied 15000 sq/ms archaeological site till now and revealed numerous unique artifacts on last medieval history of Azerbaijan. The novelties and analytical articles are published in world-known online journals like "Archaeology Times", "Ancient Planet", "International Journal of Cultural Property" and "Current Archaeology". The Organization arranges symposiums, conferences, seminars abroad including Turkey, Italy, and Cyprus and so on. The Organization started all necessary events in the direction of inclusion of medieval Agsu town into Organization of World Heritage Cities and World Monuments Fund.

Azerbaijan possesses old history and culture. Rich artifacts of various development stages of mankind history were revealed during complex scientific explorations conducted in our republic and Azerbaijan's being one of the oldest civilization centers was proved by scientific facts. On the basis of found scientific materials, history of far past of Azerbaijan, primary development stages of humanity and separate peculiarities of artifact remnants created by great settlers, were explored respectively. Till 1953 there was indicated that old human camps did not exist in the area of our republic and primitive people did not live there. But academic explorations implemented by Azerbaijani archaeologists showed that ancient civilization has specific peculiarities in Azerbaijan and on the basis of that it created circumstance for definition of the oldest archaeological culture in our country, Caucasus and Near East. The area of Azerbaijan is a carrier of a multi-millennium history till nowadays, and Azeris are founders of this history. The history begun from Guruchay is displayed more as a result of many archaeological investigations, and becomes to a document and source.
Touristic places rousing interest in the world today are cultural monuments, displayed during excavations. Ancient history has always been charming and is charming presently. The tourists paying a visit either large cities or small towns and settlements seek the discoveries found under the ground. The archaeological materials protected and demonstrated in the museums are very important from this standpoint. Very often you can see local and foreign tourists standing amazingly in front of the window the archaeological materials

are demonstrated. "Medieval Agsu Town" archaeological tourism complex project has been realized under the support of Agsu intellectuals in initiative of "MIRAS" Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage since March 2010.. Within the framework of "Medieval Agsu Town" Archaeology Tourism Complex project, Agsu Archaeology Expedition of Institute of Archaeology and Ethnography of National Academy of Sciences of Azerbaijan launched investigations in Medieval Agsu Town. First excavation launched in the part relatively lacking hills and hollows of the city place studied on the intelligence level only in 8sq/ms field till now. The excavation covered a 16x40-metre field over 600 sq/ms. It displayed that one of the stone-floor city streets passes across the excavation centre. The basic purpose of the project is to enliven archaeological tourism in local Agsu town which stayed aside from the attention, not involved wide tourist mass for its nature and which historical and architectural works not kept.

The project passed through 4 stages:

1-conduct of archaeological explorations in medieval Agsu town;

2-conservation and restoration of archaeological finds and city edifices, creation of exposition complex;

3-arrangement of comfortable visit of tourists and establishment of appropriate infrastructure;

4- Introduction and promotion of medieval Agsu town archaeological tourism complex.

The ruins of Medieval Agsu Town recalled like "Agsu" or "Yeni Shamakhi" in written sources but known as "Agsu fortress" or 'Xarabasheher" among the nation is situated in the area of present Agsu region, 4-5 kilometer south-east from Agsu Town and around Ulgujlu, Arabushagi, Agarkh and Jurugly villages. Agsu Town was repeatedly destroyed by internal and foreign enemies in connection with many military political factors, hence the status of being official capital of Shirvan passed to Shamakhi later to Fit. Agsu Town become periodically a square for military operations, exposed to demolitions was last destroyed by Shirvan khan Mustafa khan to avoid enemy siege on the eve of Iranian army's attack commanded by Abbas Mirza in 1806 and the city life ended with that. Agsu was the largest city of Azerbaijan for the number of population in XVIII century. The castle built by Nadir shah nearby Agsu village in May 1735 was a considerable residence in this area for a long time. The rulers appointed by Nadir shah and Shirvan khans had a seat in that castle. Agsu castle was a centre of uprisings by Shirvan noblemen against Nadir shah. Haji Chalabi khan, and Muhammadhasan khan from Shaki, Husseinali khan, Fatali khan and Sheikhali khan from Guba, vicegerents of Aga Muhammad shah Mustafa khan Develi and Aligulu khan, Russian warlord count Valerian Zubov, and Naibussaltana Abbas Mirza attacked, sieged this castle, some invaded, while some returned back. Famous travellers of XVIII century Samuel Gmelin, Bieberstein, Bronevski and others wrote about this castle. Plague was spred twice in Agsu and many people died as a result of it. Handicraft, trade and culture widely developed in Agsu during the rule of Shirvan khans.

The project imposed both material and moral impact on local settlers participated at the project, the population of the surrounding villages along with scientists working in fields of science including archaeology, ethnography, epigraphy, numismatics, architecture, chemistry and others. The number of people visited the region and medieval Agsu town increased rather for several years. The project played important role not only in cultural life of Azerbaijan, but also particularly, in scientific world. Agsu Archaeological Expedition displayed materials assume extremely very great scientific importance in the terms of not only displaying new pages of Agsu town history, but also determining topographic peculiarities of last medieval towns in whole Azerbaijan and South Caucasus; studying the situation of different fields of urban life; following progressive and regressive inclinations observed in separate handicraft fields; investigating social and moral level of the urban population, and trade and cultural relations of Azerbaijani cities with various countries and cities of the world. The second considerable direction of the work conducted in Agsu in MIRAS initiative includes applying the most various propagative methods of the revealed historical and cultural memories and bringing them into the community's notice. Large expositions were arranged in Agsu and Baku; Amasia, Trabzon, Mugla, Ushak Cities of Turkey; photo panel of 90 photos covered all of our finds in Medieval Agsu town, the excavation procedure and events for two years; 12 units of drawings by art-restorer, who closely participated in conservation of medieval Agsu town, as well as three plastic models elaborated by cast method by a young sculptor of the Organization shown, Internet page of the Expedition created; books were published; films were shot; scientific-practical conference and seminars were held to this end.

1, 5 hectare area of the city was explored in 5 excavation sites within 2010-2012 years and different remnants were revealed. In this article pecularities, protection and conservation of some displayed public buildings, including bath-complex, Juma Mosque, water resevoirs and ice-stores are dealt. During arc-

haeological period of 2010-2011 entrance door of the bath-room revealed, stairs to the bath-complex, stone-planked roads to the bath-room, adjacent rooms to the bath-room, a wide square planked with stone in front of those rooms and pond were explored. The bath-complex consists of the pond in the center, room for resting with sections like tombs aside, and wardrobe, and bathroom. The 4th excavation site which a bath-room included, was covered with metal construction and coverage in 2012, inside it is intended to elaborate the exposition on subject "culture in medieval Agsu town". The bath-room walls were conserved due to advice of Italian Professor Luigi Scrinzi and participation of members of MIRAS Organizations' Conservation and Restoration Department. The walls were cleansed without any interference, referring to modern conservation methods, and the parts inclined to erosion and destruction were fastened with solutions. General capacity of large building which was revealed in 5th excavation site during 2011-2012 archaeology term and we call provisionally Juma Mosque is 576 sq/ms (36x16 m). This is the most magnificent construction remnant uncovered in Agsu. The base of the mosque walls was constructed of river stone, whereas the walls built of adobe. The mosque walls of adobe were fastened with the solutions; river stone base and column stands of mine stone kept the same. The fence around the mosque yard was trimmed with alm and the water-proof and transparent solution was done on the surface.

The surface of two-cell large water reservoir plastered accurately with alm inside and built mainly by river stone and revealed in mosque north, is covered up with arch. Length of the reservoir is 10,25 meter, width is 5,26 m, depth is 2,80 meter. In general the water capacity of the pond is 140,65 cub meter. The revealed water reservoir served for the city's Juma Mosque and provision of the people lived around the mosque, with drinkable water. The exploration was carried out in the most hollow site in the city called provisionally 7th excavation site during 2012 archaeological excavation perio and ice-store was displayed. The cavity is clearly seen from the photos taken from the space. General length of ice-store is 30 m, width 8 meter.

The surface of the ice-store was temporarily covered up in order to protect it from natural and anthropogenic impacts. The restoration of the building was decided since the building peculiarities were defined and the elaboration of restore projects of the building launched by Scientific –Research Project Institution "Azerberpa".

MIRAS Social Organization and Dokuz Eylul University of Center for Studies on Caucasian & Central Asian Archaeology (Turkey) held 4th International Congress of Eurasian Archaeology, ICEA in Agsu City, Azerbaijan in October, 2012. Basic theme of the conference was "Perspectives of Archaeological Research and ArchaeoTourism in Eurasia Region". Basic purpose of the Conference was to bring together archaeologists conducted excavations in the monuments covered a historical stage of old time to last Middle Ages in Eurasian region; ethnographers investigated ethnical specification of peoples; scientists and managers studied scientific and practical basis of archaeological and ethnographic tourism.

YOCOCU 2014- Youth in Conservation of Cultural Heritage will be held in Agsu City on 23-25 June, 2014

co-organized by Italian Association of Conservation Scientists and MIRAS Social Organization. YOCOCU was created with the purpose to realize a network among young professionals and researchers, working in different fields of cultural heritage. Young students, researchers and professionals, all animated by common goals, meet to tell their own stories, to give their inputs to research and cultural growth in the different fields of Cultural Heritage: chemistry, physics, biology, restoration, archaeology, architecture. The conference reports are published in YOCOCU Magazine which is recognized on international level and reliable. Besides, adjunct Senior Lecturer in Department of Anthropology, Archaeology and Sociology of School of Arts and Sciences of James Cook University, Dr. Maria Wronska-Friend appreciated large-scale explorations carried out by archaeologists in medieval town saying this is a truly important project. Ms. Wronska considered the book published by MIRAS on the archaeological explorations is not just a scientific report, but it presents personal portrait of working process of people involved in the explorations. Azerbaijani and Milan scientists making exchange of views about joint further projects, worked up a framework document in Italy in February, 2011. A framework document was signed between "MIRAS" Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage and leadership of Polytechnic University of Milan there. MIRAS representatives intend to participate at International conference on 'Current Trends in the archaeological heritage preservation: the national and international perspectives' in Romania in November 2013. They will present paper "Research and conservation of public buildings in medieval Agsu town".

The Organization started cultural heritage tour of representatives of diplomatic mission functioned in our country since 2013 May to Agsu City and Agsu archaeological tourism complex. Within the tour the ambassadors and staff of the embassies familiarize with Diri Baba Tomb in Gobustan, History and Local Lore Museum in Shamakhi, medieval Agsu town archaeological tourism complex in Agsu, as well as cuisine, which is the measure of richness of Azerbaijani ethnography. Cultural heritage tours assume great importance in the terms of wider development of collaboration between our countries in the field of culture, familiarization of people's history culture and art on the spot, evaluation of theirs as one of measures of intercultural dialogue.

The Organization also has arranged international cultural heritage camp within the project "international historical-cultural Azerbaijan Tour" since this year. A group of students of Tbilisi State University, Georgia with oriental studies specialty (Turkic studies, Arab studies and Iranian studies) came to Azerbaijan on 17th April 2013. They are resided in archaeological base of MIRAS Organization in Agsu town and visited various regions of Azerbaijan. The camp aims at familiarizing foreign students with cultural heritage and history of Azerbaijan, promote history, cultural heritage and culture of our country. Thus, the youth will gain rich information about Azerbaijan and develop their knowledge. Such events will assist in strengthening of cultural relations between two countries, spread of results of scientific research work and promotion of national and moral values and traditions.

The Organization started all necessary events in the direction of inclusion of medieval Agsu town into Organization of World Heritage Cities and World Monuments Fund.

REFERENCES:

Jabiyev G.J., Khalilli F.S. 2011
Medieval Agsu Town. vol 3. Baku: CBS, page 72.

"MIRAS" popular-scientific journal. 2012
vol. 3, June. Baku, page 23

"MIRAS" popular-scientific journal. 2012
vol. 4, September. Baku, page 74

FOTOLAR

KƏRPIC MEMARLIĞI
BRICK ARCHITECTURE

Beynəlxalq Avrasiya
Arxeologiyası Konfransı
International Congress of
Eurasian Archaeology

-2012 | AGSU-AZERBAIJAN

OCTOBER-2012 | AGSU-AZERBAIJ

TOBER-2012 | AGSU-AZERBAIJAN

OBER-2012 | AGSU-AZE JAN

5 OCTOBER-2012 | AGS RBAIJAN

5 OCTOBER-2012 | AGSU-AZER

R-2012 | AGSU-AZER

Beynəlxalq Av
Arxeologiyas
International
Eurasian Arc

Beynəlxalq Avrasiya
Arxeologiyası Konfr
International Congr
Eurasian Archaeolo

BASQALIN

MIRAS
MƏDƏNİ İRSİN
İCTİMAİ BİRLİYİ

MİRAS

MİRAS

MİRAS

QEYD | NOTE

QEYD | NOTE

IV Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransı
International Congress of Eurasian Archaeology

1-5 OCTOBER-2012 | AGSU-AZERBAIJAN

ICEA 2012, Agsu
IV Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransının Materialları
ICEA 2012, Agsu
Proceedings of the 4th International Congress of Eurasian Archaeology
1–5 oktyabr/ October 2012, Ağsu, Azərbaycan

Hazırlayan / Edited by
Dr. Fariz Xəlilli

Elmi redaktoru / Scientific redaction
Prof.Dr. Qafar Cəbiyev

Redaktor / Redaction
Arzu Soltan

Tərcümə / Translation
Şölə Bayramova

Fotolar / Photos by
Məmməd Rəhimov

Dizayner / Designer
İntiqam Məhəmmədli

Ünvan / Address
MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
MIRAS Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage
AZ 1001, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Əhməd Cavad küçəsi 15
+994 12 408 92 25
+994 50 876 40 43
http://icea2012.miras.az/?lang=az
ISBN 978-9952-8176-0-7

Copyright MIRAS ©
Bütün hüquqlar qorunur. Kitabdakı materiallardan yalnız
MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin icazəsi ilə istifadə edilə bilər.
All rights reserved. Use of materials from this book is possible only with permission of
MIRAS Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage.